

В.С. ПРОКОПЧУК

**Історичне краєзнавство
Правобережної України 30-х років ХХ-го – початку ХХІ ст.**

Інститут історії України НАН України
Кам'янець-Подільський державний університет
Центр дослідження історії Поділля

В.С. ПРОКОПЧУК

Історичне краєзнавство
Правобережної України 30-х років ХХ-го – початку ХХІ ст.:
від репресій, занепаду - до відродження, розквіту

Кам'янець-Подільський
„Абетка-Нова”
2005

Рецензенти: Л.В. Баженов, доктор історичних наук, професор

І.С. Винокур, доктор історичних наук, професор

О.П. Григоренко, доктор історичних наук, професор

Науковий редактор:

П.Т. Тронько, доктор історичних наук, професор, академік

НАН України

Ухвалено до друку рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського державного університету(протокол № 7 від 31 серпня 2005 р.)

Прокопчук В.С.

П 78 Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ-го – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження й розвитку. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. - с. ISBN

У монографії розглянуто стан, основні напрями й перспективи розвитку історико-краєзнавчих досліджень на Правобережній Україні впродовж 75 років – від 30-х років ХХ-го століття до наших днів. Читачі, насамперед історики, краєзнавці, учителі, студенти, музейні, архівні, бібліотечні працівники, пам'яткоохоронці, знайдуть для себе цінну наукову інформацію про формування в умовах ідеологічного тиску системи радянського краєзнавства, причини репресій в цій сфері духовного життя і їх наслідки, непростий розвиток історико-регіональних досліджень у період Великої Вітчизняної війни, відродження в постсталінську добу й розквіт у незалежній Україні, роль західної української діаспори в краєзнавчому вивченні Правобережжя.

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

У Ваших руках чергова книга з історіографії українського історичного краєзнавства. Стосується вона Правобережної України, близької і в більшій мірі ніж інші регіони знайомої автору. Монографія завершує цикл праць цієї тематики, започаткований виданням 1995 року монографії „Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність” і продовжений виходом 2004 року книги „Під егідою Українського комітету краєзнавства”. В останній детально розглянуто краєзнавчий процес на Правобережній Україні 20-х років минулого століття, що активізувався під впливом різних факторів, у тому числі – координаційної діяльності Українського комітету краєзнавства, створеного 1925 року на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції в Харкові.

Однак „Зоряний” злет регіонального дослідництва досить скоро був обпалений ідеологічним диктатом компартії й масовими репресіями з боку держави. Період з кінця 20-х - початку 30-х років ХХ-го століття і до наших днів виокремлений в чергову монографію, бо він і об’ємний в часовому й змістовому вимірі, і, крім того, має логічні рамки – плин духовного життя краян, краєзнавчого руху, як його складової, від репресій, занепаду до відродження й бурхливого розвитку в добу незалежності. Обидві монографії – „Під егідою Українського комітету краєзнавства” та „Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ-го – початку ХХІ ст.” – є результатом дисертаційного дослідження, виконаного автором.

У книзі враховано всі попередні й сучасні публікації про історичне краєзнавство на Правобережжі, і в першу чергу – монографічне дослідження доктора історичних наук, професора, директора Центру поділезнавства Інституту історії України НАНУ Л.В. Баженова „Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть” (1995), яку логічно й хронологічно продовжено. А участь Льва Васильовича в рецензуванні всіх трьох моїх монографій лише підтверджує сказане.

У тривалій дослідницькій роботі автор отримав велику підтримку й збоку багатьох інших добродійців, зокрема – наукового керівника і консультанта Петра Тимофійовича Тронька, академіка, голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, завідуючого відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, провідних наукових співробітників цього відділу Є.М. Склярєнка та вже покійного Ю.З. Данилюка, доктора історичних наук, професора Кам'янець-Подільського державного університету І.С. Винокура, доктора історичних наук, професора Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького О.П. Григорєнка. На етапі збору інформації, апробації основних положень і висновків дисертації опирався на допомогу й підтримку колег С.Л. Калитка, О.А. Мельничука з Вінниці, М.Ю. Костриці з Житомира, Г.В. Бондарєнка, М.Я. Миць, М.А. Онуфрійчука з Луцька, Г.С. Дем'янчука, І.Г. Пашука з Рівного, С.І. Посохова з Харкова.

Особливої вдячності заслуговує ректор Кам'янець-Подільського державного університету, професор Завальнюк Олександр Михайлович та проректор з наукової роботи, професор Філінюк Анатолій Григорович, які всіляко сприяли вивершенню праці, яку і передаю у Ваші руки, шановний читачу.

ВСТУП

Актуальність теми визначається, насамперед, - завданнями, які вирішує на сучасному етапі українська історична наука. Історіографія історичного краєзнавства є одним з її пріоритетних напрямів. Відновити історичну правду про роль і місце краєзнавства в суспільному житті, подвиг науковців, краєзнавців, затаврованих клеймом „ворогів народу”, - обов’язок нинішнього покоління дослідників. Адже в силу репресій 20-х - початку 50-х років ХХ ст., цензурних заборон, частих вилучень краєзнавчих видань процес розвитку українського краєзнавства, особливо – на Правобережній Україні, розчленований у 20-30-і роки між СРСР і Польщею, у повному обсязі не був реконструйований, а отже не було можливості прослідкувати його особливості, досвід й уроки. Широкий доступ до архівних документів, забороненої раніше літератури, окупаційної преси, напрацювань західної української діаспори, що відкрився з початком перебудови, гласності, дає можливість виявити невідомі факти, події, піддати їх науковому аналізу на нових методологічних засадах, вільних від класово-партійних лекал, відновити правду про історико-краєзнавчий пошук попередників у багатстві його різноманітності, здійснити наукову реабілітацію чесних імен тисяч подвижників краєзнавства. Дисертаційне дослідження стосовно Поділля, Волині, Київщини якраз реалізує це актуальне завдання української історіографії.

Своєчасність теми витікає також з плану наукових досліджень відділу регіональних проблем історії України Національної академії наук України, який передбачає комплексне вивчення історії українського історичного краєзнавства в різних регіонах і з різних проблем, його досягнень, особливостей, досвіду. За роки незалежності підготовлено і захищено близько 20 дисертацій з історіографії історичного краєзнавства, більше 100 дисертацій на краєзнавчу тематику, чим логічно підведено ризику під безпідставними дискусіями щодо дрібнотем’я, недисертабельності краєзнавчої проблематики, доведено правоту тих дослідників, які у всебічному опрацюванні місцевого матеріалу вбачали шлях до глибоко обґрунтованих узагальнень. Хронологічно до 20-х років ХХ ст. тему історичного краєзнавства Правобережної України розробив доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету Л.В. Баженов, історико-краєзнавчі дослідження в регіоні у 20-і роки стали предметом розгляду в нашій монографії „Під егідою Українського комітету краєзнавства” (Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312 с.). Дана праця вивершує тему і дає можливість зробити комплексні висновки щодо особливостей і закономірностей краєзнавчого процесу в даному макрорегіоні, його впливу на духовне життя, розвиток української національної ідеї, втілення її в життя.

З кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття розпочалося бурхливе піднесення краєзнавчого руху. На сторінках газет, журналів, у наукових збірниках, монографіях, окремих виданнях розкриваються маловивчені, замовчувані теми, раніш заборонені сторінки історії. Відбуваються міжнародні конгреси, симпозиуми, всеукраїнські, регіональні

науково-краєзнавчі конференції. 1990 року відновив діяльність координаційний центр українського краєзнавства – Всеукраїнська спілка краєзнавців, правонаступниця забороненого в 30-і роки Українського комітету краєзнавства. 1993 року вийшов перший номер відновленого журналу „Краєзнавство”. В областях, районах, містах, селах сформувались осередки ВСК, які ведуть плідну роботу. Краєзнавчий рух набув масового характеру, він виконує специфічну державотворчу функцію – формує особистість громадянина незалежної України. Тому досвід попередників щодо організаційних форм, методичного забезпечення, розробки методологічних засад краєзнавства дуже потрібен саме сьогодні, у час нового піднесення історико-регіонального дослідництва, що посилює актуальність даного дисертаційного дослідження.

В історії українського краєзнавства є багато недосліджених тем, подій, забутих імен. Для окремих істориків зростання кількості краєзнавчих осередків, а не фундаментальних праць з питань краєзнавства, стало підґрунтям для висновків про виняткові успіхи радянського краєзнавства 20-х років, що далеко не відповідає дійсності і до певної міри може бути застосоване до оцінки його розвитку лише в другій половині вказаного десятиліття. Дехто – навпаки, абсолютно заперечує вклад Українського комітету краєзнавства у координацію краєзнавчого руху, особливо – його громадських форм. У силу ідеологічного несприйняття за межею досягнутості був краєзнавчий процес в українській діаспорі, краєзнавство періоду Великої Вітчизняної війни, фашистської окупації. Краєзнавство другої половини 70-х – 80-х років мислилось і представлялось як процес по висхідній, у той час, коли він був сповнений труднощів, проблем, характеризувався як рухом вперед, так і відкатами, сплесками активності й наступом ідеологічних репресантів. Не має комплексного аналізу й оцінки краєзнавчого процесу доби незалежності в усіх регіонах Правобережної України, опубліковані праці або носять фрагментарний характер, або стосуються окремих областей. Все це також посилює потребу в комплексному монографічному дослідженні.

І, нарешті, вибір теми актуалізується завданнями, які вирішує українська незалежність: поверненням історичної пам'яті, порушеної заборонами і спотвореної історіографічними перекосами, ідеологічними нашаруваннями минулої доби, формуванням на цій основі національної самосвідомості, патріотизму, готовності до захисту інтересів демократії, практичної участі в розбудові незалежності української держави. Події листопада-грудня 2004 року, пов'язані з поглибленням демократичних перетворень, довели плідність краєзнавчої праці тисяч дослідників.

Монографія виконана в межах планової науково-дослідної теми „Теорія і історія українського історичного краєзнавства”, над якою відділ регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ та його актив працює з 1980 року. Вона тісно пов'язана з науковими програмами Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному університеті і є практичним вкладом у реалізацію „Комплексної програми розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010

року”, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України №789 від 10 червня 2002р.

Об’єктом монографічного дослідження є історичне краєзнавство Правобережної України як масовий науково-громадський рух, спрямований на вивчення минулого регіонів, адміністративно-територіальних формувань, населених пунктів.

Предметом – основні напрями, тенденції, проблеми і перспективи історико-регіонального дослідництва на Правобережній Україні в 20-і роки ХХ-го – на початку ХХІ ст.

Ставиться мета в даній роботі визначити роль і місце історичного краєзнавства Правобережної України в системі українського історичного краєзнавства 30-х років ХХ-го – початку ХХІ ст., основні напрями розвитку, тенденції, проблеми й перспективи.

Для реалізації мети автором визначені завдання:

- з’ясувати стан історіографічного осмислення даної проблеми вітчизняними та зарубіжними історіографами;
- розглянути причини, особливості й наслідки репресій 20-30-х років ХХ ст. у середовищі краєзнавців Правобережної України;
- проаналізувати постановку історико-краєзнавчої праці в умовах занепаду національно-культурного будівництва, викликаного ідеологічним диктатом, політичними репресіями;
- систематизувати події і факти, пов’язані з краєзнавством періоду Великої Вітчизняної війни, у тому числі – на окупованій фашистами території Правобережжя, та його повоєнним відродженням;
- реконструювати картину інтенсивної краєзнавчої праці на терені, пов’язану з підготовкою, виданням у 60-70 роках томів „Історії міст і сіл Української РСР”, вичленивши уроки, необхідні для їх перевидання в новій редакції;
- простежити вплив цієї кампанії на основні напрями й тенденції розвитку краєзнавства 70-80-х років ХХ ст.;
- окреслити причини краєзнавчого ренесансу доби незалежності України, організаційне оформлення, систему координації й взаємозв’язку краєзнавчого руху 90-х років ХХ-го – початку ХХІ ст.;
- розкрити панораму історико-краєзнавчої праці в українській діаспорі, досвід і напрацювання співвітчизників, що в силу різних причин опинилися за рубежами України;
- дослідити характерні тенденції, напрацювання, встановити проблеми й перспективні напрями історико-краєзнавчого вивчення Поділля, Волині, Київщини на межі тисячоліть.

Географічні межі дослідження – Поділля, Волинь, Київщина, що здавна ділили спільну історичну долю в складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, у 20-30-і роки ХХ століття входили до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки та Волинського воєводства Польщі, і, нарешті, об’єднані в складі незалежної України.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені сучасною періодизацією розвитку історичного краєзнавства на Правобережжі:

- IX – середина XIV ст.
 - друга половина XIV – кінець XVIII ст.
 - кінець XVIII – середина XIX ст.
 - середина XIX – 1917 р.
 - 1917-1920
 - 20-і роки
 - кінець – 20-х – початок 50-х
 - середина 50-х – 70-і роки
 - 80 – початок 90-х
 - 90-і роки ХХ-го – початок ХХІ ст.
- літописний період;
 - литовсько-польський, висвітлення історичних подій і фактів з позиції польської історичної науки;
 - зародження організованого краєзнавства;
 - етап становлення історико-регіональних досліджень Київщини, Поділля, Волині, формування краєзнавчих центрів, активу, публікація описів церков і парафій;
 - час виникнення й спроба становлення краєзнавства Української Народної Республіки;
 - період активного дослідження краю, „зоряний час” краєзнавства;
 - час репресій і занепаду краєзнавчого руху;
 - етап відродження й дальшого розвитку регіональних досліджень;
 - період інтенсифікації краєзнавчих досліджень, критичного переосмислення історіографічних досягнень, методологічних підходів;
 - розвиток краєзнавства доби незалежності, вивчення невідомих і замовчуваних сторінок історії краю з позиції української націоналістичної історіографії.

За відлік часу взято початок 30-х років – час розповзання ідеологічної нетерпимості, розхитування маятника масових репресій, згортання діяльності Українського комітету краєзнавства й краєзнавчих структур на місцях. Верхня межа – початок ХХІ століття – час нового підйому історичного краєзнавства в умовах розбудови незалежної Української держави, започаткування ряду масштабних дослідницьких проєктів, спрямованих на відтворення об’єктивного минулого України, повернення українському народові історичної пам’яті і формування на цій основі національного світогляду й патріотизму.

Методологічну основу дослідження склали базові принципи історизму, об’єктивності, системності, на основі яких піддано науково-критичному аналізу великий пласт джерельного матеріалу та літератури, пов’язаний з предметом дослідження.

У реалізації мети і завдань автор опирався на методи аналізу й синтезу, порівняльно-історичного, синхроністичного розгляду, типологічний, візуальний, анкетування, інтерв’ювання, опитування, збору й аналізу спогадів, проблемно-хронологічний, що забезпечило комплексний підхід до аналізу

подій та процесів, які відбувалися в краєзнавчому середовищі Правобережної України впродовж визначеного періоду, можливість дійти відповідних висновків.

Наукова новизна праці витікає з поставленої мети, визначених завдань – до цього ніхто з дослідників не обирав такий об'ємний за змістом й тривалістю предмет вивчення. Звідси:

- вперше з'ясовано стан його наукової розробки, визначено проблеми, які вимагають дальшого поглибленого або й спеціального дослідження;
- виявлено причини та встановлено наслідки жорстоких репресій проти краєзнавчої інтелігенції;
- зроблено першу в українській історіографії спробу реконструювати картину історичного краєзнавства в роки Великої Вітчизняної війни, у тому числі – на окупованій території Волині, Поділля та Київщини;
- зроблено ретроспективний аналіз двадцятилітнього періоду підготовки, видання та російськомовного перевидання двадцятишеститомної історії міст і сіл Української РСР у плані виокремлення організаційно-методичного досвіду та уроків, необхідних для перевидання літопису населених пунктів України в новій редакції;
- дано цілісний погляд на краєзнавчі процеси в макрорегіоні доби незалежності;
- введено в науковий обіг обширний пласт нових документів як центральних, так і обласних державних архівів Правобережної України, раніш не задіяних, зокрема – фонди, що стосуються діяльності ряду краєзнавчих формувань у Волинському воєводстві в 1921-1939 рр.;
- автор показав вклад західної української діаспори в дослідження минулого краю, особливо – Волині, і цим привернув увагу сучасних дослідників до багатства джерельного матеріалу, інформаційно насичених видань українців в Австралії, Німеччині, Канаді та інших західних країнах, без чого повноцінні дослідження в материковій Україні неможливі.

Основні положення і висновки даного дослідження пройшли апробацію шляхом їх оприлюднення у доповідях на I міжнародному конгресі українських істориків „Українська історична наука на порозі XXI століття” (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.), II міжнародному конгресі „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.), шести Всеукраїнських наукових конференціях з історичного краєзнавства, що проходили під егідою Інституту історії України НАНУ та Всеукраїнської спілки краєзнавців (V-ій - Кам'янець-Подільський, 1991; VI – Луцьк, 1993; VII – Черкаси, 1995; VIII – Харків, 1997; IX – Дніпропетровськ, 1999; X – Донецьк, 2001; XI – Хмельницький, 2004), шести Подільських історико-краєзнавчих конференціях (1985-2004 рр.), ряді інших науково-краєзнавчих конференціях, симпозіумах, круглих столах міжнародного, всеукраїнського та регіонального характеру, зокрема – на міжнародній науково-теоретичній конференції „Тарас Шевченко і сучасність” (Рівне, 1996), IX міжнародній історико-краєзнавчій конференції „Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь” (Луцьк, 1998), міжнародній науковій конференції „Поляки на Хмельниччині:

погляд крізь віки” (Хмельницький, 1999), міжнародній науково-краєзнавчій конференції „Житомир в історії Волині та України”, присвяченій 1120-річчю міста (Житомир, 2004), всеукраїнських науковій історико-краєзнавчій конференції „Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997)” (Хмельницький, 1997), науково-практичній конференції „Олена Пілка і Волинь” (Луцьк, 1999), науковій конференції „Болохівщина: земля і люди” (Хмельницький - Стара Синява - Любар, 2000), науковій конференції „Історія міст і сіл Великої Волині в контексті регіональних досліджень” (Коростень, 2002), всеукраїнському науковому симпозиумі „Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження” (Кам'янець-Подільський, 1995), міжнародному науковому симпозиумі „Острогіана в Україні і Європі” (Старокостянтинів, 2001), круглому столі „Смотрицькі біля витоків української національної ідеї” (Дунаївці - Смотрич, 1997), регіональній науково-краєзнавчій конференції „Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура” (Шепетівка, 1995), науково-практичній конференції „Культура і екологія юнацтва” (Хмельницький, 1996), науково-краєзнавчих конференціях „Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій” (Дунаївці, 1997, 2000, 2003), науково-практичній конференції „Культура України ХХІ ст.: діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах” (Рівне, 2001), науково-теоретичній конференції „Хмельниччина в роки незалежності України: стан і перспективи” (Кам'янець-Подільський, 2002) та інших. Ряд проблем і пропозицій, порушених у дисертації, висловлено автором у виступах на II і III з'їздах Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Практичне значення дослідження обумовлене сучасним станом українського історичного краєзнавства, потребами і проблемами його становлення і розвитку, завданнями, визначеними Указом Президента України „Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” (2001), „Комплексною програмою розвитку українського краєзнавства на період до 2010 року”, затвердженою постановою Кабінету міністрів України №789 від 10 червня 2002 року.

Матеріали монографії – реконструйовані події і факти, теоретичні узагальнення, оцінки і практичні висновки використовуються в навчально-виховній роботі вузів, дошкільних, позашкільних та загальноосвітніх навчальних закладів, а розроблені автором програми та спецкурси „Історичне краєзнавство на Поділлі”, „Шкільне краєзнавство” читаються на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного університету, використовуються при проведенні курсів та семінарів в Хмельницькому інституті післядипломної педагогічної освіти.

Організатори музейного, бібліотечного, вузівського та шкільного краєзнавства, пам'яткознавці і пам'яткоохоронці знайдуть для себе необхідний досвід попередників щодо динаміки змісту і, особливо – адекватних часові організаційних форм і методів роботи. У зв'язку з поетапним переходом до підготовки й видання нової редакції історії міст і сіл України цінними будуть уроки кампанії 60-70-х років ХХ століття, пропозиції та рекомендації, висловлені в дисертації.

Монографія, охопивши масштабну в часі і просторі тему, залишає наступникам усі можливості вибору окремих проблем для їх поглиблення, наповнення досі невідомими фактами, іменами, для творчої дискусії й оприлюднення нових думок, висновків, зафіксованих у розвідках, статтях, книгах.

РОЗДІЛ I

Історіографія та джерельна база дослідження

У своєму становленні й розвитку історіографія краєзнавства Правобережної України вказаного хронологічного періоду пройшла щонайменше з етапи:

- I – 20-і – 30-і роки ХХ ст. – час становлення, перших спроб осмислення краєзнавчого пошуку;
- II – 60 – 80-ті - період відновлення історико-краєзнавчого пошуку, узагальнення досвіду підготовки і видання історії міст і сіл Української РСР, оцінки його наслідків і значення для краєзнавчого руху, що відроджувався;
- III – 90-і роки ХХ-го – початку ХХІ ст. – звернення до історії краєзнавчого руху, методологічна переоцінка досвіду попередників, формування концепції розвитку вітчизняного краєзнавства.

Кожен з цих етапів був обумовлений конкретними історичними обставинами, мав свої особливості й результати, зазнавав впливу як попередників, так і сучасних йому факторів.

Спроби узагальнення краєзнавчого доробку, його оцінки й осмислення, пошуку напрямів і методів ефективного розвитку робилися вже в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. у дванадцяти випусках „Трудов Подольського єпархиального історико-статистического комітета”,¹ звітах Подільського церковного історико-археологічного товариства,² тогочасній пресі – губернських та єпархіальних відомостях, які поміщали не тільки описи важливих подій і фактів місцевої історії, окремі нариси, а й – інформацію про дослідницьку працю церковних істориків, викладачів духовних навчальних закладів, бібліографічні огляди, біографічні нариси про відомих краєзнавців у зв'язку з ювілейними датами їх життя та праці.

На жаль, ці історіографічні напрацювання були не просто забуті краєзнавцями 20-х років, вони були відкинуті й засуджені як досвід „буржуазного краєзнавства”, не прийнятного на етапі будівництва радянської держави, становлення нового соціалістичного ладу, диктатури робітників і селян, практичного втілення ідеології, зафіксованої в основоположних працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, програмі більшовицької партії. Її основні принципи – класова ворожнеча, непримирима боротьба, диктатура більшості над меншістю, безоглядна відданість ідеям однієї партії – були покладені в основу нової суспільної психології, моралі, розвитку освіти, науки, культури. Відчутно вплинули вони на формування нового краєзнавства та краєзнавчої історіографії радянської доби.

У залежності від суб'єкта історіографії її доцільно ділити на радянську, пострадянську (історію краєзнавства доби незалежності) і діаспорну й відповідно аналізувати три групи історіографічних напрацювань.

У 20-і роки значний вклад у розробку історії і теорії краєзнавства внесли члени Комісії краєзнавства Всеукраїнської академії наук.

1924 року в „Бюлетні Комісії краєзнавства при УАН” з’явився ряд статей А.Лободи, М.Шарлеманя, А.Носова, які можна вважати першими історіографічними краєзнавчими напрацюваннями 20-х років. У „Короткому звідомленні Комісії краєзнавства при УАН” М.В. Шарлеманя знаходимо інформацію про заснування цього науково-методичного органу, його склад, структуру, мету і завдання, інші краєзнавчі структури як загальносоюзного, так і всеукраїнського характеру. Зокрема, - Комісії краєзнавства ВУАН у Харкові (голова - професор Д.К. Зеленін) та Одесі (проф. С.С. Дложевський).³ Організаційному становленню краєзнавства першої половини 20-х років присвячена стаття Миколи Васильовича Шарлеманя, секретаря Комісії краєзнавства ВУАН, „Краєзнавчі установи України. Центральні установи”. За оцінками автора, що підтверджуються й іншими джерелами, головним науково-методичним та й організаторським центром українського краєзнавства того часу стала Всеукраїнська академія наук. Тому він детально інформує про структуру ВУАН, діяльність тих академічних комісій, кабінетів (Комісії краєзнавства, етнографічно-фольклорну, археографічну, Комісію для складання біографічного словника діячів України та інші), які найбільше займалися вивченням регіонів, впливали на краєзнавчий рух на місцях, про відомі краєзнавчі осередки в Україні, у тому числі – на Правобережжі: Вінницьку філію Всенародної бібліотеки ВУАН, створений при ній Кабінет виучування Поділля, Волинський центральний науково-дослідний музей в Житомирі, Кам'янець-Подільський історико-археологічний, Уманський історичний, Черкаський історико-педагогічний імені Т. Шевченка окружний музеї, наукові товариства, товариства природодослідників та інші краєзнавчі структури.⁴ Картину доповнює А. Носів розповіддю про музеї і їх роль у краєзнавчій роботі.⁵

На цьому ранньому етапі історіографія торкнулася й методологічних проблем, намагаючись не тільки розібратися в розмаїтті напрямів, форм і методів діяльності, а й визначити об’єкт й предмет прикладання краєзнавчих сил. Академік Андрій Лобода, керівник двох академічних комісій краєзнавчого спрямування, визнаний авторитет науково-краєзнавчого дослідництва, чітко відбивав ідейно-політичне замовлення комуністичної партії, формулюючи предмет краєзнавства як „вивчення природних багатств та взагалі особливостей території”...⁶

З середини 20-х років ХХ ст. історіографія фіксує наростання зусиль ідеологів, теоретиків краєзнавства в формуванні системного погляду на краєзнавство нової радянської доби, його основоположних засад, форм і методів діяльності. Цим особливо переймалися О.І. Буценко, секретар ВУЦВК, О.А. Лазарис, відповідальний секретар Оргбюро по підготовці й проведенню Першої установчої всеукраїнської краєзнавчої конференції, К.В. Дубняк, професор, згодом – один з активніших членів Українського комітету краєзнавства. Їх статті, опубліковані в провідних газетах, закликали „відмовитися від старих методів”, забезпечити „матеріалістичний підхід в

галузі вивчення побуту, природних багатств, продуктивних сил країни”. Костянтин Дубняк навіть запропонував новий термін – „виробниче краєзнавство”, відкидаючи тим самим на задній план історичне: „Не має схоластики, не має гробокопательства, збирання церковної старовини, а є будівництво нового творчого життя самими робітниками і селянами в контакт з наукою”. У програмній статті О. Буценка головними напрямками краєзнавства визначалися „природничі досвіди, вивчення продуктивних сил країни, стану промисловості, села”.⁷

Історіографами краєзнавства другої половини 20-х – початку 30-х років стали делегати конференції, члени Українського комітету краєзнавства, у першу чергу – Микола Григорович Криворотченко, заступник голови, відповідальний секретар Комітету. У першому числі журналу „Краєзнавство” він не тільки визначив чергові завдання Комітету і його структур на місцях, а й зробив деякий огляд краєзнавчого розвитку.⁸ У статті „Організаційні форми краєзнавчого руху”, поміщеній в п'ятому номері „Краєзнавства” за 1928 рік, дав панораму краєзнавчого руху, структурованого зверху до низу – від УКК – до районних краєзнавчих товариств. На Правобережжі він представлений діяльністю Київської комісії краєзнавства ВУАН, окружних краєзнавчих осередків у Кам'янці-Подільському, Вінниці, наукових товариств ВУАН у Кам'янці-Подільському, Шепетівці, Кабінетами вивчення Поділля у Вінниці, Шевченківщини – у Черкасах, Бюро краєзнавства в Проскурівському педтехнікумі, окружних краєзнавчих музеїв у Коростені, Умані, Черкасах.⁹

Цінний вклад в історію краєзнавства Правобережжя України вніс звіт УКК, вміщений в останньому номері журналу „Краєзнавство” за 1928 рік. Він зафіксував картину діяльності Українського комітету краєзнавства й розвитку краєзнавчого руху в апогеї його „зоряності”, тобто – на початок переломного 1929 року. Микола Григорович Криворотченко (а саме йому належить провідна роль у формуванні звіту, його редагуванні й публікації) дає картину краєзнавчих досягнень, в якій помітно відрізнявся вклад регіонів Правобережної України, зокрема - Кам'янецької, Вінницької, Житомирської, Корсунської, Тульчинської, Могилів-Подільської, Білоцерківської окружних краєзнавчих організацій, фіксує появу друкованих збірників, монографій, бібліографічних оглядів.¹⁰

Історію зародження радянського краєзнавства, його сповзання до ролі додатка планово-економічних, агротехнічних, геологічних органів відображує хроніка, що друкувалася майже в усіх числах журналу „Краєзнавство” під рубрикою „Життя краєзнавчих організацій”. С. Ялі та Є. Рихлік висвітлювали розгортання такого напрямку краєзнавчих досліджень, як вивчення історії національних меншин, діяльність Кабінету нацмен, що діяв у структурі Всеукраїнської академії наук, В. Дубровський – питання музеїв та охорони пам'яток старовини.¹¹

Певний вклад в історіографію краєзнавства 20-х років внесли кам'янчани, зокрема – професор В.О. Гериневич, делегат I Всеукраїнської конференції з питань краєзнавства, член УКК, професор М.В. Курневич, та житомиряни, що активно популяризували результати своєї краєзнавчої діяльності на сторінках

рукописного журналу „Етнограф”, всеукраїнських і місцевих газет та журналів.¹² Непересічне значення для історіографії краєзнавства Поділля 20-х років мали інформаційні огляди дослідно-краєзнавчої праці, які видавав Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН та „Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля”, опубліковані 1926-1927 рр. Вони дають можливість реконструювати процес зародження, становлення й колосального успіху подільського краєзнавства 20-х років, особливо – на Вінниччині, де зусиллями В.Д. Отамановського була створена філія Всенародної бібліотеки України ВУАН, а в ній – відділ краєзнавчої літератури „Подоліка”, Кабінет виучування Поділля, видано 26 праць, що склали своєрідну „Енциклопедію поділезнавства”.¹³ Суто історіографічною можна назвати працю В.Д. Отамановського „Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля”. Опираючись на рукопис доповіді „Огляд краєзнавчого життя на Поділлі”, надісаний кам'янчанином Ю.Й. Сіцинським, Валентин Дмитрович прослідкував історію подільського краєзнавства з літописних часів до 1926 року, чим вніс неоціненний вклад в історіографію подільського краєзнавства.¹⁴

Історіографічні матеріали 30-х років засвідчують кризу краєзнавства, викликану репресіями, ідеологічним диктатом, тотальною критикою, пошуком ідейних ворогів. Критики зазнав провідний учений, історик, глава суспільно-історичних установ ВУАН академік Грушевський М.С. Її започаткував партійний функціонер М. Рубач статтею „У хвості націоналістично-буржуазної історіографії”. Не менш розгромним був виступ професора О.П. Оглоблина проти історичної школи Довнар-Запольського. Краєзнавство спрямовували в підручні ударників другої п'ятирічки – на пошук корисних копалин, боротьбу з шкідниками сільськогосподарських культур. У цьому дусі побудована стаття М.Г. Криворотченка з приводу декадника краєзнавства, яка закликала краєзнавців України підпорядковувати зусилля „соціальній реконструкції суспільного устрою”, у той же час демонструючи безвихідь, в яку краєзнавство було загнане партійною ідеологічною машиною.¹⁵

Таким чином аналіз поодиноких спроб історіографічного аналізу доробку краєзнавства 20-30-х років дає підстави стверджувати, що у вказаний період краєзнавча історіографія робила свої перші кроки.

Серйозний приріст історіографічних знань стався в 60-70-і роки. Він був викликаний пом'якшенням суспільно-політичного життя в зв'язку із засудженням культу особи Сталіна, спробою нейтралізувати його згубні наслідки, у тому числі – у галузі науки, краєзнавства. Хрущовська відлига привела до активізації історичного краєзнавства, другої хвилі в роботі над історією фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів і вилилася в широкомасштабну акцію підготовки й видання двадцятишеститомної „Історії міст і сіл Української РСР”. Краєзнавство переборювало шок, завданий сталінськими репресіями, демонструвало моральне й інтелектуальне оздоровлення суспільства, а робота над історією міст і сіл сприяла консолідації краєзнавчих сил, формуванню нових краєзнавчих осередків, вимагала узагальнення досвіду

попередників, осмислення напрацювань 60-70-х років. У таких умовах розпочався наступний етап розвитку історіографії краєзнавства.

Провідним її напрямом стало узагальнення досвіду творення багатотомного літопису міст і сіл України. Він проходив поетапне осмислення на різного роду засіданнях, де доповідав, звітував голова Головної редколегії доктор історичних наук П.Т.Тронько. Петро Тимофійович став першим історіографом багатолітньої праці стотисячного загалу краєзнавців над історією населених пунктів. Одна з перших вагомих проб відбулася 14 липня 1970 року, коли П.Т. Тронько на науковій раді Інституту історії АН СРСР зробив звіт „Про досвід підготовки і видання багатотомної „Історії міст і сіл Української РСР”. У ній не тільки відбита хроніка подій, а й самокритично проаналізовано вузькі місця, прозвучали сміливі навіть для того часу пропозиції про відновлення краєзнавчого комітету та його друкованого органу. 1972 року Київ став містом проведення всесоюзної наукової конференції „Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів”. Протягом трьох днів близько 700 учасників на пленарних, секційних засіданнях дали широку панораму краєзнавчого руху радянської доби, головну увагу сконцентрувавши на ініційованій О.М. Горьким кампанії написання історії фабрик і заводів та досвіді українських краєзнавців. Матеріали конференції стали суттєвим вкладом в історіографію українського краєзнавства. 1974 року голова Головної редколегії П.Т.Тронько доповів на велелюдному зібранні в Інституті марксизму – лєнінізму при ЦК КПРС та на засіданні бюро відділення історії АН СРСР. Це був підсумок дванадцятирічної праці краєзнавців, що увінчалася виходом останнього із запланованих томів. Бюро констатувало появу нового напрямку краєзнавства – „перехід від вибіркового вивчення окремих населених пунктів до фундаментальної розробки історії міст і сіл у рамках великих регіонів”, і, навіть, - вихід цієї роботи „за рамки традиційного краєзнавства”, появу „нового почину в практиці радянської і світової історичної науки”. 1975 і 1976 років до питання творення історії населених пунктів України П.Т. Тронько повертався ще двічі – у доповідях на сесії Академії суспільних наук при ЦК КПРС та спільному засіданні Головної редколегії видання, вченої ради Інституту історії АН УРСР, наукової ради Головної редколегії УРЕ і колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Історія науково-краєзнавчого літописання поставала рельєфніше, знаходила структурування в часі, наповнювалася іменами подвижників, викристалізовувався досвід, значення, наслідки й перші уроки. Головний із них – видання залишало простір для поглиблення, розширення, видання книг з історії окремих населених пунктів.¹⁶

Історіографічне полотно краєзнавчого руху 60-х – першої половини 70-х років доповнила преса – наукові журнали й газети, що відображували хід написання й видання томів, появу нових краєзнавчих осередків на Хмельниччині, Житомирщині, проведення перших у повоєнні роки науково-краєзнавчих конференцій у Кам'янці-Подільському, Вінниці, давали рецензії та узагальнюючі статті.¹⁷ Зокрема П.Т. Тронько 1963 року виступив на сторінках „Українського історичного журналу”, 1969 року – в „Известиях”, 1971-го – у

„Вопросах истории”, 1972 року – в „Огоньке” та інших засобах масової інформації.¹⁸

Узагальнюючим підсумком історіографічного осмислення досвіду й уроків історії міст і сіл стала монографія П.Т. Тронька „Летопись дружбы и братства” (1981), спільна праця П.Т. Тронька, Ю.З.Данилюка, В.О. Савчука „Шляхами народного подвигу” (1987), об’ємний розділ колективної монографії „Історичне краєзнавство в Українській РСР” (1989), написаний П.Т. Троньком.¹⁹

У 60-і роки посилювався інтерес як до історії, так і теорії краєзнавства. А.М. Розгон та А.М. Аббасов зробили спробу оглянути основні віхи вітчизняного краєзнавства відповідно із запропонованою періодизацією краєзнавчого руху. З’явився ряд посібників, підручників, які дали цілісний погляд на предмет, основні завдання і напрями краєзнавства, форми і методи дослідження й використання краєзнавчих матеріалів. У збірниках перших подільських історико-краєзнавчих конференцій (1965-1970 рр.) знаходимо статті А.Г. Паравійчука про краєзнавчу діяльність колективу Кам’янець-Подільської художньо-промислової школи, фотодрукаря-краєзнавця М.Й. Грейма. У цей час побачили світ історіографічні дослідження Л.А. Коваленка, П.Ф. Лаптіна про вклад І.Я. Франка, І.В. Лужицького у вивчення історії Поділля, проблеми общинного устрою.²⁰

З розвитком музейної справи з’являються праці з історії, теорії та методики музейної роботи.²¹ Зростає інтерес до питань історії, теорії й методики шкільного краєзнавства в дослідженнях С.Д. Бабишена про топоніми і використання їх у шкільній навчально-виховній роботі, І.С. Юньєва про туризм і краєзнавство. І.Т. Прус видав схвалений Міністерством освіти України методичний посібник про історію, основні напрями, зміст, форми і методи шкільної туристсько-краєзнавчої роботи.²²

Початок 70-х років позначився новою хвилею репресій та утисків у сфері духовного життя. Робилася спроба втиснути і краєзнавчий рух, що набув розмаху в час написання історії міст і сіл, у традиційні ідеологічні лекала. Ударів зазнали УТОПК, галузь пам’яткоохоронства і пам’яткознавства, музейна справа, були закриті збірники „Історіографічні дослідження в УРСР”, „Середні віки на Україні”, „Історичні джерела та їх використання”, „Історико-географічний збірник”.²³

Певний вклад в історіографію краєзнавства внесли всеукраїнські конференції, що пройшли у 80-і роки: перша, 1980 року, - у Полтаві, друга – у Вінниці (1982), третя – у Чернігові (1984), четверта – у Миколаєві (1989). Україна стала місцем проведення і першої всесоюзної наукової конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987). Збірники цих конференцій засвідчують зростання інтересу до історії, теорії і практики краєзнавчого руху.²⁴ Особливою активністю в цьому плані відзначилися подільяни: у Кам’янці-Подільському відбулися V-VII подільські, у Вінниці – десять обласних історико-краєзнавчих конференцій. 1987-1989 рр. проведено першу і другу волинські обласні краєзнавчі конференції. Все частіше питання краєзнавства знаходили висвітлення на сторінках місцевих газет.

У 70-80-і роки з'явилися посібники для викладачів та студентів вузів, учителів шкіл з історичного краєзнавства за авторством Г. Матюшина, В. Ашуркова, Д. Кацюби.²⁵

Таким чином робота над підготовкою і виданням „Історії міст і сіл Української РСР” дала поштовх не тільки краєзнавчому рухові, а й – дальшому розвитку історіографічних досліджень, які набирали характеру сталого напрямку.

На зламі 80-90-х років ХХ ст. під впливом перебудови, гласності, проголошення незалежності України почався докорінний переустрій суспільного життя. Кардинальні зміни сталися і в краєзнавстві. Наприкінці 80-х склалися умови для відродження репресованого в 30-і роки Українського комітету краєзнавства, його друкованого органу – журналу „Краєзнавство”. З утворенням 1990 року Всеукраїнської спілки краєзнавців і виданням 1993 року першого числа журналу „Краєзнавство” в історіографії краєзнавства окреслився новий напрям – вивчення короточасної в історичній тягlostі, але глибоко змістовної діяльності УКК, його впливу на краєзнавчий рух Правобережної України другої половини 20-х – початку 30- років минулого століття.

Першим, хто на зламі епох торкнувся даної проблеми, був академік Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор П.Т. Тронько, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців. 1989 року, ще за радянських часів, у колективній монографії „Історичне краєзнавство в Українській РСР”, характеризуючи етапи становлення і розвитку історичного краєзнавства в Україні, він не обійшов мовчанкою свого часу заборонений орган краєзнавчого управління. А в доповіді на установчому з'їзді краєзнавців 27 березня 1990 р. означив основні параметри діяльності УКК, розвинуті пізніше, 1995 і 2005 років, у доповідях на ювілейних пленумах ВСК, що відбулися в Харкові.²⁶ До досвіду УКК академік П.Т. Тронько звертався не раз і в монографії „Репресоване краєзнавство”, і в доповідях на всеукраїнських конференціях з історичного краєзнавства, статтях у журналі „Краєзнавство”, у кількох монографіях, що побачили світ на зламі ХХ – ХХІ століть.²⁷ Він не тільки здійснив своєрідну наукову реабілітацію подвигу кількох десятків краєзнавців-фундаторів та активістів УКК, а й посприяв увічненню факту його діяльності меморіальною дошкою, встановленою на приміщенні колишнього ветеринарного інституту, де в травні 1925 року проходила I Всеукраїнська краєзнавча конференція. Урочистості з цієї нагоди відбулися в Харкові в листопаді 1998 року.²⁸ Протягом тривалого часу досліджують дане питання відомі науковці кандидати історичних наук Ю.З. Данилюк та В.О. Савчук. Опубліковані ними розвідки засвідчують, що в недалекій перспективі ними будуть оприлюднені нові факти з історії УКК, оригінальне бачення його вкладу в консолідацію науково-краєзнавчої громадськості в складний, позначений трагізмом період суспільного розвитку. Різні аспекти даної теми порушили й інші дослідники. Л.Л. Бабенко – питання участі наукової інтелігенції в створенні та діяльності УКК. О.М. Костюкова та В.В. Бездрабко проаналізували вклад журналу „Краєзнавство” в розвиток історичних досліджень 1920-1930 рр., накопичення джерельного матеріалу.²⁹

Виданням напередодні 80-річчя УКК монографії „Під егідою Українського комітету краєзнавства” нами зроблено свій внесок у розгляд вказаної проблеми на основі залучення раніш невідомих архівних джерел.³⁰

Предметом першочергової уваги історіографів краєзнавства в 90-х років стали репресії проти краєзнавців, причини, що їх викликали, масштабність втрат, наслідки. На Житомирщині науково-краєзнавчій громадськості повернули з небуття славні імена репресованих краєзнавців М.Ю. Костриця та Г.П. Мокрицький – автори збірки нарисів „У просторі і часі” про краєзнавців, учених, митців, чиї імена і праця були викреслені з вітчизняного літопису або подавалися в перекрученому вигляді, зокрема – В.Г. Кравченка, В.І. Бруховського, І.І. Огієнка та інших. Ю.З. Данилюк та М.Ю. Костриця здійснили наукову реабілітацію подвижницької науково-краєзнавчої діяльності Євгена Рихліка, наукового співробітника ВУАН. Даного питання доторкнувся й Слідзюк П.С.³¹

На Поділлі глибоко аналізувався краєзнавчий подвиг репресованих І.В. Брілінга, Д.О. Богацького, В.О. Гериновича, Ч.І. Зборовського, В.Д. Отамановського, Ю.Й. Сіцинського та багатьох інших трагічних постатей. Суттєвий внесок у розгляд проблеми внесли Л.В. Баженов, Є.Д. Назаренко, О.М. Завальнюк, М.Б. Петров, С.І. Кот, Ю.З. Данилюк, Л.В. Кароева і Л.М. Шпильова, В.П. Воловик та інші дослідники. Не обійшов даного питання дисертант, присвятивши репресованим краєзнавцям розділ монографії „Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність”, вперше концентровано подавши короткі довідки про всіх репресованих членів УКК у монографії „Під егідою Українського комітету краєзнавства”. Даній темі присвячений ряд статей.³²

Важливий за масштабністю внесок у розробку проблеми внесли кияни і в першу чергу – Г. Касьянов, В. Пристайко і Ю. Шаповал, упорядники збірника документів і матеріалів „У лещатах тоталітаризму...”, М. Жулинський та І. Ільєнко, Є. Складенко, Ю. Данилюк, О. Бажан, Р. Подкур. Апофеозом наукової реабілітації репресованих дослідників регіонів стала монографія „Репресоване краєзнавство”, підготовлена колективом авторів – представників регіонів і центру під науковим керівництвом академіка НАН України П.Т. Тронька. У ній подані нариси і про 30 краєзнавців Правобережної України, добірка фотографій, документів, довідкових матеріалів. Книга стала мартирологом 75 найвидатнішим краєзнавцям України – дослідникам регіонів, музейникам, пам'яткоохоронцям, бібліографам.³³

Істрія краєзнавчого руху, нарешті, визнана дисертабельною й зазнала глибокого дисертаційного дослідження. Першопрохідцем став А.М. Аббасов, який 1979 року, ще опираючись на марксистсько-ленінську методологію, обходячи гострі проблеми, зробив спробу привернути увагу до галузі, дати оцінку праці, виявити і поширити досвід полтавських краєзнавців. Юрій Зіновійович Данилюк обрав темою дисертації громадські форми історичного краєзнавства в Україні в 50-80-ті роки, Тетяна Федорівна Григор'єва – становлення і розвиток краєзнавства на півдні України у 80-і роки XVIII – 60-і – XIX століть, В.М. Малиневська і В.С. Прокопчук – на Чернігівщині та Поділлі.

Роль краєзнавчих музеїв західної України в дослідницькій праці глибоко розглянута А.О. Хведасем з Острога, краєзнавча діяльність церковних істориків Поділля – О.М. Кошелем, Іван Іванович Ярмошик проаналізував історико-краєзнавчий доробок попередників, що стосувався Волині. В.В. Бездрабко дала історіософський погляд на роль журналу „Краєзнавство” в розвитку регіональних досліджень 1920-1930-х років. Захищено й три докторських дисертації Л. Баженовим, С. Гаврилук та В. Обозним, у них порушені різні аспекти історіографії краєзнавства.³⁴

Завершив дисертаційний аналіз розвитку історичного краєзнавства та історико-краєзнавчих досліджень на Волині від 40-х років ХХ ст. доцент Волинського державного університету Г.В. Бондаренко, відобразивши результати в двотомній монографії та ряді статей. Проблеми становлення історико-краєзнавчих досліджень Волині, Холмщини та Підляшшя у вітчизняній історичній науці складають науковий інтерес лучан Світлани Гаврилук, Миколи Онуфрійчука, Григорія Гуртового, Анатолія Силука.³⁵

На Житомирщині дослідженням історії волинського краєзнавства активно займається Микола Юхимович Костриця. Досвід діяльності Товариства дослідників Волині, напрацювання попередників відображені не тільки в статтях, а й окремому виданні. Як президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства він постійно аналізує зроблене, визначає основні напрями дальшого руху. Дані проблеми вивчають І.І. Ярмошик, В.І. Польгуй та інші краєзнавці Житомирщини.³⁶

Панораму волинського краєзнавства в ретроспективному і сучасному показі суттєво доповнюють рівненці. Голові рівненського обласного краєзнавчого товариства Івану Григоровичу Пашуку належить брошура про десятилітню (1989-1999 рр.) працю Товариства, його фундаторів, хроніку подій, бібліографію. Історія краєзнавства, у тому числі – у діаспорі, знайшла відображення в навчальному посібнику В. Виткалова про українську культуру ХХ століття. Ще 1995 року спробу вималювати канву розвитку українського краєзнавства зробив Григорій Семенович Дем'янчук. Однак його брошура має характер методичних порад, до того ж – досить схематичних.³⁷

Немало зробили в плані історіографії краєзнавства і подоляни. Зачинателями цього напрямку досліджень стали фундатори Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства С.К. Гуменюк та І.С. Винокур. У працях Л.В. Баженова та В.С. Прокопчука звернута увага на краєзнавчі процеси не тільки на Поділлі, а й – Правобережжі, дана періодизація краєзнавства, його поетапний аналіз. Питання історії краєзнавства на Хмельниччині, у тому числі – шкільного, музейного, архівного, відображені в статтях В.І. Войтенка, А.Г. Філінюка, П.А. Слободянюка, Т. Скрижевської,³⁸ актуальні проблеми історичного краєзнавства на Вінниччині – у працях В.П. Вовкодава, С.А. Гальчака, П.С. Григорчука, І.І. Зайця, С.Л. Калитка, Л.Р. Кароєвої та інших дослідників.³⁹ 2001 року Кам'янець-Подільський державний педуніверситет присвятив проблемам української історіографії на межі століть окремий випуск історичних праць.⁴⁰

Історіографічний характер носить цілий ряд статей черкащан В.Масненко, В. Мельниченка, М. Пономаренка, Ю. Порошенко, П. Соси, М. Поставничої, О. Пряхіної, О.Тімець.⁴¹

Глибиною і масштабністю відзначаються історіографічні дослідження киян. На зламі 80-90-х років колектив авторів – П.Т. Тронько, В.О. Горбик, Ф.П. Шевченко, Ю.З. Данилюк, Є.М. Скляренко, С.І. Кот та інші науковці під загальною редакцією П.Т. Тронька видав монографію „Історичне краєзнавство в Українській РСР”, в якій на багатій джерельній базі вперше в українській історіографії висвітлив становлення й розвиток форм, напрямів і змісту краєзнавчого руху в Україні. Логічним продовженням цієї праці став збірник „Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики”, підготовлений на основі доповідей і повідомлень Першої всесоюзної конференції з історичного краєзнавства. У ньому вміщено 47 статей, лівова доля площі припадає на доповіді і повідомлення українських істориків, краєзнавців П.Т. Тронька, А.В. Санцевича, В.Г. Сарбея, Є.М. Скляренка, Т.Ф. Григор'євої, О.Б. Коваленка, Л.В. Шевченко, М.Ф. Пономаренка, Г.К. Швидько, Р.Д. Ляха, В.О. Войналовича, Ю.З. Данилюка, С.І. Кота та інших.⁴² У них розкрито історію розвитку історичного краєзнавства в Україні, архівної, музейної, пам'яткоохоронної справи, створення літописів населених пунктів, фабрик і заводів, колгоспів, питання шкільного краєзнавства, підготовки і видання краєзнавчої літератури.

Різні питання історико-краєзнавчих досліджень висвітлені в публікаціях В.О. Замлинського, В.О. Горбика, О.П. Реєнта. Є.М. Скляренко об'єктивно показав шляхи і наслідки реалізації ініціативи О.М. Горького щодо написання історії фабрик і заводів в Україні, узагальнив досвід.⁴³ 1997 року Інститут історії України відновив серійний випуск „Історичних досліджень в Україні”. 1999 року вийшов 7-ий збірник даної серії, присвячений ініціатору і першому редактору видання Ф.П. Шевченку, члену-кореспонденту НАН України.⁴⁴

Послідовно і цілеспрямовано веде історіографічні дослідження голова Всеукраїнської спілки краєзнавства, академік НАН України П.Т. Тронько. У книзі статей, виступів, доповідей „Краєзнавство у відродженні духовності та культури” велику увагу приділив він питанням збереження історико-культурної спадщини, які стали справою його життя і праці як на посаді заступника голови Ради Міністрів Української РСР, так і голови Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Цей напрям діяльності знайшов логічне продовження на громадській посаді голови Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України та голови Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-культурної спадщини й вивершився відновленням Михайлівського Золотоверхого собору, Успенської церкви на території Києво-Печерської лаври та інших пам'яток.⁴⁵ Петро Тимофійович всесторонньо розглянув у своїх працях досвід Українського комітету краєзнавства. А на зламі тисячоліть – здобутки та перспективи краєзнавчого руху в Україні.⁴⁶ Особливою глибиною і цілісністю відрізняється монографія „Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)”, яка є прикладом комплексного дослідження

проблем історії та теорії краєзнавства, здійсненого на основі узагальнення і власного досвіду, і доробку краєзнавців усієї України впродовж 50-80-х років. Водночас розглянуто проблеми сучасного краєзнавства, основні напрями його розвитку на ближчі десятиліття. Напередодні III з'їзду Спілки ці питання знайшли концентроване відображення в книзі „Краєзнавство України: здобутки і проблеми”. Особливо – досвід створення „Історії міст і сіл Української РСР” та її перевидання на новій методологічній основі.⁴⁷ За його редакції побачили світ цікаві довідники про Всеукраїнську спілку краєзнавців та її актив, у підготовці яких взяли активну участь О.Г. Бажан, А.А. Ситник, В.О. Савчук, Ю.З. Данилюк та інші члени правління Спілки.⁴⁸

Аналіз сучасних видань і публікацій з питань краєзнавства засвідчує зростання інтересу не тільки до історії, а й теорії і методології краєзнавства. О.П. Реєнт у ряді своїх виступів закликає представників історичної науки і краєзнавства більше уваги надавати розробці світоглядних і методологічних проблем, обґрунтуванню цивілізаційного підходу до вивчення історичних процесів, подолання методологічних рудиментів минулого, у тому числі – прив'язки до доктрин російської історіографії.⁴⁹

З'явилося кілька спроб наукової періодизації українського історичного краєзнавства та краєзнавства Правобережної України. Своє бачення цього питання, а отже – особливостей розвитку, предмету досліджень на кожному етапі, напрямів, форм і методів краєзнавчої праці, зазначили Л.В. Баженов, Г.В. Бондаренко, В.С. Прокопчук.

Вагомий вклад у розробку проблем історичної регіоналістики, вихід на концептуальні узагальнення зробила Я.В. Верменич у дисертації на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук, ряді статей та монографій.⁵⁰ Методологічні проблеми знайшли розвиток у працях Я.Д. Ісаєвича, Л.В. Таран, А.О. Зашкільняка, О.С. Рубльова, Ю.С. Земського та деяких інших вітчизняних дослідників.⁵¹ Своєрідне узагальнення вони знайшли в термінологічному і понятійному довіднику В.М. Литвина, В.І. Гусєва, А.Г. Слюсаренка.⁵²

Однак рівень теоретичного осмислення краєзнавчого досвіду відстає від бурхливого темпів зростання руху, вивчення регіонів, областей, районів, населених пунктів, видання літератури. Пробним каменем рівня теорії й методології залишається потрактування головного поняття – „краєзнавство”. 1980 року „Українська радянська енциклопедія” зафіксувала: „Краєзнавство – всебічне вивчення частини країни (області, району, міста тощо) переважно місцевим населенням”. Це – погляд 70-х років і рівень теоретичного осмислення краєзнавчого процесу, що відроджувався й набирив сили: краєзнавство – не наука і, навіть, - не галузь, скажімо, історичної науки, мова не йде про масовий рух, а так – аматорство „переважно місцевого населення”, що координується музеями, комісіями Географічного товариства СРСР, секціями педагогічних товариств. „Енциклопедія українознавства” вбачає у краєзнавстві „сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства”, підкреслюючи комплексний підхід до вивчення різних сфер суспільного життя, але чомусь – цілої країни.⁵³ До речі, подібний погляд на краєзнавство, як одну із купок наукової інформації,

невідомо ким і як та з якою метою добуто, зустрічається в сучасних публікаціях. Одні автори бачать у ньому „галузь знань”, „сукупність наукових дисциплін”, інші – „громадський рух”, „могутній науковий рух”, „суперечливий комплекс дисциплін, підходів, принципів”, говорять і про краєзнавство як „навчальний предмет”, „метод дослідження”, „дидактичний принцип”, „метод навчання і виховання”. І в цьому проглядає не тільки поліфункціональність краєзнавства, а й – недостатня зрілість наукової розробки питань теорії й методології. На наш погляд, потрібен спеціальний форум – круглий стіл, окрема методична конференція для розгляду проблем теорії краєзнавства, можливо – спеціальна методологічна комісія при правлінні, яка мала б узагальнити, відпрацювати й запропонувати для дискусії погляд на понятійний апарат, принципи, методи краєзнавчих досліджень. Варто домовитись, які ознаки процесу має ввібрати поняття „краєзнавства” – об’єкт, предмет і суб’єкт, зміст, мету, основні завдання й функції. Тоді сама по собі окреслиться до повної міри концепція сучасного краєзнавства. Найбільш повне трактування краєзнавства зроблено академіком НАНУ П.Т. Троньком у монографії „Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)”: це - і наукове дослідження, і науково-громадський рух, спрямовані на отримання комплексних знань, їх поширення з метою збереження історико-культурної спадщини, формування національної свідомості.⁵⁴ В.П. Бадяк схиляється до думки, що краєзнавство – це наукове дослідження, комплексне і всебічне. Але вона, ця думка, дещо розпливчата. Що значить „всебічне” і „комплексне”? Якщо дослідження та ще й наукове, то що це за специфічна галузь здобування наукових знань – наука чи збирання джерельної інформації для науковців, такою собі армією аматорів, підсобних працівників у науці? Нам імпонує позиція Н.І. Мельник: „На початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап розвитку національного краєзнавства, а саме становлення наукового краєзнавства, яке переросло рамки виключно громадського руху і претендує на ставлення до себе як до науки, вимагає розробки теорії краєзнавства, його методичних засад та наукового статусу (підкреслення наше – В.П.)”.⁵⁵

І, дійсно, - сучасне краєзнавство зазнало помітних трансформацій. Воно стало дисертабельним. Із занять „переважно місцевого населення” стало також справою науковців, у тому числі – працівників відділів Інституту історії України НАН України. Свідченням цього є різноманітні форми інтеграції науки академічної, вузівської з краєзнавством – діяльність, скажімо, Центрив вивчення історії Поділля, Середнього Подніпров'я, Буковини. Історичне краєзнавство має об’єкт і предмет дослідження, опирається на методологічні засади (принципи, методи), характерні для сучасної історичної науки. Залишається визначитися з суб’єктом краєзнавчих занять, а отже – статусом краєзнавства. На наш погляд, краєзнавство потребує визнання як наука, яка вивчає як окремі факти, події, явища, так і комплексно географію, природу, історію, етнографію, економіку й культуру регіону, області, району, населеного пункту з метою накопичення, поширення знань, збереження історико-культурної спадщини, патріотичного виховання поколінь.

Традиційно велика увага надається теоретичним аспектам шкільного та вузівського краєзнавства, зокрема - в дослідженнях Береки В.Є., Бондаренка Г.В., Войтенка В.І., Газіна В.В., Дубінського З.А., Костриці М.Ю., Прокопчука В.С., Савчука В.О., Савченко О.Я.⁵⁶ Я. Жупанський та В. Круль розробляють проблему об'єкта і предмета національного краєзнавства, С.Куделко – питання методів історичного дослідження в краєзнавстві.⁵⁷

Існує взаємозв'язок і взаємодія між історичним краєзнавством і спеціальними історичними дисциплінами. Їх характер і особливості стали предметом розгляду таких відомих науковців як Ф.П. Шевченко, М.Й. Ковальський, Г.В. Бондаренко.⁵⁸

Важливим суб'єктом краєзнавчої історіографії є українська діаспора і в першу чергу – західна. Без врахування її доробку картина краєзнавчого руху на Правобережній Україні в 20-і роки ХХ-го – на початку ХХІ ст. не була б повною. Адже наші земляки в діаспорі створили не тільки праці – статті, бібліографічні описи, збірники, монографії про конкретні події і факти з минулого Правобережжя, а й стали творцями багатого досвіду використання джерел, аналізу й синтезу наукової інформації, її публікації, використання, власне – історіографами краєзнавства в діаспорі.

Найбільш потужний центр українського краєзнавства склався у Вінніпезі (Канада), де Товариство „Волинь” і створений ним громадський Інститут дослідів Волині за піввікову діяльність видали 20 наукових збірників „Літопис Волині”, 70 книг, серед яких – „Український рік в народних звичаях” у 5 томах подоланина професора С. Килимника, „Історія Холмщини і Підляшшя” Є. Пастернака, „Армія без держави” Т. Бульби-Боровця, „Нарис історії Волинської землі” професора І. Левковича, монографії професора І. Огієнка, художні полотна У. Самчука. Становлення, розвиток і досвід краєзнавчої праці волинян у Вінніпезі знайшли відображення, насамперед, у 20 числах „Літопису Волині”. Редакційні повідомлення, статті окремих дослідників, організаторів краєзнавчих пошуків, хроніка подій, бібліографічні огляди, списки виданої літератури, рецензії, ювілейні добірки матеріалів, статті на честь видатних дослідників, некрологи – все це вимальовує картину жертвовного патріотичного руху наших співвітчизників, спрямованого на вивчення, популяризацію краєзнавчих знань з метою протистояння асиміляційним процесам, фальсифікації вітчизняної історії, підтримки й розвитку національної ідеї. Скажімо, число IV-е „Літопису Волині” дає хроніку створення й діяльності клівлендського товариства „Волинь”, „Звідомлення Інституту дослідів Волині у Вінніпезі” про наповнення волинського видавничого фонду добродійними внесками, завершення монографії про Холмщину і Підляшшя І. Левковича і потребу в фінансовій підтримці проекту з боку холмщан – емігрантів, про взаємодію Інституту з волинськими товариствами в Торонто, Клівленді, Нью-Йорку, проведені загальні збори ІДВ, обрання головою управи професора М. Боровського, заступником І. Онуфрійчука, скарбником С. Радчука. У цьому ж збірнику Михайло Боровський дав статтю з фотографією про 30-літнього Сергія Радчука – тоді скарбника, а нині голову ІДВ.⁵⁹ Десятиліттю Інституту дослідів Волині присвятив статтю секретар управи М. Бойко, дав у ній картину

заснування і десятилітнього набутку ІДВ, добірку документів (спільна заява ініціативного гуртка, фото засновників-фундаторів Інституту, заклик до волинян, перший комунікат до преси про заснування ІДВ, схему організаційної побудови Інституту волинезнавства, найважливіші ухвали як товариства „Волинь”, так і ІДВ тощо).⁶⁰ 1976 року Інституту дослідів Волині минуло 25. Цій події присвячено 12-е число „Літопису Волині”. У заголовних статтях І.Онуфрійчука, С. Ярмуся підведено підсумок, повідано про відзначення ювілею, дано творчі портрети багатьох активістів ІДВ, у тому числі – С. Радчука, з 1969 року голови управи ІДВ, Ю. Мулика-Луцика, голови редакційної комісії, протоієрея проф. Степана Ярмуся, активного члена управи ІДВ, Іллю Онуфрійчука, промотора усіх волинознавчих починань у Вінніпезі та інших.⁶¹ У наступних числах „Літопису Волині”, що виходили після курсу на перебудову, гласність, проголошення незалежності України, з’являються статті дослідників з України – М. Онуфрійчука, В. Рожка, В. Прокопчука, які засвідчили нові процеси – координацію, інтеграцію, відкритість краєзнавчих пошуків. І, на жаль, почастишали некрологи... Пішли з життя фундатори товариства „Волинь”, ІДВ М. Бойко, Ю. Мулик-Луцик, І. Онуфрійчук, М. Боровський, М. Подворняк. Збірник 19-20-ий вже помістив повідомлення про передачу естафети з Вінніпегу до Луцька – утворення відділення ІДВ при Волинському державному університеті, угоду й наказ по університету про відкриття відділення, призначення його виконавчим директором М.Я. Миць.⁶² Так збірник „Літопис Волині” став не тільки важливим джерелом краєзнавчої діяльності волинян у діаспорі, а й – колективним її історіографом. Історії волинезнавства в Канаді присвятили ряд праць представники Правобережної України, зокрема – І.Д. Козельський з Хмельниччини, який побував в ІДВ, мав зустріч з головою управи Сергієм Радчуком. Про видатного організатора волинських краєзнавчих студій у Вінніпезі Іллю Федоровича Онуфрійчука повідав дисертант.⁶³

Історіографом та бібліографом видань австралійського відділення Наукового товариства ім. Т. Шевченка є волинянин Степан Радіон, волею долі закинутий на далекий австралійський континент. Там проживає біля 35 тисяч українців, які не втрачають духовного зв’язку з Вітчизною, розвивають в Австралії українську освіту, науку, культуру, краєзнавство. Важливим об’єднуючим центром українців Австралії стало НТШ, якому С. Радіон присвятив нарис історії, перевиданий 1993 року в Мельбурні, ряд бібліографічних видань, статей, наукових розвідок. Його суттєво доповнив Левко Богацький публікацією архівів батька професора Павла Богацького - ученого, журналіста, активного діяча УНР, архіваріуса Кам'янець-Подільського державного українського університету, члена австралійського НТШ.⁶⁴ Певний вклад у вивчення й популяризацію історії та культури Волині вносить Товариство волинян ім. Лесі Українки в Сіднеї, очолене Наталією Тиравською. У ряді повідомлень і публікацій в Україні вона розповіла про його заснування і працю, а лучанин Володимир Рожко – про передані до Держархіву Волинської області збірки україніки Н. Тиравською та С. Радіоном.⁶⁵

Волинські товариства Ніколаса Арндта та о. Миколи Гаюка в Німеччині знайшли історіографічне відображення як на сторінках „Літопису Волині”, так і „Німецьких зошитів”, які видає Товариство німців-волинян під началом Н. Арндта, а також - у працях волинян в Україні.⁶⁶

Українознавча, краєзнавча праця наших земляків у діаспорі в 90-і роки знайшла різнобічне висвітлення також у дослідженнях Баженова Л.В., Бондаренка Г.В., Гуртового Г.О., Жулинського М.Г., Костриці М.Ю., Мацька В.П., Онуфрійчука М.А., Погребенника Ф.П., Прокопчука В.С., Рожка В.Є., Сохацької Є.І., Телячого Ю.В., Третяк Л.В та інших.⁶⁷

Підводячи підсумок стану історіографії краєзнавства Правобережної України в працях дослідників 20-х років ХХ-го – початку ХХІ-го століть як в Україні, так і діаспорі, слід наголосити:

- історіографія краєзнавства зробила перші кроки в 20-х - на початку 30-х років ХХ ст. і згасла разом з масовим краєзнавчим рухом під ударами репресій, однак залишила спроби осмислення витоків, зробленого і перспектив, масу хроніки, інформаційного матеріалу;

- нового піднесення зазнала вона в 60-80-і роки на етапі підготовки і видання томів „Історії міст і сіл Української РСР”, відродження масового краєзнавчого руху. Але зводилась в основному до узагальнення досвіду 100-тисячного колективу авторів двадцятишеститомника, висунення ряду перспективних пропозицій;

- з горбачовською перебудовою і гласністю, відродженням Всеукраїнської спілки краєзнавців – правонаступниці Українського комітету краєзнавства, її органу – журналу „Краєзнавство”, краєзнавчих осередків на місцях виникла необхідність в осмисленні уроків попередників, розробці теоретичних і методологічних проблем краєзнавства і це надало нового імпульсу історіографічним дослідженням. З'явився ряд дисертацій, монографій, наукових статей, збірників історіографічного характеру. Історіографія викристалізувалася в один з провідних напрямів науково-краєзнавчого дослідження;

- на наш погляд, більшої уваги потребує такий напрям історіографічних досліджень, як оцінка і врахування вкладу попередників в теорію, методологію краєзнавства, відпрацювання понятійного апарату, основ краєзнавства як науки, що займається вивченням певних територій, вносить неочіненний вклад у становлення вітчизняної історичної науки, популяризацію історико-краєзнавчих знань, збереження й примноження історико-культурної спадщини, патріотичне виховання краян.

Задекларовані в історіографічному огляді праці внесли поважний вклад у розв'язання проблеми і водночас стали серйозним елементом джерельної бази дослідження. Але вони далеко не вичерпують теми, бо мали іншу мету і завдання, часовий і змістовий масштаб. Як варіант позицій, підходів, з фактологічного боку вони розглядалися нами з великою вдячністю й повагою до думок науковців, краєзнавців шляхом звернення до інших, у першу чергу - архівних джерел на основі порівняльного аналізу.

Джерельну базу даного дослідження склали, насамперед, документи 135 фондів (а це 1045 справ) 18 архівних установ.

Основний емпіричний масив документів – 231 справа 15 фондів, залучений до аналізу й використаний у дослідженні, виявлений в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Більше половини опрацьованих справ належать до 166 фонду „Народного комісаріату освіти України”, у п’ятнадцяти описах якого виявлений ряд раніш невідомих документів. У справі 251 (опис 4) „Стенограма I-го Всеукраїнського з’їзду по вивченню продуктивних сил та народного господарства України”, знайдені кимось підшиті матеріали Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, що відбулася 28-31 травня 1925 року у Харкові, що дало можливість уточнити дату її проведення, порядок денний, вперше ознайомитися з протокольними записами виступів, резолюціями конференції. Особливо цінними з точки зору персоналій є справи фонду, внесені до опису 12-го. Автор проаналізував кілька десятків особових справ, зокрема – Криворотченка М.Г., Лазариса О.А., Отамановського В.Д., Гериновича В.О., Брілінга Г.В., Філя Ю.П., Черв’яка К.Т. та інших науковців, викладачів, музейників, пам’яткоохоронців, а отже – дослідників – краєзнавців, що працювали в установах Народного комісаріату освіти УСРР.

Найбільш документально насиченим є фонд 4633 – Головної редколегії „Історії міст і сіл Української РСР”. У ньому збережено документи, що відтворюють організаторські й методичні зусилля цього органу, його координуючу роль, а протоколи засідань, довідки, інформації, листування, доповіді, пресові повідомлення – тяглість подій і кінцевий результат – двадцять шість фундаментальних томів, новий напрям у краєзнавстві й черговий вибух краєзнавчого руху. Цінність цих документів виходить за межі 60-70-х років минулого століття. Вони зберігають досвід, особливо необхідний тепер, у час підготовки нової редакції літописів міст і сіл незалежної України.

Фонди Центрального державного архіву громадських організацій України дали можливість показати механізм ідеологічної обробки населення. Фонд – 1 – „Центральний комітет Компартії України” (Оп. 20, спр. 2923 - зокрема) – як проводились вибори академіків – комуністів 1929 року, коли в листі секретаря ЦК Хвилі з додатками – списками вказувалися 34 кандидати, яких треба було провести в академіки, і 25 тих, кого потрібно було розкритикувати й відхилити, біографічні дані і матеріали для підтримки і шельмування. Справа 2924 цього ж фонду („Доповідна записка делегатів з України на всесоюзній конференції істориків-марксистів 6-11 січня 1929 року”) дає бачення механізму ідеологічного насильства над істориками-краєзнавцями: з цього часу українських дослідників почали заганяти до ідеологічних обор, до табуна, з якого не видно і не чути ні тебе самого, ні твоєї позиції.

Не менш насиченим є фонд X („Всеукраїнська академія наук”) Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Автор проаналізував 155 одиниць збереження цього фонду, що значно доповнило картину становлення й розвитку краєзнавчого руху в радянській Україні, краєзнавчої діяльності структур ВУАН, Кабінетів виучування Поділля та

Шевченківщини, співпраці з ВУАН окремих дослідників з регіонів Правобережної України, як-то Кравченка В.Г. з Житомира, Отамановського В.Д. з Вінниці, Сіцинського Ю.Й. з Кам'янця-Подільського. Звіти Комісії Києва та Правобережжя (справи 4234-4242) за 1930-1931 рр., звіт установ Історичного циклу ВУАН за 1932 р. (спр. 1868), стенограми засідань співробітників Історичного циклу, обговорення звітів комісій за 1932 р. (справи 2787-2796), за 1933 рік (справи 1865-1866) розкривають картину тотальної критики і захисної самокритики, ідеологічного терору, який охопив ВУАН, науково-краєзнавчий актив й засвідчував завершення періоду відносної свободи слова й перехід до репресій. Саме в цьому фонді (справа 31404) знайдено й вперше оприлюднено звернення УКК до музею діячів науки і мистецтв, яке засвідчує, по-перше, - його діяльність ще 1932 року відчайдушну спробу М.Г. Криворотченка, заступника голови, продовжити науково-дослідницьку працю Комітету, - по-друге.

Важливим джерелом даного дослідження стали документи держархівів областей Правобережної України. Документи Державного архіву Харківської області допомогли реконструювати події, що передували Першій всеукраїнській краєзнавчій конференції, зусилля Пролетстуду, Слобожанської краєзнавчої комісії на чолі з професором Д.К. Зеленіним по її підготовці. Фонд 845-ий (справа 739) – документи про становлення, статут Харківського філіалу Всеукраїнського етнографічного товариства, а 1356-ий фонд – матеріали про діяльність, у тому числі – краєзнавчу, Науково-дослідного інституту історії, культури, обстановку ідеологічного терору, в якій працював штат науковців, викладачів та аспірантів цього закладу на початку 30-х років.

Автором проаналізовано матеріали близько сотні справ десяти фондів Державного архіву Київської області, у тому числі – фондів 144-го, - „Київський обласний відділ народної освіти”, 212-го - „Київська крайова інспектура пам'яток історії і культури”, 4779 – „Відділ культосвітній закладів Київського облвиконкому”, 4791 – „Управління культури Київського облвиконкому”, 4856 – „Київський обласний комітет профспілки працівників культури”, 5521 – „Обласна редколегія „Історії міст і сіл Української РСР. Київська область”. Це дало можливість побачити особливості функціонування установ краєзнавчого характеру в столичній області, ідеологічного диктату в музейній та пам'яткоохоронній справі, зокрема – у діяльності Київської краєвої інспектури охорони пам'яток історії і культури, юрисдикція якої розповсюджувалася на 16 округ Правобережної України, зусилля першого покоління працівників цього органу (Ф.Л. Ернст, Г.В. Адольф, В.М. Базилевич) по захисту пам'яток історії, культури, природи, у тому числі – на Поділлі, Волині, страх і байдужість їх наступників, руками яких поступово й поетапно нищились пам'ятники історії і культури, зокрема – культового призначення. Цьому сприяла „Інструкція про порядок обліку, охорони і передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна” (ф. 212, оп.1, спр.3), якої дотримувалися і яку безумовно виконували київські пам'яткоохоронці початку 30-х років. У цьому фонді – справа 19 – зберігаються документи про трансформаційні процеси в музейній справі. Зокрема – звіт про

роботу Волинського науково-дослідного музею за 1933 рік, перебудову експозицій на класово-формаційних засадах, підпорядкування діяльності музеїв господарським та ідейно-політичним завданням компартії і радянської держави.

Державні архіви Вінницької, Хмельницької областей та фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського державного архіву дали можливість простежити розвиток краєзнавства на Поділлі, створення й організацію діяльності вінницької філії Всенародної бібліотеки України ВУАН, її Кабінету виучування Поділля, підготовку й видання серії краєзнавчих праць, що склали енциклопедію поділезнавства, співпрацю подолян з Українським комітетом краєзнавства й віддзеркалення його організаційно-методичних зусиль у їх краєзнавчій діяльності, плідні зусилля вінничан і кам'янчан у дослідженні краю, їх своєрідне суперництво за кращі результати в цій галузі. Фонд 552 Держархіву Вінницької області зберіг документи, що стосуються проведення Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, популяризації її рішень. Багатий в цьому архіві особовий фонд, він засвідчує давні і плідні традиції вінничан у галузі етнографічних та фольклорних досліджень.

Суттєво доповнюють перебіг краєзнавчого дослідництва в радянській частині Правобережжя фонди Держархіву Житомирської області. Документи фондів 31, 38, 98, 266, 267, 344, 412-го - розгортання краєзнавчих, етнографічних досліджень у Новоград-Волинському, Житомирському педтехнікумах, Житомирському педінституті, роль у цьому інспектур наросвіти Житомирського, Коростенського округів. Виразно проступає краєзнавча першість в Україні Волинського науково-дослідного музею з його аспірантурою. Краєзнавство східної Волині зазнало впливу Українського комітету краєзнавства, про що свідчить листування Коростенського окружного бюро краєзнавства з УКК, інформація про краєзнавчу роботу на Коростенщині в 1923-1927 рр. (фонд 267, оп. 1, спр. 185), згодом поміщена в №2-3 журналу „Краєзнавство” за 1928 р. під рубрикою „Хроніка краєзнавчого життя”.⁶⁸

Сучасні дослідники отримали виключну можливість знайомитися з архівними справами колишнього КДБ. Це, як правило, - кримінальні справи репресованих учасників краєзнавчого руху 20-30-х та 40-початку 50-х років ХХ ст. Дисертант опрацював документи чотирьох архівів СБУ, у тому числі – київського, центрального, і вперше оприлюднив матеріали, що стосуються науково-краєзнавчої діяльності в 20-30-і роки подолян – працівників ВУАН професорів Голоскевича Григорія Костянтиновича, Підгаєцького Володимира Яковича, учителя Карповича Йосипа Романовича, колишнього міністра закордонного відомства УНР, члена української делегації в Бресті професора Любинського Миколи Михайловича, голови Кам'янець-Подільського Наукового товариства ВУАН Дмитра Олександровича Богацького, волинян – працівників ВУАН Кривинюка Михайла Васильовича, Туркала Костянтина Тимофійовича та наукового співробітника Харківського науково-дослідного інституту історії культури, члена УКК, колишнього директора Коростенського окружного краєзнавчого музею Корнія Григоровича Черв'яка. У канву дослідження включені матеріали кримінальних справ Затонського В.П. (Архів СБУ, спр. 49834 ФП, томи I-III), Дмитрука Н.К., Забитовського С.П., Кравченка

В.Г., Конончука Г.К., Постоева П.Г. (справи 5451, т. 1, 7449-П, 7482-П, 7475-П, 5451-П, Т.2 архіву УСБУ в Житомирській області), Криворотченка М.Г. (спр. 032455 архіву УСБУ в Харківській області). Кримінальні справи 27425-П і 28776-П по звинуваченню в антирадянській агітації жителів колишнього Антонінського району Хмельницької області Ружицького Л.М., Мазуркевича К.Ф., Луцюка М.Р., Осипчука П.С., Рогальського В.К. ще раз підтвердили, що краєзнавчий рух, як вияв духовного життя, не припинявся в роки Великої Вітчизняної війни, у тому числі – на окупованих територіях.

Крім документів архівів вищого рівня до наукового опрацювання залучені архівні матеріали й інших установ. У сховищі архівного відділу дунаєвецької райдержадміністрації Хмельницької області зберігається фонд 39-ий „Михайлівська сільська Рада”, за яким простежено участь органів місцевого самоврядування в координації духовного життя – справ освітніх, краєзнавчих. За матеріалами архіву Дунаєвецького райЗАГСу – вплив державних заборон на об’єктивність обліку смертності в 1932-1934 рр. Багаті фондові матеріали зберігаються в сховищах волинського обласного краєзнавчого музею – спогади музейника-краєзнавця 30-40-х років Анатолія Дублянського, документи Арсена Річинського, просвітника-краєзнавця, фотокопія повідомлення про відкриття 23 червня 1929 року (Інв. №ДМ-29012) Волинського краєзнавчого музею, стаття-звернення В. Засядчука, повоєнного директора музею, до громадян з проханням повернути „взяті на збереження музейні експонати” (Інв. №ДМ-22077), протокол „переслуховування” директора Луцького краєзнавчого музею періоду окупації В. Чубинського від 31.07.1943 р. (Інв. №ДМ-27821) про втрати, завдані музею за час окупації. Всі вони були залучені до наукового аналізу й використання, як і документи, матеріали, зокрема – звіти про роботу, Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Допомагали досягнути стан краєзнавства на сучасному етапі поточні архіви Вінницького обласного краєзнавчого товариства „Поділля”, Хмельницької, Рівненської, Волинської обласних, Дунаєвецької районної на Хмельниччині організацій Всеукраїнської спілки краєзнавців, Волинського обласного ветеранського громадсько-культурного товариства „Холмщина”. Вклад у краєзнавство регіонів обласних організацій Українського фонду культури, Українського товариства охорони пам’ятників історії і культури, Національної спілки письменників України в значній мірі вдалося простежити за документами, матеріалами їх поточних архівів. Узагальнюючі матеріали про участь шкільної молоді областей Правобережної України, Хмельницької області в рухах, експедиціях, конкурсах краєзнавчого спрямування взято в поточних архівах Українського державного та Хмельницького обласного центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді. Їх люб’язно надали заступники директорів Д.Г. Омельченко, член президії ВСК, та В.П. Малиновський. Поглибити деякі питання підготовки і видання „Історії міст і сіл Української РСР” вдалося можливим за рахунок документів домашнього архіву академіка НАН України П.Т.Тронька, а питання українознавчих студій в діаспорі – домашнього архіву професора Богацького Павла Олександровича.

Окрему групу склали нарративні джерела, які в поєднанні з іншими підтверджують або спростовують, розвивають, ілюструють ті чи інші наукові положення. Автором використані спогади голови Головної редакційної колегії „Історії міст і сіл Української РСР” П.Т. Тронька, що деталізують деякі факти і вкраплені в текст дослідження, та голови Хмельницької обласної редколегії тому „Хмельницька область” Михайла Ілліча Мехеди щодо перебігу подій, пов’язаних з підготовкою і виданням тому. Цікавими й слушними виявилися щоденникові записи Матвійчука О.М. – директора шкіл Солобковецького та Дунаєвецького районів Хмельниччини кінця 20-х – початку 30-х років, передані автору. Вони досить предметно розкривають обстановку, в якій жила і працювала педагогічна громадськість – основна соціальна база краєзнавства тієї пори. Прислужилися нотатки з власного щоденника про установчий та наступні II і III з’їзди ВСК, ювілейний пленум з нагоди 75-річчя Спілки, що проходив у Харкові, та інші краєзнавчі акції, в яких автор брав особисту участь, виступав. Використані й листи з закордону від Л. Богацького, С. Радіона, І. Онуфрійчука, С. Янів. Вони дали можливість внести ряд уточнень, вияснити науково-краєзнавчу атмосферу в діаспорі в останні роки, відчуті бажання земляків із закордону співпрацювати, інтегрувати зусилля, особливо – у питанні збереження напрацювань. У такій же мірі використано, як джерело, листування з краєзнавцями України, зокрема – М.В. Підкуймухою, відомим дослідником Поділля, музейником, ініціатором створення і використання родовідних книг жителів Яромирки Городоцького району на Хмельниччині.

Конкретні дані про краєзнавчий актив дали анкети, підготовлені автором і розповсюджені в областях Правобережної України, - автографічний матеріал, дані про освітній рівень, напрацювання, зацікавлення, перспективні напрями краєзнавчих досліджень, пропозиції. У ході написання роботи було проведено опитування серед науковців, краєзнавців, у 60-і роки задіяних до підготовки нарисів, довідок тому „Хмельницька область”. Свідчення члена облредколегії колишнього заступника директора Хмельницького облдержархіву І.В. Гарнаги, професорів Баженова Л.В., Винокура І.С., Степанкова В.С., доцента Гаврищука А.П. внесені до відповідного підрозділу.

Важливу групу джерельного матеріалу склали археографічні видання – збірники документів і матеріалів, резолюцій і постанов з’їздів, конференцій, пленумів ЦК КПРС, ЦК КПУ, статзбірники, хроніки подій, що дали відповідь на цілий ряд питань про рівень освіти – загальної і вищої, розвиток архівів, музеїв, бібліотек, стан науки й підготовки кадрів дослідників, політику вищих і місцевих партійних, радянських органів у галузі освіти й культури, краєзнавства на різних етапах.

Автором не обійдені й дисертаційні напрацювання з даної проблеми, зокрема – дослідження А.М. Аббасова, Л.В. Баженова, Т.Ф. Григор’євої, Ю.З. Данилюка, О.М. Кошеля, В.М. Малиневської, А.О. Хведася, І.І. Ярмошика та інших, враховане спільне й відмінне в поглядах на одну й ту ж проблему, цінні бібліографічні краєзнавчі надбання областей, поглиблений погляд на роль журналу „Краєзнавство” в розвитку краєзнавчого руху другої половини 20-х років Валентини Василівни Бездрабко.⁶⁹

Використано фонди краєзнавчої, довідкової літератури 20 бібліотек Правобережної України. Рідкісні видання про Поділля сконцентровані у Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці, бібліотеках Кам'янець-Подільського державного університету, музею-заповідника, про Волинь – у наукових бібліотеках Рівненської, Волинської, Житомирської областей. Краєзнавчі відділи обласних бібліотек не тільки є хранителями й популяризаторами краєзнавчої книги, а й організаторами краєзнавчих заходів – зустрічей, презентацій. У дослідженні задіяні збірки журналів – „Краєзнавство” за 1927-1930 рр. Харківської універсальної бібліотеки ім. В. Короленка, „Українського історичного журналу” – з бібліотеки Інституту історії України НАН України, збірники документів, довідники, енциклопедії та інша література Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, кімнати-бібліотеки Ф.П. Шевченка в Дунаївцях, де зберігається більше 1600 книг з його домашньої книгозбірні. Краєзнавство в діаспорі осягалося з допомогою краєзнавчої літератури київської бібліотеки Фундації імені О.Ольжича на Трисвятительській, 4, де зібрано близько 10 тисяч книг та журналів, виданих за рубежом, переданих з бібліотеки С. Петлюри з Парижа та інших країн, книжкової збірки закордонних та вітчизняних видань професора І. Огієнка Центру огієнкознавства Кам'янець-Подільського державного університету. Деякі питання історичного краєзнавства періоду німецько-фашистської окупації дала можливість реконструювати окупаційна періодика – газети „Волинь”, „Подільнянин”, „Дунаєвецькі урядові вісті”, що зберігаються в держархівах.

Автором відстежувалися, вивчалися й використовувалися краєзнавчі напрацювання Інституту історії України НАНУ, Всеукраїнської спілки краєзнавців, зокрема – матеріали, вміщені в журналах „Краєзнавство”, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” як загального, концептуального характеру, так і хроніка про основні заходи, конференції, презентації, відзначення, бібліографічні огляди. Важливе місце серед цих видань займає збірник статей „Історія України. Маловідомі імена, події, факти”, визнаний ВАКом науковим, фаховим. Його редакційна колегія використовує і широку рубрику, і спецвипуски, щоб донести до читача останні напрацювання з історії України, краєзнавства. Аналізу сучасних краєзнавчих процесів добре прислужилися довідкові видання ВСК, монографії П.Т. Тронька, Ю.З. Данилюка, О.Г. Бажана, Є.М. Складенка. Колективний портрет історичної науки в час репресій подано в праці „Зневажена Клію”.⁷⁰

Серед досліджень останніх років багатий фактологічний матеріал по темі дослідження фіксують вказані в історіографічному огляді праці Баженова Л.В., Бондаренка Г.В., Гальчака С.Д., Калитка С.Л., Костиці М.Ю., Пащука І.Г.

Краєзнавство, як масовий науково-громадський рух і наукове дослідження краю, - це діяльність конкретних осіб, життєвий шлях і краєзнавчий доробок яких дали можливість встановити справи 12-го опису 166-го фонду ЦДАВО України, кримінальні справи репресованих, „Довідник з історії України”, „Краєзнавці України”, видання Інституту бібліографічних

досліджень НБУ ім. В.І. Вернадського, „Українського історичного календаря”, „Енциклопедії українознавства”, „Енциклопедії української діаспори”, статті, некрологи вміщені в працях епархіальних історико-статистичних комітетів, історико-археологічних товариств, „Українському історичному журналі”, інших виданнях.

Така кількість джерел, літератури цілком забезпечила глибину аналізу розвитку краєзнавства на Правобережній Україні в 20-і роки ХХ-го – на початку ХХІ ст., умотивованих висновків, пропозицій, реалізацію мети й визначених у дослідженні завдань.

Примітки.

1. Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Выпуск первый. – Кам.-Под., 1876. – С. I-IV.
2. Отчёт Подольского историко-археологического общества за 1911-1912 гг. – Кам.-Под., 1914; Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1914 год. – Кам.-Под., 1915.
3. М. Шарлемань. Коротке звітлення Комісії краєзнавства при УАН // Бюлетень комісії краєзнавства ВУАН. – 1924. – №2. – С. 14-15.
4. . М. Шарлемань. Краєзнавчі установи України. Центральні установи // Там само. – С. 6-8.
5. А. Носів. Музейна справа в краєзнавчій роботі // Там само. – С.9-13.
6. А. Лобода. Краєзнавство на Вкраїні // Там само. – С.1.
7. Вісти. – 1925. - №121. - С. 1,5.
8. М. Криворотченко. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. – 1927. - №1. – С. 2-5.
9. М. Криворотченко. Організаційні форми краєзнавчого руху // Там само. – 1928. - №5. - С.1-4.
10. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // Там само. – №6-10. – С. 90-96.
11. Ялі С. Краєзнавство та національні меншості на Україні // Вісти. – 1927. – 19 червня; Його ж. Краєзнавча робота серед національних меншин // Краєзнавство. – 1927. - №1. – С. 16; Його ж. Греки в СРСР. – Харків, 1931. – 208 с.; Рихлік Є. Науково-дослідницька праця серед національних меншостей // Бюлетень етнографічної комісії ВУАН. – 1928. - №10. – С. 1-8; Його ж. Кабінет нацмен // Вісті ВУАН. – 1930 .- №2. – С. 39-41; Дубровський В. Пам'ятки старовини та музеї Правобережної України на 10-ті роковини Жовтневої революції // Культура і побут. – 1927. - №41. – С. 4-5.
12. Геринович В. Про краєзнавство та його значення // Подільський господар. – 1926. - №1. – С. 23-26; Курневич М. З приводу II конференції педагогічних вузів Поділля // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Том 1. - Кам'янець на Поділля, 1926. – С. 11; Див. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2004. – С. 194-195.
13. Там само. – С.264.

14. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля. Випуск 8. – Вінниця, 1926.
15. Рубач М. У хвості націоналістично-буржуазної історіографії // Комуніст. – 1931. – 3 квітня; Оглоблин О.П. Буржуазна історіографічна школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії). – К., 1933. – С. 159-225; Криворотченко М. Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції // Декадник краєзнавства. Збірник статей. – Харків: Рад. школа, 1932. – С. 4-8.
16. ЦДАВО України. – ФР. 4633. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 10-16; Спр. 114. – Арк. 1-4, 71.
17. Шевченко Ф. Літопис героїчної слави // Радянська Україна. – 1972. – 30 січня; Бердник І. З криниць надбужанського краю // Сільські вісті. – 1972. – 26 травня; Новик М. Літопис Житомирщини // Радянська Житомирщина. – 1973. – 8 липня; Кулинич І. Юная и древняя Черкащина // Правда Украины. – 1973. – 24 июля.
18. Тронько П.Т. До написання „Історії міст і сіл Української РСР” // УІЖ. – 1963. - №2. – С. 24-30; С чого починається летопись // Известия. – 1969. – 15 августа; Прошлое и настоящее Украины в истории её городов и сел // Вопросы истории. – 1971. - №1. – С. 69-81; Сто тысяч авторов // Огонёк. – 1972. – 38. – С. 6-7.
19. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания „Истории городов и сел Украинской ССР” в 26-ти томах). – К.: Наукова думка, 1981. – 128 с.; Тронько П., Данилюк Ю., Савчук В. Шляхами народного подвигу (З досвіду створення літопису міст і сіл Української РСР). Методичні рекомендації. – К., 1987. – 54 с.; Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 49-77.
20. Розгон А.М. Пути советского краеведения // История СССР. – 1967. - №4. – С. 197; Аббасов А.М. Основные этапы отечественного краеведения // УІЖ. – 1969. - №12. – С. 115-121; Строев К.Ф. Краеведение. – М., 1967; Историческое краеведение / Под ред. Н.П. Милонова. – М., 1969; А.Г. Паравійчук. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (жовтень 1965 р.). – Хм., 1965. – С. 110-112; Його ж. Краєзнавець М.Й. Грейм і перша фотодрукарня в Кам'янці-Подільському // М-ли третьої Подільської іст.-кр. конф. – Львів, 1970. – С. 67-69; Л.А. Коваленко. І.Я. Франко про історію Поділля // Там само. – С.58-62; П.Ф. Лаптін. Дослідження подолянина І.В. Лужицького проблем общини на Україні // Там само. – С.62-67.
21. З досвіду роботи музеїв Української РСР (На м-лах Всесоюзного огляду роботи музеїв 1965-1967 рр.). – К., 1968; Скарбниці слави народної. Збірник статей з досвіду роботи громадських і народних музеїв республіки. – К., 1975; Буланій І.Т., Євтушенко І.Г. Громадські музеї України. Історія, досвід, проблеми. – К., 1979; Мезенцева Г.Г. Музеєзнавство (На м-лах музеїв

- Української РСР): Курс лекцій. – К.: Вища школа, 1980. – 120 с.; Музейное строительство в УССР (1917-1987). Научно-вспомогательный библиографический указатель. – К., 1987.
22. Бабишен С.Д. Топоніміка в позакласній роботі з географії. – К., 1968; И.С. Юньев. Краеведение и туризм. – М., 1974; Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі. – К.: Рад. школа, 1984. – 112 с.
23. Історіографічні дослідження в Україні. Наук. зб. Випуск 7. – К., 1999. – С.10.
24. Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (Тези доповідей). – К., 1980; Друга республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982; Третя республіканська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – К., 1984; IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989; Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987.
25. Историческое краеведение / Под ред. Г.Н. Матюшина. – М., 1975; Ашурков В.Н., Кацюба Д.В., Матюшин Г.Н. Историческое краеведение. Изд. второе, переработанное и дополненное. – М.: Просвещение, 1980. – 192 с., ил.
26. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989. – С. 9; Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства і завдання дальшого розвитку досліджень з історії рідного краю // VII Всеукр. наук. конф. „Істор. краєзн. в Україні: традиції і сучасність”. Ч.1. – К.: Рідний край, 1995. – С. 6-7.
27. Петро Тронько. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство. – 1993. - №1. – С. 4-7; Його ж. Роль історичного краєзнавства у відродженні духовності, культури багатівікових традицій // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Луцьк, 1993. – С. 6-8; 70-річчя Українського комітету краєзнавства: з доповіді на уроч. пленумі в Харкові // Краєзнавство. – 1995. - №1-4. – С. 5-8; Краєзнавство на межі тисячоліть // Краєзнавство. – 2000. - №1-2. – С. 8-19; Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К.: Рідний край, 1994. – С. 7; Українське краєзнавство в ХХ столітті. До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2000. – С. 23-24; Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 46-50; Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукр. спілки краєзн.). – К., 2003. – С. 39-40.
28. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – К., 2001. – С. 74.
29. Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV республіканська наук. конф. з істор. к-ва: Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 35-37; Віктор Савчук. Український комітет краєзнавства на рубежі 20-30 рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 2000. - №1-2. – С. 50-57; Його ж. Український комітет краєзнавства очима сучасників, у працях дослідників та мовою документів // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.7(9). – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – С. 625-634; Його ж. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20-30-років ХХ ст. // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 42-47; Бабенко Л.Л. Участь наукової інтелігенції у створенні та діяльності Українського комітету краєзнавства // Шоста всеукр. наук. конф. з

- істор. краєзн. – Луцьк, 1993. – С. 364-365; Костюкова О.М. Журнал „Краєзнавство” – цінне джерело вивчення екскурсійно-краєзнавчої роботи в Україні // VII всеукраїнська наукова конф. „Істор. кр. в Україні: традиції і сучасність”. Ч.1. – К.: Рідний край, 1995. – С. 113-114; Бездрабко В.В. Журнал „Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр.: Дис. канд. істор. наук: 070006. – Харків, 1999.
30. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2004. – 312 с.
31. М.Ю. Костиця, Г.П. Мокрицький. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – 208 с.; Ю.З. Данилюк. Дві батьківщини Євгена Рихліка // Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – С. 284-287; Микола Костиця. В'язень № 373 // Житомирський вісник. – 1997. - №5. – 31 січня. – С. 4,10; Слідзюк П.С. Краєзнавці Житомирщини – жертви репресій // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 321-322.
32. Віктор Прокопчук. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 91-105; Його ж. Подоляни – жертви Харківського процесу в справі Спілки визволення України // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педуніверситету. Істор. науки. Т.5(7). – Кам.-Под., 2001. – С. 286-294; К.Г. Черв'як – краєзнавець, музейник, учений // Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 140-142; Трагічна доля Корнія Черв'яка // Культура України ХХІ ст.: Д-сть культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах. Зб. м-лів регіон. наук.-пр. конф. – Київ-Рівне, 2001. – С. 71-74; Його ж. Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2004. – С. 275-300.
33. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського у-ту, 1992. – 176 с.; Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа „Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956): Зб. док. і м-лів: У 2-х частинах. – К., 1996. – Ч.1. – 146 с.; Ч.2. – 248 с.; Жулинський М.Г. Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). – К.: Дніпро, 1990. – 447 с.; Ільєнко І.О. У жорнах репресій: оповіді про українських письменників (За архівами ДПУ-НКВС). – К.: Веселка, 1995. – 447 с.; Скляренко Є.М. Тяжкий талан Миколи Марчака // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 385-398; Його ж. О.Я. Шумський – перший повноважний представник УСРР у Польщі // Там само. – С. 275-288; Його. Чистки і перевірки у правлячій комуністичній партії та їх наслідки // Там само. Вип. 19. – Київ-Донецьк, 2001. – С. 173-185; Данилюк Ю.З. Масові каральні акції органів НКВС в контексті політичних репресій в Україні в кінці 30-х років // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. к-ва. – Луцьк, 1993. – С. 11-12; Його ж. Є.Д. Сташевський та його роль у дослідженні проблем історії України // Тези доп.

респ. наук. конф. „Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці, 1993. – С. 91-93; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.; О.Г. Бажан Переслідування інакодумства на Житомирщині в другій половині 50-80-х роках // Житомирщина крізь призму століть. – Житомир, 1997. – С. 91-93; Подкур Р.Ю. Принципи класифікації архівно-слідчих справ за часом їх порушення // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 9. – С. 440-451; Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – 492 с., іл..

34. Аббасов А.М. Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней. Дис... канд. истор. наук. – К., 1974. – 183 с.; Данилюк Ю.З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х – 80-е годы): Дис... канд. истор. наук. – Х., 1989. – 26 с.; Григорьева Т.Ф. Становление и развитие краеведения на юге Украины (80-е годы XVIII в. – 60-е XIX в.) Автореф. дис... канд. истор. наук. 070009. – К., 1990. – 20 с.; Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX-начале XX вв. Автореф. дис... канд. истор. наук. 070002. – К., 1990. – 17 с.; Прокопчук В.С. Розвиток краєзнавства на Поділлі. Автореф. дис... канд. істор. наук. 070002. – К., 1994. – 19 с.; Хведась А.О. Розвиток краєзнавчих музеїв у Західній Україні в кінці XIX – першій половині 40-рр. XX ст. (На м-лах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей). Автореф. дис... канд. істор. наук. 070006. – Дніпропетровськ, 1997. – 19 с.; Кошель О.М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX - початку XX ст. Автореф. дис... канд. істор. наук. 070001. – Чернівці, 1999. – 20 с.; Яρμοшик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX ст. Автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 1998. – 16 с.; Бездрабко В.В. Журнал „Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр. Автореф. дис... канд. істор. наук. 070006. – Харків, 1999. – 20 с.; Керецман В.Ю. Історичне краєзнавство на Закарпатті початку XIX-30 рр. XX ст. Автореф. дис... канд. істор. наук. – Ужгород, 1995; Павлухіна В.Ф. Історичне краєзнавство Донецької області в 50-90-ті роки. Автореф. дис... канд. істор. наук. - Донецьк, 1998. – 20 с.; Баженов Л.В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиріччя XX ст.): проблеми, перспективи. Автореф. дис... д-ра істор. наук. – К., 1996.
35. Бондаренко Г.В. історичне краєзнавство Волині: Монографія. В 2-х книгах. – Луцьк: РВВ „Вежа” ВДУ ім. Л. Українки, 2003. – Кн.1. – 238 с.; Кн. 2. – 214с.; Світлана Гаврилюк. Проблеми становлення історико-краєзнавчих досліджень Волині, Холмщини та Підляшшя у вітчизняній історичній науці кінця XX ст. // Українська історична наука на порозі XXI ст. – Чернівці: Рута, 2001. - Том 1. – С. 362-368; Її ж. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XXI ст.). – Луцьк: РВВ „Вежа”, 2002. – 532 с.; М.А. Онуфрійчук. І.І. Огієнко про Волинь і волинян // Минуле і

- сучасне Волині: проблеми джерелознавства. Тези доп. і повід. – Луцьк, 1994. – С. 146-148; А.М. Силюк. З історії краєзнавчої бібліографії Волині // Там само. – С. 154-157; Григорій Гуртовий. Науковий подвиг О.М. Цинкаловського // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 44-46.
36. М.Ю. Костриця, М.М. Костриця. Розвиток краєзнавства на Житомирщині в період становлення української державності (90-ті роки ХХ ст.) // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С. 107-111; М.Ю. Костриця. Краєзнавство Житомирщини на межі тисячоліть // М-ли Х Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам.-Под., 2000. – С. 33-39; Його ж. Волинське краєзнавство: поступ у II тисячоліття // Острогіана в Україні і Європі. М-ли міжнар. наук. симпозіуму. – Старокостянтинів, 2001. – С. 193-199; Невичерпне джерело духовності. До 100-річчя видавничої д-сті Товариства дослідників Волині (1902-2002) // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т.25. Частина 1. – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – С. 5-9; Його ж. Роль Товариства дослідників Волині в розвитку культурно-національного руху на початку ХХст. // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 66-69; Його ж. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті.- Житомир: МАК, 2001. – 360 с.; Ярмошик І.І. Становлення історичного краєзнавства Волині. – Житомир, 1998. – 23 с.; Польгуй В.І. Краєзнавство Коростенщини: здобутки і проблеми // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т.25. Частина 2. – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – С. 152-153; Студінський В.А. Історичне краєзнавство на Малинщині // VIII всеукр. наук. конф. – Харків, 1997. – С. 57-59.
37. Іван Пашук. Перше краєзнавче десятиліття на Рівненщині (1989-1999). – Рівне, 1999. – 24 с.; Володимир Виткалов. Українська культура. Сторінки історії ХХ століття. – Рівне, 1997. – 434 с.; Г.С. Дем'янчук. Історія українського краєзнавства. Метод. поради. – Рівне, 1995. – 32 с.
38. І.С. Винокур, С.К. Гуменюк. Здобутки і завдання істориків-краєзнавців Поділля // Тези доповідей VI Подільської істор.-краєзн. конф. (Секція історії рад. періоду). – Кам.-Под., 1981. – С. 6-7; Гуменюк С.К. З історії краєзнавчого руху на Поділлі // V всеукр. наук. конф. з істор. к-ва. Тези доп. і повід. – Кам.-Под., 1991. – С. 34-35; Винокур І.С. Розвиток істор. к-ва на Поділлі: досвід і проблеми // Там само. – С. 12-13; Баженов Л.В. Основні наукові школи краєзнавчого вивчення Поділля в ХІХ-ХХ ст. // Тези доп. дванадцятої Вінницької обл. іст.-кр. конф. – Вінниця, 1993. – С. 54-56; Його ж. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. – Хм.: Доля, 1995. – 256 с.; Баженов Л.В., Блажевич Ю.І., Савчук В.О. Хмельницька обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців: здобутки, перспективи // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 23-28; Баженов Л.В. До проблеми про періодизацію волинського історичного краєзнавства // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т. 27. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 89-95; Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство у Волинському воєводстві (1921-1939 рр.) // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 33-41; Його ж. Періодизація

історичного краєзнавства Правобережної України // Актуальні проблеми географії, екології, історії... – С. 105-114; В.І. Войтенко. Краєзнавство Хмельниччини: пошук і перспективи // Історичне краєзнавство в системі освіти: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2002. – С. 47-56; А.Г. Філінюк. Наукова діяльність Кам'янець-Подільського державного університету на межі ХХ-ХХІ століть // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т.3. – Кам.-Под., 2003. – С. 35-62; П.Я. Слободянюк. Архівні установи в системі краєзнавчого руху // Там само. – С. 264-270; Т. Скрижевська. Розвиток краєзнавства в м. Старокостянтинові як складова патріотично-виховного процесу // Хмельниччина в роки незалежності: стан і перспективи. М-ли обл. наук.-теор. конф., присвяченої 10-й річниці незалежності України. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2002. – С. 166-168.

39. Вовкодав В.П. Актуальні проблеми історичного краєзнавства на Вінниччині // Тези доп. дванадцятої Вінницької обл. іст.-кр. конф... – С. 3-4; Заєць І.І. Археологічно-краєзнавчі дослідження на істор. ф-ті Вінницького педагогічного інституту // V всеукр. конф. з істор. к-ва. – С. 378-379; Калитко С.Л. Публікації з проблем історичного краєзнавства Вінниччини в 1986-1990 рр. // Там само. – С. 130-132; Гальчак С.Д. Краєзнавчий рух на Вінниччині в умовах незалежності України // Краєзнавство. – 2005. - № 1-4. – С. 58-64; Його ж. Краєзнавці Вінниччини. Біографії. Бібліографія. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 224 с.
40. Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. у-ту. Істор. науки / Українська історіографія на рубежі століть: М-ли міжнар. наук. конф. 25-26 жовтня 2001 р. – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – Т.7(9). – 820 с.
41. Пономаренко М.Ф. Краеведение на Черкащине в дооктябрьский период // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сб. научных статей. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 125-132; Поставнича М.В. Висвітлення історичного краєзнавства Черкащини в часописі „Краєзнавець Черкащини” // VIII всеукр. наук. конф. з істор. краєзнавства. – Х., 1997. – Частина I. – С. 223-224; О. Тімець, О. Ряхіна, Ю. Порошенко. Краєзнавці і дослідники Уманщини // Історичне к-во в системі освіти... – С. 344-346; Масненко В.В. Регіональні осередки українознавчих досліджень у Російській Федерації в 1920-х роках // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 19. – К.: Рідний край, 2001. – С. 81-91; Мельниченко В.М. Нагромадження знань про міста і села Черкащини: сучасні аспекти проблеми // Там само. – С. 263-269.
42. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.Л. Лугова та ін; Відп. ред. П.Т. Тронько. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.; Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст. / Редкол. П.Т. Тронько (отв. ред.) и др. – К.: Наукова-думка, 1991. – 276 с.
43. Замлинський В.О. Краєзнавство і дослідження історії України // V всеукр. наук. конф. з істор. к-ва... – С. 634-635; Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Висвітлення подій Другої світової війни у „Зводі пам'яток історії та культури України” // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.

26. – К., 2004. – С. 369-378; Олександр Реєнт. Інституту історії України НАНУ – 65 (1936-2001) // Істор.-геогр. дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Число 5. – К., 2001. – С. 3-13; Заремба С.З. До 10-ліття Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 19... – С. 393-395; Скляренко Є.М. Про деякі підсумки створення історії фабрик і заводів в Українській РСР // УІЖ. – 1981. – №10. – С. 72-79; Його. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. – К., 1986.
44. Історіографічні дослідження в Україні. Наук. зб. (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П. Шевченка) / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України: Інститут історії України, 1999. – Випуск 7. – 320 с.
45. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К.: Рідний край, 1994. – 108 с.
46. Петро Тронько. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство. – 1993. – №1. – С. 4-7; Його. Роль істор. к-ва у відродженні духовності, культури, багатовікових традицій // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. к-ва... – С. 6-8; 70-річчя Українського комітету краєзнавства: з доповіді на урочистому пленумі в Харкові // Краєзнавство. – 1995. – №1-4. – С. 5-8; Краєзнавство у відродженні багатовікових традицій українського народу // VIII всеукр. наук. конф. „Історичне к-во і культура”. Частина 1. – Х., 1997. – С. 6-12; Деякі проблеми розвитку краєзн. руху в Україні // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С. 81-84; Краєзнавство на межі тисячоліть // Культура і життя. – 1999. – №5. – 18 вересня; Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 6... – С. 3-8; Краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи // Там само. Вип. 9. – С. 5-13; Краєзнавство на межі тисячоліть // Краєзнавство. – 2000. – №1-2-. – С. 8-19; Українське краєзнавство в ХХ столітті (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2002. – 86 с.
47. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід проблеми, перспективи). – К., 2000. – 270с., іл.; Його. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукр. сп. к-ців). – К.: І-т історії України НАН України, 2003. – 126 с.
48. Всеукраїнська спілка від А до Я. – К., 2001. – 96 с.; Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – К., 2004. – 144 с.; Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю). Довідник. Том 1. – Київ-Кам.-Под., 2003. – 272 с.
49. Реєнт О.П. Сучасний стан краєзнавства // VIII всеукр. наук. конф. з істор. к-ва. Частина 1. – Х., 1997. – С. 93-98; Погляд у третє тисячоліття (перспективи розвитку суспільних наук української держави) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). Випуск 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 7-15; Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні // Українська наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці: Рута, 2000. – Том 1. – С. 34-37; 10-річчя незалежності України: проблеми розвитку суспільних наук // Наукові праці Кам.-Под. держ. педінституту. Істор. науки. Том 7(9). – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – С. 3-11.

- 50.Верменич Я.В. „Земля” як категорія історичної регіоналістики // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). Випуск 19. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 12-19; Її ж. Історична регіоналістика в Україні // УІЖ. – 2001. - №6. – С. 3-21; 2002. - №2. – С. 3-27; Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2001. – 231 с.; Теоретично-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – 516 с.
- 51.Ісаєвич Я.Д. ХІХ міжнародний конгрес істориків в Осло // УІЖ. – 2001. - №1. – С. 159-160; Л.В. Таран. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // УІЖ. – 1998. - №1. – С. 85-91; А.О. Зашкільняк, Р.Б. Сирота. Міжнародна наукова конференція у Львові „Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти” // УІЖ. – 2002. - №2. – С. 148-153; О. Рубльов. Дослідження проблеми тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії // Українська наука на порозі ХХІ ст. Том 1... – С. 319-325; Є. Сахновський. Українська історіографія: логіко-гносеологічний аналіз поняття // Там само. – С. 128-132; Ю.С. Земський. Історія як міф та міфи в історіографії // Наукові праці Кам.-Под. держ. педун. Істор. науки. Т.7. – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – С. 50-56.
- 52.Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
- 53.Українська радянська енциклопедія. Том 5. – К., 1980. – С. 468; Енциклопедія українознавства. Том 3. – Львів, 1994. – С. 1159-1160.
- 54.Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 12.
- 55.Бадяк В.П. Історичне краєзнавство як навчальний курс // Історичне краєзнавство в системі освіти України... – С. 15-24; Н.І. Мельник. Краєзнавчі та бібліографічні дослідження: Напрями співпраці // Житомиру – 1120 (884-2004). Наук. зб. „Велика Волинь”. Т. 31. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 184.
- 56.Берека В.Є. Туристсько-екскурсійна робота з учнями на Хмельниччині // VIII всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Харків, 1997. – Частина 1. – С. 91-93; Войтенко В.І. Краєзнавство Хмельниччини: пошуки і перспективи // Історичне краєзнавство в системі освіти України... – С. 47-56; В.В. Газін, В.А. Дубінський. Краєзнавчий факультатив: ефективні прийоми роботи // Там само. – С. 142-148; Бондаренко Г.В. Методологічні проблеми шкільного і вузівського історичного краєзнавства Правобережної України // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т. 27. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 96-105; Савчук В.О. Виховання школярів Хмельниччини на революційних, бойових і трудових традиціях в процесі діяльності червоних слідопитів // Тези доп. VI Подільської іст.-кр. конф. (Секція історії рад. періоду). – Кам.-Под., 1985. – С. 51-53; Савченко О.Я. стан краєзнавчої роботи в школах України та шляхи підвищення її ефективності // Історія України. Маловідомі імена, події,

- факти. Випуск 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 14-18; М.Ю. Костиця, В.В. Обозний. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. – К.: Вища школа, 1995. – 224 с.; В.С. Прокопчук. Краєзнавство в закладах освіти Дунаєвського району на Хмельниччині // Історичне к-во в системі освіти України... – С. 60-64.
57. Я. Жупанський, В. Круль. Про об'єкт і предмет національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. - №1-2. – С. 3-6; Куделко С.М. Методи історичного дослідження в краєзнавстві // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Випуск 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 335-337.
58. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 37-48; Ковальський Н.П. Историческое краеведение и специальные исторические дисциплины // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сб. научн. статей. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 31-34; Бондаренко Г.В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк: РВВ „Вежа” ВДУ, 1997. – 222 с.
59. Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. Вінніпег (Канада), 1958. – Число 4. – 128 с.
60. Інж. М. Бойко. Десятиліття Інституту дослідів Волині // Літопис Волині. Вид. друге. – 1990. – Ч.5. – С. 3-29.
61. Літопис Волині. Ювілейне видання (1951-1976). – 1977-1978. – Ч. 12. – 234 с.
62. Літопис Волині. – 1999. – Ч. 19-20. – С. 9-19.
63. Козельський І. Інститут дослідів Волині у Вінніпезі: штрихи діяльності минулого і майбутнього // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. М-ли ІХ наук. іст.-кр. міжнар. конф. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 14-16; Прокопчук В.С. Ілля Федорович Онуфрійчук – організатор волинський краєзнавчих студій в діаспорі // Літопис Волині. – 1999. – Ч. 19-20. – С. 26-31.
64. С. Радіон. Досліди поселення українців в Австралії // Вільна думка. – 1990. – Ч.27. – С.6; Його. Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (1950-1975). Другий наклад, змінений. – Мельбурн: Спадщина, 1993. – 234 с., іл.; Його. Бібліографія творчості ентешівців в Австралії. Частина 9. – Аделаїда (Австралія), 1999. – 146 с.; Архіви / Упор. Л. Богацький. – Сідней, 2003. – 360 с.
65. Наталя Тиравська. Товариство волинян ім. Л. Українки в Сідней // Олена Пчілка і Волинь. М-ли наук.-практ. конф. 29-30.06.1999 р. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 103-104; Рожко В.Є. Збірки україніки волинської діаспори – важливе джерело комплектування фондів Держархіву Волинської області // Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства. – Луцьк, 1994. – С. 110-112.
66. В.В. Вітренко. Про книгу краєзнавця Ніколаса Арндта „Німці Волині” // Житомирщина через призму століть. – Житомир, 1997. – С. 179.
67. Баженов Л.В. Основні етапи регіональних і краєзнавчих досліджень України істориками західної української діаспори (1921-2000 рр.) // Українська історична наука на порозі ХХІ ст... – С. 161-165; Гуртовий Г. Науковий подвиг волинянина // Волинь. – 1993. - №5. – 14 січня; Жулинський М.Г.

Літописець несамовитої доби // Літературна Україна. – 2002. – 10 жовтня. – С. 10; В. Мацько. Літературна діаспора // Майбуття. – 1997. - №14-15; М. Онуфрійчук. Лео Мол – син Волині // Волинь: віра, духовність, культура. Бібліотечка „Успенської вежі”. Частина 2. – Львів, 1993. – С. 18-19; Ф.П. Погребенник. Лев Биковський. У службах українській книзі // УІЖ. – 1999. - №4. – С. 141-144; Прокопчук В.С. Павло Богацький – повернення в Україну// Архіви. – Сідней, 2003. – С. 8-19; Його. Трагічна доля Дмитра Богацького // Там само. – С. 191-197; Сохацька Є.І. Невтомний працівник українського ренесансу // Духовна і наук.-пед. діяльність І.І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження. – Кам.-Под., 1992. – С. 7-9; М.М. Дрманський, Ю.В. Телячий. Кафедра укр. фольклору та етнографії ім. Гоцуляків Альбертського у-ту – центр досліджень укр. фольклору та етногр. в діаспорі // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Під.-Схід. Волині: історія і сучасність. – Кам.-Под., 2002. – С. 44-48; Людмила Третяк. Світлій пам'яті Григорія Костюка // Студентський меридіан. – 2002. - №1441. – 31 жовтня; Алла Кожолянко, Георгій Кожолянко. Календарна обрядовість українців у дослідженнях вченого-етнографа з Поділля Степана Килимника // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства... – С. 15-23; Любченко В.Г. Дослідницька діяльність В. Січинського в Чехословаччині / VII всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – Частина 1. – К.: Рідний край, 1995. – С. 65.

68. Краєзнавство. – 1928. - №2-3. – С. 46-47.

69. Бездрабко В.В. Журнал „Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр.: Дис... канд. істор. наук: 070006. – Харків, 1999. – 229 с.

70. Зневажена Клію. – К., 2005.

РОЗДІЛ II

Краєзнавчий рух на Правобережній Україні в умовах репресій (кінець 20-х-початок 50-х рр.)

2.1. Репресії проти краєзнавців кінця 20-х-30-х рр.

З кінця 20-х років краєзнавчий рух в Україні пішов на спад, “золота доба” українського регіонального дослідництва завершилася масовими репресіями проти краєзнавців.

Головна причина полягала в ідеологічній несумісності нової радянської влади і старої науково-краєзнавчої інтелігенції, вихованої здебільшого на нормах загальнолюдської біблійної моралі. Ця несумісність ще задовго до 1917 року була закладена в букву і дух марксизму-ленінізму: суспільство – це співжиття протилежних класів, а отже – світоглядів, між якими не може бути миру. Боротьба цих груп /наукова, ідейна, світоглядна – у тому числі/ є закономірністю й рушійною силою прогресу. Взявши владу більшовицька партія і її державний механізм втілили цю ідейну установку в доконечну практику.

Ще в роки громадянської війни учасниками “червоного терору” було завдано перших ударів по старій інтелігенції, чим ослаблено соціальну базу краєзнавства. Механізм нищення був надто спрощений. Інститут заручництва, запроваджений наприкінці 1918 року, давав можливість піддавати репресіям сотні людей за списком, не обтяжуючи слідство формуванням будь-яких справ. С.П.Мелогунов у праці “Красный террор в России” наводить таку ілюстрацію: “Відступають війська з Вінниці і Кам’янець-Подільська – в Харківських “Известиях Украинского И.К.” публікуються списки розстріляних заручників – їх 217 чоловік, серед них - селяни, із народних вчителів, лікарі, інженери, рабин, поміщики, офіцери, кого тільки не має? Так само діють і наступаючі війська. На другий день після взяття більшовиками Кам’янця-Подільського розстріляно було 80 українців, взято 164 заручники, яких відправлено вглиб країни”.¹ Така доля 1919 року спіткала багатьох дослідників регіональних проблем на Правобережжі.

Володимир Науменко /1852-1919/ на зламі XIX-XX століть відомий в Україні, як видатний педагог, літературознавець, співробітник, а з 1893 року – редактор “Киевской старины”, етнограф, член Товариства Нестора-літописця, 1917 року – куратор Київського шкільного округу, 1918-го - Міністр народної освіти в останньому гетьманському Кабінеті Міністрів. З утворенням Української академії наук працював там над історією української літератури, опублікував ряд праць з етнографії.² У ніч з 7 на 8 липня 1919 року був заарештований, зранку – допит, вдень – постанова, ввечері – розстріл.³

1919 року був заарештований у Вінниці, вивезений до Києва Юхим Онуфрійович Щириця. Револьюційні події винесли викладача Вінницького учительського інституту на вершину педагогічної кар’єри. Спочатку був

обраний головою Вінницької учительської спілки, 20 квітня 1918 року став подільським губернським комісаром освіти, за Директорії – заступником Міністра народної освіти. У квітні 1919 року був заарештований, а 5 червня газети повідомили: “Ю.О.Щириця ... розстріляний в порядку червоного терору за контрреволюцію”. Такої ж участі зазнали краєзнавець, етнограф В.Боржковський, вчитель О.Коцюба та інші.⁴

Фактор несумісності спрацьовував і в наступні роки. Сам В.І. Ленін 1922 року повчав Молотова та інших членів Політбюро: “...Якщо необхідно для здійснення відомої політичної мети вдається до ряду жорстокостей, то треба здійснювати їх найенергійнішим чином і в найкоротший строк”.⁵ Оскільки мова йшла про духовенство, яке держава намагалася експропріювати під виглядом вилучення церковних цінностей для боротьби з голодом, то він радив особливо не церемонитися: “...Чим більше число духовенства вдається нам з цього приводу розстріляти, тим краще”.⁶ Сотні священнослужителів – представників найбільш освіченої і тому найбільш підготовленої до краєзнавчих занять верстви населення, колишні автори описів церковів і парафій, загинули на початку 20-х, попавши під цю формулу. У моральному плані представники карного апарату вже давно почували себе вільними від будь-яких засторог. “Нам усе дозволено, бо ми перші в світі підняли меч не в ім’я закріпачення і гноблення кого-небудь, а в ім’я розкріпачення від гніту і рабства всіх. Чи може хто-небудь посміти нам дорікнути в тому, чому ми боремось і як ми боремось?” – 1919 року писала чекістська газета “Красный меч”.⁷

І цей кривавий меч не щадив ні представників опозиційних партій, ні студентів, ні викладачів. 1922 року за кордон було вислано 200 філософів, економістів, істориків, літераторів, у тому числі 77 – з України.⁸ Санкцію на цю розправу дало політбюро ЦК КП/б/У спеціальним рішенням від 23 червня 1922 р. Його суть губкомам партії роз’яснив у директивному листі секретар ЦК КП/б/У Д.З.Лебідь: “ЦК дав директиву провести арешти і намітити до висилки тих професорів і представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої зміновіхівські міркування в практику культурної праці у вищій школі та інших радянських установах”.⁹ Серед 77 осіб з України 47 були працівниками вузів, у т.ч. 32 – професори з Києва, Кам’янця-Подільського, Харкова, Одеси, Катеринослава.¹⁰

Чистки професорсько-викладацького складу торкнулися й Кам’янець-Подільського ІНО. Був заарештований, але скоро відпущений доцент Ю.Й.Сіцинський. Півтора місяця просидів у камері Кам’янець-Подільського відділення Надзвичайної комісії приват-доцент Клепатський П.Г.¹¹ Були звільнені з роботи Сташевський, Драй-Хмара, Клименко, Грінченко, Федорів. Чимало студентів, особливо з сімей священників, були “вичищені” зі стін вузів.

Більшовицька ідеологія проявляла нетерпимість до будь-якої альтернативи, навіть – сумніву, агресивно переслідуючи свіжу думку, заганняючи в безвихідь творчість у галузі науки, краєзнавства, монополізуючи право на істину. Свою, - звичайно. Той самий Лебідь Д.З. після серії депортацій і страху, якого вони завдали, з радістю констатував, що ідеалу майже досягнуто:

“Зараз настрої серед інтелігенції, в тому числі професури, що залишилася, можна характеризувати – готові служити і не роздумувати”.¹²

У числі перших серед фундаторів української історичної науки, дослідників регіонів зазнав репресій Микола Прокопович Василенко /1866-1935/, виданий громадський і державний діяч, історик, учений. Він отримав ґрунтовну освіту в Глухівській гімназії та Дерптському університеті, на історико-філологічному факультеті. 1905 року редагував газету “Киевские отклики”, співпрацював з Науковим товариством імені Шевченка у Львові, був одним із засновників Українського наукового товариства в Києві. 1910 року обраний приват-доцентом Київського університеті. У роки національно-демократичної революції очолював спочатку Київський шкільний округ, а за Гетьманату – Міністерство народної освіти, Сенат Української держави. З його активною участю було відкрито два українських університети в Києві та Кам’янці-Подільському, Українську академію наук, дійсним членом якої з 1920 р. був сам. У липні 1921 року загальними зборами Академії був обраний президентом УАН. Однак Наркомат освіти проігнорував це обрання, 27 лютого 1922 року відхиливши рішення зборів. Не могла нова влада допустити до керівництва УАН колишнього гетьманського міністра.¹³

А 1924 року вдалося до розправи. Микола Прокопович був заарештований в справі “Київського обласного центру дій”, йому приписувалась роль керівника, що розгорнув шпигунську діяльність на користь Польщі і Франції, встановив зв’язок з еміграцією, заснував мережу контрреволюційних організацій.

Дружина Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко згадувала про участь у долі Василенка М.П. А.Ю.Кримського, який від імені ВУАН добивався звільнення академіка. Та й сама вона шляхом особистих контактів з Д.І.Багалієм, М.І.Яворським сприяла поліпшенню становища чоловіка. А ті “пішли до Раковського і він висловив думку, що заслання Миколи Прокоповича не вигідне і пообіцяв поклопотатись про його відміну”. Виступ наукової громадськості на захист жертв процесу викликав підтримку зарубіжних колег. Прем’єр-Міністр Франції Пуанкаре 8 квітня 1924 р. звернувся телеграмою до наркома закордонних справ Чичеріна: “Громадська думка Франції поділяє почуття університетських наукових кіл, з тривогою слідкує за ходом Київського процесу і висловлює побоювання, що смертний вирок може бути винесений професорам, втрата яких боляче відчувалась би, як скорочення світового інтелектуального достатку. В ім’я науки, в ім’я прав людини французькі університети просять, щоби їх російські колеги не були піддані карі, якої вони не заслужили. В ім’я цивілізації і гуманності французький уряд приєднує свої побажання до побажань вчених усього світу”.¹⁴

Звернення представників світової громадськості, у тому числі – глави французького уряду, за сценарієм партійних комітетів були зустрінуті хвилиною “мітингів протесту”. Але вони не могли змити слідів гучного скандалу навколо чергової фабрикації ОДПУ. Над заарештованими / а їх було близько 100 чоловік / був вчинений суд: четверо отримали смертну кару, решта – по 10 років ув’язнення з конфіскацією майна.

У справу втрутився М.С.Грушевський, що прибув із-за кордону, звернувся до Наркома освіти, до Буценка О.І., секретаря ВУЦВК. Допомога С.О.Єфремов. І смертна кара була відмінена. А через 8 місяців М.П.Василенко був звільнений, хоча фізично й морально понівечений.¹⁵

Ще 10 років працював він у складі ВУАН, очолював Історичне товариство Нестора-літописця. Мав тісні контакти з Поділлям і Волинню, де члени очолюваної ним академічної Комісії вивчали звичаєве право, видав десятки праць, редагував ряд академічних видань.¹⁶

Наприкінці 20-х років радянська влада перейшла у наступ “по всьому фронту” як в галузі економічного, політичного, так і духовного життя: був ліквідований НЕП, форсованими темпами здійснювалась індустріалізація, шляхом насилля над селянами – колективізація. У період “великого перелому” посилювались адміністративно-бюрократичні засади державного управління. Краєзнавство з його демократичними принципами організації ніяк не відповідало курсові на жорстку централізацію. Щоразу з Укрнауки НКО доносились окрики, незадоволення зайвою ініціативою, пропозиціями, що йшли від Українського комітету краєзнавства, його низових ланок.

Великого удару по незалежній науковій думці завдала надумана справа “Спілки визволення України”, у ході якої були репресовані тисячі краєзнавців-представників, як правило, старої української інтелігенції, яка доклала багато зусиль 1917-1920 рр. до втілення в життя ідей незалежної демократичної України, не могла прийняти більшовицької ідеології насильства, диктату і виявилася приреченою.

Сценарій процесу, що проходив у Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 року, був добре продуманий в кабінетах ДПУ й здиригований партійними лідерами Києва та Москви. Були сфабриковані як внутріукраїнські, так і закордонні центри Спілки, організаційні структури та на периферії, хоч насправді їх не існувало.

Роль Центра відводилась Всеукраїнській академії наук. Серед 45 підсудних 20 були працівниками Академії. Керівником СВУ зроблено непокірного академіка Сергія Олександровича Єфремова, якого на думку Н.Д.Полонської-Василенко вважали не тільки талановитим ученим, вплив і допомогу якого відчувало Поділля, Волинь, Київщина, блискучим публіцистом, а й “сумлінням України”. З такими даними він ніяк не вписувався в число “готових служити і не роздумувати”. Формальним приводом до атаки на С.О.Єфремова стала його стаття-відповідь “Про двох лицарів” у Львівській газеті “Діло” академіку К.Й.Студинському на його критику керівництва ВУАН. Почалася кампанія “громадського осуду” його позиції, арешт.

Слідство в справі СВУ велось з травня 1929-го – до кінця лютого 1930-го. У політбюро погоджувався загальний напрям справи, коригувався хід слідства, списки першої черги підсудних-учасників харківського процесу, названого сучасниками “тран-оперою СВУ на лібретто ДПУ”, визначались учасники засідання – склад суду, звинувачення. Вимога Й.Сталіна “Согласовать с Москвой план ведения дела на суде”, дана в шифрограмі від 2 січня 1930 року на ім'я С.Косіора і В.Чубаря, виконувалась старанно й безапеляційно.¹⁷

У складі 45 підсудних переважали кияни – 23 народилися в Києві чи Київській області, на день арешту 33 проживали в Києві, 6 осіб – Голоскевич Г.К., Карпович Й.Р., Отамановський В.Д., Підгаєцький В.Я., Токаревська Н.С., Туркало К.Т. – були подолянами, Кривинюк М.В. – волинянином за походженням. До харківського процесу були долучені по три представники Дніпропетровська, Одеси, Полтави, по одному – з Миколаєва, Харкова.

У складі підсудних – велика доля мовознавців – співробітників Інституту української наукової мови, створеного в Києві 1921 року в системі ВУАН. Очолював ІУНМ А.Ю.Кримський. Зусиллями п'яти відділів – природничого, технічного, сільськогосподарського, соціально-економічного, мистецького – за період 1921-1929 рр. було видано 15 словників із 34, передбачених договором між ІУНМ та Держвидавом УСРР.¹⁸

До керівного ядра СВУ зачислений і подолянин Голоскевич Григорій Костянтинович /1885-1934/. Він народився в с.Супруньківці на Кам'янецьчині, у сім'ї сільського священика. Навчався в Приворотському духовному училищі, Подільській духовній семінарії, протягом 1906-1911 рр. – у Петербурзькому університеті на історико-філологічному факультеті. Входив до лінгвістичної секції гуртка українознавства при університеті. Його наукові заняття спрямовував академік О.Шахматов, розвідка про подільські говірки була опублікована в Збірнику РАН. Після закінчення університету три роки учителював у Ризі, 1914-1917 рр. – у Петербурзі. Там, на чужині, національна свідомість посилилась. На це впливала участь в гуртку соціалістів-федералістів, що об'єднував М.Корчинського, О.Слюсаренка, К.Широцького, П.Зайцева, О.Шульгина. Члени гуртка співпрацювали з П.Я.Стебницьким, О.Г.Лотоцьким, часто зустрічалися в Українському клубі, Шевченківському товаристві допомоги українцям-студентам вищих шкіл, організованих Нероновичем. Звідси в квітні 1917 р. українським земляцтвом у парі з О.Шульгиним був делегований до Києва для участі в Національному конгресі та учительському з'їзді. Став членом Української Центральної Ради.¹⁹

Голоскевич Г.К. зазнав двадцять семи запротокольованих допитів. Така кількість моральних і фізичних знущань випало далеко не кожному із 45 арештованих у справі СБУ: настільки страшною для тогочасного режиму була українська мова та інститут, який її вивчав. Поведінка і покази Григорія Костянтиновича в силу відомих причин зазнали діалектики – від здивування й заперечення – до повного “розброєння” і “каяття”.

4 вересня він заявив: “Потверджую свої попередні свідчення і знову повторюю, що в жодних підпільних організаціях я не був і навіть про існування таких організацій не знав до мого арешту”.²⁰

Стояв на своєму і 5 вересня: “Я знаю, що єдиний шлях довести щирість свого бажання спільно й чесно працювати з Радянською владою – це одверте зізнання в своїх антирадянських вчинках. Але я свідчу ще раз – у жодних антирадянських організаціях – ні в БУДі, ні в СВУ /про ці організації я довідався після мого арешту від тов.слідчого/ участі не брав і членом тих організацій не був. Тому зрозуміло, що я не можу говорити про себе те, чого в дійсності я не робив”.²¹

Це не могло подобатися слідчому і Голоскевич Г.К. був підданий “обробці”, бо вже 6 вересня – по змісту й стилістиці видно, що під диктовку – написав слідчому записку – “зізнання”: “Я цілком щиро й свідомо відмовляюся від моїх політичних поглядів, через які я був членом підпільних українських організацій під назвами “БУД” /Братство українських державників/ і “СВУ” /Союз визволення України/, які існували: перша – в 1920-1924 включно, друга – з 1925 до останнього часу”.²²

А далі почався складний процес боротьби честі, справедливості з шантажем і тиском, у ході якого з’явилися суперечливі твердження, вияв покори і спалахи протесту. 7 вересня писав: “Рішуче й щиро відмовляюся від тієї старої ідеології, що призвела мене до антирадянських вчинків, до участі в підпільних українських організаціях”... А закінчив текст “зізнання” висновком: “Про СВУ, кажу правду, нічого не знаю”.²³ І, звичайно, знати не міг, бо насправді такої організації не існувало.

Технологія обробки арештованих була езуїтськи витонченою. Вхопившись за нитку, слідчий Брук спішив вибити необхідні свідчення. Чого варті його погрози типу: “Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, - не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо”.²⁴ 9 вересня з’являється “Моє розкаяння”. Наступний допит відбувся 11 вересня, потім 12, 13, 15, 21, 22, 23, 25 вересня. Нарешті, 26 вересня слідчий досяг мети, адже його жертва визнала: “Гадаю, що наша Комісія Словника живої української мови, була академічним осередком під керуванням С.О.Єфремова”.²⁵

Після цього наступила перерва. 10 днів було дано Григорію Костянтиновичу на узагальнення свідчень в єдиному на 38 сторінок документі.

Голоскевич Г.К. був занесений до списку кандидатів для відкритого процесу і після схвалення політбюро ЦК КП/б/У переправлений до Харкова. 22 січня 1930 року йому пред’явлено звинувачення в активній участі в підпільних контрреволюційних організаціях БУД та СВУ, які ставили завданням “шляхом збройного повстання повалити Радянську владу на Україні, силоміць територію України відірвати із складу СРСР”, що підпадало під ст.ст.54-2, 54-11 кримінального кодексу.²⁶

Він був засуджений до 5 років позбавлення волі. Ув’язнення відбував у Ярославській в’язниці. Потім висланий до Тобольська, де загинув за нез’ясованих обставин.²⁷ “Енциклопедія українознавства” уточнює: “...Засланий до Тобольська, де вчинив самогубство”.²⁸

Стійко переніс допити Туркало Костянтин Тимофійович, теж співробітник інституту української наукової мови. Він – вихідець із села Немиренці Проскурівського округу. Народився 21 серпня 1892 року в сім’ї священика. 1911 року закінчив Подільську духовну семінарію. Навчався в Київському політехнічному інституті, який із-за перерв закінчив аж 1925 року. 1919 року, при С. Петлюрі, розпочав роботу по підготовці термінологічного словника. Під час перебування в Кам’янці-Подільському очолював термінологічний відділ культурно-освітньої управи, випустив один номер журналу “Прапор України”, де помістив свою статтю “Соборна Україна”.²⁹

Брав участь в українізації: два з половиною роки очолював лекторське бюро при Губпрофосі, 1924 року викладав українську мову у Військовій політехнічній школі. Однак скоро розчарувався в щирості курсу, бо бачив на власні очі формалізм і байдужість, з якими ставились до українізації вищі партійні і державні чиновники.

В Інституті української наукової мови працював з осені 1923 року, спочатку постійним нештатним співробітником, деякий час головував у технічному відділі, був членом технологічної секції. 1925 року зредагував практичного російсько-українського словника ділової мови.³⁰

Тут, в інституті, зазнав арешту, а 21 серпня, у день свого 37-річчя, - першого допиту. Через п'ять місяців слідчий ДПУ Южний звинуватив Туркала К.Т. у тому, що він "входив в осередок СВУ при ІУНМ, котрий мав конспіративну назву "Інарак", проводив контрреволюційну роботу за завданням кіровного центру СВУ".³¹

Таку "функцію" дружнім зустрічам окремих працівників Інституту, що нерідко переростали в своєрідні виробничі наради, приписали депеушники наперекір логіці фактів. На допитах Костянтин Тимофійович розповів, що весь Інститут спочатку містився в одній кімнаті. Тому працювали секціями на приватних квартирах. Нерідко для обговорення статуту та інших важливих справ збиралися по черзі то в одного, то в іншого співробітника, скидалися по копійці на чай. Це були "звичайнісінькі наради з інститутських справ", які навіть протоколювалися. Хтось з учасників наради, прочитавши "Сонячну машину", у жартівливій формі кинув слово ІНАРАК, яке підхопили присутні, бо його можна було розшифрувати, як "інститутська нарада активу". За найбільш виразними ознаками окремим колегам давали жартівливі клички, скажімо, Туркалу К.Т. – "Буркун". Всього цього було достатньо, щоб перетворити ІНАРАК у підпільну антирадянську організацію, до якої були віднесені Туркало К.Т., Гладкий М.Д., Дубровський В.Г., Кондрачук Ю.Г., Кривинюк М.В., Лепченко Я.Х., Осьмак К.К., Паночіні С.С., Шарко В.В., Шелудько І.М. та Холодний Г.Г.³²

12 вересня з-під пера Костянтина Тимофійовича з'явилося "Моє розкаяння", документ з типовим заголовком. Він закінчувався такими ж типовими фразами: "Щиро каюся й одверто заявляю пред Радянською владою й цілою радянською громадськістю, що від цього часу я зрікаюся своєї контрреволюційної петлюрівсько-єфремівської ідеології й стаю на шлях чесної роботи радянського громадянина... І прошу дати мені змогу довести щирість мого каяття дальшою моєю працею".³³

Спрацьовував стереотип газетних публікацій з каяттям жертв сталінського терору, тому й Костянтин Тимофійович робив спробу цією індульгенцією відкупитись у ДПУ. Зате слідчий чітко розумів, що "каяття" – це лише етап слідчої практики, за яким йшли безкінечні "уточнення", "доповнення". Вони вибивалися під шаленим психо-фізичним тиском. 7 грудня знесилений і морально розбитий Туркало К.Т. писав: "Людина довірлива, вразлива, чутлива й від природи песимістично настроєна, я одверто кажу, - через ці свої властивості я стільки пережив і перемучився за ці майже чотири

місяці ув'язнення, що здається, волів би бути справді активним і цілком свідомим організатором СВУ, щоб тільки не переживати цих мук через незнання. Я тоді мав би в чому зізнаватися, зізнався і був би спокійний, як це я бачив, чув і передчуваю на прикладах тих, що мали в чому зізнаватися. Я тільки скажу, що внаслідок цих переживань почуваю себе настільки вже знищеним для життя, що передо мною божевільною примарою стоїть доля моїх дітей”.³⁴ Костянтин Тимофійович витримав лінію через весь процес: визнавав ідейні хитання, неприйняття жорстокостей і репресій, які принесла революція і більшовицька влада, але участь у політичній, а тим більше організованій контрреволюційній боротьбі відкидав.

Він отримав 3 роки умовного засудження, яке було знято трійкою ДПУ УСРР 20 квітня 1931 року. 1943 року виїхав до Польщі, потім – до Німеччини, а 1949 року – до США. Прожив 87 років, залишив спогади про роки, які поламали долю мільйонів людей. Описував, як ДПУ умеблювало спецкорпус Хрківської в'язниці перед процесом. Всіх постригли, одягнули, вволю годували... Але це марево зникло 19 квітня, коли у Великодню ніч був зачитаний давно заготовлений вирок. “З цілковитою моральною відповідальністю заявляю, - писав у книзі “Тортури”, – що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало з допомогою двох підсудних у цій справі Московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення української наукової інтелігенції того часу”.³⁵

Аналіз слідчих справ дає підстави для висновку: незалежно винна людина чи ні, якщо ДПУ обирало жертву, то зробити її “винною” ставало справою часу і техніки.

Це досить виразно ілюструє справа волинянина Михайла Васильовича Кривинюка /1871-1944/, вихідця з с.Гнійниця Острозького повіту /нині с.Поліське Із'яславського району Хмельницької області/, наукового співробітника Всеукраїнської академії наук, редактора Інституту української наукової мови. Його батько був садівником-городником у поміщика. Михайло закінчив парафіяльну початкову школу. Старанність, потяг до знань, природні здібності до навчальної праці знайшли підтримку не тільки з боку батьків, а й учителя. За його рекомендацією хлопчик попав до Острозької гімназії, шість класів якої закінчив 1891 року. За два роки завершив і сьомий гімназійний клас у Житомирі, отримавши повну середню освіту.

1893 року Михайло став студентом медичного факультету Київського університету і /благо, що в дореволюційні роки діяла система, за якою студент мав право на ранніх курсах змінити вибір/ 1894 року перейшов на природничий відділ фізико-математичного факультету цього ж університету.

Його світогляд, політичні погляди формувались під впливом ряду факторів: національне гноблення, матеріальні нестатки, вплив передової інтелігенції. В університеті попав у коло учнів професора Черняхівського Олександра Григоровича, познайомився з його дружиною Людмилою Михайлівною Старицькою-Черняхівською,³⁶ дочкою Веронікою, знав сестру Людмили Михайлівни Оксану Михайлівну, дружину І.М.Стешенка, дітей Стешенків – Ірину та Ярослава. Не раз бував у них вдома, де познайомився з

родинами Косачів, Лисенків, Старицьких. Ольга Петрівна Косач – сестра Лесі Українки стала дружиною Михайла Васильовича. “Я вже тоді розумів свою окремішність від росіян. Вже тоді розумів, бо бачив утиски українського народу від російського. І я став драгоманівцем.³⁷

Так сприймав дійсність у студентські роки. Тоді ж попав у поле зору жандармського управління. 1896 року був заарештований і п'ятнадцять місяців просидів у Лук'янівській в'язниці. 1898 року висланий до Астрахані, де два з половиною роки служив у міській управі.

1900 року повернувся до Києва, але до університету та інших вузів Києва, дорога була закрита. Тому 1901 року переїхав до Львова, вступив на механічний відділ політехнічного інституту. Там у співпраці з Фроловим видав книжечку “Царі, пани та люди”.³⁸ Однак матеріальної змоги продовжувати навчання не було. Тому на останні гроші добрався до Праги, прилаштувався спочатку на роботу, а далі – на навчання на тому ж відділі Чеської політехніки.

Під час канікул їздив в Україну. 1907 року вдома був заарештований, посаджений в Острозьку тюрму. Через три місяці випущений на поруки.³⁹ 1908 року в Житомирі відбувся суд. Виїзна сесія Київської судової палати оправдала Кривинюка М.В.

Взимку 1909-1910 рр. працював у Катеринославі предстаником I-го Взаємного товариства забезпечення життя.

У травні 1910 року повернувся до Києва, став на службу до філії Волзько-Камського комерційного банку. У цей період порвав з Українською соціал-демократичною робітничою партією, віддавши перевагу діяльності в складі київської “Просвіти” аж до її закриття. А коли просвітники знову злились в українському клубі “Родина”, Михайло Васильович і там займав активну позицію.

1914 року переїхав до Катеринослава, де відкрилася філія того ж банку, співпрацював з місцевою “Просвітою”, особливо – активним діячем Василем Бідновим та його дружиною учителькою Любою Євгенівною.⁴⁰ Слід зазначити, що розкидана в різні кінці України родина Косачів підтримувала тісні стосунки. Особливо об'єднавля Леся. Кожен прагнув віддячити їй за увагу і любов, підтримати в тяжкі дні недуги. Коли 1913 року Леся поверталася з Єгипту і зупинилася в матері у Києві, сюди з'їхалися Ізидора Косач-Борисова з чоловіком з Могилева-Подільського, брат Микола з Колодяжного, Ольга з сином з Катеринослава. Це була остання зустріч з Лесею Петрівною...⁴¹

1921 року із-за голоду Кривинюки перебралися до Могилева-Подільського. Михайло Васильович влаштувався секретарем-інструктором окружної спілки сільськогосподарських кооперативів, одночасно викладав біологію в місцевому сільськогосподарському технікумі.⁴²

Восени 1924 року сім'я переїхала до Києва. За протекцією Віктора Дубровського, працівника Інституту української наукової мови, влаштувався в сільськогосподарський відділ і зайнявся словниковою роботою. Як бухгалтер з багаторічним стажем склав кошторис витрат на видання 34 словників до договору між ІУНМ та Держвидавом України.

Михайло Васильович попав, нарешті, у свою стихію. Йшов пошук концепції словникотворення. Група Руденка, упорядника транспортного словника, уособлювала сили, які вели роботу спрощено, “нечесно й ненауково”, пристосовуючись до вимог влади. Їх жартома називали “кабардинцями”. Прихильники секретаря ІУНМ, фактичного керівника установи Г.Холодного, називались “руськими”. “Знову була битва між “кабардинцями” і “руськими”, - так інколи говорили про дискусії між прихильниками різних напрямів наукової теорії і практики, пов’язаної з вживанням у словниках “русизмів”, “інтернаціоналізмів” та пошуком українських термінів-новотворів. “Кабардинці” були в більш вигідному становищі, підтримані пресою та Укрнаукою. “Руські”, хоч і стояли на вірному шляху, зазнавали адміністративного тиску, цькування. Після арешту 15 вересня 1929 року Кривинюк М.В. був звинувачений в причетності до ІНАРАКУ, як антирадянської контрреволюційної організації. І хоч трус у квартирі по вулиці Богоутівській, 7 нічого не дав, слідчий Южний, що займався “ІНАРАКОМ”, повів слідство по наповненню так званої академічної лінії” справи СВУ новими “доказами”.

Михайло Васильович пройшов серію допитів, свідчив стриманно, виважено і більш-менш послідовно. “Визнаю, що я належав до Товариства “Спілки визволення України”. Хто й коли його організував – мені невідомо... На жодних зборах Товариства я не був і не знав за них і жодних членських внесків не платив, при укладанні статуту Товариства не був і статуту не бачив”, - твердив він.⁴³ Попав до списків учасників показового суду. Атмосферу суду в Харкові Михайло Васильович повідав згодом у листі до дружини: “...Через втрату спокою і рівноваги я недочував, я недобачав, я відповідав, не зрозумівши добре запитання, як тороплений...”⁴⁴ Ні в чому невинного 59-річного М.В.Кривинюка засудили на 3 роки умовно.

Перед війною науковець-лексикограф працював бухгалтером Басарабського ринку в Києві. У квітні 1941 року його сліди виявлено в Свердловську. Тут 1 вересня 1944 року він трагічно загинув.⁴⁵

Не легша доля дісталась уродженцю Кам’янця-Подільського, сину учителя Підгаєцькому Володимирі Яковичу /1888-1937/. Він попав до списку представників так званої медичної лінії, на створенні якої особливо наполягав Сталін у шифрограмі Косіору, Чубару 2 січня 1930 року: “Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников”.⁴⁶ Тому в доповідній записці про діяльність медичної лінії СВУ, 1 грудня 1929 року направлений голові ДПУ УСРР В.А.Балицькому головними сценаристами і режисерами справи СВУ В.Горожанином, начальником секретного відділу ДПУ УСРР, та Б.Козельським, начальником 2-го відділку секретного відділу, арештованим представникам медицини приписували нібито вони пацієнта-комуніста розглядали не як хворого, а як ворога.⁴⁷ Під цю формулу і підганялися “свідчення”, вибиті на допитах.

Володимир Якович Підгаєцький попав у поле зору каральних органів давно. Його активність не могла бути непоміченою в державі тотального

стеження, пошуку “ворогів народу”. Тим більше, що за його плечима була цікава життєва – професійна та громадська - практика.

Випускник Острогожської гімназії він навчався спочатку в Харківському медінституті, потім – у Дерпті та Петербурзі. Тягнувся до студентської громадсько-політичної діяльності, був активним, невгамовним. У 1913-1917 рр. працював лікарем на Далекому Сході. Проводив українську культурницьку роботу серед робітників та військовослужбовців Благовіщенського лазарету, Амурської річної флотилії. Брав участь в офіцерському з’їзді в Петрограді в травні 1917 року. Цього року став членом УСДРП, був делегатом українського медико-санітарного з’їзду в Києві, членом Морської Генеральної ради, з грудня 1917 з деякими перервами по грудень 1918 року виконував обов’язки начальника санітарної частини флоту УНР. У січні 1918 року обраний до Центральної ради, у квітні – до складу Малої ради. За Гетьманату був без роботи. Потім працював секретарем редакції “Вісника Міністерства охорони здоров’я”, 1918-1920 рр. – шкільним лікарем.⁴⁸ 1918 року ввійшов до ради Всеукраїнської спілки лікарів, 1919 року – до Центрального бюро Всеукраїнської спілки лікарів, очолив її медичну комісію. “У Київ же я переїхав виключно для наукової праці та наукової кар’єри в умовах розвитку української культури”.⁴⁹ Свій задум реалізовував чітко і послідовно. Удосконалював професійні знання, ставши професорським стипендіатом, потім – асистентом медфакультету університету. 1920 року Підгаєцький В.Я. – професор Київського інституту народної освіти, 1923 року – Київського медінституту, мав викладацьку практику в інших вузах – КПІ, КСГІ, КВЗІ.

Після злиття УНТ з ВУАН очолив Інститут фізкультури зі штатом та лабораторіями, розгорнув науково-дослідну роботу. Немало часу віддавав медичній секції Наукового педагогічного товариства при ВУАН. Заснував у Києві станцію НОП, написав низку праць з цього питання, що дало йому можливість 1927 року взяти участь у наукових форумах у Німеччині та Італії, зробити доповідь на III Міжнародному конгресі НОП у Римі. Мав нагороди за наукові досягнення. Обирався депутатом Київської міської Ради.⁵⁰

1926-1927 рр. тричі викликався в ДПУ, після чого відчув насторожене ставлення колег по роботі. А 18 жовтня 1929 року його забрали з дому по вулиці Пушкінській, 7/5. Трьохтомна слідча справа Підгаєцького В.Я. /369 аркушів різноманітних документів/ - то свідчення трагедії, якої зазнала творча та наукова інтелігенція 20-30 років за свою активну діяльність та причетність у минулому до різних державних чи політичних організацій українського спрямування. 9 грудня, пройшовши більш як півторамісячну “школу” спілкування зі слідчим та однокамерниками, він “викрив методи своєї боротьби супроти радянської влади на Україні”. Всі наступні допити були нічим іншим як деталізацією, вибиванням “фактів”, уточненням обставин. Термін перебування під вартою, як і іншим арештованим, прокурор не раз продовжував. На папір лягали нові рядки самообмови, “свідчення” інших в’язнів.

21 січня 1930 року, вже в Харкові, уповноважений ДПУ УСРР Правдін звинуватив Підгаєцького В.Я. в контрреволюційній діяльності, намірах

“шляхом повстання повалити на Україні Радвладу, силоміць відірвати територію України зі складу СРСР та відновити на Україні капіталістичний лад у формі УНР”.⁵¹ Після Харківського судилища він отримав 8 років позбавлення волі та 3 роки погашення в правах.⁵²

29 квітня 1930 року на блокнотному в клітинку листочку написав доручення дружині на отримання “речдоків у справі СВУ”. 5 травня Олена Вікторівна Чаушанська-Підгаєцька ствердила: “Всі особисті документи засудженого Підгаєцького отримала”.⁵³

Потім була Ленінградська пересильна тюрма, важка праця в концтаборі на Медвежій горі. 1937 року переслав додому речі і повідомив, що його етапом направляють на поселення. Це був етап у вічність...

12 вересня 1956 року дружина зі Ст.Роздільна, вул Старченка, 17, Одеської області, а син з Києва, вул.Гоголівської, 30 кв.11, звернулись до Генеральної прокуратури СРСР та ГУЛАГу із запитом про місце перебування Підгаєцького Володимира Яковича. Відповідь гласила: “Підгаєцький В.Я. повторно засуджений на 10 років суворої ізоляції без права листування”.⁵⁴

Правду ховали навіть після XX з’їзду, постанови ЦК КПРС “Про подолання культу особи і його наслідків”. Лицемірність відповіді головної правоохоронної установи СРСР розвінчує лист МВС від 20 листопада 1956 року в різні інстанції. У ньому зазначається, що 9 жовтня 1937 року Підгаєцький В.Я. був засуджений повторно до вищої міри покарання, вирок виконаний 3 листопада 1937 року. Міністрство внутрішніх справ СРСР рекомендувало повідомити дружині, що її чоловік помер у місці ув’язнення 5 лютого 1943 року від токсичної пневмонії...⁵⁵

Подолянин Йосип Романович Корпович 1871 року народився в с.Тимків, нині Новоушицького району. На харківському процесі він відносився до 15 осіб із 45-ти, хто походив із сімей священослужителів. Закінчив Харківський університет. Лекції з історії професора Д.І.Багалія та української мови професора С.Ф.Сумцова формували не тільки професійні знання, а й світоглядні позиції.

Трудовий шлях починав у Польщі 1912-1914 рр. З початком першої світової війни перебрався до Чернігова, працював учителем російської, а з 1920 року – української імені М.Коцюбинського школи, якою завідував Г.Холодний. У роки революції прилучився до активної праці по розвитку української освіти й культури. Брав участь в українізації, вів курси продінспекторів, організовував для своїх слухачів екскурсії до могил Глібова, Коцюбинського, Марковича, за що отримав подяку від губпродкому.⁵⁶ Співпрацював з архівом. Був членом краєзнавчого товариства, створеного 1920 року на базі школи, виступав з доповідями краєзнавчого характеру. Коли 1921 року була оформлена община для заснування автокефальної церкви і його запросили на голову, він згодився хоча й був невіруючим. Згодився, бо “передбачалось, що українська церква, маючи такі засоби, як хор, проповіді, зможе бути провідником української культури в масу селянства”.⁵⁷ 1924 року відійшов від головування, бо розчарувався.

Був знайомий з багатьма діячами науки і культури. 1925 року зустрічався з С.О.Єфремовим, коли той працював у Чернігові над щоденниками Т.Г.Шевченка. З його участю в Чернігівській українській школі ім. М. Коцюбинського постало наукове товариство ВУАН, яке очолили Легкий – голова, Бутко – заступник, Верзилова – секретар. Йосип Романович входив до історико-філологічної секції, роботу якої скеровував Заушкевич, а членами були відомі в місті просвітники Баран-Бутович, Пилипенко, Верзилів, Вайнштейн, Воробйов, Донець, Іванов, Коломієць, Лисицин, Луговський, Митькевич, З.Пегусь та А.Пегусь, Смоличів, Федоренко, Шев'яків та інші. Товариство було одним з кращих у системі Всеукраїнської академії наук, його члени з науково-дослідницькими завданнями виїжджали до Києва, Дніпрельстану.⁵⁸

Все згодом лягло в протоколи слідства й активна діяльність чернігівських культурно-освітніх працівників отримала від депеушників ярлик контрреволюційної. Арештований 16 вересня 1929 року Карпович Й.Р. був звинувачений в організації й керівництві “шкільною групою СВУ в Чернігівській школі ім. М. Коцюбинського”, а ще в тому, що “проводив організаторську роботу за завданням центру в науковому товаристві”.⁵⁹ Одинокий 59-річний учитель отримав висилку на 3 роки...⁶⁰

У діях учительки І-Київської української гімназії Ніни Семенівни Токаревської, за походженням – з Кам'янецьчини, добре прослідковується гіпнотичний вплив ідеологічної обробки населення тогочасними засобами масової інформації. Агітаційно-пропагандистська машина враховувала психологію мас – Сталін мав розвинене відчуття настрою, умів маніпулювати громадською думкою через ідеологічний апарат партії. Для прикладу наведемо розпорядження ЦК КП/б/У, яке наприкінці 1928 року під грифом “Цілком таємно” було направлене Харківському, Київському, Одеському, Дніпропетровському окружкомам партії. У ньому повідомлялося, що Президія ВУАН осудила виступ академіка Єфремова С.О. в газеті “Діло” зі статтею “Про двох лицарів”, що постанова Президії буде опублікована в першому номері “Комуніста” від 2 січня 1929 року. Оскільки окремі академіки вимагали перегляду і відміни рішення Президії на загальних зборах Академії, ЦК запропонував до 10 лютого 1929 року виявити на зборах, конференціях, у пресі підтримку постанові Президії ВУАН, засудження Єфремова та тих, хто прагне його оправдати й підтримати. Ще й застерігав, “аби такі засідання не набули характеру засідань спеціально-скликаних з цього приводу” /у тексті підкреслено саме цю думку/. А ще направлявся зразок резолюції, яку можна було змінювати, зберігаючи зміст: 1) Засудження виступу Єфремова. 2) Приєднання до постанови Президії ВУАН. 3) Засудження спроб оправдання виступу Єфремова, що є по-суті солідаризація з ним. Крім того, персональна відповідальність за правильне і своєчасне виконання розпорядження покладалася на секретарів ОПК.⁶¹

Неважко уявити, якою хвилею псевдорішень накрила громадськість партійна преса, як не просто було зорієнтуватись читачам у брудному потоці дезінформації.

На щастя, цього “компромату”, в Н.С.Токаревської було не так багато. Хіба що – соціальний стан: народилася 17 січня 1888 року в сім’ї священика в с. Кочубіїв Кам’янецького повіту. Оскільки батьки померли 1902 року, коли доньці виповнилось 14, вихованням займались мамині сестри. Вони їй допомогли закінчити сім класів жіночої школи, поступити 1906 року на Київські жіночі курси. Під впливом революційних подій прилучилася до студентського марксистського підпілля. Серед її знайомих і Порш, і Затонський.⁶² З 1908 по 1911 рік навчалася на Вищих курсах у Москві, підробляла лекціями, два роки працювала в музеї. 1911 року заарештована. Був заарештований і чоловік, з яким разом відбували заслання. 1915-1924 рр. жила в Полтаві, де чоловік спочатку служив у кооперації, а потім очолював кооперативний технікум. 1924 року розійшлася з ним, переїхала до Києва й трудовлаштувалася у першу українську школу, яку очолював В.Ф.Дурдуківський, читала суспільствознавство, українську та російську мови. Щирістю і безпосередністю приваблювала колег, і час від часу збирались вони в Ніни Семенівни на вечірки з чаєм, музикою, розмовами. На основі таких фактів слідчі й “розробляли” шкільну лінію. Перша київська трудова школа була визначена центром організаційної діяльності по цій “лінії”, а вчительські посиденьки на квартирі Ніни Семенівни перетворені в гурток “СВУ”, очолений Дурдуківським В.Ф.

28 серпня написала “Листа до дорогих мені товаришів, друзів В.Ф.Дурдуківського, М.І.Прохорової, О.З.Гребенецького та Ю.К.Трезвинського”, якого слідчий Долинський прилучив до справи. Віра, замішана на страхові, стала катализатором самообмови. Під трафарет, виготовлений в майстернях ДПУ, підганялись звичайні побутові справи київського вчителства. Токаревська Н.С. закликала колишніх колег “очиститись”, щоб у майбутньому віддати сили “на будівництво соціалістичної республіки, за майбутній всесвітній комунізм”.

Запопадливо “роззброювала” вона колег і на очних ставках, на наступних допитах, а на завершення заявила, що з радістю йде на гласний суд, бо очистилась і на суді пройде остаточну реабілітацію: “Такі мої думки, мрії. Хочу вірити, що суд, не дивлячись на мою провину, дасть мені можливість себе реабілітувати, відчутти в майбутньому громадянкою Радянської республіки”.⁶³ “Гласний суд” дав Н.С.Токаревській три роки умовно, покалічивши долю.⁶⁴

На лаві підсудних у Харкові опинився директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук, організатор і фактичний керівник Кабінету виучування Поділля Валентин Дмитрович Отамановський. Він був арештований 26 серпня 1929 року. Під час тривалих і жорстоких допитів від Отамановського вимагали визнання академіка С.О.Єфремова керівником СВУ, свідчень про зв’язки з центром, про підпільну сітку на Вінниччині. Через два тижні Валентин Дмитрович заявив слідчому, що “ніколи не збирався скидати український уряд нашої СРР, ніколи не належав до контрреволюційних організацій та й сама така діяльність мені не властива. Я є культурник й дослідник від природи, а тому просто абсурдно ставити мені такі звинувачення.”⁶⁵

Йому приписували зв'язки із закордоном, бо знайшли листи й журнал "Нові шляхи", що видавався у Львові Ф.Колессою. Не забули співробітництво з видавництвом "Вернигора", участь у студентському гуртку. Під ярлик "націоналізму" була віднесена його пропозиція впорядкувати могили галицьких солдатів, померлих у Вінниці від тифу. Ще 1925-1926 рр. Кабінет виучування Поділля готував хронологію основних подій в краї за період 1917-1921 рр. Слідчі розцінили її як контрреволюційну, ідеологічно шкідливу.⁶⁶ Від нього вимагали назвати прізвища співучасників, серед яких слідчому дуже хотілося бачити Ю.Й.Сіцинського, засновника Тульчинського краєзнавчого музею І.Ч.Зборовського, директора Вінницького музею Г.В.Брілінга та інших. А він заперечував як і свою, так і їхню участь у невідомій йому контрреволюційній організації.

Методи слідства того часу тепер відомі. Не дивно, що академік Єфремов "показав" на Отамановського, "показав" на його "протизаконні" зв'язки з центром В.М.Черняхівський. 14 листопада 1929 року Отамановський В.Д. у відчай написав слідчому: "Безвинно ув'язнений вже скоро 3 місяці, я не почував вже ніякого прив'язання до життя й відчуваю, як руйнується мій інтелект, а я сам стою на межі божевілля. Щоб припинити ці моральні муки, я готовий підписати вам чистий бланк або навіть написати свідчення по вашій вподобі, щоб таким чином уможливити скоріше моє засудження, бо далі терпіти не можу й волю смерті".⁶⁷

10 січня 1930 року з'явилося його "каяття", "визнання" причетності до СВУ. При цьому твердив, що склад СВУ йому невідомий, та й "мої націоналістичні хитання були інколи непомітні навіть для мене самого, і я щиро вважав себе за людину радянської орієнтації".⁶⁸

У справі В.Д.Отамановського теж проглядається технологія психозу, який роздухувався засобами масової інформації. 4 квітня 1930 року вінницька газета "Червоний край" облила брудом свого колишнього активного дописувача, автора 27 наукових розвідок, редактора 23 видань Кабінету виучування Поділля, опублікувавши репортаж з допиту під заголовком "Контрреволюціонери з "СВУ" перед радянським судом". 20 квітня 1930 року в цій же газеті був вміщений виступ адвоката Отамановського: "Процес "СВУ": перед вироком жовтоблакитним контрреволюціонерам". Через кілька днів та ж газета повідомила вирок у справі СВУ. Отамановського В.Д. було засуджено на 5 років суворої ізоляції з поразкою в правах на 2 роки.⁶⁹

Кабінет був закритий, почалася чистка фондів Вінницької філії від "контрреволюційної літератури, вилучення раритетів і т.п.

В.Д.Отамановський відбув п'ятирічний строк, але 1 липня 1934 р. ОДПУ прийняло рішення вислати його в Татарію, бо якраз 1934 року почалася чергова чистка Всеукраїнської академії наук, її наукових підрозділів, у тому числі й бібліотеки. У ній було виявлено близько 40 "ворогів", які "гноїли книги, консервували дуже цінні старі більшовицькі видання, не допускали до бібліотек червоноармійців та робітників, саботували наукову роботу, консервували книги актуальні, політично витримані". Був заарештований і директор бібліотеки С.П.Пастернак.⁷⁰ Отамановський В.Д. мав пряме відношення до ВНБ ВУАН.

Так що в Україну йому випало повернутися лише 1958 року. До цього працював співробітником, заступником директора бібліотеки Казанського університету, викладачем латинської мови в Краснодарі, Ташкенті, Сімферополі, Саратові. 1946 року захистив кандидатську дисертацію “Вінниця, як тип українського міста південного Правобережжя XIV-XVII століть”, 1956-го – докторську “Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII – до кінця XVIII сторіччя”. Написав понад 30 наукових праць. Повернення на схилі літ на рідну землю, викладання в Харківському медичному інституті викликали новий прилив енергії. Однак, підірване поневіряннями серце не витримало - 1964 року Валентина Дмитровича не стало. У серпні 1989 року він був реабілітований рішенням Верховного суду України.⁷¹

Огляд навіть кількох справ дає вагомі підстави для висновків:

- у Харківському оперному театрі протягом 42 днів судили 45 кращих представників українського народу не за факти контрреволюційної діяльності, а за ідейні переконання, соціальне походження: 31 підсудний входив раніше до різних українських політичних партій, один – Чеховський В.М. – був Прем'єр-Міністром уряду УНР. Двоє – міністрами, 6 – членами Української Центральної Ради 15, походили з сімей духовенства;
- Харківський процес понівечив не тільки долю, а й життя потерпілих: 12 з 45 ув'язнених були розстріляні, 5 померли у в'язницях, 2 – після звільнення;

Метастази фантазії депеушників проникли на периферію, “філії СВУ” були сфабриковані в різних містах України, у тому числі – Кам'янці-Подільському, Вінниці, Житомирі, Черкасах, Умані, Тульчині.⁷² Наступна хвиля арештів накрила ще 700 чоловік, а потім – понад 30 тисяч осіб.⁷³

У їх числі була група кам'янецьких краєзнавців які, на думку слідчих, мали скласти філію СВУ. Це ті, хто 1918-1919 рр. “групувався навколо Кам'янецького українського університету, ректором якого був Огієнко”, входив до Кирило-Мефодіївського братства, організував Наукове товариство. Слідчі підтасували до цієї групи й автокефальних священослужителів, діячів Червоного Хреста в Дунаївцях на чолі з лікарем П.П.Бутовським, викладачів ІНО та хімічного технікуму.

Центральною фігурою процесу в справі Кам'янецької філії СВУ, її керівником планувався Юхим Йосипович Сіцинський – краєзнавець, музейник, педагог, автор близько 200 наукових праць, арештований 25 серпня 1929 року. На знайомство з ним показав В.М.Чехівський, назвавши можливим “кандидатом до філії СВУ в Кам'янці”, В.Ф.Дурдуківський, з яким Сіцинський Ю.Й. взагалі не був знайомий, вказав на нього, як на керівника філії. До справи долучалися “факти” не зовсім лояльних щодо влади розмов. Якийсь лісівник І.П.Баккенбард твердив, що Сіцинський Ю.Й. назвав Леніна “по натурі деспотом, у зв'язку з чим встановлена така тверда влада”.⁷⁴ Юхим Йосипович категорично заперечував такі звинувачення: “Насамперед заявляю, що я не тільки не був причетний до СВУ, але нічого й не знав про цю організацію... Що

стосується Дурдуківського, то такої особи не знаю і з ним ніяких розмов і листування не мав”.

Медична комісія засвідчила: “Проживати в Сибіру може в умовах помірною клімату”. Слідчий Бріччі, його начальник Гросман і заступник начальника прикордонного загону ДПУ Євген’єв вирішили направити справу на розгляд судової трійки і пропонували вислати Сіцинського Ю.Й. на 3 роки за межі УСРР. Однак харківським режисерам “опери СВУ” одіозна фігура старого кам’янчанина, що заперечував усі висунуті звинувачення, явно не підходила. І він був звільнений під підписку про невийзд і нерозголошення таємниці слідства. 21 квітня 1930 року справа була закрита із-за відсутності складу злочину.⁷⁵

31 серпня 1929 року був заарештований Юхим Павлович Філь, викладач Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту, вчений секретар Наукового товариства ВУАН.

Він – з Чернігівщини, народився 15 березня 1885 року в селянській сім’ї. Закінчив сільську школу, 1903 року – Конотопське 3-класне міське училище. Отримав звання вчителя початкової школи і 9 років учительював у Конотопському повіті. 1912-1915 рр. навчався в Глухівському учительському інституті, 1915-1920 рр. викладав у Житомирі, керував практикою на двохрічних педкурсах, був інспектором вищої початкової школи.

1920 року вступив до Кам’янець-Подільського державного українського університету, а 1923 року закінчив уже Кам’янець-Подільський інститут народної освіти. Викладав українську і російську мови та письменство на вищих педкурсах імені Драгоманова, на робфаці сільгоспінституту, 1925-1926 н.р. був деканом робфаку. 1926 року викладав історію літератури в ІНО.

Багато часу віддавав науковим і краєзнавчим заняттям. Закінчив аспірантуру науково-дослідної кафедри, 1924 року був зарахований до складу її наукових працівників. З утворенням 1925 року Наукового товариства ВУАН став його дійсним членом, фундатором і головою історико-філологічної секції, а 1926-го – вченим секретарем.⁷⁶

Йому належать праці “Матеріали до біографії А.Свидницького” /поміщені в Записках історико-філологічного відділу УАН, кн. V за 1924-1925 рр./, “До біографії і творчості М.Коцюбинського /Україна. – 1926.- Кн.1./, “Народні пісні, що виникли під час пошести чудес на Поділлі” /”Червоний шлях”/,⁷⁷ “Академік М.Грушевський, як публіцист та історик літератури”, “Частушки на Поділлі”, “Народна мудрість у прикметах і закляттях на Поділлі й Волині”.

Ю.П. Філью інкримінувалася націоналістична діяльність, що проявлялася “у вип’ячуванні героїчних моментів в історії боротьби українського народу”, зв’язки з Клименком, Драй-Хмарою, Копержинським, Зеровим. І цього вистачило, аби засудити молодого вченого, організатора науково-краєзнавчого пошуку на Поділлі до 7 років виправно-трудових таборів.⁷⁸

31 січня 1930 року був заарештований голова Кам’янець-Подільського наукового товариства ВУАН, викладач хімічного технікуму Дмитро Олександрович Богацький.

Не маючи будь-яких доказів контрреволюційної діяльності, слідчий Бріччі, насамперед, акцентував на соціальному походженні. А народився Богацький Д.О. 10 лютого 1882 року в м. Купині на Поділлі /нині село Городоцького району Хмельницької області/ у сім'ї священика, яка налічувала 16 дітей. Батька переводили з парафії в парафію, поки не зупинився в с.Нестерівці на Дунаєвеччині. Парафія велика, сюди направляли найбільш підготовлених духівників. 1808-1850 рр. її тримав протоієрей М.Ф.Коцюбинський. Олександр Григорович Богацький прагнув дати дітям освіту. Дмитро 1903 року закінчив Подільську духовну семінарію, 1911 року – Дерптський університет, відбув дійсну службу.⁷⁹

Його перекладацька робота 1918-1919 рр. у київських “Последних новостях”, коректорська – в “БУПі” /Бюро української преси/ була теж занесена до звинувачувального висновку, як компромат.⁸⁰

А ще долучили той факт, що 1922 р. були ростріяні ДПУ брат Борис і сестра Ліда, з С.Петлюрою за кордон емігрували брати Павло – професор УВУ, член НТШ, автор багатьох праць з історії і літератури, та Георгій.⁸¹

Кримінал був знайдений і в педагогічній діяльності. 1921 року викладав Дмитро Олександрович на педагогічних курсах у Кам'янці-Подільському, а весною 1922 року були заарештовані кілька слухачів курсів і розстріляні “за участь у контрреволюційній організації”. Коли педкурси об'єднали з ІНО, читав в інституті, де теж проходили чистки, звільнення, арешти. 1929 року був звільнений і сам з лісової професійної школи, оскільки “поддерживал детей лишенцев-кулаков и в то же время игнорировал учащихся, принадлежащих к пролетарской прослойке”.⁸²

Але головний “злочин” полягав у науковій діяльності на посту голови Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН. Його краєзнавчі праці природничого характеру /”Матеріали до флори Кам'яниччини”, “Наслідки дослідження флори Поділля”, “Рослинність Криму, порівнюючи з рослинністю Поділля”, “Пам'яті Пауля Камерера” і т.п./ - головний результат діяльності до уваги не бралися. Тут не було за що причепитися. “В Товариство ввійшла шовіністично налаштована інтелігенція з контрреволюційним минулим, в результаті вся діяльність Товариства велася під керівництвом Богацького до розповсюдження вузько національних ідей і підготовки кадрів до боротьби з радвладою”, - ось куди повертало справу слідство. Походження, діяльність до 1920 року, погляди – все це досвідченою рукою погромників подільського краєзнавства Бріччі, начальника секретного відділу Гроссмана, помічника начальника прикордонного загону Євгенєва та й самого начальника 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону й одночасно - особливого відділу ДПУ Грозного повернулося на папері проти Богацького Д.О. Вони просили судову трійку колегії ДПУ УСРР ув'язнити його на 8 років до концтабору за злочини передбачені сумнозвісною ст.54, пп.10, 11 КК.⁸³

До уваги не було взято того, що на утриманні неодруженого 48-річного сина була старенька мати. Судрова трійка при колегії ДПУ УСРР 25 лютого 1930 року постановила: “Богацького Дмитра Олександровича ув'язнити до концтабору строком на п'ять років, рахуючи строк з 30.01.1930 року”.⁸⁴

Немилосердно обійшлась доля ще з одним активним учасником краєзнавчого руху на Поділлі, головою подільської “Просвіти” в 1919-1920 роках Євгеном Григоровичем Кондрацьким /1886-1938/. Він був заарештований 25 серпня 1929 року “за належність до підпільної української контрреволюційної організації” і звинувачений у зв’язках із заарештованими Ю.Сіцинським, Ю.Філем, А.Шумлянським, О.Кожухівим, Й.Кобилянським, проведенні “вузькошовіністичної діяльності”, “ворожих думок до Радянської влади і її заходів”. До числа контрреволюційних організацій було віднесене Товариство імені Леонтовича, яке очолював, як любитель музики, а його члени визнані “виключно шовіністично налаштованою інтелігенцією, яка під виглядом домашніх музичних вечірок об’єднувала всіх незадоволених існуючим ладом”.⁸⁵

Євген Григорович елементарно спростував звинувачення в шовінізмі тим, що до Товариства входили і грали в оркестрі крім десяти українців одинадцять євреїв, два поляки, чех, німець. І, взагалі, вів себе високопорядно, в екстремальних умовах твердив: “Філь завжди сповіщав повістками про засідання Наукового товариства ВУАН. Він був трудолюбивим і чесним. Філь – реаліст, не авантюрист і не ворог радянської влади”.⁸⁶ Сіцинського Ю.Й. характеризував як прекрасного історика-краєзнавця.

18 лютого 1930 року судова трійка приговорила його до трьох років концтаборів. 16 червня 1937 р. Ярославський обласний суд додав ще 5 років. 15 січня 1938 року Кондрацького Є.Г. не стало.⁸⁷ 1961 року він був реабілітований.

Антон Михайлович Шумлянський 1923 року закінчив Кам’янець-Подільський ІНО, працював спочатку викладачем Нововолинського педагогічного технікуму. Але його, вихідця з с.Попівці Летичівського району, завжди тягнуло на рідне Поділля. Повернення до Кам’янця-Подільського 1928 року, активна участь в громадському житті, діяльності Наукового товариства ВУАН, а головне – його просвітницька діяльність /1920 року очолював Кам’янецьку “Просвіту”/ не пройшли мимо ока невсипущих депеушників. 31 серпня 1929 року був заарештований і засуджений до п’яти років концтаборів.⁸⁸

Був заарештований у Харкові ще один подолянин, уродженець с.Вовковинці Деражнянського району на Хмельниччині Володимир Герасименко /1895-1984/, дослідник рідного краю, активний член Кам’янець-Подільського наукового товариства, автор праць “Кармалюк в українській народній пісні” /1922/, “Степан Руданський – етнограф” /1928/, “Вишивки на Тульчинщині” /1929/, “Степан Руданський”, “Анатолій Свидницький” та інших, зять першого голови подільської “Просвіти” К.Солухи.⁸⁹

До Вінницької філії СВУ слідство приписало десять діяльних членів, нібито очолених В.Д. Отамановським. Активна роль визначалась його братові Михайлові Дмитровичу, лектору вінницьких шкіл, учаснику краєзнавчого руху, українізації, заарештованому 29 серпня 1929 року.⁹⁰ А також – ректору Вінницького українського педтехнікуму Доброграю, “який групував навколо себе студентів-українців і впливав на їх настрої в антирадянському дусі”, та іншим.⁹¹

До Київського центру СВУ слідство намагалося приписати в ролі філії групу арештованої житомирської інтелігенції – Кривченка, Абрамовича, Ненадкевича, Хахвалюка, Римаренка за тими ж абстрактними звинуваченнями в контрреволюційній діяльності. Головна роль відводилася Василю Григоровичу Кравченку /1862-1945/, завідувачому етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею, арештованому 17 вересня 1930 року. Слідчий Топільський 30 вересня звинуватив його офіційно в шовіністичній контрреволюційній діяльності, антирадянській агітації.⁹²

Дякуючи Житомирським дослідникам М.Ю.Костриці, Г.П.Мокрицькому, життя й діяльність етнографа і музейника Кравченка В.Г. знайшли широке відображення.⁹³ Наведемо ті віхи, які, власне, лягли в основу звинувачення.

Ще в Бердянській гімназії розпочав етнографічні студії, які розвинув у Феодосійському вчительському інституті /1877-1880/. Під час служби в 126-му Рильському піхотному полку на Волині почав збирати й записувати етнографічні матеріали, надруковані Б.Д.Грінченком.⁹⁴

Поселившись у Житомирі, взяв активну участь у житті Товариства дослідників Волині, 1913 року очолив музей. До 1920 року опублікував етнографічні матеріали під назвою “Пісні, хрестини та весілля”, “Народні оповідання та казки”, “Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині” в “Трудах общества исследователей Волини”, окремими книгами. При музеї організував етнографічну секцію. 1912 року на пропозицію академіка О.О.Шахматова Російська академія наук присвоїла Кравченку В.Г. вчене звання професора, відзначила грошовою премією.⁹⁵

За українофільство влада переслідувала Кравченка В.Г. та його дружину О.М.Орловську, голову Житомирської “Просвіти”, вчинила обшук. А згодом витиснула до Володимирської губернії. 1916 року повернувся до Житомира, брав участь у врятуванні приватних бібліотек, викладав на педкурсах, організував краєзнавчі дослідження. 1920 року очолив етнографічний відділ Волинського музею, організував експедиції і збір за його ж програмами етнографічних експонатів, яких 1924 року в музеї налічувалося 1501, 1925-го – 1619. За його активної участі музей зібрав 189 тис. експонатів, розгорнув роботу до рівня науково-дослідного закладу з правом аспірантури.⁹⁶

Його листування з С.О.Єфремовим, пересилка до Києва книжки житомирського краєзнавця Г.П.Іллюченка “М.Коцюбинський у Житомирі” стали формальним приводом до звинувачення в причетності до СВУ та арешту. Не маючи доказів вини, 15 лютого 1930 року старший помічник окружного прокурора Розвадська справу закрила в кримінальному порядку, але підтримала пропозицію Волинського окрвідділу ДПУ про адмінвисилку на 5 років.⁹⁷

Опинившись без роботи, Василь Григорович адресувався до історичної секції ВУАН по підтримку бажаючи залишитися у Волинському музеї, з якого перелякані репресіями вчорашні колеги звільнили його. “Волинське ДПУ випустило, а 13 березня об’явило мені, що воно не має проти мене жодних обвинувачень і що це надає мені право провадити мою наукову роботу на Волині без будь-яких обмежень”, - аргументував він.⁹⁸ Цього заступництва

просив у першу чергу з огляду на затухання роботи, нищення десятиліттями збираного етнографічного матеріалу: “Я цілком щиро бажаю всі останні свої сили, свій піввіковий досвід віддати на користь дорогої мені Волині, де моя етнографічна праця проводиться 47-ий рік”. У цьому листі розкрив історію етнографічної теорії і практики, повідав свою принципово відмінну схему та методологію етнографічного пошуку й побудови етнографічного музею, яка ґрунтувалася на таких основоположних засадах:

“1. Етнографічний музей репрезентує собою життя живої людини за розрізами: а) матеріальний бік побуту; б) фольклор; в) народне мистецтво; г) звичаєве право.

2. Обробка матеріалів проводиться монографічно.

3. Етнографічний музей репрезентує собою по можливості всі ті нації, які мешкають на території, яку музей собою охоплює.

4. Етнографічний музей буде не одна якась певна особа, а найширші кола громадянства й в першу чергу – учителі, школярі, робітники, селяни, осередки і таке інше”.⁹⁹

Втілюючи ці принципи, В.Г.Кравченко створив один з кращих музейних відділів України з підвідділами єврейським, німецьким, польським, чеським, з аспірантами та студентами досліджував, обстежував, вивчав парцеляновий завод у Мархлевську, німецький колгосп у Старій Буді, погоджуючи свої дії з Відділом нацменшостей етнографічної комісії ВУАН.¹⁰⁰

1931 року його прийняв директор Дніпропетровського історичного музею професор Д.І.Яворницький, дав квартиру при музеї та посаду завідуючого етнографічним відділом. Але 1933 року, у момент репресивного розгулпошуку українських націоналістів, з роботи був звільнений і Яворницький Д.І., і Кравченко В.Г. Залишившись без роботи і пенсії, без квартири, він знайшов притулок у сина в Ростові-на-Дону. Василю Григоровичу випало пережити арешт сина, суд над ним. Недочекавшись сина з ув'язнення, помер 20 березня 1945 року.¹⁰¹

Розділяю думку волинських колег про необхідність, особливо з нагоди 130-річчя від дня народження, достойно пошанувати пам'ять В.Г.Кравченка, етнографа з світовим іменем, краєзнавця-подвижника.

Слідчі плели павутиння й черкаської філії СВУ на базі педтехнікуму з 11 групами в Звенигороді, Городищенському, Смілянському, Ольшанському районах, наповнивши справу прізвищами Паляничка, Матюхи, Вадимова, Крижанівського, Базилевського, Махині, Хорошого, Бутовського. Були заарештовані Приходченко, Жорновий, Петренко та інші. Махиня 1929 року – розстріляний.¹⁰²

Створення Звенигородського осередку СВУ приписувалося Агатангелу Юхимовичу Кримському та його прийомному синові Левченку, секретареві академіка. До неї нібито входили брат Ю.Ю.Кримський, Григорович, Шиманський, Підгрушний, Павлюк, Гайченко, Провосудович, Терешко. Фігурували й заступник директора Уманського педтехнікуму Ф.І.Черняхівський, учитель 1-ої трудшколи Паляничко, Іванський, група студентів.¹⁰³

У Білоцерківському окрузі були заарештовані члени “Полуботківської громади” – учителі та учні, завідуючий музеєм Дроздов-Мишковський, група священослужителів-автокефалістів.¹⁰⁴

Ці та інші сфабриковані провінційні філії давали можливість центральній слідчій групі роздувати справу СВУ, вибитими “доказами” обплутувати головних діючих осіб процесу сіткою зв’язків, взаємозалежностей, старанно /аж на 237 томів – понад 100 тис.аркушів/ формувати сценарій одного з грандіозних показових процесів, розрахованого на залякування інтелігенції, науковців, краєзнавців та наступну фізичну розправу над ними.

Процес СВУ, як і ряд інших, викликав реакцію в українських еміграційних колах. 26 травня 1930 року А.Лівицький, В.Прокопович, В.Сальський від імені Уряду УНР в екзилі підписали протест проти харківського судилища. “Судили їх за патріотизм, за спротив комунізму, за працю на користь української культури”..., - підкреслювалось у ньому. Вони закликали світову громадськість висловити протест проти “крівавого нелюдського терору” в Україні. Ліга Націй, до якої вони звернулися, прийняла відповідну резолюцію протесту.¹⁰⁵

У ході цих репресій було завдано удару духовенству, особливо – автокефальному, палким поборникам української національної ідеї, авторам досліджень з історії населених пунктів та парафій. За даними, наведеними В.Пристойко та Ю.Шаповалом, у добу сталінізму загинуло 34 єпископи, 2000 священослужителів.¹⁰⁶

Тоталітарна держава вирубувала цвіт нації. У Харкові було засуджено 2 академіків ВУАН, 15 професорів вузів, директора та 10 учителів, 3 письменників, 5 редакторів, 2 юристів, бібліотекаря, студента, священника. Близько половини жертв харківського процесу були працівниками ВУАН. На думку Н.Д.Полонської-Василенко процес СВУ ”поклав кінець добі блиску ВУАН і панахидним співом пролунав над нею”.¹⁰⁷

Він поклав початок погрому в середовищі учених старої генерації, який продовжувався аж до початку Великої Вітчизняної війни.

1935 року, 14 листопада, арешту зазнав Євген Степанович Шабльовський /1906-1983/, вихідець з Камінь-Каширського на Волині. Він закінчив Київський ІНО, аспірантуру, 1934 року став членом-кореспондентом ВУАН і директором Інститут літератури. Досліджував життя і творчість Т.Г.Шевченка, був прийнятий до Спілки письменників України. Його звинуватили в активній участі в “троцькістсько-націоналістичній бойовій терористичній організації і заслали на 5 років на Соловки. 20 вересня 1940 року добавили ще 8 років “за антирадянську агітацію” і випустили лише 27 вересня 1954 року. З життя й наукової діяльності ученого було викреслено 19 самих продуктивних років.¹⁰⁸

Помітною подією цього систематичного нищення української еліти була й справа “Українського національного центру”, по якій проходило 50 чоловік, у тому числі – видатні історики-академіки М.С.Грушевський та М.І.Яворський.

Після процесу в справі Спілки визволення України було влаштовано звіт-диспут М.С.Грушевського. Його поливали брудом не тільки штатні виступаючі

з числа комуністів, керівництва Академією, а й деякі вихованці. Йшли перевірки за перевірками, чистки, реорганізації історичних установ.

А 23 березня 1931 року по дорозі до Москви, куди направлявся в наукове відрядження, Михайло Сергійович був арештований і звинувачений в причетності до створення й керівництва УНЦ, який нібито ставив завдання шляхом збройного повстання повалити радянську владу в Україні. На перших допитах він “визнав” свою провину, у тому числі – на допиті, який провів особисто керівник ДПУ України Всеволод Балицький. Однак у Москві, куди був доставлений під конвоєм, на допиті в начальника секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Агранова відмовився від попередніх показів. “Я не належу до породи героїв і витримав 9-годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані, мене ув’язнено в грипозному стані, вплив відносно мене не застосовувався. Мені пред’явили цілий ряд томів, де мало не на кожному аркуші згадувалося моє прізвище. Мене переконували, що я є ідейним натхненником свого руху і повинен взяти повністю на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організацій, що безумовно сприятиме пом’якшенню участі усіх притягнених по цій справі. Перебуваючи у безвихідному стані і відчаї, я погодився підтвердити свідчення”.¹⁰⁹

Він був звільнений з під варти, залишений на проживання в Москві і таким чином усунутий від керівництва українською історичною наукою.

Пліч-о-пліч з батьком трудилася в різних установах ВУАН дочка Катерина Михайлівна Грушевська /1900-1943/. У роки еміграції /1919-1924/ закінчила Женевський університет, була аспіранткою створеного М.С.Грушевським Українського соціологічного інституту, 1923 року опублікувала першу самостійну наукову працю “Примітивні оповідання, казки і байки Африки й Америки”.¹¹⁰

Після повернення до Києва продовжувала етнографічні заняття, очолювала Комісію історичної пісенності, Кабінет примітивної культури ВУАН, редагувала ряд видань, опублікувала книгу “З примітивної культури: розвідки і доповіді” /1924/, два томи “Українських народних дум” /1927-1931/. Була обрана дійсним членом НТШ у Львові /1927/.¹¹¹

Смерть батька зупинила її власну творчість, бо зайнялася впорядкуванням його наукового доробку, підготувала до друку десятий том “Історії України-Руси” і п’ятий – “Історії української культури”.

Була заарештована 10 липня 1938 року і звинувачена в антирадянській діяльності в складі української націоналістичної організації. 15-16 квітня 1939 року засуджена до 8 років виправно-трудоих таборів. Померла 30 березня 1943 року. 1959 року Військова колегія Верховного суду СРСР визнала, що засуджена була безвинно.¹¹²

Репресій зазнав і брат М.С.Грушевського Олександр Сергійович /1877-1942/, відомий історик, вихованець професора Антоновича В.Б., автор праць “Очерк истории Туровского княжества” /1902/, “Пинское Полесье” /1901/, “Города Великого княжества Литовского в 14-16 вв” /1918/. Він викладав в університетах Петербурга, Москви, Києва, був дійсним членом науково-дослідної кафедри історії України, де під керівництвом академіка

М.В.Василенка 1922-1923 рр. продовжив вивчення революції, співпрацював з Українською Центральною Радою, очолював Бібліотечно-архівний відділ у Департаменті мистецтв Генерального секретаріату освіти.¹¹³

Після арешту брата О.С.Грушевського було звільнено з роботи “за повний саботаж у науковій роботі, за виготовлення низької по якості, шкідливої по змісту своєї продукції”...¹¹⁴ У серпні 1938 року був заарештований і лише в жовтні 1939 року засуджений на заслання до Казахстану на п'ять років. Жив у Павлодарі, хворів. клопотання дружини Ольги Олександрівни на адресу Берії, Сталіна, його власні звертання успіху не принесли. 1942 року Олександр Сергійович помер.¹¹⁵

У цей період вогонь тоталітаризму обпалив стрімкий злет Матвія Івановича Яворського /1885-1937/, обраного 1929 року академіком ВУАН, керівника управління наукою НКО УСРР, історика-марксиста, автора “Нарису історії України” /1923-1924/, “Короткої історії України” /1925/, багатьох монографій, статей. Деякий час його протиставляли М.С.Грушевському, як творця нової “марксистської” історії України. Праці Яворського М.І. були визнані підручниками для вузів, аспірантури, курсів, його наукова думка вважалася чи не офіційною. Йому довіряли участь у міжнародних наукових зібраннях, виступи в липні 1928 року в Берліні на “Російському історичному тижні”, у Норвегії – на VI Міжнародному конгресі істориків, хоча сприймалися ці виступи науковою громадськістю України та й закордону неоднозначно.¹¹⁶

Сигналом до наступу на Яворського М.І. й організації тривалої /1929-1930 рр./ кампанії боротьби з “яворщиною” стала явно інспірована критика наукової позиції Яворського М.І. з боку П.О.Горіна, співробітника інституту марксизму Комуністичної академії, на I всесоюзній конференції істориків-марксистів. Загальний тон цій кампанії задала оцінка української історичної науки М.М.Покровським. У доповідних записках ВУАН про Всесоюзну конференцію істориків-марксистів, С.В.Косіору, секретарю ЦК КП/б/У, та М.О.Скрипнику, наркомуні освіти, ставлення до українських істориків з боку російських істориків-марксистів характеризувався так: “Виступ т.Покровського дав тон і привід для негативного ставлення до української історичної науки та делегатів-українців. Українська історична наука в цілому кваліфікувалася “як наука націоналістична, а її представники /без винятку/, як націоналістично-шовіністи, навіть не дивлячись на приналежність до КП/б/У і Товариства істориків-марксистів.”¹¹⁷

Відповідно висвітлювала хід конференції преса. Українських істориків вправляли у відповідні ідеологічні рамки. І реактування ЦК партії та НКО було теж відповідним: визнання справедливості критики з адекватними діями. За ними Рада та ревізкомісія Українського товариства “Історик-марксист” провели спільно з делегатами всесоюзної конференції від України засідання, визнали критику справедливою.¹¹⁸

У травні 1929 року в доповідній записці М.А.Рубача ЦК КП/б/У було зроблено детальний аналіз “помилко” Яворського М.І., які зводилися до визнання вирішальним, а не підпорядкованим класовому – національного питання, висунення української буржуазії як самостійної рушійної сили

буржуазно-демократичної революції в Україні, до перебільшення ролі взаємозв'язку в Україні робітничого та національного руху, що на думку автора доповідної вело до відриву українського робітничого руху від загальноросійського, до визнання революційності заможного селянства, ігнорування Рад робітничих та солдатських депутатів на початковому етапі революції і перебільшення ролі Центральної Ради та “рідної буржуазії”. Яворський М.І. згідно висновку проголошувався еклектиком, в якому більшовизм уживався в незаконному шлюбі з есерівщиною, а іноді безпосередньо – з буржуазним радикалізмом, його історичній схемі приписувався правий, куркульський ухил.¹¹⁹

5 вересня 1929 року в журналі “Комуніст” зв'явилось “каяття” Яворського М.І. - його стаття “Про мої помилки в концепції історії України”. Визнавши більшість звинувачень, він намагався відмежуватися від належності до правої платформи на історичному фронті, від есерівських і буржуазно-радикальських поглядів на минуле України. 1930 року підготував до четвертого видання доопрацьований варіант “Історії України в стислому нарисі”, вказавши в передмові, що “виправив усе помилкове в світлі сучасного історичного доробку”.¹²⁰

У цей час колишня дружина Софія Яворська – мати двох дочок почала судову тяганину з Яворським М.І., домагаючись більшої матеріальної підтримки. Вона ж і повідала, що в роки національно-визвольних змагань він служив у польовій жандармерії ЗУНР. Щоб якось попередити можливі наслідки, Матвій Іванович звернувся листовно до С.В.Косіора, описав біографію, роз'яснив відмінність функцій польової жандармерії УГА від, скажімо, - царської, спростував звинувачення. Реакція на лист була проста – через тиждень Яворський М.І. був “вичищений” з партійних рядів.

Критика почала переростати в справжнє цькування як на різних зібраннях, так і в пресі. 17 лютого 1930 р. Президія ВУАН увільнила Яворського М.І. від обов'язків члена Президії ВУАН і секретаря Першого відділу ВУАН. Усвідомлюючи своє становище /в Україні набирала обертів справа СВУ, втягуючи в свою орбіту все нових “ворогів народу”/, він виїхав до Ленінграда. Своє рішення пояснив у заяві до секретаря Київського окружного КП/б/У: “Згідно з дозволом Президії ВУАН я виїжджаю на довгу відпустку в Ленінград, оскільки зараз в Києві та взагалі на Україні втратив я будь-яку можливість на моїй праці оправдати себе перед партією. А оправдати себе я мушу не ради якоїсь посади, а в ім'я хоч би самої правди. Бо хоч скільки в мене було в минулому ідеологічних блукань, я в ніякому разі не заслужив на те, щоб мене з легкої руки декретували як авантюриста, гетьманця та жандарма”.¹²¹

Однак і виїзд не зупинив процесу боротьби з “яворщиною”. В науку іншим він мав бути доведений до логічного кінця. На XI з'їзді КП/б/У, у червні 1930 року, критика Яворського М.І., його поглядів дала привід до оцінки стану історичної науки в Україні, позиції інших учених. У грудні 1930 р. комуністична франкція ВУАН розглянула питання “Про академіка Яворського” й вирішила ініціювати перед ЦК КП/б/У та президією ВУАН виключення його зі складу академіків. А 10 березня 1931 року Матвій Іванович, був

заарештований в Ленінграді і конвойований до Харкова. Він визнав у заяві до колегії ДПУ УСРР свої “контрреволюційні” дії і просив дати можливість доказати вірність. Але це не допомогло. 7 лютого 1932 року він був засуджений до 6 років концтаборів.

Ув'язнення відбував на Соловках. Страждав фізично і морально, осмислюючи своє становище й обстановку в державі. Результатом цих роздумів стала заява до центральної атестаційної комісії ГУЛАГ НКВС такого змісту:

“Цим повідомляю, що я відмовляюся від зарахування робочих днів не тільки за минулий період, а й взагалі. Я вважаю таке зарахування знуцанням над людиною, котру, як і багатьох інших, сталінське “правосуддя” спершу запроторює до в'язниці за те, що вона українець, який не підміняє любові до своєї батьківщини “російським патріотизмом”, підфарбованим “інтернаціоналізмом”, - яку назване правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення в таборі, в умовах важкої примусової праці в напівголодним пайком, у сітях ганебної провокації і моральних мук,- а після всього цього це правосуддя обіцяє їй скоротити повільне знищення, моральне і фізичне за умови т.з. “перекування”, тобто безмовної самопокори цьому знищенню і підкупного славослів'я його політиці.

Я особисто “перековуватися” не збираюся, боготворити “геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів” не бажаю та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим паче, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах в умовах, означених вище, коли їх сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах т.з. “культурного і заможного життя”, в умовах сталінського “підкування про людину, коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістями на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині, хоч начебто і там жити стало “веселіше”.

Я вважаю, що за такого стану справ на Україні для мене почесніше буде вмерти разом з ними у спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який захлинається у захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провокації і свавілля”.¹²²

Цією заявою він, власне, підписав собі вирок. 9 жовтня – 1937 року особлива трійка Управління НКСВ Ленінградської області засудила його до розстрілу.

Матвій Іванович Яворський в силу свого службового становища був біля витоків Українського комітету краєзнавства й краєзнавчого руху України 20-х років взагалі, очолив підготовку й проведення I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, був обраний головою Комітету, всіляко сприяв його становленню і діяльності. З його подачі Укрнаука ще 1925 року затвердила Положення про УКК, фінансово й організаційно сприяла роботі. На жаль, йому доля уготувала очолити список членів УКК, репресованих у 30-і роки.

Не відбувся як голова УКК і Опанас Іванович Буценко /1885-1965/, на початку 20-х років голова Кам'янець-Подільського повітового виконавчого

комітету, згодом – секретар ВУЦВК, один з ідеологів нового радянського краєзнавства. 18 жовтня 1926 року президія Укрнауки НКО затвердила Опанаса Івановича головою Українського комітету краєзнавства, але до роботи на цій громадській ділянці він не приступив. 14 січня 1928 року на засіданні УКК констатувалось, що “вже півтора року як Яворський пішов з посади голови УКК, а Буценко О.І. головування на себе не взяв”. Комітет обрав знову головою Буценка О.І., заступником Левицького М.Г., вченим секретарем Криворотченка М.Г.¹²³ 23 лютого 1928 року вже управління Профосвіти розглянуло за поданням Левицького М.Г. питання “Про голову Всеукраїнського комітету краєзнавства” й ухвалило “просити секретаря ВУЦВК т.Буценка взяти на себе головування Всеукраїнським комітетом краєзнавства, а наркома освіти тов.Скрипника - затвердити цю кандидатуру”.¹²⁴ Але жоден з протколів засідань УКК у 1928 році не фіксує участі в них Буценка О.І. Не має його в списку УКК на 1 січня 1929 року.¹²⁵ У цей час колишній член лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів, з лютого 1918 року – Української комуністичної партії /боротьбистів/ зазнав опали, був зміщений з посади секретаря ВУЦВК і направлений для “зміцнення” крайової влади на Далекий Схід. Він щиро сприяв українізації Зеленого Клину, після 1933 року, як свідчить “Енциклопедія українознавства”, “зник з політичної арени”...¹²⁶

Зазнав репресій член Українського комітету краєзнавства з 1926 року Михайло Волобуєв, економіст, професор. 1928 року в журналі “Більшовик України” він умістив статтю “До проблеми української економіки”, в якій виступив на захист економічної самостійності республіки. Він вважав економіку центральною частиною національного питання, заперечував теорію єдності російської дореволюційної економіки, розглядав Україну як самостійний “історично оформлений народногосподарський організм” з власними шляхами розвитку.¹²⁷ Крім того вважав, що ліквідація “провінціального становища” нашої мови, нашої літератури, нашої культури взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку продукційних сил”. Автор статті обурено закликав не “забувати, що Україна є не лише “Південь СРСР”, не можна, не припустимо забувати, що вона є Україна!”¹²⁸ Ці погляди зазнали різкої критики. М.Волобуєв у тому ж журналі 1928 року спочатку засудив свої погляди, а 1930 року в статті “Проти економічної платформи націоналізму” категорично від них відмовився. І все ж був репресований, заслання відбував у Казахстані, у м.Урільську, разом з Я.Стешенком, Є.Спаською, О.Панченком та іншими українськими просвітниками.¹²⁹ Останні роки, аж до смерті 20 червня 1972 р., викладав і жив у Ростові-на-Дону.¹³⁰ 1957 року – офіційно реабілітований.

1933 рік поклав початок масовим репресіям в Україні. Тридцять років дослідники справедливо вважають періодом терору сталінського режиму проти власного народу. Сталін заохочував карні органи до активізації репресій. У політичному звіті Центрального Комітету XVI з'їзду ВКП/б/ він підкреслив: “Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу”.¹³¹ На січевому об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП /б/ 1933 року дав серйозний бій прихильникам теорії згасання класової боротьби”, фактично

визначив її нові напрями – боротьба з “шкідництвом”, “переродженцями й дворушниками” в партії, з рештками старих контрреволюційних партій “ворожих класів”, “націонал-ухильниками” і закликав покінчити з цими елементами швидко і рішуче.

На Україні стимулював пошук націоналістів другий секретар ЦК КП/б/У Павло Петрович Постишев, росіянин за походженням /народився 1887 року в Іваново-Вознесенську/. Він пройшов школу підпільної боротьби, ув’язнення у Володимирській тюрмі, заслання до Сибіру за царських часів. Партійну кар’єру зробив в Україні: 1923 року ЦК РКП/б/У направив його заворгінструкторським відділом Київського губкому партії, 1924 року був обраний членом ЦКК, на IX з’їзді КП/б/У – членом ЦК і кандидатом у члени Політбюро ЦК КП/б/У, 1926-1930 рр. був секретарем Харківського окружного і міського партії, 1930-го обраний членом оргбюро і секретарем ЦК ВКП/б/, 1933-1934 рр. – знову очолив Харківську обласну парторганізацію, одночасно був другим секретарем, членом оргбюро і Політбюро ЦК КП/б/У, залишаючись при цьому одним із секретарів ЦК ВКП/б/.¹³² Зрозуміло, що таке довір’я і такі повноваження в Україні могла отримати людина неординарна як за морально-політичним, так і вольовими якостями. 1934-1937 рр., після переїзду центральних установ держави до Києва, керував Київською обласною партійною організацією.¹³³

Був прийнятий ряд інших кроків, що посилювали репресивну політику. 1934 року ОДПУ було об’єднано з НКВС, утворено особливу нараду. в областях – трійки. Після вбивства Кірова 1 грудня 1934 року за дорученням Сталіна ЦВК СРСР видав постанову “Про внесення змін до чинних карно-процесуальних Кодексів союзних республік”, яка встановила десятиденний термін слідства в справах терористичних актів, слухання справи – без обвинувача та оборонця, касаційні оскарження і клопотання про помилування не допускалися, вирок виконувався негайно. Розгорнулася кривава вакханалія з апогеєм 1937-1938 рр.

1937 рік почався з 1933-го. Цього року завдано удару по краєзнавчому рухові, розгромлено його штаб – Український комітет краєзнавства.

21 березня 1933 року був заарештований Степан Львович Рудницький /1877-1937/, член УКК, вчений з світовим іменем, основоположник географічних досліджень України, академік ВУАН, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. 24 квітня 1928 року УКК обрав його членом Комітету,¹³⁴ чим посилив географічний напрям краєзнавчих досліджень регіонів. С.Л.Рудницький був звинувачений в причетності до “Української військової організації”, “шпигунстві”, виготовленні секретних карт на замовлення Німеччини і Польщі. 3 липня 1933 року він спростував ці звинувачення: “Не мавши за весь час мого перебування в УСРР в моєму розпорядженні ніякої секретної карти, ні не мавши ніяких засобів робити знімки, які дали б вартісний картографічний матеріал, я не міг розвинути ніякої шкідливої й зокрема зрадницької роботи на географічно-картографічному полі”.¹³⁵ Ще й додавив, що 1918 року. в період австро-німецької окупації, по всій території України було зроблено аерофотозйомки,

що він “сам бачив декілька листів цих карт з території УСРР” в австрійському військово-географічному інституті у Відні.¹³⁶

23 вересня 1933 року судова трійка засудила його до п'яти років ув'язнення, яке він відбував у Свирлазі ОДПУ Ленінградської області, а потім – на Соловках.¹³⁷ До своїх наукових праць з географії України¹³⁸ додавав монографічні дослідження “Геономія” на 342 сторінках, “Ендогенна динаміка земної кори” - 1200 сторінок рукопису. 3 листопада 1937 року, напередодні свого 60-річчя, був принесений в жертву іншому ювілею.¹³⁹

У справі “Української військової організації” 12 грудня 1932 року був заарештований Володимир Олександрович Геринович і звинувачений в організації у Кам'янці-Подільському осередку УВО, керівництві контрреволюційною сіткою на Кам'янецьчині, антирадянському виступі 1931 року селян Тернави на Дунаєвеччині, шпигунстві на користь Польщі.¹⁴⁰ Для аргументації слідчі Долинський і Соколов навіть використали біографічні дані Гериновича В.О., його галицьке походження – народився 1883 року на Львівщині, співпрацю з урядовими структурами ЗУНР – був референтом президента з питань освіти, його активну викладацьку працю в “цитаделі реакції” – Кам'янець-Подільському державному українському університеті на посадах приват-доцента, а після реорганізації в ІНО – декана, професора, ректора. Не досить тривала праця в Українському науково-дослідному інституті географії і картографії /1928-1929 рр./ разом з С.Л.Рудницьким, наукова командировка 1926 року до Польщі, переїзд 1931 року до Москви – все повернули проти нього.¹⁴¹

Навіть активна краєзнавча діяльність – участь у роботі I-Всеукраїнської краєзнавчої конференції, обрання до складу УКК, Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавства, геологічні експедиції по селах, поїздки в райони для участі в краєзнавчих заходах підпорядкованих товариств – то теж подавалось, як налагодження “агентурної сітки” і т.п. Протистояти такому фактосплетінню в умовах психологічного й фізичного тиску не зміг, “визнав” усе, що було вигідно слідству.¹⁴²

10 листопада був засуджений на 10 років ВТТ. 1946 року у віці 63 років був звільнений, працював у Львівському університеті. Помер 1948 року, не дочекавшись реабілітації.¹⁴³

1934 року репресований ще один представник УНДІ географії і картографії в складі Українського комітету краєзнавства Костянтин Володимирович Дубняк. Він і географ, і економіст, а також – бібліограф, професор Харківського ІНО та працівник УНДІГК.¹⁴⁴ 18 жовтня 1926 року рішенням президії Укрануки був введений до складу УКК.¹⁴⁵ Брав активну участь у роботі Комітету, як член видавничо-редакційної комісії, методичного бюро, бібліографічної комісії, 1927 року делегувався від Комітету на краєзнавчу конференцію в Москву. Відомий в колі краєзнавців України і Росії як теоретик “виробничого краєзнавства”, виступив з доповіддю по даному питанню на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції. 30 травня 1925 року вона була поміщена в органі ВУЦВК газеті “Вісти”.¹⁴⁶ Увів та обгрунтував термін “виробниче краєзнавство”, засудивши при цьому історичне краєзнавство

попередньої доби. Свою теорію поглиблював у наступних статтях.¹⁴⁷ Не дивлячись на все це, репресивна машина поглинула і його.

5 травня 1933 року був заарештований Олександр Алоїзович Яната /1888-1938/, член Українського комітету краєзнавства першого складу. Біографія і науково-краєзнавча діяльність Янати О.А. знайшли широке відображення в наукових розвідках 90-х років.¹⁴⁸

Він фактично очолював в УКК природниче краєзнавство, бо мав багатий досвід. Ще 1907-1911 рр., навчаючись у Київському політехнічному інституті на агрономічному факультеті, став активним членом натуралістичного гуртка, а згодом – Миколаївського, Кримського та Харківського товариств любителів природи, Українського наукового товариства ВУАН. На I Всеукраїнській краєзнавчій конференції виступав з пропозиціями щодо організації краєзнавства на селі, шкільного та музейного дослідництва.¹⁴⁹

Брав активну участь у засіданнях УКК, готував проекти рішень.

Олександра Алоїзовича звинуватили в контрреволюційній діяльності в складі Української військової організації і 23 вересня 1933 р. засудили до п'яти років виправно-трудових таборів. У червні 1937 року особлива нарада при НКВС СРСР продовжила цей строк ще на п'ять років. Важко хворий Олександр Алоїзович помер 1938 року на Далекому Сході.¹⁵⁰

Репресій зазнав Пилипенко Сергій Володимирович – член УКК першого складу, редактор багатьох газет і журналів, видавець, письменник, фундатор і керівник Спілки письменників “Плуг”. 29 листопада 1933 року був арештований в справі УВО, звинувачений в підготовці замаху на Чубара, а 3 березня 1934 року засуджений до розстрілу.¹⁵¹

Був репресований і відповідальний секретар УКК Дмитро Варфоломійович Зайцев, учасник I Всеукраїнського з'їзду по вивченню продуктивних сил, I Всеукраїнської краєзнавчої конференції.

Постійні переслідування з боку більшовицької влади 1944 року погнали у вимушену еміграцію Дмитра Федоровича Солов'я /1888-1966/, члена УКК від ЦСУ.¹⁵² 1926-1929 рр. був він аспірантом, а потім – науковим співробітником Науково-дослідного інституту історії української культури. У журналі “Краєзнавство” помістив ряд статей, пов'язаних з виробничим краєзнавством, - “З нотаток подорожнього. Коноплі – прядиво-полотно”,¹⁵³ “До опису виробництва самогону на селі”.¹⁵⁴ В еміграції опублікував близько 400 книг, рецензій, статей, у тому числі – про Україну. Помер 1966 року в США.¹⁵⁵

Корній Григорович Черв'як влився в колектив УКК порівняно пізно, наприкінці 1931 року. Всі намагання перенести на конкретний ґрунт власний досвід краєзнавця-етнографа і музейника віддачі не давали, бо Комітет в силу обставин був приречений. Одночасно працював науковим співробітником і завідуючим етнографічним відділом Українського науково-дослідного інституту історії культури імені академіка Багалія Д.І. Обстановка в інституті була неймовірно важкою. Йшли безкінечні перевірки, чистки. У фондах Державного архіву Харківської області зберігається багатоаркушна справа, що стосується НДІК і охоплює період 1933-1934 рр.¹⁵⁶ Для розуміння ситуації наведемо декілька прикладів. Заява напівграмотного аспіранта В.Шурубалка до

Харківської обласної контрольної комісії свідчить, що 1933 року з інституту було вичищено 30 наукових працівників, 20 аспірантів, 10 чоловік забрало ДПУ. Він звинувачував директора і секретаря партбюро в тому, що вони перетворили Інститут “в оплот контрреволюції і націоналізму”, не зважаючи на те, що він вже “загостряв увагу бюро, що воно не розглянуло боротьби з контрреволюційними, ворожими аспірантами і професорами”. І ті вороги й досі працюють. “Професор Мірза-Авак’янц, дружина померлого князя”, професор Коцевалов, “який з’являється буржуазним вченим”, професор Болтенко, “який ворожий нам, котрий був членом кадетської партії, якому було довірено читати марксівську археологію”.¹⁵⁷ До “ворожих” він відніс професора Полфйорова, який читав лекції по фольклору. Коли студент Худяк процитував: “Сидить Сталін на лузі, гризе конську ногу, что ето за гадина советская говядіна”, то професор відповів: “Це – реальний факт... Коні дохли весною на лузі, кониною торгували, а Сталін керує п’ятирічкою”.¹⁵⁸

Комісія, яка перевіряла заяву-донос, зробила висновок: “Інститут ім.Багалія став базою контрреволюції всіх контрреволюційних буржуазно-національно-шкідницьких елементів”.¹⁵⁹ У грудні 1933 року відбулися закриті партійні збори. Директор Інституту Похилевич Д.Л. каювся: “Я вважаю, що сьогодні парторганізація дійсно вздиблена... Визнаю, що моя поведінка на зборах була антипартійною. Усвідомлюючи свою помилку, даю обіцянку допомогти в роботі нового бюро партосередку, щоб скерувати всю роботу на викриття класового ворога та на його остаточний розгром”.¹⁶⁰ У нове бюро ввійшли “заявник” Шурубалко, голова комісії, що перевіряла стан справ у партбюро та самому інституті, Константинов.

Пошук “ворогів” привів до звільнення директора, заступника Черняка, професорів Свідзинського, Фаворського та інших. К.Г.Черв’як був заарештований 20 грудня 1933 року “за участь у контрреволюційній терористичній групі і шпигунську діяльність”. 20 лютого 1935 року судова трійка визначила трьохрічний термін перебування у виправно-трудовому таборі. Фізичний і моральний удар привів до психічного зриву – Черв’яка К.Г. утримували в харківській психлікарні.¹⁶¹

Останнім із членів УКК 10 лютого 1934 року був заарештований Микола Григорович Криворотченко, один з фундаторів, відповідальний секретар Комітету. У слідчій справі №032455, що зберігається в Державному архіві Харківської області, є достатній матеріал, щоб прослідкувати нелегкий життєвий шлях і діяльності Криворотченка М.Г. – полтавчанина, вихідця із м. Зінькова, 1892 р.н. Освіту здобував у Московському вищому технічному училищі, Харківському технологічному училищі, Харківському технологічному інституті. Втягувався в революційну боротьбу, очолював “Юнацьку спілку”.¹⁶² Став членом Української соціал-демократичної робітничої партії, 1917 року був головою Полтавської міської думи. За політичними поглядами еволюціонував у бік комуністів, членом партії яких був до 1920 року. Працював в НКО, займався журналістською і видавничою роботою, очолював Харківську губнаросвіту, з 1921 по 1924 рік – Соціальний музей у Харкові.¹⁶³

Брав активну участь у роботі I Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Його доповіді “Краєзнавство і село”, “Проблема краєзнавства і принципи краєзнавчої роботи”, “Політосвіта і краєзнавство” засвідчили глибокі знання теорії і практики краєзнавчої роботи, стали вкладом у методологію краєзнавства другої половини 20-х років, яку йому випало реалізовувати протягом восьми років у якості одного з найдіяльніших керівників УКК, редактора журналу “Краєзнавство”, автора багатьох краєзнавчих матеріалів.¹⁶⁴

Його двобій зі слідчим Гольдманом – то хвилеподібний процес, де мали місце “каяття” і заперечення вибудованої слідчим аргументації. 20 березня 1934 року визнавав: “Беручи до уваги всі дані, я визнаю себе винним в тому, що з 1920 року я включився в роботу націоналістичних угруповань України і фактично опинився в антирадянському підпіллі і знаходився в ньому до дня мого арешту”...¹⁶⁵ І цього ж дня дав ще один аркуш із заявою: “На завершення вважаю своїм обов’язком заявити, що: 1. У націоналістичне антирадянське підпілля мене ніхто не втягував. 2. Ніякої конкретної підпільної організації членом не був. 3. Ні від якої організації і ні від яких-небудь осіб директив не отримував. 4. Сам конкретних осіб не використовував”.¹⁶⁶ Він просив надати йому можливість доказати “повну відданість Радянській владі”, Типовий штамп, характерний всім слідчим справам.

9 квітня 1934 року Криворотченко М.Г. був засуджений на п’ять років ВТТ і висланий до Сибіру.¹⁶⁷ 1989 року був реабілітований.

Репресії не тільки зруйнували краєзнавчі структури, а й знищили фізично та морально кадри дослідників, посіяли страх, чим серйозно, на десятиліття, підірвали соціальну базу краєзнавства.

Нищення зазнав професорсько-викладцький склад вузів і технікумів. Цей процес мав перманентний характер і припинився з приходом німецько-фашистських окупантів. Ще 1920 року в різного роду інститути були реорганізовані університети, названі заступником наркома освіти Я.П.Ряппо “цитаделями ворожої буржуазно-кадетської професури”.¹⁶⁸ Кам’янець-Подільський державний український університет був реорганізований спочатку в інститут теоретичних наук, згодом – інститут народної освіти і сільськогосподарський інститут.¹⁶⁹ Та й в інших університетах – історико-філологічні та юридичні факультети склали основу ІНО, економічні й статистичні – інститутів народного господарства, медичні – медінститутів. Ослабла їх база, науково-дослідницька праця. Лише 1934 року, усвідомивши ціну допущеної помилки, радянське керівництво відновило діяльність класичних університетів.

“Чистки”, висилки, нелегальний виїзд багатьох провідних учених за кордон – подалі від насильництва /з різних причин напередодні “чисток” покинула Кам’янець-Подільський група професорів, доцентів ІНО – Русова, Косинський, Орлов, Герасименко, Кравцов, Безбородько/,¹⁷⁰ а також арешти обезкровили вузи, виключили краєзнавчу тематику з планів досліджень, зробили її небезпечною не тільки для наукової кар’єри, а й життя дослідників.

У цьому ще раз переконаєшся на прикладі життя і діяльності Павла Григоровича Клепатського. Народився він 12 січня 1885 року на Київщині в

родині священника. Золоту медаль історико-філологічного факультету Новоросійського університету отримав ще студентом за нариси історії Київської землі XIV-XVI ст. Робота була опублікована окремим виданням.¹⁷¹ Деякий час викладав в Одесі, а коли був оголошений конкурс на вакантні посади в новоствореному державному українському університеті, переїхав до Кам'янця-Подільського, обійняв посаду приват-доцента. Хоча арешт 1922 року був короткочасним – його перебування в місті стало неможливим, і він переїхав до Полтави, де завершив докторську дисертацію. 1931 року був заарештований у справі “Спілки визволення України”, але із-за відсутності доказів випущений. Переїхав до Мелітополя, зазнав цькування і в стінах Мелітопольського педінституту, і в пресі. Після постанови міського партійного комітету КП/б/У, в якій педінститут звинувачувався у відсутності “критично-партійного ставлення до старих, неперевіраних фахівців”, вимушений в пошуках роботи їхати далі, вглиб Росії. Зупинився в Оренбурзі, отримав посаду професора історії Татаро-Башкирського педінституту.¹⁷²

Працював у Дагестані. Але заступник завідуючого культпропом Дагестанського обкому партії виявив у лекції професора “троцкістську сутність” і після цього дальша робота у вузі стала неможливою. Тому повернувся до Оренбурга, з трудом знайшов місце вчителя середньої школи в м.Соль-Ілецьку. Але й це не принесло порятунку. У травні 1936 року його арештували і привезли до Дніпропетровська. На цей раз звинуватили в створенні й організації діяльності мелітопольської “німецько-української контрреволюційної організації, яка проводила вербування контрреволюційних кадрів та підготовку їх до збройного повстання проти радянської влади на випадок війни”. П.Г.Клепатський звинувачувався також у тому, що “у своїй педагогічній діяльності навіював студентам троцкістські погляди і контрреволюційні ідеї”. Результатом цих інсинуацій був п'ятирічний строк виправно-трудова таборів з позбавленням прав на три роки. Його скарга в касаційний суд завершилась переглядом справи в квітні 1938 року і... збільшенням строку ув'язнення до 7 років. Так і загубилися в гулагівських в'язницях сліди видатного вченого й активного подільського краєзнавця.¹⁷³

Не обминули репресії колишнього доцента Кам'янець-Подільського державного університету Михайла Драй-Хмару /1889-1939/. Після “чистки” він покинув Поділля, працював разом з Миколою Зеровим у Київському ІНО. З ним та деякими іншими поетами-новаторами сформував нову течію в літературному процесі – “неокласичну”. 1935 року був ув'язнений. “Строк відбував на Колимі, де й помер 1938 чи 1939”, - фіксує “Енциклопедія українознавства”.¹⁷⁴ Михайло Олексійович Добровольський, колишній колимський в'язень, повідав іншу історію смерті професора. Сонячного квітневого дня 1939 року колону табірників догнала “емка” з п'яними охоронниками, які вишикували усіх і почали розстрілювати кожного п'ятого. “Ми з Драєм стояли аж у четвертому десятку поряд, а з другого боку стояв київський студент Володя, з чийм батьком Драй дружив колись у Кам'янці. Він умить обрахував, що під кулю потрапить саме студент Володя. Щойно кат

наблизився до чергової п'ятірки, до Володі, як Драй рвучко відштовхнув студента і став на його місце"...¹⁷⁵

1938 року був засланий професор Е.К.Тимченко.¹⁷⁶

1938 року звинувачений у шпигунстві на користь Литви і засуджений на 6 років позбавлення волі дослідників історії Литовської держави П.В.Клименко.¹⁷⁷

Ще більш трагічною є доля колишнього професора КПДУУ Е.Д.Сташевського – подолянина, уродженця Зінькова /нині - село Віньковецького району Хмельницької області/. По закінченні Київського університету викладав він у Новоросійському університеті, читав курс лекцій у Кам'янець-Подільському державному українському університеті, ІНО, 15 років праці віддав Академії наук. 12 червня 1938 року був заарештований “за контрреволюційну” діяльність. “Я в період допитів спільно з заступником начальника відділення Комаровським, - писав пізніше вбивця - слідчий Гармаш, - за санкцією начальника відділу Троїцького застосував до Сташевського методи фізичного впливу. До нас це застосував сам Троїцький. Після застосування до Сташевського фізичних методів впливу він сів на стілець і тут же впав зі стільця, вдарившись головою об залізний кут печі, і помер”.¹⁷⁸

Репресій зазнали й інші викладачі та ректори Кам'янець-Подільського ІНО покоління 30-х років – І.А.Любарський, П.С.Палько, В.І.Четвериков, М.А.Коссак, К.А.Поль, І.А.Сухий, І.Д.Миронець, Г.Бужко, В.П.Хранович, В.К.Бернацький та інші.¹⁷⁹ 1935 року Інститут соціального виховання, як і ряд інших закладів Кам'янця-Подільського, “у зв'язку з ускладненням міжнародної обстановки і близькістю до кордонів” був розформований, а студенти розподілені по інших педвузах України.

Тільки в справі Спілки визволення України на Поділлі було притягнуто до відповідальності близько п'яти відсотків викладачів та студентів.¹⁸⁰ На середину 30-х років педвузи втратили 210 викладачів, з 29 директорів були зняті з роботи і репресовані 18 чоловік.¹⁸¹

1933 року була закрита Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа імені Сковороди. Студентів перевели до Миргородського і Межигірського технікумів, а більшість викладачів була репресована.

У ніч з 11 на 12 грудня 1937 року був заарештований у Києві колишній директор Кам'янець-Подільської художньої школи Володимир Миколайович Гагенмейстер. “Він виховував у нас, учнів, розуміння народного мистецтва і любов до нього”, - згадувала вихованка Зінаїда Охримович, член Спілки художників СРСР.¹⁸² Високу оцінку своєму педагогу – автору багатьох книг та альбомів, у яких відображено архітектуру й побут подолян, склали й інші учні. Сергій Кукурудза, член Спілки художників СРСР: “Володимир Миколайович був активним пропагандистом народного мистецтва і прекрасним педагогом”.¹⁸³ Натомість слідчий Перцов бачив у цьому абсолютно протилежне: 1919 року – участь “у петлюрівській “Просвіті” разом з Сіцинським, Гериновичем, Середою, Холодним, Приходько; 1931 р. – завербований в контрреволюційну УВО разом з Любарським, Адамовичем, Романкевичем; шпигунство на користь Польщі за завданням Гериновича.

Врезультаті одного-єдиного допиту /конвейер смерті наприкінці 1937- початку 1938-го був переповнений, затягувати було ніколи/ був засуджений до вищої міри покарання і 20 січня 1938 року розстріляний у Києві.¹⁸⁴

Всього 18 днів зайняла процедура слідства над ще одним викладачем Кам'янець-Подільської художньої профтехшколи Костянтином Іпполітовичем Кржемінським /1893-1937/. До губернаторського центру Поділля він прибув 1924 року з Умані. Випускник Київської художньої школи /закінчив одночасно два факультети – живопису та архітектури /він створив в Умані школу народної творчості, в с.Піскунь – керамічну майстерню, зібрав матеріали до книжки “Стінні розписи на Уманщині”. Вивчав стінні розписи і ліпні орнаменти на Поділлі, уклав книгу “Пам'ятки єврейського мистецтва на Поділлі” /1926/, альбом літографій “Хати с.Ходорівець” /1927/.¹⁸⁵

1927 року переїхав до Києва і на базі Лаврського музейного заповідника організував реставраційну майстерню, керував також літографічною майстернею Художнього інституту. 1937 року, у жовтні, мала відбутися його персональна виставка. Але 10 жовтня він був заарештований, а 28-го – розстріляний. Його останки лежать десь у Биківні.¹⁸⁶

Не обминуло пильне око енкаведистів засновника Кам'янецької художньої школи В'ячеслава Розвадовського /1875-1943/. Хоч жив і творив в Узбекистані, але і це не врятувало. 4 квітня 1942 р. був заарештований в Ташкенті, а 20 січня 1943 року загинув. “У період проведення слідства 20 січня 1943 р. Розвадовський помер від сердечного приступу в місці ув'язнення НКВС Узбецької РСР”, - стверджував 1992 року офіційний лист Служби безпеки Узбекистану.¹⁸⁷

Така ж доля спіткала викладачів Вінницького та Житомирського ІНО.

Професор Житомирського ІНО Євген Ненадкевич був заарештований у справі СВУ разом з ректором Абрамовичем та етнографом Кравченком. Після звільнення виїхав до Ніжина, де викладав протягом 1930-1933 рр. в ІНО. Був знову арештований. 1939 року виїхав з України і повернувся до Житомира аж 1947 року. Е.Ненадкевич залишив цілий ряд праць з історії літератури, у т.ч. – про літературний процес на Волині.¹⁸⁸

10 червня 1938 року був розстріляний Павло Григорович Постоев /1875-1938/, випускник Харківського університету, один з організаторів освіти й краєзнавства в Житомирі, завідуючий губернським відділом освіти, доцент Житомирського учительського інституту, автор підручника з географії, ряду краєзнавчих розвідок. Його звинуватили в керівництві волинською організацією Українського національного центру і незабаром знищили.¹⁸⁹ Про рівень спотвореності моралі тогочасних чиновників свідчить і те, що на звернення дружини Житомирський відділ ЗАГСУ повідомив про смерть чоловіка у в'язниці Житомира 18 листопада 1943 року. Автор повідомлення навіть не задумався, що в цей час місто було окуповане німцями...¹⁹⁰

Всього 13 днів було виділено Авраму Пінхусовичу Абчуку /1897-1937/, вихідцю з Луцька, співробітнику Інституту єврейської культури Академії наук, письменнику, щоб розібратися в його “шпигунській” діяльності. 27 вересня 1937 року його взяли прямо на вулиці, а 10 жовтня розстріляли.¹⁹¹

Арешту зазнали 24 викладачі і 14 студентів Вінницького медінституту.¹⁹²

Скільки науковців-краєзнавців Правобережжя поглинула тоталітарна Північ, сьогодні встановити не можливо. Мабуть, коли вийде останній том, “Реабілітованих історією”, можна буде здійснювати детальний облік, аналіз. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко зробила спробу мартирологу співробітників ВУАН, репресованих в 20-30-х роках. Серед 250 репресованих – 19 академіків, 49 істориків, 15 археологів, 12 музеєзнавців та мистецтвознавців, 18 етнографів та етнологів, 43 літературознавці і філологи, 19 геологів, 11 природознавців та інших фахівців.¹⁹³ Сюди не ввійшла група видатних учених-краєзнавців, що померли напередодні або в час репресій. Серед них – фундатор Товариства дослідників Волині академік Тутковський П.А. /1858-1930/, дослідник Лівобережної України академік Багалій Д.І. /1857-1931/, президент ВУАН, організатор ряду краєзнавчих структур ВУАН, подолянин академік Заболотний Д.К. /1866-1929/, академік Лобода А.М. /1871-1931/, голова краєзнавчої та етнографічної комісії ВУАН, бібліограф і знавець Правобережжя Житецький Г.П. /1866-1929/ та ряд інших дослідників, яких не обминули б репресії і яких ще їх сучасники зачислили до розряду “померлих своєчасно”. Взагалі, протягом 1930-1935 рр., у період погрому ВУАН, померло 13 академіків, у два рази більше ніж за попереднє десятиліття.¹⁹⁴

Репресій зазнало вчительство – найбільш широка соціальна опора краєзнавства. Вони носили поетапний характер: від ідеологічних вимог, цензури друку, вилучення “шкідливої” літератури, чистки вчительських колективів, звільнення від “неблагонадійних елементів” – до арештів. Питанням боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією займалась комісія при ЦК КП/б/У, куди входив голова ДПУ.

З кінця 20-х років у Наркоматі освіти УСРР функції цензора здійснювала Головополітосвіта. 1922 року було утворене спеціальне управління в справах друку, що займалося контролем слова. Контроль партії і держави над словом і думкою став тотальним, поширювався на всі сфери духовного життя, у тому числі - науково-краєзнавчу літературу. У кожному окрузі були створені комісії по вилученню з бібліотек “шкідливої” літератури.

1927 року була створена така комісія і в Коростені. До неї входили представники партійного комітету, виконкому, комсомолу, відділу культури.¹⁹⁵ 1930 року Коростенський окрліт отримав таємного листа за підписом заступника завідуючого Укрголовлітом Фетчишена. “Мешканець с.Балаклеї Ізюмської округи, колишній вчитель, знятий з роботи за антирадянську агітацію, Богуславський, - повідомлялось у листі, - написав твори “Повія”, “Махновщина”, що по змісту своєму завуальованої форми з’являються антирадянськими. Ці твори Богуславський намагається надрукувати або під своїм прізвищем, або під псевдонімом”. Укрліт вимагав “при одержанні зазначених рукописів надсилати їх до ДПУ”.¹⁹⁶

Чистку вчительських кадрів очолювали і здійснювали органи освіти. Державні архіви областей Правобережної України містять не одну справу з відповідними документами. Тільки листування Коростенської окружної інспектури з райінспектурами народосвіти з приводу “антирадянських дій деяких

вчителів Базарського та Народицького районів”, що зберігається в Держархіві Житомирської області налічує 27 сторінок.¹⁹⁷ У ньому – чіткі установки, система вимог і неоднозначних застережень.

Пильний контроль за ходом чистки здійснювали партійні комітети. 1928 року Коростенський окрпартком слухав звіт інспектури освіти Народицького району “Про склад учителів району і роботу по його оздоровленню”. З цього слухання добре проглядається алгоритм кадрової селекції. Колектив Народицької семирічки був класифікований на лояльних до радянської влади, консервативних і нейтральних, які перебували під більшим впливом другої групи. Оскільки найбільшу “небезпеку” для влади складала друга група вчителів, то робота й починалася з них. До числа “консерваторів” незалежно від світогляду, вчительської практики та її результатів зараховували вихідців із класів чи соціальних станів, яких пролетаріат вважав ворожими: Косідло П.П., завідувачий школою, учасник Базарського повстання, його дружина – дідишка з с.Любарки Базарського району, Доросевич – син священика, випускник духовної семінарії, його дружина – дочка священика, Рутківський – “куркуль”, його дружина, “що закінчила єпархіальну школу”, Заброцький – колишній офіцер, Дембовецька – дочка землевласника з Києва, що закінчила інститут благородних дівчат”.¹⁹⁸ Було вирішено замінити завідуючого школою, вчителів Рутківських перевести в інший округ, Доросевичів і Дембовецьку – звільнити.¹⁹⁹ Наступні чистки торкнулися “нейтральних”.

За даними перепису 1926 року в Україні працювали 61.838 учителів.²⁰⁰ Взимку 1929 року, у ході арештів у справі СВУ, центральний комітет спілки працівників освіти запропонував вчительським колективам здійснити “самоочищення”. Але тоді задум “взаємочищення” шляхом доносів, “самокаяття”, порятунку за рахунок принесення в жертву ненаситному молоху інших не здійснився – вчительство зберігало кращі риси шляхетного покоління.

Однак у період терору, пошуку “націоналістів”, “контрреволюціонерів” за репресії взялася сама влада. Голодомор 1932-1933 рр. загострив обстановку, вчительство бачило його причини. Місцева влада намагалася зробити вчительство співучасником терору над населенням. Завідувачий Тернавською початковою школою Кам’янецького округу Матвійчук О.М. згадував, що його викликали в партком і попередили, якщо недопомагатиме владі відбирати хліб у “куркулів”, буде звільнений з роботи і притягнутий до кримінальної відповідальності за саботаж. А це означало залишити сім’ю без шматка хліба в пік голоду, а самому попасти до в’язниці. Виходу не залишалось. Село було поділене на чотири дільниці, створено чотири штаби, керівники яких були озброєні, а кожному активісту видався металевий загострений прут. На ранок за всілякої ціни мав бути виконаний план. “Не знали ні сну, ні відпочинку. Такими заходами з кожного штабу до схід сонця п’ять-шість підвід, нагужених хлібом, вирушало до збірного пункту біля кооперації. Там вже була музика, прапор і під марш колона з хлібом вирушала на станцію Дунаївці.”²⁰¹ У такий спосіб ламалася не тільки психологія вчительства, а й його мораль, нівечились цілеспрямовано і повсякденно. А ті, хто намагався чинити будь-який опір, підлягали негайній чистці, за якою слідували арешти.

1933 року відбулася чистка освітянських штабів – були звільнені з роботи 200 службовців НКО УСРР²⁰², замінено 100 відсотків кадрів облВНО та 90 відсотків – райміськвідділів освіти.²⁰³ Кількість “класоворожих елементів” зростала. У грудні 1933 року В.П.Затонський, нарком освіти, на пленумі Робосу назвав приблизний орієнтир – 10 відсотків “націоналістів і націонал-ухильників” серед учительства, як мінімум, і закликав до “ще більшого посилення більшовицької пильності, систематичного зривання з ворога масок”, а отже – продовження чисток. На думку окремих дослідників вона завершилась репресіями, які торкнулися майже сорока відсотків учителів.²⁰⁴

Особливістю Правобережної України, зокрема – Поділля та Волині, була їх близькість до кордонів з Польщею, багатовікова історична спільність українського й польського народів, багатонаціональний склад, наявність великого прошарку польського населення, що накладало відбиток як на характері переселень, так і кількості репресованих. За даними перепису 1926 року в Україні числилось 476 тисяч поляків, на Поділлі проживало 192408 чоловік.²⁰⁵ У ході коренізації на початок 30-х років були створені 151 польська сільрада, 656 шкіл, 1919 культурних установ, виходило 17 газет і журналів.²⁰⁶ У Вінницькій області, що об'єднувала територію сучасних Хмельницької, Вінницької і частково Житомирської областей, 1933 року налічувалося 222 польських школи.²⁰⁷ Вони в першу чергу були піддані тотальним чисткам.

Учителька Дунаєвецької польської семирічки Вацек була звільнена “як ідеологічно чужий елемент”. По сфабрикованій справі “Польської організації військової” сотні польських педагогів були арештовані. За підрахунками О.О.Войналович 1936 року в справі ПОВ на Поділлі проходило близько 600 чоловік, 70 відсотків із них – учителі.²⁰⁸ 1938 року тільки в Дунаєвецькому районі було арештовано 49 осіб, у їх числі – 6 учителів, дослідників і популяризаторів минулого краю, 40 чоловік – розстріляні в Кам'янці-Подільському, серед них – 5 педагогів.²⁰⁹ Був сфабрикований Подільський обласний центр ПОВ, який нібито очолював інспектор Вінницького обласного відділу освіти А.Григорович. Він був заарештований, а разом з ним ще 500 осіб.²¹⁰

Після постанови політбюро ЦК КП/б/У “Про німецькі і польські школи на Україні” /1933 р./ посилилось “обстеження” і закриття польських навчальних закладів. 1934 року після того, як комісія обстежила 35 польських шкіл, 22 були закриті.²¹¹ На кінець 1935 року в Кам'янецькому окрузі з 14 польських шкіл залишилося тільки дві.²¹² Цього ж року припинив діяльність Проскурівський польський педтехнікум, проіснувавши всього два роки. Але навіть за цей короткий період було змінено чотирьох директорів, двох заступників, Струтинського, Немінського, Войцехівського – заарештовано.²¹³

Депортації 1935-1936 років і, нарешті, - наказ наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова від 11 серпня 1937 року № 00485 “Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, показницьку та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР” довершили чорну справу. Протягом 1937-1938 рр. було заарештовано в Україні по так званій “польській лінії” 56516 осіб, у тому числі – 44467 поляків.²¹⁴ 20 листопада 1937 року заарештований нарком освіти

свідчив на допиті, що тільки в одній Вінницькій області в ході атестації “більше 1000 вчителів були викинуті зі шкіл”, а тому склався в Україні “колосальний недохват учителів і відставання від темпів росту шкільної мережі”. Для середніх класів, наприклад, на той момент не вистачало більше 5000 педагогів.²¹⁵

Так винищувалося вчительство, яке найближче стояло до національного коріння, складало близько 80 відсотків краєзнавчих осередків на місцях.

Не обійшли репресії і музейні заклади. Ще на початку 20-х років нова влада організувала похід проти музейників, фабрикацію контрреволюційної організації музейних працівників з центром у Всеукраїнському історичному музеї імені Т.Г.Шевченка і філіалами на місцях. Заарештованого в жовтні 1933 року Ф.Л.Ернста слідство якраз і звинуватило в належності до Київського центрального осередку цієї контрреволюційної організації, яка нібито виникла ще 1923 року, мала тісний зв'язок з контрреволюційними групами С.О.Єфремова, М.С.Грушевського, розповсюджувала свій вплив на периферію з метою підготовки збройного повстання.²¹⁶ Був інспірований Одеський філіал контрреволюційної організації музейних працівників, який діяв під прикриттям Одеської комісії краєзнавства та організаційним керівництвом директора музею, голови Комісії подолянина за походженням професора Дложевського С.С. та М.Ф.Болтенка.²¹⁷

Тому й з початку 20-х почалися чистки-звільнення, а за ними й арешти музейників. Ю.Й.Сіцинського, директора Кам'янець-Подільського археологічного музею, який вчинив 1922 року спротив реквізиції експонатів з дорогоцінних металів під благовидним приводом допомоги голодаючим, було звільнено з посади і директора музею, і приват-доцента ІНО, піддано арешту. Наступний арешт у справі СВУ, хоч і закінчився більш-менш благополучно, все ж добив його і морально, і фізично. Важко хворий, викинутий місцевою владою з власного дому доживав віку в найманій квартирі на Підзамчі. Там помер 1937 року, розбитий паралічем і жорстокою несправедливістю безжальної репресивної влади.²¹⁸

Репресіям були піддані й наступники Сіцинського Ю.Й. А.Беньковський – заарештований і розстріляний.

Винищувалося дореволюційне покоління музейників, яке жило справою, органічно поєднуючи в одній особі і музеєзнавця, і археолога, етнографа, пам'яткоохоронця, і, звичайно, - дослідника-краєзнавця.

У 30-ті роки музеї стали експериментальними майданчиками. Партійно-державні функціонери намагалися прищепити їм невластиві обов'язки пропагандиста ідей партії. Це склало основу конфлікту між кадрами професійних музейників і владою. Кампанія впровадження в музейну справу нових принципів, методів і форм роботи вилилася в боротьбу з “речовим фетишизмом”, “захисниками старого мотлоху”. У націоналізмі були звинувачені директори вінницького музею Брілінг, Висоцький, завідуючі відділами, співробітники Лабунський, Михайловський, Довальчук.²¹⁹ 1940 року сімдесятитрьохрічний Г.В.Брілінг був заарештований вдруге і засуджений на 5 років ув'язнення в концентраційний табір суворого режиму, де і помер.²²⁰

Був знищений фундатор Тульчинського окружного краєзнавчого товариства, організатор і перший директор Тульчинського краєзнавчого музею Чеслав Іполітович Зборовський.²²¹

Жорстоко обійшлася доля з колективом Волинського науково-дослідного музею. Одним з перших зазнав репресій завідуючий етнографічним відділом В.Г.Кравченко. 1935 року був звільнений з посади завідуючий історичним відділом Микола Макарович Шавлович, звинувачений в антирадянській агітації, “націонал-дворушництві”. Цей же ярлик був навішаний директору Майю С.Я., співробітникам Снігуру І.М., Яворському Ф.А., Піонтковському Л.А., Ілюченку Б.П., Уманському Х.К.²²²

Наприкінці 1937 року в Житомирі було сфальсифіковано контрреволюційну українську націоналістичну військово-повстанську організацію, яка нібито готувала збройне повстання з метою повалення радянської влади, й заарештовано 45 осіб. Цій вакханалії передувала наклепницька стаття в газеті “Радянська Волинь” від 30 вересня 1937 року під назвою “Хто орудує в Житомирському музеї?” Стаття – одне із звинувачень тогочасної преси, яка виконувала роль ідеологічного пособника репресивного режиму. Достатньо перегорнути підшивку “Радянської Волині” за 1937 рік і в очі кидаються заголовки: “Завжди пам’ятати про капіталістичне оточення” /№ 164, 17 липня/, “Про деякі методи діяльності іноземних розвідорганів та їх троцькістські і правові агентури” /№ 165, 18 липня/, “Країна вітає сталінського наркома” /№ 168, 22 липня/ /мова про М.Єжова – заплічних справ майстра, нагородженого орденом Леніна/, “Вище більшовицьку пильність в комсомолі” /30 липня/. Газета не тільки схвалювала й закликала, але й нагнітала істерію загального психозу-страху й ненависті: “Будемо помічниками “НКВС”, “Ворожа рука діє в Житомирському радіовузлі”, “Ворожі дії в Коростишівській МТС”, “Шкідливі “жарти” піонервожатого Ткачука”, “Вітаємо вирок”, “Схвалюємо справедливий вирок”, “Фашистську погань треба тільки знищувати”, “В Житомирському сільгоспінституті замітають сліди “буржуазні націоналісти...” Не поскупились на ярлики автори пасквілю на Волинський науково-дослідний музей – “гидке отруйне павутиння”, “націоналістичні вишкребки”, “темні елементи” і т.п.²²³

Після цього, 28 листопада 1937 року, був заарештований завідуючий історичним відділом музею Никанор Костянтинович Дмитрук /1902-1938/, уродженець с.Лука Житомирського району, історик, етнограф. 2 грудня молодший лейтенант Малука звинуватив його в “контрреволюційній змові”, “вербовці контрреволюціонерів”, шкідництві, що відповідало ст.54 пп.10, 11 КК УРСР. Дмитрук Н.К. під тиском обставин визнав себе винним.²²⁴ Рішенням трійки при Житомирському обласному управлінні НКВС 10 травня 1938 року він був засуджений до розстрілу.²²⁵ До розстрілу було засуджено ще 14 чоловік з цієї групи.²²⁶

У грудні 1937 року був заарештований Всеволод Ілліч Бруховський /1890-1969/. Автори наклепницької статті “Хто орудує в Житомирському музеї?” контрреволюційну діяльність орнітолога Бруховського В.І. побачили в тому, що кільцював він птахів металевими кільцями з Німеччини. Всеволод

Ілліч отримав 8 років виправно-трудогих таборів. Два роки відбув на будівництві Біломор-Балтійського каналу і 1940 року був випущений...²²⁷

Розгрому зазнав Коростенський краєзнавчий музей. 1933 року був заарештований і збожеволів Черв'як К.Г., така ж доля судилася колишньому голові Коростенського окружного краєзнавчого товариства, директору Коростенського окружного краєзнавчого музею, а згодом працівникові НКО, директору Інституту історії матеріальної культури Федору Андрійовичу Козубовському. 1935 року він був заарештований, підданий обробці, збожеволів. Був знищений вже німцями 1942 року.²²⁸

Григорій Кирилович Конончук, співробітник Коростенського краєзнавчого музею, був арештований 6 листопада 1937 року “як член контрреволюційної націоналістичної організації” і 4 грудня засуджений трійкою УНКВС по Житомирській області на 10 років ВТТ. Реабілітований 1956 року.²²⁹

Був репресований Мовчанівський Ф.М. – перший директор Бердичівського соціально-історичного музею /1926/, а з 1928 року – державного історико-культурного заповідника на базі монастиря босих кармелітів, знаний археолог і пам'яткоохоронець. Він був арештований 17 лютого 1938 року на квартирі, що знаходилась на території Лаврського музейного містечка “за участь у контрреволюційній організації”, до якої нібито завербував його ще 1934 року Козубовський Ф.А.

Фантазією слідчого був сформований образ Мовчанівського Ф.М. – як активного борця за “збереження буржуазних методів і націоналістичного змісту в науці”, який ставив різні перепони, шкодив і т.п. Більше того – готував збройний виступ проти влади. 8 травня 1938 року він був засуджений до страти.²³⁰

Десять років ув'язнення отримав ще один директор Бердичівського музею учитель за професією Збитовський Степан Петрович. Він відбував строк у ВТТ Комі АРСР. 1958 року реабілітований.²³¹

31 березня 1944 року Бердичівський міський відділ НКВС заарештував повоєнного директора Бердичівського музею Куткіна Бориса Володимировича, але із-за відсутності складу злочину 24 липня справу припинив.²³²

Немилосердно обійшлась доля з теоретиком і практиком музейної справи, пам'яткоохоронства Київщини Федором Івановичем Шмітом /1877-1937/. Він сприяв діяльності музеїв Києва, Вінниці, Волині, збереженню й дослідженню Софіївського собору, поверненню вилучених у ході кампанії 1922 року цінних пам'яток історії і культури до їх господарів. Федір Іванович очолював Київський археологічний інститут. Перший раз був заарештований ще 1920 року, але заступником наркома освіти УСРР витягнутий з тюрми.²³³ 1933 року в Ленінграді заарештований вдруге й засуджений до п'яти років ВТТ з заміною покарання висилкою до Казахстану.²³⁴ 1935 року переїхав до Ташкенту, де працював науковим консультантом музею мистецтв. Арешт 1937 року був останнім і трагічним: 3 грудня Ф.І. Шміта розстріляли.²³⁵

Немало зробив для вивчення Правобережної України Костянтин Васильович Мощенко (1876-1963), завідуючий відділом станкового живопису

Всеукраїнського музейного містечка в Лаврі та народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка, він не раз експедиційно обстежував Київщину, Волинь і Поділля, збирав етнографічні матеріали. Протягом 1926 і 1927 років привіз з Поділля близько 500 предметів кераміки, килимарства, різьблення, а 1929 року організував їх виставку.²³⁶ Доклав зусиль до врятування старовинного палацу в Яневі на Вінниччині.²³⁷ Але 1930 року Укрнаукою був “вичищений” з музейних установ, а 1933 року заарештований “за участь у контрреволюційній організації музейників”, висланий до Казахстану. У повоєнні роки опинився в еміграції, де немало трудився на благо української історичної науки.²³⁸

18 квітня 1938 року в Києві був заарештований Володимир Автомонович Грінченко, співробітник Центрального історичного музею. Він проявив виняткову стійкість. “Учасником контрреволюційної організації я не був, антирадянської діяльності не проводив”, - твердив до тих пір, поки не був підданий “спеціальній” обробці. Про ці методи слідства залишив свідчення: “На моє прохання очної ставки з членами контрреволюційної організації, до якої включили і мене, слідчий відповів, що її я отримаю лише тоді, коли мої кістки будуть повністю потрошені, а шкіра стане суцільним мішком. Тут же передзвонив слідчому Крещанівському і попросив у нього “махалку”... Через дві хвилини останній заніс до Кабінету задню ніжку стільця, дав мені нею в зуби і запитав, чи бачу я що це таке, а також – чи усвідомлюю, що буде надалі”.²³⁹ Так з’явилось “зізнання”. А за ним – вирок – 5 років ВТТ у Красноярському краї. До Києва повернувся аж 1947 року. Права на прописку не мав. 1948 року помер – не втримало серце...²⁴⁰

9 жовтня 1937 року судовою трійкою управління НКВС у Ленінградській області був засуджений до розстрілу відомий музейний працівник Борис Кузьмич Пилипенко /1892-1937/. Один з організаторів Чернігівського етнографічного музею /1920 р./ і його завідуючий з 1922 року, завідуючий відділом побуту й ідеології Всеукраїнського соціального музею ім.Артема в Харкові, з 1929 року – науковий співробітник Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка. За роки праці в Києві відвідав ряд музеїв Київщини, Волині. 1932 року з групою працівників обстежив 112 населених пунктів Правобережжя на предмет розвитку місцевої промисловості, спілкувався з краєзнавцями, музейниками, придбав 475 експонатів, зробив 359 креслень та фотографій пам’яток.²⁴¹

Арешту й заслання зазнав Олександр Іванович Михайловський /1892-1946/, науковий працівник Лаврського музею.²⁴² Були арештовані старший науковий співробітник того ж музею Володимир Геннадійович Дроздов,²⁴³ науковий співробітник музею Т.Г.Шевченка в Києві Михайло Михайлович Новицький,²⁴⁴ Григорій Юхимович Храбан /1902-1990/, волинянин, дослідник Уманщини, автор трьох випусків путівника “Умань”, нарисів про села Бабанки, Ладжники й м.Умань у черкаському томі “Історії міст і сіл Української РСР”, монографії про антифеодальне повстання на Правобережній Україні 1768-1769 рр., відоме під назвою “Коліївщина”,²⁴⁵ колишній директор Уманського

педтехнікуму й краєзнавчого музею,²⁴⁶ тисячі інших хранителів історичної пам'яті.

Р.В.Маньківська, помітний на сьогодні історик українського музейного будівництва, твердить, що репресії 20-30-х років забрали не менше третини працівників центральних музеїв, а по Україні – кожного четвертого.²⁴⁷ Такий підрахунок – небезпідставний. А якщо до цього долучити звільнених в результаті чисток, то й – занижений.

Удару сталінської репресивної машини зазнали й пам'яткоохоронці. У час варварського нищення пам'яток історії та культури вони виявилися на передовій протистояння краєзнавчого активу і влади. Цю обстановку рельєфно передає лист директора Чернігівського державного музею М.Г.Вайнштейна до сектора НКО УСРР від 5 квітня 1931 року з приводу вилучення гармат – важливих пам'яток ливарного мистецтва XVII-XVIII ст. на металевий лом. Відстоювати їх перед комісією виявилось неможливим, “бо один з представників комісії вважав за потрібне знищити взагалі всякі пам'ятки, що нагадують минуле, другий представник комісії – це представник “металолому”, який ставив питання гостро, що залишення гармат – це зрив справи індустріалізації країни”. Голова комісії заперечувати не посмів. Залишився директор музею, який рахував “знищення гармат” неприпустимим, бо це є пам'ятки старовинного ливарства”, бо “знищення гармат є шкідництво”. Позиція захисника гармат суперечила і вимогам Центральної контрольної комісії ВКП/б/ - Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції СРСР, висунутим у листі від 12 квітня 1931 року до НКО республік, у трьохмісячний термін переглянути музейні фонди, у т.ч. – наявність дзвонів, “з метою виявлення і передачі Рудметалолому”, а в двохмісячний – “всі дореволюційні пам'ятники, що знаходяться в містах, з метою переведу їх у лом”.²⁴⁸ Така обстановка була на всьому Правобережжі: пам'яткоохоронці, що стали на перешкоді виконанню плану збору металевого лому для потреб індустріалізації, попали в немилість і першою чергою були піддані репресіям.

Трохи більше року очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток культури Яків Михайлович Струхманчук /1884-1937/, вихідець з Тернопільщини, вихованець Краківської та Паризької академії мистецтв, людина з різностороннім талантом. В його обов'язки входили облік та охорона пам'яток історії і культури Правобережної України. У своїй діяльності опираючись на широкий актив, він немало зробив для збереження скарбів минулого. 9 березня 1931 року, наприклад, настирливо просив сектор НКО, що опікував пам'яткоохоронство, включити головну церкву Михайлівського монастиря до державного заповідника “Київський Акрополь”, виставити там варту, виділити кошти на ремонт.²⁴⁹ Свого часу сприяв становленню Уманського музею, розвитку художньо-промислових шкіл в Умані та Києві, 1930-1932 рр. працював науковим співробітником і директором Київського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка, а далі – співробітником Науково-дослідного інституту польської культури.²⁵⁰ У ніч з 1 на 2 лютого 1933 року був арештований, звинувачений в причетності до УВО і засуджений до 10 років

ВТТ. Відбував їх у Карелії. Там 2 грудня 1937 року засуджений повторно і розстріляний.²⁵¹

4 січня 1938 року був розстріляний відомий музейник та пам'яткоохоронець Микола Омелянович Макаренко /1877-1938/. Він займався дослідженням Софійського собору, з утворенням в лютому 1921 року Софійської комісії ввійшов до її складу, згодом – до ГубКОПМИСу та ряду інших комітетів, комісій, які хоч що-небудь робили для захисту пам'яток минулого. Був директором музею мистецтв, створеного на базі приватної колекції Ханенків. Разом з багатьма музейниками зазнав гонінь у 20-і роки. Найвищим подвигом Миколи Омеляновича була відмова підписати акт на знесення Михайлівського Золотоверхого Собору. 26 квітня 1934 року був заарештований і висланий до Казані, де викладав у художньому технікумі, був консультантом Центрального музею. 1936 року – новий арешт й засудження до трьох років ВТТ. 25 грудня 1937 року, за третім заходом, засуджений до вищої міри.²⁵² Даниною пам'яті мужньому охоронцю минулого є відновлений у Києві Михайлівський Золотоверхий Собор та барельєф на стіні Михайлівського комплексу зі словами: “Макаренко Микола Омелянович /1877-1937/, видатний учений, археолог, мистецтвознавець, подвижник збереження культурної спадщини України”.

“Коли в Україні приблизно з 1930-1931 рр. почалася боротьба з українським буржуазним націоналізмом, яка досягла потім апогею під керівництвом Постишева, починаючи з 1933 р., я вважав, що це – величезна політична помилка, розквіт великодержавництва, русифікаторства... Я обурювався масовими арештами, проведеними серед української інтелігенції – письменників, учених, художників, працівників театру і музики, музейних робітників, фактичним закриттям ряду передових, з моєї точки зору, інститутів, наукових закладів, ліквідацією цілих галузей культурної роботи...”²⁵³ Це свідчення про настрої інтелігенції і погром, якого зазнала історико-культурна галузь, належить мистецтвознавцю, музейнику, пам'яткоохоронцю Ф.Л.Ернсту, діяльність якого тривалий період була зв'язана з Поділлям, Волинню і Київщиною.

Працюючи інспектором Київської крайової комісії по охороні пам'яток історії та культури, він не раз піднімав голос на захист пам'яток історії й мистецтва, виїжджав на місця, втручався в конкретний перебіг справ з метою захисту народних цінностей. 25-27 квітня 1929 року побував у Могилеві-Подільському, де з відома окрвиконкому комунальники приступили до розробки ратуші. Вивчаючи обстановку, доповідав наркомуну освіти України: “Архітектура ратуші – чисто барокова і являється одним з гарних зразків цивільного барокового будівництва на Україні”.²⁵⁴ Спираючись на цей висновок, НКО звернувся до Могилів-Подільського окрвиконкому з вимогою зберегти цінну історико-архітектурну споруду. А коли це не допомогло і були розібрані деякі будівлі, що прилягали до ратуші, НКО надіслав листа і до ВУЦВК.²⁵⁵

З участю Ф.Л.Ернста було зупинено руйнування скелі в селі Велика Кужелова Миньковецького району Кам'янець-Подільського округу – цінної

пам'ятки природи,²⁵⁶ архітектурної та історичної пам'ятки – будинку в Кам'янці-Подільському, де 2 березня 1917 року було прийнято резолюцію недовір'я царській владі.²⁵⁷

Його протест проти варварського руйнування пам'яток історії та культури Києва /іконостасу університетської церкви, Козловського палацу, бугайовських бань на Подолі та інших/ знайшов вияв у вигляді заяви про відставку з посади крайового інспектора, якщо не буде вжито проти цього рішучих заходів.²⁵⁸ Він був заарештований в жовтні 1933 року “за активну участь у створеному ще 1923 року контрреволюційному осередку Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г.Шевченка”, а згодом - в інших “контрреволюційних організаціях” і засуджений на три роки виправно-трудових таборів. Строк відбував на будівництві Біломор-Балтійського каналу.²⁵⁹ По закінченні виїхав до Алма-Ати, де йому було запропоновано посаду заступника директора Казахської національної художньої галереї.

1938 року зазнав нового удару – була ув'язнена дружина Тамара Львівна. Переїхав до Уфи. Тут 16 липня 1941 року був заарештований знову, звинувачений не тільки в контрреволюційній діяльності, а й зраді Батьківщині і 28 жовтня 1942 року розстріляний.²⁶⁰

Жорстоко обійшовся сталінський режим з Іваном Юліановичем Куликом /1897-1937/ - вихідцем з м.Шполи на Черкащині, учасником революційного руху, членом народного секретаріату – першого радянського уряду. У Кам'янці-Подільському очолював партійний комітет, 1932-1935 рр. – Спілку письменників України.

Плідною була діяльність Івана Юліановича і на посаді голови Українського комітету охорони пам'яток культури, яку 1929 року прийняв на пропозицію наркома освіти, бо вважав її “за роботу великого громадського значення”.²⁶¹ Його практична й теоретична діяльність сприяла удосконаленню концепції пам'яткоохоронної праці. 1924 р. на пленумі новоствореного УКОПК пропонував: “Не можна будувати нового без достатнього вивчення старого, без опанування величезного досвіду, що нам дають попередні покоління... Нам треба всіляко переборювати зневажливе ставлення до цієї роботи... Крім культур безпосередньо українських досліджувати цілу низку проблем, зв'язаних з розвитком культур окремих численних націй, які мають своє значення і представництво серед населення України... Особливу увагу звернути на охорону, облік і дослідження пам'ятників історії нашої революції, історії революційних рухів на Україні взагалі... Нам треба притягти до пам'яткоохоронної роботи перш за все найближчі культурні установи, музеї, краєзнавчі комісії, культурно-освітню організацію, пресу, письменницькі організації та інші”.²⁶² Ці основоположні ідеї пам'яткоохоронства не втратили актуальності й сьогодні, а тоді – наприкінці 20-х – початку 30-х років – активно реалізовувались ним самим. Кулик І.Ю. сприяв створенню центральної фототеки на 1800 пам'яток, реставрації Софійських фресок, збереженню будинку П.І.Пестеля в Тульчині, ряду пам'яток в Умані, Бердичеві, Шепетівці, Старокостянтиніві, власне, - перетворенню УКОПК з дорадчого органу НКО в центральну пам'яткоохоронну установу України.²⁶³

27 липня 1937 року був заарештований. Звинувачувальний висновок приписував йому участь в керівництві “націоналістичною і троцькістською терористичною організацією”, шпигунство, підготовку терактів проти керівників партії та уряду. Цих інсинуацій виявилось цілком достатньо, щоб засудити Івана Юліановича до страти. 10 жовтня 1937 року його не стало. Ще в липні 1956 року по заведеній традиції сестрі було повідомлено, що брат помер “від запалення легень” 10 жовтня 1941 року... Того ж 1956 року реабілітований.²⁶⁴

Велику роль у дослідженні й увічненні минулого Правобережної України, створенні музеїв та охороні пам'яток відіграв Василь Васильович Дубровський /1897-1966/. Родом він з Чернігова, закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут імені князя Безбородька. Викладав в ІНО Чернігова, Харкова.²⁶⁵ 1925 року під науковим керівництвом академіка Д.І.Багалія при Харківській науково-дослідній кафедрі української культури захистив дисертацію “Селянські рухи на Україні після 1861 року”. В Управлінні науковими установами НКО очолював музейний відділ, був інспектором охорони пам'яток. З його допомогою Кам'янець-Подільська фортеця набула статусу історико-культурного заповідника.²⁶⁷

1933 року був заарештований. Своє ув'язнення описав у споминах “2-ий Відділ БАМЛАГу ГПУ-НКВД”: “Наприкінці червня 1934 року ГПУ призвело мене, як політичного в'язня /ст.54 КК УСРР, пп.2, 4, 11/, засудженого трійкою ГПУ УСРР за “контрреволюцію” й “український буржуазний націоналізм” на 5 років далеких “трудвиправних таборів”, до станції Урульга Забайкальської залізниці”.²⁶⁷ Туди добиралися 24 дні в зачиненому товарняку з професором С.А.Таранушенком. Ув'язнення відбував аж до середини 1939 року.

У роки окупації працював у Харківському університеті, очолював “Просвіту”. З наступом радянських військ розпочав “еміграційні маршрути через Вінницю, Львів, Мюнхен – аж до Сполучених Штатів Америки”. Працював в управі Українського історичного товариства й редакційній колегії “Українського історика”, залишив десятки монографій та наукових статей про минуле України та її правобережних регіонів – “Музеї на Україні” /1929/, “Данило Апостол і його гетьманство”, “Акти про кріпаків” та інші.²⁶⁸

Вагомий вклад у вивчення доісторичних часів на Правобережжі й охорону пам'яток зробили Олена Федорівна Лагодовська з Житомирщини, репресована 1937 року, Михайло Якович Рудинський, який за завданням Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури здійснив археологічні розвідки та розкопки на території Київщини, Волині, Поділля, і, особливо, - С.С.Гамченко /1860-1934/, занесені Н.Д.Полонською-Василенко в реєстр репресованих археологів-працівників ВУАН.²⁶⁹

Гамченко Сергій Свиридович, наприклад, ще 1887 року оприлюднив першу свою працю “Житомирський могильник” і заявив про себе як здібного археолога.²⁷⁰ 1919 року очолив археологічний відділ Волинського центрального краєзнавчого музею. Протягом 1919-1923 рр. проводив обстеження басейну р.Тетерів, виявив 150 місць давніх слов'янських пам'яток, про що розповів у праці “Пятилетие исследований на Волыни, 1919-1923 гг.”. У наступний період

обстежував територію Волинського та Коростенського округів, провів розкопки курганів біля Нориньська, Яжберні, Розсох, Коростеня, Станишівки, Житомира. Досвід польових досліджень відобразив у книзі “Археологічні першоджерела, способи їх реставрації та засоби охорони”, виданій коштом музею 1925 року.²⁷¹ З переходом на роботу до Києва був обраний віце-президентом Всеукраїнського археологічного комітету і поширив свою науково-організаторську працю на Київщину, Запоріжжя – район будівництва Дніпрогесу. 1927 року на запрошення Шепетівського наукового товариства ВУАН здійснив розкопки курганних груп біля станції Полонне та Шепетівка, надав допомогу членам товариства в перереєстрації археологічних першоджерел Шепетівського округу.²⁷² Гамченко С.С. займався підготовкою кадрів археологів і в Житомирі, де вів групу аспірантів-археологів, і в Києві. Серед його учнів – О.Ф.Лагодовська, М.М.Шавлович. 1927 року видав “Спостереження над даними дослідників трипільської культури”, 1930-го – “Житомир за першоджерелами передісторії археології”.

До мартирологу дослідників Правобережного краю – жертв тоталітарного режиму слід внести геолога Вержиківського Романа Романовича, розстріляного 1937 року. У 20-30 рр. він проводив геологічні розвідки в регіоні, відстоював пам'ятки природи, зокрема – вапняну скелю в с.Велика Кужелева Миньковецького району Кам'янець-Подільського округу.²⁷³ Костянтин Довганя, бібліограф, наукового співробітника Українського науково-дослідного інституту книгознавства, подолянина,²⁷⁴ Н.А.Присяжнюк, краєзнавця-фольклориста з Вінниччини, авторку “Пісень з Поділля”, засуджену 1937 року до висилки.²⁷⁵

На самому високому підйомі творчої праці був зупинений краєзнавець, етнограф, учений і педагог Євген Антонович Рихлік, вихідець з сім'ї чехів-колоністів з с.Вільшанка на Чуднівщині. 1920 року став він членом Етнографічної комісії ВУАН. 1929 року очолив Кабінет національних меншин при цій Комісії, організував сітку кореспондентів, експедиційне обстеження правобережних регіонів за виробленою ним самим програмою.²⁷⁶ 1931 року був заарештований. Його національність і зв'язки пасували ролі “чеського агента”, що він “визнав”, і за що отримав десять років концтаборів в Сибірі й Карелії. Ювілейний 1937-ий забрав життя й цього ні в чому невинного дослідника.²⁷⁷

Помер у тюрмі В.А.Камінський, автор монографічного дослідження етнографічних пам'яток Правобережної України.

Данину пам'яті слід віддати музейнику й пам'яткоохоронцю, фундатору Державного архітектурно-історичного заповідника “Софійський собор” /1934/ і його першому директорові Івану Михайловичу Скуленку, репресованому 1937 року.²⁷⁸

Десять років з конфіскацією майна отримав у березні 1935 року заступник наркома освіти України Олександр Аркадійович Полоцький, куратор музейної та пам'яткоохоронної роботи, один з організаторів УКОПК, увічнення пам'яті М.М.Коцюбинського.²⁷⁹

Неможливо обминути в цьому дослідженні роль і місце В.П.Затонського в історико-краєзнавчому процесі. Його особа знаходить у науковій, науково-

популярній та, особливо, публіцистичній літературі неоднозначну оцінку. Від різко негативної, скажімо, з боку Н.Д.Полонської-Василенко²⁸⁰ – до цілком позитивної з боку В.І.Вернадського.²⁸¹ Його критикують за хитку позицію в підтримці зусиль наукової громадськості щодо ремонту Софійського собору 1923 року і засуджують за співучасть у трагічній долі Михайлівського Золотоверхого собору та Десятинної церкви. У перебудовний період – час переосмислення мали місце публікації характерної для радянської історіографії тональності – позитивної оцінки науково-організаторської праці, політичної і державної діяльності без будь-якої оцінки дій, що трагічно позначилися на долі багатьох установ, людей, пам'яток історії і культури.

Разом з тим важко погодитись з рядом безапеляційних вердиктів. Скажімо “Енциклопедії українознавства” про його “лояльну до Сталіна позицію”.²⁸² Бо будь-які контакти з Й.Сталіним закінчувалися для Затонського В.П., як правило, трагічно. Коли входили до Реввійськради Українського фронту, Володимир Петрович далеко не завжди згоджувався з позицією Й.Сталіна. Критикував за помилки в статті до 10-ої річниці Жовтневої революції. А то вже вимагало неабиякої мужності, адже повним ходом формувався культ особи Сталіна – ще 1925 року Царицин отримав його ім'я. Важко сказати, що творилося в кулуарах XVII з'їзду ВКП/б/, як підтасовувались голоси на користь Сталіна, і яку роль у цьому відіграв Затонський В.П. Принаймі “Відомості ЦК КПРС” № 7 за 1989 рік публікацією з даного питання чіткої відповіді не дають.²⁸³ Але за словами сина – Дмитра Володимировича Затонського, з яким автор кілька разів мав предметну розмову, Володимир Петрович сказав дружині, що, підписавши протокол про наслідки голосування, по-суті, підписав собі смертний вирок. Брат Євген Петрович згадував, що 1934 року на дачі під Києвом Володимир Петрович ділився з ним думками про стан культури і мистецтва в Україні та Союзі, не схвилював його: “Мистецтво в нас, у Радянському Союзі, знаходиться в загоні, оскільки творчість підпорядковується політиці захвалювання керівників, а хто від цього відмовляється, той попадає в немилість”.²⁸⁴ Отже мова швидше всього може йти не стільки про схвалення і підтримку позиції Сталіна, скільки визнання реалій, які змінили Затонський В.П. не міг і з якими мусив рахуватися.

Чотири рази – 1917, 1919, 1922-1923, 1933-1937 років – призначався наркомом освіти України. Непроста його роль у ставленні до вчителства, наукових та мистецьких кадрів, вона теж зазнала динаміки: від підтримки учених, діячів науки та мистецтва, їх захисту в ході репресій – до участі в різноманітних “чистках”, “атестаціях”, звільненнях. Є докази того, що навіть у пік цих репресій Затонський В.П. робив відчайдушні й дуже небезпечні спроби нейтралізації тиску, збереження людей. Під час допиту колишній секретар парторганізації Наркомосу Дяченко М.І. свідчив, що “Затонський, звертаючи мою увагу на арешти, що проходили, казав, що тепер особливо активно треба діяти в цілях збереження кадрів... Він запропонував мені, користуючись становищем секретаря парторганізації, оберігати від викриття комуністів Наркомосу, на яких є матеріал”.²⁸⁵

На всіх часових відрізках праці в Наркомосі він підтримував зусилля наукової і творчої інтелігенції в організації науково-краснознавчих досліджень, розвитку музейної та пам'яткоохоронної справи. 1922-1923 рр. палко й результативно підтримав ідею повернення в Україну культурно-мистецьких пам'яток, реквізованих у ході кампанії допомоги голодаючим Поволжя і Півдня України. 1923 року звернувся до губвиконкомів про підтримку музейних установ й посилення охорони музейних цінностей.²⁸⁶ Дбав про спорудження пам'ятників Т.Г.Шевченку в Харкові і Каневі. У травні 1936 року спеціально виїжджав до Ленінграда для ознайомлення з станом виготовлення пам'тника Кобзарю для Києва. 1934 року категорично відмовив Феліксу Кону, завідувачому музейним відділом Наркомосу РСФРР, у передачі до Третьяковської галереї двох мозаїчних картин з Михайлівського собору.²⁸⁷ Навіть у розгул репресій добивався від Раднаркому УСРР посилення пам'яткоохоронної справи.²⁸⁸ За його участю був підготовлений ряд декретів і законів, що сприяв розвитку цієї галузі культури.

На сьогодні все більше визнання завойовує така позиція в оцінці діяльності Затонського В.П., коли водночас бачиться його позитивний вклад у розвиток освіти і науки перших десятиліть радянської влади, музейної та пам'яткоохоронної справи, культури – взагалі, й негативні наслідки його підтримки антигуманних принципів культурного будівництва, які впроваджувала в практику тоталітарна держава. Ця позиція рельєфно проявляється і на Поділлі, звідки вийшов перший радянський нарком освіти. З приміщення колишньої чоловічої гімназії в Кам'янці-Подільському зникла меморіальна таблиця на честь її вихованця Володимира Затонського, а його ім'я – з назви Кам'янець-Подільського педуніверситету. Зате в Хмельницькому, біля будинку Федерації профспілок, та в с.Лисець Дунаєвського району, де народився В.П.Затонський, стоять його погруддя, відкриті 1970 і 1977 рр.

Незаперечним залишається і той факт, що 3 листопада, за кілька днів до ювілею Жовтневої революції, Володимир Петрович був заарештований прямо в кінотеатрі, куди пішов з сім'єю на перегляд фільму, пройшов десятки допитів із застосуванням “засобів фізичного впливу” і не без відома Сталіна засуджений до страти. Його справу розглядали в закритому судовому режимі – без участі захисту і звинувачення. 29 липня 1938 року з 14.20 до 14.40 - всього 20 хвилин відпустила держава, за яку воював, яку обороняв і підтримував колишній голова ЦВК, заступник голови Раднаркому, секретар ЦК КП/б/У, нарком освіти України, на розгляд справи. Вирок був безапеляційний, адекватний постанові ЦВК СРСР “про внесення змін до чинних карно-процесуальних кодексів союзних республік” від 1 грудня 1934 року: “Визнаючи Затонського винним у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст.58-1-а, 58-2, 58-7, 58-11 КК РСФРР і керуючись ст.ст.319 і 320 КПК РСФРР Військова колегія Верховного суду СРСР приговорила: Затонського Володимира Петровича до вищої міри кримінального покарання – розстрілу з конфіскацією особисто йому належного майна. Вирок остаточний і на основі закону від 1 грудня 1934 року підлягає негайному виконанню”.²⁸⁹ Акт засвідчує, що вирок був виконаний того ж дня,²⁹⁰ хоча сім'я 18 січня 1956 року отримала відповідь, що помер Володимир

Петрович 2 серпня 1940 року, відбуваючи покарання”²⁹¹ 1958 року Військова колегія Верховного суду СРСР припинила справу В.П.Затонського.²⁹²

17 листопада 1938 року Раднарком СРСР і ЦК ВКП,б, прийняли постанову “Про арешти, прокуроський нагляд і ведення слідства”, яка зупинила масові арешти, ліквідувала судові трійки, посилила відповідальність прокурорів й слідчих органів. Керівництво НКВС СРСР та союзних республік було звільнено з посад і притягнуто до відповідальності. Напившись крові, невситений молох прибирав свідків. 1941 року були засуджені Перцов, колишній помічник начальника IV відділу НКВС УРСР, який затвердив постанову про арешт В.П.Затонського, і Хатеневер, який вів слідство, за те, що “очолювана ними слідча група застосовувала заборонені методи слідства /побої і т.д./ і штучно створювала неіснуючі контрреволюційні формування”.²⁹³

Кінець 20-х – початок 30-х років був рубіжним і фатальним для краєзнавства взагалі і Правобережного – зокрема. “Золота пора” регіонального дослідництва завершилось масовими репресіями в середовищі краєзнавців.

Вони були викликані ідеологічною несумісністю нової радянської влади і сторої дореволюційної науково-краєзнавчої інтелігенції, вихованої здебільшого на нормах загальнолюдської моралі, принципах об’єктивності, відданості історичній істині. У конфлікт з адміністративно-тоталітарними методами керівництва краєзнавство вступило ще й тому, що і по змісту, і по формі організації ґрунтувалось на демократичних засадах, характерних для творчої діяльності. Крім того, воно будило національно-патріотичний дух народу, що явно йшло в розріз з політикою згортання коренізації, українізації й тенденцію до нейтралізації національного змісту, переходу до інтернаціоналізації науково-мистецького життя. Інтелігенція – передова найбільш свідомо частина народу не могла прийняти політику насильництва, яку проводило більшовицьке керівництво, і це неприйняття коштувало їй дуже дорого.

Ще з початку 20-х років почалося гоніння на представників інтелігенції у формі чисток, висилок, арештів, розстрілів, а з середини 20-х – фабрикація справ, за якими проходили десятки, сотні, а починаючи зі справи так званої Співки визволення України, - тисячі українців. 30-і роки стали часом масових репресій, сталінського терору проти власного народу. За підрахунками доктора історичних наук, професора Ю.І.Шаповала тільки за 1930-1941 рр. в Україні було сфабриковано 110 різних “контрреволюційних” організацій.²⁹⁴ Протягом 1935-1941 рр. за даними наведеними І.Ільєнком, піддано репресіям – 19.840.000 осіб.²⁹⁵

Координувала і направляла дії каральних органів компартія, центральний і місцеві партійні комітети, Сталін та його поплічники на Україні. Партія дала політичну установку на терор, як засіб соціалістичного будівництва, ідеологічно обґрунтувала її й “обробляла” маси. Партійні лідери брали участь у позасудових органах – трійках, особливих нарадах. Нерідко рішення парткомів – критика, виключення з рядів партії - були офіційним сигналом до репресій. Після арешту комуніста партком не ставав на захист, а піддавав його партійній анафемі. Партійне керівництво, скажімо, у справі СВУ, як і в багатьох інших, забезпечило не тільки ідеологічну підтримку акції, а стало практично її

координатором, ініціювало нагородження карателів, їх просування по службі. Ганебний слід у пам'яті українського народу залишили його гонителі, палкі прихильники і втілювачі сталінської репресивної політики, організатори боротьби з українським народом Л.М.Каганович, П.П.Постишев та ряд інших тогочасних партійних і державних діячів.

На характер і масштаби репресій на Поділлі й Східній Волині наклали відбиток і факт перебування в Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському Директорії, армії УНР, часті мобілізації, які залучили до петлюрівського війська тисячі подолян і волинян, багатонаціональний склад населення регіону – високий відсоток поляків, німців і чехів, прикордонне становище краю.

Великих втрат зазнало духовенство й вихідці з цього стану – науковці, вчителі, які складали соціальну базу масового краєзнавчого руху. Джерела свідчать, що в 30-і роки тільки у Вінницькій області було репресовано в різних формах до 2 тисяч педагогів, закритий та реорганізований ряд навчальних закладів.

Були репресовані відомі музейники-краєзнавці Правобережної України Г.В.Брілінг, В.І.Бруховський, В.А.Грінченко, Н.К.Дмитрук, В.Г.Дроздов, С.П.Збитковський, І.Ч.Зборовський, Ф.А.Козубовський, Г.К.Конончук, В.Г.Кравченко, Б.В.Куткін, О.І.Михайловський, Ф.М.Мовчанівський, К.В.Мошенко, М.М.Новицький, Б.К.Пилипенко, Ю.Й.Сіцинський, Г.Ю.Храбан, К.Г.Черв'як, М.М.Шавлович, Ф.І.Шміт і тисячі інших.

Удару зазнали пам'яткоохоронці, які рятували пам'ятки старовини і від варварства обездоленого війнами населення, і від різного роду “гуманних кампаній” влади. Серед тисяч репресованих – відомі краєзнавці Вержиківський Р.Р., Гамченко С.С., Дубровський В.В., Ернст Ф.Л., Кулик І.Ю., Макаренко М.О., Струхманчук Я.М.

Репресивна машина усунула від активної краєзнавчої праці кагорту високоосвіченої й багатьма десятиліттями підготовленої до науково-краєзнавчої діяльності інтелігенції й створила умови для появи нового покоління, яке в загальній масі прийняло й, свідомо чи з огляду на долю попередників, підтримало ідеологію і практичний курс більшовицької влади.

Тоталітарна доба породила й інші аномальні явища. Нормою стала ліквідація тих, чиїми руками нищились мільйони невинних людей. Скаліченість власної психології тюрмами, висилками, морально-психологічним терором царської державної машини правляча більшовицька еліта з якоюсь страшенною насолодою переносила на співвітчизників, для блага яких сама пройшла пекло царського гніту. У свідомість кількох поколінь на десятиліття в'їлася іржа страху, самозбереження ціною відступу від правди, ціною доносів на колег, сусідів, знайомих, готовності “каятись”, “роззброюватися”, лжесвідчити заради власного існування.

Ставка на страх, як один із суспільно-цементуючих факторів, до якого вдалася тоталітарна влада, не забезпечила тієї морально-політичної єдності, якої вона прагнула. У суспільстві зрів опір, особливо з боку тих, хто не визнав приписаних злочинів, мільйонів ув'язнених, думки і погляди яких висловив у своїй заяві М.І.Яворський. Воля й свідомість народу стискувалась, як пружина,

яка 1956 року вперше вдарила по системі рішеннями про розвінчання культу особи Сталіна, а у 80-90-х розпрявилась у напрямку демократичного переустрою життя.

Минуле вчить, що тільки багатопартійність і демократія може бути гарантом неповторності жахливого кошмару, особливо перехідного періоду суспільного буття, коли пробивається тенденція пошуку ворогів труднощів і негараздів.

Знищення сотень тисяч представників наукової, культурно-освітньої інтелігенції, страх і заборони на десятки років нанесли серйозний удар по краєзнавству як напрямку духовного розвитку суспільства, засобу формування національного духу, високого патріотизму.

Примітки.

1. Подкур Р.Ю. Принципи класифікації архівно-слідчих справ за часом їх порушення // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. /Збірник статей/. Вип.9. – К.: Рідний край, 1992. – С.442.
2. ЕУ. Том 5. – Львів, 1996. – С.1716.
3. УІЖ. – 1996. - № 6. – С.90-103.
4. Мазурик В.С., Шпильова Л.М. Громадський та культурний діяч Поділля поч.ХХ ст. Ю.О.Щириця// Культура Поділля: історія і сучасність. Наук.зб. – Хм., 1993. – С.256-258.
5. Іван Ільєнко. У жорнах репресій. – К.: Веселка, 1995. – С.15.
6. Там само. - С.16.
7. Там само. - С.17.
8. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Справа “Спілка визволення України”. Невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – С.23.
9. Георгій Касьянов. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – С.42.
10. Володимир Пристайко,Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С.23.
11. Репресоване краєзнавство /20-30-і роки/. – С.202.
12. Георгій Касьянов. Вказ.праця. – С.43.
13. ЕУ. Том I. – Л., 1993. – С.212.
- 14.Н.Д.Полонська-Василенко. Українська Академія наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С.399.
15. Там само. – С.51.
16. Український історичний календар. – 96. Вип.другий. – К., 1995. – С.45.
- 17.Для розуміння ступеню причетності Й.Сталіна до нищення народу наводимо його шифрограму від 2 січня 1930 р., подану Володимиром Пристайко, Юрієм Шаповалом у книзі “Справа “Спілки визволення України”: “С.В.Косіору та В.Я.Чубарю. Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов.

Кроме того, пусть знает так называемая “Европа”, что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытающихся отравить и зарезать коммунистов-пациентов, имеют полное “оправдание” и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде”.

18. Шевчук Жанна. Українізація і питання мовної політики в Україні у 20-80-х роках ХХ ст.// Краєзнавство. – 2000. - № 1-2. – С.237.
19. ЦДАВО України. - ФР.166, оп.12, спр.3865, арк.1.
20. Архів СБУ. - Спр. № 67098 Ф.Справа СБУ, т.99, арк.6.
21. Там само. – Арк. 6 зв.
22. Там само. – Арк. 13.
23. Там само. – Арк. 16.
24. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С.86.
25. Архів СБУ. - Там само. – Арк.115.
26. Там само. – Арк. 243.
27. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С.86.
28. ЕУ. Т.2. – Л.,1993. – С.407; Довідник з історії України. Вид.2-ге /К.: Генеза, 2001. – С.169/ уточнює дату смерті – 1934 рік.
29. Архів СБУ. – Спр.67098 ФП, т.112, арк.10.
30. ЦДАВО України. –ФР.166, оп.12, спр.7818, арк.2.
31. Архів СБУ. – Спр.67098 ФП, т.112, арк.170.
32. Там само. – Арк. 73.
33. Там само. – Арк. 105.
34. Там само. – Арк. 154.
35. Туркало К. Спогади. – Нью-Йорк, 1978. – С.4.
36. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.12, спр.3865, арк.1. Л.М.Старицька-Черняхівська, 1869 р.н., письменниця, народилася і проживала в Києві, була арештована 15 січня 1930 року також у справі СБУ. Їй приписана роль члена президії неіснуючої підпільної організації, а отже – звинувачення по ст.54 – пп.2,3,4,8,11 Кк УСРР. Вирок – 5 років позбавлення волі з погашенням в правах на 3 роки. Однак 4 червня 1930 року була звільнена. 20 липня 1941 року заарештована вдруге, звинувачена в антирадянській діяльності. Померла по дорозі до Казахстану.
37. Архів СБУ. – Спр.67098 ФП, т.104, арк.35.
38. Там само.
39. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.12, спр.3865, арк.1.
40. Любові Євгенівній Бідновій, учительці 20-ї трудової школи м.Дніпропетровська, дружині професора-емігранта В.Біднова, випало розділити долю 45 засуджених у Харкові. Вона отримала 3 роки умовно.
41. Літопис Волині. Ч.7. – Вінніпег, 1964. – С.15.
42. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.12, спр.3865, арк.2.
43. Архів СБУ. – Спр.67098 ФП, т.104, арк.27.
44. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця.- С.421.

45. Там само. – С.86-87.
46. Замятина Т. Йосиф Сталин: “Виновних судить ускорено. Приговор – расстрел”// Известия. – 1992. - № 135. – 11 июня.
47. Начальник секретного відділу ДПУ УСРР, єврей з Аккермана Валерій Михайлович Горожанин /справжнє прізвище – Купельський/ після успішно проведеної операції “СВУ” був підвищений по службі – переведений в Московське ОДПУ, 1937 року розстріляний. Начальник 2 відділку секретного відділу ДПУ УСРР Борис Володимирович Козельський /справжнє ім’я Бернад Вольфович Голованевський/ народився 1902 року в єврейській родині в Проскурові. 1936 року пострілом з пістолета покінчив життя.
48. Архів СБУ. – Спр.67098 ФП, т.120. арк.129.
49. Там само. – Арк. 8.
50. Там само. – Арк. 130.
51. Там само. – Арк. 134-134 зв.
52. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С.358.
53. Архів СБУ. – Спр.67098 ФП, т.12, арк.138.
54. Там само. – Арк. 140.
55. Там само. – Арк. 140 зв.
56. Там само. – Арк. Том 147, арк.35.
57. Там само. – Арк. 6.
58. Там само. – Арк. 141.
59. Там само. – Арк. 176.
60. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С.88.
61. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2924, арк.5.
62. Архів СБУ. – Спр.67098 ФП, т.85, арк.3.
63. Там само. – Арк. 101-101 зв.
64. Ще більш трагічною виявилася доля колишніх колег Ніни Семенівни. Завідуючий 1-ої Київської трудової школи був засуджений до 8 років позбавлення волі, а 1937 року – до розстрілу. Помічник завідуючого цієї школи Олександр Зіновійович Гребенецький отримав 5 років ув’язнення, а 8 грудня 1937 року був розстріляний. Учитель Залевський Андрій Петрович, засуджений на 5 років, помер у в’язниці.
65. Віктор Прокопчук. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – С.91.
66. Наука на Україні. – 1927. - № 2 – 4. – С.304.
67. С.І.Кот. Честі своєї не зрадив// Репресоване краєзнавство. – С.139.
68. Валентин Отамановський. Моє каяття// Подільська старовина. Наук.збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д.Отамановського. – Вінниця, 1993. – С.25.
69. Червоний край. – 1930. – 23 квітня.
70. Георгій Касьянов. Вказ.праця. – С.154.
71. Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.
72. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С.131-181.
73. Там само. – С.44.
74. Дивокрай. – 1997. – Вип.2. – С.81.

75. Там само. – С.82.
76. ЦДАВО України. – ФР.16, оп.12, спр.8040, арк.1.
77. Там само. – Арк. 2.
78. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. Ч.2. – Вінниця. 1926 – С.V.; Є.Д.Назаренко. Про Кам'янецький філіал СБУ //Творці історії краю. Частина I. М-ли міжнародної наук.-пр.конференції. – Хм.: Поділля, 1994. – С.396.
79. ДАХО. – ФР.6193, оп.12, спр.П – 18562, арк.4.
80. Там само. – Арк. 8.
81. Павло Олександрович Богацький з дружиною та сином Левком після II світової війни поселився в Австралії, залишив творчу спадщину, яка є джерелом вивчення історії краю періоду визвольних змагань /Див.Віктор Прокопчук. Павло Богацький – повернення в Україну //Вільна думка. – 2000. – Ч.1-2. – С.14-15/; Георгій Олександрович Богацький, політичний і громадський діяч, журналіст з сім'єю емігрував до Аргентини.
82. ДАХО. – ФР.6193, оп.12, спр.П – 18562, арк.21.
83. Там само. – Арк. 22.
84. Там само. – Арк. 27.
85. Там само. – Спр. П-10134, арк.110.
86. Там само. – Арк. 92.
87. Там само. – Арк. 96.
88. В.Мацько. Світочі Подільської культури// Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Наук.зб. Том I. – Кам.-Под., 1997. – С.122.
89. Мацько В.П. Пророчі благовісти// Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі. – М-ли Всеукр.наук.краєзнавч.конференції. – Хм., 1995. – С.60-63.
90. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.12, спр.5590, арк.1.
91. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С.175.
92. Архів СБУ в Житомирській області. – Спр.7482, арк.10.
93. Див. М.Ю.Костриця, Г.П.Мокрицький. У просторі і часі. Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – С.107-122.
94. М.Ю.Костриця, Г.П.Мокрицький. Народознавець і “ворог народу” //Репресоване краєзнавство. – С.85.
95. Там само. – С.87.
96. ДАЖО. – ФР.266, оп.1, спр.190, арк.23.
97. Архів СБУ в Житомирській області. – Спр.7482, арк.62.
98. ІР НБУВ. - Ф.Х., спр.1997, а.4.
99. Там само. – Арк.2.
100. Там само. – Арк.3.
101. М.Ю.Костриця, Г.П.Мокрицький. Народознавець і “ворог народу”... – С.91.
102. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С.153-155.
103. Там само. – С.143-154.
104. Там само. – С.165-167.

105. Олександр Шульгин. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К.: Юрінком Інтернет, 1998. – С.123-125.
106. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Вказ.праця. – С. 63.
107. Там само. – С.75.
108. Трофимчук В. З порога смерті: волиняни – жертви сталінських репресій// Полісся. – 1994. – 24 грудня.
109. П.Т.Тронько. Приреченість школи Грушевського// Репресоване краєзнавство. – С.13.
110. ІК. – К., 1997-С.84.
111. ЕУ. Том.2. – Л., 1993. – С.453.
112. ІК. – К., 1997 – С.85.
113. Л.Клейцун. До біографії Олександра Грушевського// Краєзнавство. – 2000. - № 1-2. - С.67.
114. Там само. – С.68.
115. Клейцун Л.В. Доля Олександра Грушевського// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Випуск 9. – К.: Рідний край, 1999. – С.384.
116. О.С.Рубльов. Лідер “істориків-марксистів” України// Репресоване краєзнавство. – С.297.
117. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.2924, арк.1.
118. Там само. – Арк.5.
119. Санцевич А.В. Погляди М.І.Яворського на історію України// УІЖ. – 1993 - № 10. – С.32.
120. Детальний аналіз історичної концепції Яворського М.І. зробив доктор історичних наук Анатолій Васильович Санцевич у статті “Погляди М.І.Яворського на історію України” в “Українському історичному журналі” № 10 за жовтень 1993 р., с.29-41.
121. Репресоване краєзнавство. – С.299.
122. Слово Просвіти. – 1997. – Ч.ІІ. – С.5.
123. ЦДАВО України. – ФР.166, Оп.6, спр.8595, арк.38.
124. Там само. – Спр.8594, арк.40.
125. Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С.90.
126. ЕУ. Том.І, - Л., 1933. – С.199.
127. Там само. – С.310-311.
128. Іван Ільєнко. Вказ.праця. – С.21.
129. Петро Одарченко. Видатні українські діячі. Статті, нариси. – К.: Смолоскип, 1999. – С.202.
130. Довідник з історії України. Вид. 2-ге. К.: Генеза, 2001. – С.126.
131. І.В.Сталин. Сочинения. Том 12. Апрель 1929-юинь 1930. – М., 1953. – С.309.
132. Г.Марятин. Постышев. - М.: Молодая гвардия, 1965. – С.300.
133. Довідник з історії України. Вид.2-ге. – С.613.
134. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.6, спр.8595, арк.59.
135. Рубльов О.С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки; Справа “Української військової організації”// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Випуск 9. – К.: Рідний край, 1999. – С.178.

136. Там само. – С.179.
137. Репресоване краєзнавство. – С.127.
138. Фізична географія при кінці ХІХ ст. – Л., 1903; Начерк географічної термінології. – Л., 1908; Коротка географія України. Т.І. – К., 1910; Т.2. – Л., 1914; Україна, земля та народ. – Відень, 1916 /нім.мовою/; Нью-Йорк, 1918 /англ.мовою/; Основи землезнання України. Т.І. – Л., 1924; Т.2. – Ужгород, 1926.
139. Довідник з історії України. Вид.2-ге. – С.681.
140. Архів СБУ в Хмельницькій області. – Спр.ІІ. – 12224, арк.384.
141. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.12, спр.2063, арк.2-35.
142. Архів СБУ в Хмельницькій області. – Спр.ІІ – 17758, арк.59.
143. Подільське братство. Вип.2. – 1993. – С.5.
144. ЕУ. Т.2. – Л., 1993. – С.601.
145. ЦДАВО України. – ФР.166. оп.6, спр.601. арк.47.
146. Вісти. – 1925. - № 121. – 30 травня.
147. К.Дубняк. Вивчення продукційних сил і краєзнавство// Краєзнавство. – 1927. - № 1. – С.5-8; Проф.К.Дубняк. Підвищення врожайності і краєзнавство// Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С. 2-4.
148. Т.Ф.Григор'єва. З любов'ю до землі /О.А.Яната/ //Репресоване краєзнавство. – К.1991. – С.142-145.; Л.Тарасенко, Н.Околітенко. “Дослухатися мови й життя народу”// Історичний календар. – К., 1997. – С.149-150; Рябокобила О.О. Олександр Алоїзович Яната – видатний краєзнавець України //VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура. Частина І. – Харків, 1997. – С.168-170; Ангеліна Коробченко. Олександр Яната – дослідник фольклорист, педагог// Рідна школа. – 1999. - № 11. – С.14-16.
149. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.4, спр.251, арк.187, 193.
150. Репресоване краєзнавство. – С.145.
151. ІК. – К., 1998. – С.88-89; Роксолана Кардиналовська. Чую його голос... //Літературна Україна. – 2001. - № 47. – 20 грудня. – С.7.
152. Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С.90.
153. Там само. – 1927. - № 3.
154. Там само. – 1927. - № 4.
155. О.П.Юренко, Д.Ф.Соловей як людина, учений і краєзнавець// Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.245.
156. ДАХрО. – ФР.13566, оп.1, спр.1244.
157. Там само. – Арк.2.
158. Там само. – Арк.2 зв.
159. Там само. – Арк. 28.
160. Там само. – Арк. 36.
161. Там само. – ФР.6452, оп.4, спр.1885.
162. ЦДАВО України. –ФР.166, оп.12, спр.3872, арк.10.
163. Там само. – Арк.6.
164. Там само. – Оп.6, спр.8594, арк.54-57.

165. Архів УСБУ у Харківській області. – Спр.032455, арк.36 зв.
166. Там само. – Арк. 37.
167. Там само. – Арк. 49.
168. Георгій Касьянов. Вказ.праця. – С.57.
169. ДАХО. – ФР.528, оп.1, спр.387, арк.1.
170. Репресоване краєзнавство. – С.179.
171. В.М.Ричка. Загублене життя// Репресоване краєзнавство. – С.2020.
172. Віктор Прокопчук. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – С.95.
173. Там само. – С.96.
174. ЕУ. Том.2. – Л., 1993. – С.592.
175. П.Василевський. На Колимі: Як загинув Драй-Хмара// Літопис Волині. Ч.16. – Вінніпег, 1990. – С.49.
176. Довідник з історії України. Вид.2-ге. – С.856-857.
177. Там само. – С. 312.
178. Ю.З.Данилюк Е.Д.Сташевський та його роль в дослідженні проблем історії України// Тези доповідей республіканської наукової конференції “Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці, 1993. – С.92; ЦДАВО України. – ФР.166, оп.12, спр.1364.
179. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет/ Ред.: С.В.Трубчанінов, П.Е.Ткачук. – Кам.-Под., 1998. – С.4.
180. Віктор Прокопчук. Вказ.праця. – С.94.
181. Георгій Касьянов. Вказ.праця. – С.153.
182. Ольга Ерн-Гагенмейстер. Закоханий у Поділля// Подільське братство. Інф.вісник. – 1993. - № 3. – С.50.
183. Там само. – С. 51.
184. Там само. – С. 52.
185. Там само. – С. 55.
186. Там само. – С. 56.
187. Михайло Збочень. Він ішов і йшов до народу// Освіта. – 1995. - № 42-43. – С.14.
188. ЕУ. Том.5. –Л., 1996. – С.1752.
189. Архів УСБУ в Житомирській області. – Спр.5451, т.2, арк.307.
190. Там само. – С. 25.
191. Трофимчук В. З порога смерті// Полісся. – 1994. – 24 грудня.
192. Нагорний В.І. Трагедія української культури. 1930-1937 рр./На матеріалах Поділля// V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Київ-Кам.-Под., 1991. – С.284.
193. Н.Д.Полонська-Василенко. Українська Академія наук. Нарис історії. Частина II. /1931-1941/. – К.: Наукова думка, 1993. – С.68-70.
194. Там само. – С. 43.
195. ДАЖО. – ФР.267, оп.1, спр.38, арк.53.
196. Там само. – Спр.234, арк.11.
197. Там само. – Спр.73, арк.1-27.
198. Там само. – Спр.52, арк.59.
199. Там само. – Арк.60.

200. Георгій Касьянов. Вказ.праця. – С.95.
201. З щоденникових записів О.М.Матвійчука, переданих автору 1992 року з правом використання. – Зошит № 5. – С.3.
202. Георгій Касьянов. Вказ.праця. – С.152.
203. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – С.121-122.
204. Іван Ільєнко. Вказ.праця. – С.37.
205. С.Л.Калитко. Політика керівництва Компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х-30-х рр. /на м-лах Вінницької області/ //Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки. Збірник наук.праць. – Хм.: Поділля, 1999. – С.338.
206. Р.Савич. Польський етнос на Хмельниччині в контексті розвитку українсько-польських взаємин// Поляки на Хмельниччині... – С.295.
207. Нестеренко В. Національні відносини на Поділлі в 20-30 роки ХХ ст. Автореферат канд.дисертації. – Чернівці, 1988. – С.7.
208. О.О.Войналович. Фабрикація справи “Польської організації військової” та втрата педагогічних кадрів на Поділлі// Тези доповідей респ.наук.конференції “Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці, 1993. – С.87.
209. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр.11474, т.2, арк.107-112.
210. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків України у 1930-ті рр. //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. - № 1. – С.118-123.
211. В.Л.Нестеренко. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-і роки ХХ ст. //Поляки на Хмельниччині... – С.345.
212. Там само. – С. 346.
213. Там само. – С. 344.
214. Рубльов О., Репринцев В. Вказ.стаття. – С.146.
215. Архів СБУ. – Спр.49834 ФП, т.1, арк.104.
216. О.О.Нестуля. Україна стала його долею /Ф.Л.Ернст/ //Репресоване краєзнавство. – С.108.
217. Репресоване краєзнавство. – С.151.
218. ДАХО. – ФР. 3333, оп.1, спр.15, арк.12.
219. Нагорний В.І. Вказ.стаття. – С.285.
220. Кароєва Л. Із туману холодного минулого// Україна. – 1989. – № 28. – С.8.
221. Див.: Кот С.І. І.Ч.Зборовський і розвиток краєзнавства на Поділлі// Репресоване краєзнавство. – С.221-222.
222. Гарбузова Л.Г. Сторінки біографії Н.К.Дмитрука //VIII Всеукраїнська наук.конференція “Історичне краєзнавство і культура. Частина 1. – Харків, 1997. – С.377.
223. Дорошенко О., Сніговий Я. Хто орудує в Житомирському музеї?// Радянська Волинь. – 1937. – 30 вересня.
224. Архів УСБУ в Житомирській області. – Спр.5451, т.1, арк.32.
225. Там само. – Арк.685.
226. Там само. – Арк. 472.

227. Див.: *Справа всього життя* //М.Ю.Костриця, Г.П.Мокрицький. У просторі і часі. – Житомир: Журфонд, 1995. – С.130-140; М.Ю.Костриця, Г.П.Мокрицький. Чорні дні і невідоме майбутнє/ В.І.Бруховський//Репресоване краєзнавство. – С.215-220.
228. Н.Д.Полонська-Василенко. Вказ.праця. – С.173.
229. Архів УСБУ в Житомирській області. – Спр.4775 – П.
230. О.О.Нестуля. Неспокій серця /Ф.М.Мовчанівський/ //Репресоване краєзнавство. – С.209-215.
231. Архів УСБУ в Житомирській області. – Спр.7449-П.
232. Там само. – Спр.4258-П.
233. О.О.Нестуля. Понад усе ставив істину /Ф.І.Шміт/ //Репресоване краєзнавство. – С.38.
234. Там само. – С. 50.
235. Там само. – С. 51.
236. О.О. Нестуля. Служив натхненно і щиро //Репресоване краєзнавство. – С.68.
237. Там само. – С. 69.
238. Там само. – С. 71.
239. О.О.Нестуля. Сплюндрована доля /В.А.Грінченко/ //Репресоване краєзнавство. – С.207.
240. Там само. – С. 208.
241. Там само. – С.238-244.
242. Див.: В.О.Пащенко. Навіки в чужій землі /О.І.Михайловський//Репресоване краєзнавство. – С.287-290.
243. Див.: О.Б.Коваленко, В.В.Ткаченко. Дроздов Володимир Геннадійович – український історик, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХ ст. //Репресоване краєзнавство. – С.338-339.
244. Див.: Л.В.Шевченко. Новицький Михайло Михайлович //Репресоване краєзнавство. – С.346-347.
245. *Спалах гніву народного /Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр./*. – К., 1989. - 176 с.
246. Шморгун П.М. Г.Ю.Храбан – історик черкаського краю //VII Всеукр.наук.конференція “Історичне краєзнавство в Україні: Традиції і сучасність”. Частина II. – К.: Рідний край, 1995. – С.432-434.
247. Маньківська Р.В. Підготовка музейних кадрів в Україні /20-30-ті рр./ //Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – С.183.
248. Репресоване краєзнавство. – С.450.
249. Там само. – С.448.
250. Олекса Мусієнко. Художник Яків Струхманчук – жертва сталінського терору //Рідна школа. – 1997. - № 11. – С.34-48.
251. О.О.Нестуля. Київський крайовий інспектор /Я.М.Струхманчук//Репресоване краєзнавство. – С.272.

252. Звагельський В.В. Невтомний у праці /М.О.Макаренко/ //Репресоване краєзнавство. – С.166.
253. О.О.Нестуля. Україна стала його долею /Ф.Л.Ернст/ //Репресоване краєзнавство. – С.108.
254. ЦДАВО України. – ФР. 166, оп.6, спр.9411, арк.23.
255. Там само. – Арк. 15.
256. Там само. – Спр.9441, арк.2.
257. Там само. – Арк.8.
258. Репресоване краєзнавство. – С.391.
259. О.О.Нестуля. Вказ.праця. – С.109.
260. Там само. – С.111.
261. В.А.Войналович. Голова УКОПК /І.Ю.Кулик/ //Репресоване краєзнавство. – С.322.
262. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.9, спр.146, арк.5-6.
263. Там само. – ФР.1, оп.6, спр.146, арк.159-160.
264. В.А.Войналович. Вказ.стаття. – С.323.
265. УЕ. Том 2. – Л., 1993. – С.602.
266. ІК. – К., 1995. – С.125.
267. Василь Дубровський. 2-й відділ БАМЛАГу ГПУ – НКВД. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. – С.7.
268. О.Коваль, І.Матяш. Дубровський Василь Васильович// Довідник з історії України. Вид.2-ге. – С.227-228.
269. Н.Д.Полонська-Василенко. Вказ.праця. – С.68.
270. ЕУ. Том. I. – Л., 1993. – С.353.
271. Н.В.Ланчук. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею /1865-1995/ //М-ли та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Ж., 1995. – С.12.
272. Дивокрай. Вип. I. – 1995. – С.97.
273. Див.: Віктор Прокопчук. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – С.87-88.
274. ЕУ. Том 2. – Л., 1993. – С.556.
275. Див.: Мовчанюк Г.П. Доля спадщини фольклористики Н.А.Присяжнюк// VIII Всеукр.наук.конф. “Історичне краєзнавство і культура”. Частина I. – Харків, 1997. – С.177-178.
276. Ю.З.Данилюк. Дві Батьківщини Євгена Рихліка //Репресоване краєзнавство. – С.287.
277. Микола Костриця. В'язень № 373 //Житомирський вісник. – 1997. - № 5. – 31 січня. – С.4, 10.
278. Див.: В.А.Войналович. На ниві українського музейництва /І.М.Скуленко/ //Репресоване краєзнавство. – С.304-307.
279. Ю.З.Данилюк. Заступник наркома освіти /О.А.Полоцький/ //Репресоване краєзнавство. – С.316-320.
280. Н.Д.Полонська-Василенко. Українська Академія наук. Частина II. – С.43.
281. Із щоденникових записів В.І.Вернадського 1919 р.// Історія Академії наук України. 1918-1923. – К.: Наукова думка, 1993. – С.191.

282. ЕУ. Том 2. – Л., 1993. – С.760.
283. Н.Михайлов, В.Наумов. Скільки делегатів XVII съезда партії голосувало проти Сталіна? //Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 7. - С.114-121.
284. Архів СБУ. – Спр.49834 ФП, том 1, арк.267.
285. Там само. – Арк.176.
286. Репресоване краєзнавство. – С.381.
287. Кот С.І., Коренюк Ю.А. До питання про мистецьку спадщину Михайлівського Золотоверхого собору в музеях Росії// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.8. – С.31.
288. Див. Доповідну записку В.П.Затонського керуючому справами Раднаркому України про необхідність поліпшення музейного будівництва та пам'яткоохоронної роботи// Репресоване краєзнавство. – С.460.
289. Архів СБУ. – Спр.49834 ФП, т. 3, арк.320.
290. Там само. – Арк.322.
291. Там само. – Арк.329.
292. Там само. – Арк.327-328.
293. Там само. – Арк.324.
294. Юрій Шаповал. Україна як об'єкт політичного терору /20-ті-початок 50-х рр./ //Історія в школі. – 1998. - № 2. – С.8.
295. Іван Ільєнко. У жорнах репресій. – С.51.

2.2. Історико-краєзнавча праця в умовах занепаду національно-культурного будівництва (30-ті - початок 50-х рр.)

У радянській історіографії 30-ті роки вважались періодом великих перемог на всіх ділянках соціалістичного будівництва. Досягнення в галузі науки, освіти та мистецтва були прирівнені до революції в галузі культури. Звичайно, такі твердження небезпідставні. Однак “інтернаціональні за змістом і національні за формою” ці переміни були спрямовані на нівелювання національного характеру культурних надбань відповідно курсу нігілізації, нейтралізації національного змісту, інтернаціоналізації духовного життя, формування єдиної людської спільноти - так званого “радянського народу”. Динаміка цього процесу мала різні темпи й рівень інтенсивності в різних галузях культури. В історико-краєзнавчій діяльності вона носила стрибкоподібний за формою й катастрофічний за наслідками характер. Починаючи з 1929 року в історико-краєзнавчій праці почався спад і занепад: припинив діяльність координатор громадського краєзнавчого руху - Український комітет краєзнавства, його орган - журнал “Краєзнавство”, ліквідовані окружні бюро та первинні осередки краєзнавства, згорнули історико-краєзнавчі дослідження наукові та освітні структури.

Дослідники краєзнавчого руху в Україні дуже часто вилучають з краєзнавчого процесу щонайменше 30 років, акцентуючи увагу в 30-і роки тільки на репресіях, у 40-х - на збитках, завданих війною, та відбудові. Якось обходять навіть 50-і, починаючи плин краєзнавчого життя з 60-х років - організації роботи над історією міст і сіл Української РСР. Це - явно несправедливо по відношенню до краєзнавців, що в умовах репресій займалися професійною справою, реалізовували своє покликання дослідника. Такий підхід засвідчує й недостатнє вивчення стану краєзнавства 30-50-х років. Адже воно, як вид науково-громадської діяльності, у силу різних причин затухало, навіть згорталось на певний період, але надалі проявлялося в діяльності окремих дослідників і структур, у певних формах і видах пошуку пробиваючись крізь заборони й обмеження до загального потоку духовного життя суспільства. Воно відрізнялося від попереднього і наступного періодів розмахом діяльності, кількістю учасників, вибором тематики, проблемами, результатами досліджень. Але процес тривав і в своєму розвитку, на наш погляд, пройшов кілька відмінних один від одного етапів:

ПЕРШИЙ- 1929-1933 рр. - період різкого спаду масовості краєзнавчого руху, згортання діяльності краєзнавчих структур, у т.ч. - й Українського комітету краєзнавства, в умовах репресій, адміністративних реорганізацій, голодомору 1932-1933 рр.;

ДРУГИЙ - 1933-1941 - час занепаду масового краєзнавчого руху, переміщення центру історико-регіонального дослідництва в історико-краєзнавчі музеї, редакційні групи по написанню історії фабрик, заводів, колгоспів, ідеологічної переорієнтації їх діяльності;

ТРЕТІЙ - 1942-1945 - період деякого поживлення історико-краєзнавчого пошуку, намагання використати джерела минулого в інтересах героїко-патріотичного виховання народу, мобілізації на відсіч ворогу, допомоги з боку держави у відбудові закладів освіти, культури, активізація пам'яткоохоронної, музейної, бібліотечної справи;

ЧЕТВЕРТИЙ - 1946-1953 – відновлення наступу партійно-державних структур, ідеологічного тиску, контролю і диктату в галузі історії, краєзнавства, літератури і мистецтва, звуження проблематики дослідництва до питань героїзму, увічнення подій і героїв Великої Вітчизняної війни.

Які причини обумовили припинення діяльності Українського комітету краєзнавства і занепад краєзнавчого руху в Україні?

I. На перше місце слід поставити репресії, які усунули від активного науково-краєзнавчого життя тисячі дослідників. У ході процесу в справі Спілки визволення України та наступні роки була заарештована більшість членів УКК, керівників окружних бюро краєзнавства, музеїв, пам'яткоохоронних органів. Наступ на краєзнавство здійснювався поетапно і різними методами. Культпроп ЦК КП/б/У погоджував кандидатури членів і керівників УКК, положення, статuti, затверджував або відхиляв їх. 1929 року ЦК зажадав партизації краєзнавчих структур.¹ Волю партії реалізовували на місцях окружні та районні парткоми, у галузі освіти - НКО та його управління наукою. 1928 року Комітет повів активну підготовку до 2-ої Всеукраїнської краєзнавчої конференції. 27 жовтня доручив президії скласти схему порядку денного конференції, “з'ясувати матеріальні можливості для скликання попередньої вузької наради для обговорення питань конференції.”² 24 листопада УКК розглянув “схему питань” і поклав їх в основу підготовки II-ої краєзнавчої конференції. Планувалася звітна доповідь УКК та звіти з місць, а ще доповіді по “загальних питаннях” – “Краєзнавство і вивчення продукційних сил УСРР”, “Ув'язка роботи краєзнавчих організацій та планових і науково-дослідних установ”, “Організація планових краєзнавчих досліджень”, “Краєзнавство і планове державне будівництво”, “Краєзнавство і оборона країни”, “Краєзнавство і географія”. Намічалась і третя група “соціальних питань”, що стосувалися вивчення геології, рослинності, території, народного господарства, побуту. На останнє місце були поставлені питання історії, пам'яткоохоронної, екскурсійно-туристичної та музейної роботи, шкільне та вузівське краєзнавство. Передбачалися й організаційні питання. І зразу ж послідував окрик у вигляді запиту заступника завідуючого Укрнаукою Коника: “У зв'язку з постановою Комітету від 24 листопада 1928 р. /протокол №3, §2/ Управління науковими установами просить повідомити, коли і з ким було погоджено питання про скликання другої краєзнавчої конференції”...⁴ Конференція так і не відбулася. Підлив масла в без того пекельний вогонь репресій журнал “Советское краеведение”, звинувативши УКК в об'єднанні опортуністичних, антирадянських сил, що приховувалися під гаслами

“академізму, аполітичності”.⁵ Це був досить помітний заклик центру до розправи над краєзнавством в Україні. І вона не забарилася.

2. На кінець 20-х - початок 30-х років припадає крах політики коренізації, українізації. Завдавши страшного удару по національно-свідомих кадрах в Україні, у грудні 1932 року Сталін і Молотов направили телеграму в сусідні республіки, де компактно проживало близько 6,5 млн. українців, з вимогою “негайно зупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українські газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою”, бо українізація може “бути на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, як шкідливі елементи, проникають в українізовані райони і ведуть там розкладаючу роботу”.⁶ На жаль, ця телеграма не була останньою крапкою сталіністів в галузі українізації. Ще кілька років кривавий меч репресій нищив тих, хто в процесі українізації виявив свої патріотичні почуття й наміри.

3. Аналіз протоколів засідань УКК, публікацій журналу “Краєзнавство”, звітів, листування дає можливість побачити ще одну дещо приховану причину занепаду краєзнавчого руху. Нею є курс на “виробниче краєзнавство”, вивчення “продукційних сил”, який ослабив можливості, соціальну базу й інтерес дослідників, привів УКК до втрати авторитету, загнав краєзнавство в глухий кут. Адже геологічні дослідження, вивчення корисних копалин, природи, рослинності і т.п. вимагали спеціальної підготовки, достатнього рівня професійності, чого не вистачало масам, на ентузіазм яких розраховувала нова держава. По характеру публікацій теоретиків “виробничого краєзнавства” в журналі “Краєзнавство” можна судити, що і вони бачили конфлікт між краєзнавством з його вивченням історії, культури, звичаїв, обрядів, традицій краю, що з ХІХ століття складало його основний зміст, та агрономічними, зоологічними чи геологічними заняттями, в русло яких спрямовувався краєзнавчий рух.

4. У безвихідь роботу УКК заганяло важке матеріальне-фінансове становище держави. 1932-1934 рр. Харківський облвиконком не раз слухав звіти фінуправління про погашення боргу по зарплаті. У цей період за словами Криворотченка М.Г. “на краєзнавство НКО ніякої уваги не звертав і засобів ніяких не давав”.⁷ Комітет не міг реалізовувати своїх програм - видавати журнал, здійснювати монографічні та серійні випуски краєзнавчої літератури, допомагати місцевим краєзнавчим організаціям в їх роботі. Це підривало авторитет, приводило до втрати зв'язку з низовою ланкою. Не вдалося з цієї ж причини втілити в життя ідею створення науково-дослідного інституту краєзнавства, видання методичного збірника, наукових праць.

5. Важкого удару краєзнавству завдав і голод 1932-1933 років. Криворотченко М.Г. був рішучою людиною, не дарма мав підпільну кличку “Тарас Воля”. Коли 1928 року ускладнилася ситуація навколо УКК - не було коштів на утримання апарату, видання журналу, не вирішувалося питання обрання голови, він та Д. Зайцев вдалися до надзвичайного кроку - заяв про відставку з посад заступника і секретаря.⁸ Криворотченко М.Г. не раз ставив питання в НКО про долю Комітету, вимагав або його розпуску, або пошуку

шляхів активізації краєзнавчого руху в Україні. Під його тиском Укрнаука ініціювала “декадник” з метою “відновлення роботи по краєзнавству на місцях”. “Але події на хлібному фронті 1930-1932 рр. не дали можливості провести декадник”, - писав у “Моїй біографії” Микола Григорович.⁹

6. Справу довершив перехід на обласний поділ. Відбувалася ломка адміністративно-територіального устрою, розпад під тиском усіх цих обставин краєзнавчих формувань. 1930 року Криворотченко М.Г. з гіркотою констатував, що перехід від округів до районів застав краєзнавчі товариства невідготовленими до змін, викликав розпач. Замість 40 округів з'явилося 478 районів і 34 міста - 512 окремих адміністративних одиниць.¹⁰ Залишившись без периферії, Криворотченко М.Г. в середині 1933 року поставив питання про розпуск Комітету. Але вирішення цього питання так і не дочекався.

7. Тон у “перебудові” краєзнавчого життя задавало Центральне бюро краєзнавства, з яким УКК підтримував тісний зв'язок шляхом участі своїх представників у з'їздах, пленумах, листування, виконання директив-рекомендацій московського центрального краєзнавчого органу, обміну друкованими виданнями. На ЦБК рівнялися керівники, українського краєзнавчого руху, дотримувались узаконеного в столиці курсу, методології, змісту діяльності. А в Москві, на жаль, відбувалися ті ж самі пагубні для історичного краєзнавства процеси. Поступово історичне краєзнавство все більше витіснялося виробничим. Протягом 1927-1930 рр. були усунуті від управління краєзнавчими процесами майже всі старі кадри ЦБК. 1929 року було припинено видання журналу “Краеведение” та “Известий ЦБК”. Щомісячник “Советское краеведение”, що почав виходити 1930 року, став органом “рішучої боротьби з махровим буржуазним краєзнавством”. Почалася шалена критика історичної та соціально-економічної літератури, шельмування авторів. До числа краєзнавців-“чорносотенців, шовіністів, мракобісів” був навіть зачислений дослідник Уссурійського краю В.К.Арсеньєв. У ході цієї критики все виразніше проглядалася методологія краєзнавства, що базувалася на принципах партійності, класової спрямованості, масовості, плановості, участі краєзнавців в здійсненні індустріалізації, розвитку продуктивних сил аграрного сектора, пошуку корисних копалин і т.п. Та й методика впливу на краєзнавчі кадри була досить схожою з інструментарієм українських репресантів: критика, шельмування, чистки, арешти. Фізичних репресій зазнали відомі регіональні дослідники Н.П.Анциферів, С.В.Бахрушин, І.М.Гревс, М.І.Смирнов та сотні інших.¹¹ А 1937 року ЦБК і його орган “Советское краеведение” були ліквідовані.¹²

І все ж у становищі російських краєзнавців на відміну від українських був ряд відмінностей. Насамперед - їх краєзнавчі структури проіснували довше. Оновлений склад ЦБК вірою й правдою служив новій ідеології, від пленуму до пленуму, від номера до наступного номера “Советского краеведения” пропагуючи догми, заганняючи краєзнавчу думку у встановлені партією рамки. До середини 30-х років силкувались принорюватися до нових завдань і вимог краєзнавчі товариства на місцях. 1932 року був навіть створений центральний науково-дослідний інститут методів краєзнавчої роботи з секторами загальних

питань, вивчення природних багатств, економічного та національного краєзнавства”.¹³ Підживляла краєзнавчий пошук ідея вивчення історії громадянської війни, мета і завдання якої чітко сформульовані в постанові ЦК ВКП(б) від 30 липня 1931 року “Про видання “Історії громадянської війни”, а також підтримана М.Горьким думка про вивчення і написання історії фабрик, заводів та колгоспів.

Крім того - питома вага краєзнавців серед репресованих в Росії була меншою ніж в Україні: “великодержавних шовіністів”, “чорносотенців”, “махрових буржуазних краєзнавців” Росії більшовицька влада боялася менше ніж “буржуазних націоналістів” в Україні та інших республіках.

І все ж УКК у Харкові та краєзнавці-подвижники на місцях силкувалися активізувати краєзнавче життя. Наприкінці 1929 року М.Г.Криворотченко звернувся до НКО з пропозицією вжити додаткових заходів для посилення цієї ділянки науково-громадського життя. Питання обговорювалося навіть у Культпропі ЦК КП(б)У. На місця було направлено директиви щодо партизації УКК і його структур в округах, проведення зборів, огляду сил.¹⁴ 28 січня 1931 року прийнято рішення з питань краєзнавчої роботи в республіці. Ним констатувався незадовільний стан краєзнавства, ЦК КП(б)У ставив завдання перевірити й посилити цю роботу, утворити певну систему краєзнавчих організацій в Україні, яка б складалася з Українського комітету краєзнавства, районних краєзнавчих товариств та краєзнавчих гуртків на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, селах і школах. Підкреслювалося, що всі краєзнавчі організації існують “при ідеологічному керівництві з боку НКО”. Зміст і завдання краєзнавчої роботи добре проглядалися з переліку організацій, причетних до краєзнавчої роботи - РНК, ВРНГ, Держплан, НК здоров'я, НКЗем, НКПостач, Скотарспілка, Всеукраїнське товариство природознавців, Медтовариство, Плодоспілка, Бурякоспілка, Всеукраїнське науково-технічне товариство, Товариство аграрників-марксистів, Товариство економіків-марксистів¹⁵. Дослідників все більше стягували з традиційного історико-краєзнавчого, фольклорно-етнографічного пошуку в русло прикладних господарських занять. В унісон намагалися діяти й керівники УКК. Д.Зайцев в журналі “Краєзнавство” давав такі методичні поради:

1. Найпростішою формою краєзнавчої роботи є проведення спостережень. Він радив уважно приглядатися “до селянина, що має бджоли, до медодайних рослин», спостерігати за шкідниками сільськогосподарських культур, станом озимини.¹⁶

2. Наступним кроком краєзнавчої роботи вважав він організацію досліджень “вогкості ґрунтів, посухостійких культур”.

3. Третій ступінь - наукова обробка даних досліджень. Ця робота мала бути перенесена в наукові установи.

4. Останній - практичне втілення результатів краєзнавчих досліджень. Для цього радив оформити в сільбуді куток “Наше село”, стінгазету, читати доповіді, поміщати матеріали в центральних газетах.¹⁷

Така агротехнічна робота не мала нічого спільного з краєзнавством, вимагала спеціальних знань і досвіду, ставала справою окремих спеціалістів,

підрізала коріння масовому краєзнавчому рухові. Заклики до опису самогоноваріння, інструкція для збирання жуків-скрипунів, публікація статей про рослинність цілинних степів, організацію креселечного виробництва в Малині не знаходили масової підтримки. Редактор журналу “Краєзнавство” М.Г.Криворотченко в статті “На порозі третього року” констатував відставання краєзнавчої роботи від завдань соціалістичного будівництва, закликав “мобілізувати всі краєзнавчі сили по районах, організувати їх, справити їхню працю в бік дослідження сировинної бази... Краєзнавчі товариства мусять поставити перед собою завдання дослідити всі підвалини організації районного господарства, зміцнення і збільшення районного бюджету, мусять у своїй роботі досягти сучасних більшовицьких темпів”, - вимагав він.¹⁸

На духовну сферу механічно переносилося ударництво, від краєзнавчих осередків, що вціліли, вимагалось організувати змагання за збільшення кількості членів, читання доповідей, охоплення ними більшої кількості людей. Краєзнавство наполегливо спрямовувалось у русло ідейно-політичної роботи партії.¹⁹

Уніфікація і централізація управління поглинула й творчі організації. 23 квітня 1932 року постановою “О перестройке литературно-художественных организаций” ЦК ВКП/б/ об'єднав їх розмаїття в спілки, підконтрольні партії. Формуючи їх керівні органи, аналізуючи літературно-мистецькі процеси, партія підпорядковувала спілки панівній ідеології, досить майстерно використовуючи при цьому політику батоба і пряника. Одні - послушні винагороджувались. Інші поповнювали розгалужену мережу ГУЛАГу - 225 концтаборів - окрім соловецьких.²⁰

Руйнувались і наукові товариства, створені свого часу під егідою Всеукраїнської академії наук. Вони справляли помітний вплив на вивчення регіонів, об'єднували навколо себе кращі науково-краєзнавчі сили. 28 листопада 1929 року сесія ВУАН на пропозицію наркома освіти М.О.Скрипника прийняла рішення про ліквідацію своєї периферійної сітки.²¹ Були закриті Кам'янець-Подільське наукове товариство, Кабінет виучування Поділля у Вінниці, Шепетівське наукове товариство та інші.

Відчутного удару в Правобережній Україні зазнало вузівське краєзнавство, особливо - у прикордонних регіонах. 1935 року був закритий Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання, випустивши того року 117 третьокурсників, 21 четвертокурсника. Студенти вимушені були або покинути навчання, або переїхати в інші вузи України. Однак досить скоро система загальноосвітніх навчальних закладів відчула брак кадрів і це змусило 1939 року відкрити в Кам'янці-Подільському учительський інститут, який на 1 вересня 1940 року мав 482 студенти.²²

Система гуртків у селах і містах втратила краєзнавчий характер і набула політико-виховного спрямування. Показовим є стан гурткової роботи у Вінницькій області. На 15 листопада 1936 року в області діяло 6902 гуртки - 746 осередків поточної політики, 435 -антирелігійних, решта - художньої самодіяльності. І - жодного краєзнавчого.²³

Зростала мережа бібліотек й книжкові фонди. 1934 року в Україні функціонувало 2791 міська бібліотека, 9583 сільських, 17287 пересувних з книжковим фондом близько 20 млн. примірників.²⁴ На жаль, з обігу вилучалася суспільно-історична література репресованих авторів та установ. Згорнули роботу історико-краєзнавчі гуртки при бібліотеках. Наступ на українізацію привів до різкого скорочення україномовних видань. Якщо 1930 року в Україні вийшло 6394 україномовних книг, то 1939-го - лише 1895 - у 3,4 рази менше.²⁵

1931 року була розформована одна з кращих краєзнавчих бібліотек Правобережжя при Волинському центральному науково-дослідному музеї Житомира. Першодруки та стародруки були направлені до київського Всеукраїнського музею книги і друку, решта - до інших бібліотек Києва й Харкова.²⁶ Про характер діяльності цих масових інформаційних центрів яскраво свідчить план роботи Харківської наукової бібліотеки імені Короленка на 1933-1937рр. У ньому - жодного краєзнавчого заходу. Натомість бібліотека планувала "...по-новому організувати свою роботу, поставити її на ґрунт воєвничої партійності в усіх галузях і ділянках на засадах здійснення шести історичних вказівок тов. Сталіна і підвищення політико-ідейного виховного впливу бібліотеки в дусі листа тов. Сталіна до журналу "Пролетарська революція".²⁷ За принципові положення своєї праці в другій п'ятирічці бібліотекарі брали: "За Леніним - соціалізм є знищення клас... Виконати це історичне завдання є неможливим без розгорненої і завзятої класової боротьби проти капіталістичних елементів, їхньої агентури, боротьби за подолання їхнього опору і впливу"...²⁸ Психологія людинофобії, пошуку ворогів проникала в колективи книгозбірень. У цих умовах історичному краєзнавству в будь-яких формах у них місця не було.

Різких змін зазнало шкільне краєзнавство. В основному воно зводилося до агротехнічних, біологічних спостережень, туристсько-екскурсійної роботи, що в 30-і роки набрала широкого розмаху.

Рядом постанов ЦК КП/б/У і ЦК ВКП/б/ все більше затискували наукову думку і творчість істориків-краєзнавців. Постановою "Про журнал "Під прапором марксизму" /25.01.1931/ ЦК ВКП/б/ закликав "вести рішучу боротьбу за генеральну лінію партії", висував ідеологічні вимоги до засобів інформації, у т.ч.- наукових²⁹. 15 березня 1931 року різкої оцінки зазнала Комакадемія в постанові "Про роботу Комакадемії". "Загострення класової боротьби знайшло в останні роки своє яскраве відображення і на теоретичному фронті", - констатував ЦК ВКП/б/, і вимагав, "щоби був забезпечений більш тісний зв'язок наукової роботи з актуальними завданнями соціалістичного будівництва і класової боротьби пролетаріату". Від науковців і краєзнавців вимагалось пов'язувати проблематику досліджень із завданнями соціалістичного будівництва, виконанням п'ятирічки за 4 роки.³⁰

У ході репресій розгрому зазнали не тільки кадри, а й сама ВУАН. Не вдовольнившись фізичним нищенням, репресанти намагалися знищити й історичну пам'ять народу. Вилучалися твори арештованих і засланих, нищилися рукописи, з підготовлених колективних видань знімалися прізвища репресованих авторів. У бібліотеці Академії наук був створений сектор -свого

роду секретний відділ, який контролював фонди, нові надходження на предмет лояльності владі, відповідності ідеологічним установкам. Н.Д.Полонська-Василенко згадувала, що їй - професору було відмовлено в отриманні газети за 1900 р., бо за поясненням бібліотекаря, ця газета могла шкідливо вплинути на її ідеологію.³¹ Було заборонено видавати твори Грушевського М.С. Та й сам колектив академічної бібліотеки зазнав репресій, були заарештовані директори Ю.Меженко, С.Пастернак, Н.Миколенко, В.Іванушкін. Колектив поповнило молоде покоління, далеке від науки, але віддане ідеї. А сама бібліотека відповідно вимогам про зв'язок з масами по-суті перетворювалася на бібліотеку популярної літератури, де знаходили свою книгу навіть молодші школярі.

Звіти про роботу установ історичного циклу за 1930-1933 рр. засвідчують і тут поступовий, але невпинний процес занепаду історико-красознавчих досліджень, політизацію дослідницької праці, перетворення провідної наукової установи в послухне знаряддя партійної політики. Репресії проти історичної науки носили самий різноманітний характер. Фізичне нищення супроводжувалося профілактичними процедурами, що приводили до морально-психологічних деформацій, зламу й розгрому об'єктивного наукового дослідництва. Нещадній критиці була піддана наукова спадщина М.С.Грушевського. І робили це вчорашні його вихованці. Наприклад, звіт на честь XV роковин Жовтневої революції починався з огляду "помилки минулого", яке поділено на два періоди. Перший - від заснування і до початку першої п'ятирічки - класифіковано, як "період роботи, ворожої в цілому диктатурі пролетаріату", коли історичні установи "репрезентували певні ворожі угруповання української націоналістичної та великодержавницької буржуазії".³² Другий період почався з викриття змови СВУ, яка "виявила справжнє класове обличчя ВУАН". Якраз у цей момент, на думку звітуючих, до речі, тих, хто жив і творив з самого початку заснування історичних установ - кафедр, комісій, кабінетів /вже по цьому варто оцінити, яке насильство - фізичне й моральне - над людьми чинила система/, - "гостра класова боротьба й політична диференціація" охопила колектив ВУАН і "саме на історичній ділянці набула найвиразнішої, найзагостренішої форми". Але "під керівництвом та за активною участю науковців партійних і науковців-марксистів, що разом з реорганізацією Академії вперше влилися в неї, йде розрив зі старим, переоцінка власних позицій та "попередньої продукції".³³

Найпоширенішим засобом "переоцінки" були дискусії навколо творчої спадщини вченого. Дискусії розпочалися 1930 року і набрали широкого розмаху в 1931-1932 роках.

"Диспут з приводу наукової діяльності М.С. Грушевського, приміром, проходив кілька днів у будинку колишньої Центральної Ради, де свого часу під його керівництвом були прийняті вікопомні універсали, у конференц-залі Академії наук та оперному театрі.

Улюблені учні й співробітники запопадливо каялись у помилках, відхрещувались від свого вчителя, перекладаючи відповідальність за "відхилення" на нього.

Три дні шельмували професора О.П.Оглоблина за “класово-ворожий” характер його праці. Під час таких “диспутів” не стояла осторонь преса, “зриваючи маски” з кращих синів українського народу.

Масового характеру набрала критика праць учених. Рятуючись від репресій, “критики” таким чином доводили свою лояльність до влади, повне “розброєння” й “переорієнтацію”. Показовою з цього приводу є критика наукової діяльності професора М.В.Довнар-Запольського професором Оглобліним О.П.³⁴ Причину її появи та ідейну спрямованість автор, що пройшов до того арешт і “диспут”, виклав у власноручній анотації: “Автор цієї історіографічної розвідки вважає за свій обов'язок застерегти, що в попередній науково-дослідній роботі він будував буржуазно-націоналістичну концепцію українського історичного процесу. Дискусія, переведена Українським товариством істориків-марксистів у Києві в травні 1931 року, допомогла йому усвідомити буржуазно-націоналістичний характер його робіт. Визнавши за правдиву марксо-ленінську критику своїх концепцій, автор в листопаді 1931 року виступив у ВУАН з самокритичною доповіддю, що тоді ж була опублікована /стаття “За марксо-ленінську методологію в історичній науці” – “Пролетарська правда”, 1 грудня 1931р./.. Цим розпочато було процес методологічного переозброєння автора, що одним із наслідків його є розвідка, яка тут друкується.³⁵

Такою індульгенцією намагалися відкупитися від ненажерливого молоха й інші науковці. Прикладом є трьохденна виробнича сесія історичного циклу ВУАН, яка протягом 7-10 червня 1933 року заслухала й обговорила звіти наукових працівників. М.М.Ткаченко свою комісію, наприклад, характеризував так: “Стара Археографічна комісія ще в кінці 1930-го і на початку 1931 року фактично працювала в контакт і тримаючи зв'язок з фашистським табором, проводила листування з фашистами у Львові.” Вже тоді проглядався курс на самоізоляцію, який пізніше отримав назву “залізного занавісу”. Ним партійно-радянська влада намагалася відмежувати суспільство від світових процесів, у тому числі - і в галузі наукової діяльності. Оцінка роботи комісії, до якої вдався вчений, була страшною: “...Комісія грушев'янська і керівництво грушев'янське так змикається з ворожими елементами, що цю комісію можна поставити на один рівень з комісіями ворожими, як Києва й Правобережжя, Біографічного словника тощо”.³⁶

Страх паралізував думку, заставляв вдаватися до самозвинувачення, втрати власної гідності, поваги й вдячності до своїх учителів. Під різним приводом, а це була своєрідна форма опору, наукові працівники намагалися уникнути участі в таких зібраннях. Того разу на засідання сесії не прийшли Шамрай С.В. і Карачківський М.Ф. Але це було визнано “надзвичайно цікавою демонстрацією” з наступними наслідками.

Найбільше дісталася Комісії Києва і Правобережної України, вона стала об'єктом загальної критики й побиття. У той період її наукові співробітники всіляко прагнули нічого не видавати, аби уникнути шельмування. Шамрай С.В. пояснював це тим, що “у нього ще інша ідеологія”, він ще “не зумів оволодіти новою методологією”.³⁷ Звинувачувався в цьому ж М.С.Грушевський та його

дочка - науковий працівник ВУАН К.М.Грушевська: “Академік Грушевський стоїть на своїх старих нацдемівських ідеологічних позиціях і демонстративно перейшов друкувати в Ленінград свої незначні статті російською мовою... К.Грушевська так само жодного рядка не написала і саботує історичну ділянку науки в ВУАН”.³⁸ Не давав “продукцію” співробітник Комісії козаччини Юркевич В.Д., мотивуючи тим, що ще “недостатньо вважав себе озброєним”. А Корнилович М.І. з Комісії Західної України, подавши до друку праці “Сервітутна справа на Холмщині” і “Форми сіл на Волині в першій половині ХІХст.”, став предметом критики за те, що “ідеалізував капіталізм і кріпосницькі порядки”.³⁹ Найліпше було покинути Академію і поспробувати знайти якесь тихе місце. Однак пильне око НКВС слідкувало за всіма. Б.М.Гарцман-Брук, той слідчий Брук, що 1928-1930 рр. розпинав жертви сфабрикованої справи СВУ, став працівником ВУАН, впливав на планування роботи Академії і, звичайно, тримав під своєю неослабною увагою науковий колектив.⁴⁰

До 1933 року в основному був вироблений “ідеологічний кодекс”, дотримання якого гарантувало історикам, краєзнавцям більш-менш спокійне життя:

- це, насамперед,- самокритичне визнання своїх неіснуючих помилок, “каяття” привселюдне й через засоби друку;

- критика інших на зборах, сесіях, у рецензіях, статтях з метою демонстрації зрілості, рівня методологічного переозброєння;

- посилення зв'язку з масами, “наближення до виробництва, до народу”, що зводилося до виїздів на фабрики, заводи для читання лекцій, доповідей, власне,- виконання політико-просвітньої роботи. Влітку 1930 р. С.В.Шамрай, наприклад, побував у Дніпропетровську і Кривому Розі й прочитав 17 лекцій, О.Я.Павлик вчитав цілий цикл лекцій на маріупольському металургійному заводі. Комісія історії Києва та Правобережжя була прикріплена і здійснювала шефство над київським ремзаводом. Обов'язковими стали прилюдні засідання. 1931 року з семи засідань цієї ж Комісії чотири пройшли в робітничих аудиторіях. Невеликий колектив Комісії замість вивчення регіональних проблем тратив сили на ведення семінару на заводі;

- ідеологічне переозброєння засвідчувала тематика. Вона мала відповідати кільком вимогам, суть яких добре відображена в плані Комісії історії Києва та Правобережної України на 1931 рік. А він вже був “значною мірою реорганізований: стара невідповідна тематика була знята, встановлено було теми актуальніші, почасти пов'язані з потребами нашого соціалістичного будівництва.” 1932 року в основу плану досліджень були покладені “завдання від Київського міськкомунгоспу”. Революційна тематика в процентному відношенні різко потіснила так звану дореволюційну. Замість Комісії вивчення громадських рухів з'явилася Комісія реврухів;

- тому й “продукція” мала виходити відповідною завданням індустріалізації, соціалістичного будівництва, спрямована на розвиток продукційних сил. Названа Комісія видала “Історію Київського комунального

трамваю” та “Історію електрифікації в м.Києві» М.Карачківського, “Історію садівництва” С.Глушка;

- пріоритетними в методологічному арсеналі стали принципи партійності, класового підходу. В Етнографічній комісії були підготовлені праці типу “Колхозные пословицы”, “Класова функція етнографії на Україні в ХІХ і поточні роки ХХст.”⁴¹ Археографічна комісія концентрувала увагу на доборі й публікації матеріалів з історії класової боротьби і соціалістичного будівництва.⁴²

Однак і ці метаморфози не були кінцевими. Вони супроводжувалися постійними реорганізаціями історичних установ, звільненням наукових співробітників. 1933 року тільки в другому півріччі було звільнено 20 науковців – “носіїв класово-ворожих концепцій”, у т.ч. -В.Д.Юркевича, члена бюро історичної секції, одного з активних організаторів і координаторів краєзнавчого руху.⁴³

ВУАН, поглинута тотальним шельмуванням, поступово втратила роль одного з провідних центрів історико-регіональних досліджень, організатора й координатора краєзнавчого руху Правобережної України. Січнева сесія Академії наук 1934 року, обговорюючи питання перебудови організаційної структури, ухвалила вважати своєю основною структурною одиницею науково-дослідний інститут. 1934 року було створено Раду вивчення продуктивних сил, а 1936 року - ряд нових інститутів суспільних наук, у тому числі - Інститут історії України, Інститут української літератури імені Шевченка, всього - 22 комплексних інститути. У квітні 1934 року ЦВК ухвалив підпорядкувати Академію наук безпосередньо Раднаркому УСРР.⁴⁴ За словами академіка М.В.Ветухова весь комплекс “перебудовних” акцій привніс в Академію “казенну рутину, ідейну убогість, доктринерську обмеженість”.⁴⁵

Відповідних деформацій зазнав такий напрям краєзнавчої роботи як пам'яткоохоронство. 30-і роки стали часом нищення одних і тиражування інших пам'ятників. Особливого удару зазнали церковні пам'ятки, спочатку - від кампанії вилучення цінностей для боротьби з голодом на Поволжі й Півдні України /1922 р./, потім – від вилучення кольорових металів, у першу чергу - дзвонів, для потреб індустріалізації. 11 грудня 1930 року секретар Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури В.М.Базилевич інформував завідуючого музейним сектором НКО УСРР К.Г.Черв'яка про масове зняття в Києві дзвонів, просив захисту.⁴⁶ Однак ні Черв'як К.Г., ні НКО не могли протистояти потужному натиску державно-партійної безвірницької політики. Ще 11 травня 1928 року НКО разом з НКВС спільною постановою затвердили “Інструкцію про порядок обліку, охорони та передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна, що має наукове історичне та мистецьке значення”, відповідно до якої держава в особі НКВС перебирала на себе церковно-громадську власність. “Все майно, - говорилося в інструкції, - що призначене для відправи релігійних обрядів, як ось: церкви, молитовні, колишні монастирські будівлі, намогильні каплиці й пам'ятники, придорожні хрести й інші їм подібні споруди, а так само й культове та вжиткове майно, що є в цих спорудах, є у віданні НКВС УСРР та його

місцевих органів”.⁴⁷ Релігійним громадам відводилася роль користувачів з цілим рядом зобов'язань перед державою. А 31 жовтня 1935 року ВУЦВК направив облвиконкомам, райвиконкомам, міським радам директиву такого змісту: “Дзвони, метал, бронза та інші металеві речі передавати виключно представнику цветметалолому, ікони, іконостаси, парчу, дерев'яні та металеві речі, що мають позолоту, передавати виключно представнику адмінгосподарського управління НКВС”.⁴⁸ Це була пора масового закриття і нищення культових споруд. Приклад подавав столичний Харків. Тільки протягом квітня і травня 1934 року президія Харківського облвиконкому прийняла рішення про закриття 44 церков. Рішення були короткі: “Слухала. Про закриття Івано-Богословського молбуди в с.Гомольші Зміївського району. Вирішила. Зважаючи на клопотання колгоспників с.Гомольші про закриття молбуди, які підписалися в кількості 407 осіб, що складає 80 процентів всіх виборців, задоволити бажання трудящої людності, молбуд закрити і дозволити сільській Раді використати його для культпотреб”. У такий спосіб 7 квітня 1934 року президія під головуванням Зегера вирішила долю 13 церков.⁴⁹ Аналогічним способом і з меншим розмахом діяли Вінницький, Київський та Житомирський облвиконкоми на Правобережжі.

У цей період пам'яткоохоронну справу в Україні очолював Український комітет охорони пам'яток культури /УКОПК/ - орган при НКО УСРР. Його перший склад, затверджений Укрнаукою 10 липня 1926 року, не зумів розгорнути належної роботи. Сформований 1928 року новий комітет на пленумі, що проходив 12-13 травня 1929 року, обрав І.Кулика головою, М.Тихого – вченим секретарем, В.Дубровського, В.Зуммера, Б.Порой-Кошиця - членами, намітив основні напрями діяльності й на перших порах активно взявся за справу. Однак до середини 30-х років більшість членів Комітету та пам'яткоохоронного активу зазнала репресій.

Діяли й крайові інспектури охорони пам'яток. На Правобережну Україну свої дії розповсюджувала Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури, виробляючи й надсилаючи на місця відповідні пам'яткоохоронні директиви, приписи, реагуючи на факти вандалізму по відношенню до культурно-історичних цінностей. 1933 року Київська обласна інспектура направила до райвідділів наросвіти розпорядження та інструкцію про створення районних комісій охорони пам'яток культури і природи як “науково-консультативних та громадських організацій” з сіткою кореспондентів - громадських активістів.⁵⁰ Ці комісії не мали апарату й фінансування, тому, звичайно, справити помітного впливу на охорону пам'яток не могли. Не зуміло поставити заслін масовому вандалізму щодо пам'яток минулого “Положення про пам'ятки культури й природи”, 16 червня 1926 року скріплене підписами Г.Петровського, В.Чубара, О.Буценка. Українська влада попірала свої ж рішення на догоду сталінському керівництву.

Тиск держави вів до пристосуванства з боку пам'яткоохоронців. Якщо 1930 року керівництво київської інспектури ще прагнуло якимось протистояти нищенню історичних цінностей, то 1932-1933 року його позиція вже різко змінилася. К.Антипович у вступній частині звіту за 1932 і першу половину 1933

року вірнопіддано, як і водилося в ті часи, констатував: "Ділянка охорони пам'яток культури і соціалістичного їх використання довгий час перебувала в класово-ворожих руках і являла собою яскраву галузь, де класовий ворог наробив багато шкоди. До 1932 року Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури мала на облікові майже всі церкви та низку будинків приватних власників. Інспектура тримала на своєму облікові більшість церковних дзвонів, зберігаючи їх як пам'ятки культури. Інспектура майже не цікавилася й не брала на облік пам'яток історично-революційних, пролетарської революції та соцбудівництва.

Інспектура мала яскравий нецдемівський напрямок в роботі, оберігаючи, популяризуючи лише пам'ятки культури феодального суспільства й підкреслюючи будівничих-гетьманів, старшину, українське та російське дворянство, пропагуючи барокко, як український національний стиль. На облік бралися лише панські палаци, будинки буржуазії та церкви, підкреслюючи цим, що культура була витворена лише дворянством та буржуазією.

Все це приводило до того, що сотні тон міді з дзвонів не могли бути використані для потреб соцбудівництва".⁵¹

На зміну репресованому високопідготовленому поколінню пам'яткоохоронців (у даному випадку на місце звільненого у вересні 1930 року "за надмірну увагу до охорони пам'яток культової архітектури" Ф.Л.Ернста) приходили недостатньо освічені й залякані пристосуванці, нерідко байдужі до шедеврів української культури, свідомо й несвідомо здатні будь-якою ціною служити репресивній владі.

Тому вже 1932 року керівництво київської пам'яткоохоронної інспектури зняло з обліку низку культових споруд, дзвонів, передавши їх на поталу господарників та войовничих невігласів. "Заходами інспектури, - вихвалявся ретивий "пам'яткозахисник", - організовано систематичне вилучення з культових будов, які зачиняються, речей музейної, мистецької та історичної вартості". Натомість "взято на облік усі пам'ятки історико-революційні Жовтневої революції та горожанської війни по Києву та області".⁵² А також "обслідувано київські цвинтарі та взято на облік могили видатних діячів революції, науки, мистецтва, письменства".⁵³

1933 року планувалося притягнути до співпраці не тільки музеї, УКРТУР, Союзфото, але й - Спілку войовничих безвірників. У ситуації, що склалася, для інспектури цей союз, особливо - з останніми "активістами", був логічним і забезпечував хоч якість прикриття власного вандалізму. Передбачалося, що Антипович мав обслідувати Білу Церкву та район на предмет відсутності "нацдемівських" перекосів, Павленко мав справити вплив на пам'яткоохоронну працю в Корсуні, Чигирині, Золотоноші, Черкасах, Умані, Переяславі, Боднар - у Новограді-Волинському, Овручі, Коростені, Житомирі.⁵⁴

Руйнації зазнали історичні некрополі, у першу чергу - у Києві. Захищати їх було не з руки - можна було потрапити до концтабору. Зусилля направлялись на впорядкування й охорону могил загиблих за радянську владу як того вимагала постанова РНК України від 11 серпня 1935 року "Про впорядкування братніх могил".⁵⁵

І все ж зусиллями патріотів-пам'яткоохоронців навіть у роки занепаду національно-культурного будівництва робилося чимало для вивчення й увічнення, охорони і збереження національних святинь. 1939 року в Києві був відкритий пам'ятник Т.Г.Шевченку скульптора М.Манізера й архітектора Е.Мевінсона. Документи архівів - листи, кошториси, акти - засвідчують неймовірні зусилля активістів по підтримці в належному стані територій могили Т.Шевченка в Каневі, Києво-Печерського комплексу, монастиря "Босих кармелітів" у Бердичеві, замків у Кам'янці-Подільському, Старокостянтинові, оголошених державними заповідниками.

Слід віддати данину поваги тим краєзнавцям Вінниччини, які ініціювали і втілювали в життя ряд заходів щодо створення меморіального комплексу на честь свого видатного земляка президента ВУАН Данила Кириловича Заболотного /1866-1929/. Їх зусилля співпали з рішенням українського уряду про вшанування пам'яті президента ВУАН, члена ВУЦВК, академіка, яке передбачало перейменування села Чоботарівка Крижопільського району, де він народився, у село Заболотне, оголошення садиби заповідником республіканського значення, присвоєння його імені Мікробіологічному інституту в Києві, Одеському медичному інституту та Одеському ботанічному саду, будівництво ряду об'єктів культурно-освітнього призначення на батьківщині вченого.⁵⁶ 10 січня 1930 року колегія НКО УСРР утворила комітет по увічненню пам'яті Д.К.Заболотного, поклавши головування на Скрипника М.О.⁵⁷ На першому засіданні 13 січня 1930 року комітет запровадив сім іменних стипендій кращим студентам Одеського та Київського медінститутів, Одеського, Київського та Кам'янець-Подільського ІНО, Тульчинського педтехнікуму.⁵⁸ 19 грудня 1930 року затвердив розподіл особистих речей Заболотного К.Д. між родичами та музейними і науковими установами.⁵⁹

Однак намічені плани втілювалися повільно. Тому голова Крижопільського райвиконкому Чурсинов й член Заболотнівської сільради Гезима звернулися з доповідною запискою до голови комітету про прискорення будівництва інтернату на 80 місць для Заболотнівської сільськогосподарської профшколи, обладнання майстерні, лабораторії, просили 105 тис. крб. на 1931 рік.⁶⁰ Вінницький окрвиконком просив комітет сприяти відкриттю в місті медичного інституту імені Д.К. Заболотного.⁶¹

У травні 1932 року голова Заболотнівської сільської Ради з гіркою іронією констатував, що увічнення пам'яті йде незадовільно, не будувалася запланована медамбулаторія. Своє клопотання закінчив притаманним землякам Степана Руданського гумором: "Обіцяв пан /тобто - урядові установи - В.П./ кожух та слово його тепло".⁶² У село вкотре виїжджали представники столиці, вивчали стан справ, розв'язували питання на місці, у центрі. Але вирішення наміченого затягувалося.

Стан пам'яткоохоронної роботи в Україні викликав серйозну тривогу. 5 червня 1937 року А.А.Хвиля - начальник управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР з тривогою повідомляв голові уряду П.П.Любченку, що крім заповідників на Україні є багато інших пам'ятників революції, мистецтва і

культури, які знаходяться у віданні різних установ і відомств і потребують охорони й збереження, а сама справа охорони - належної координації.⁶³

Занедбаність цієї ділянки роботи відзначав нарком освіти Затонський В.П. У доповідній Раднаркому він визнав, що комітети охорони пам'яток культури фактично не діяли і пропонував передбачити на 1938 рік спеціальні асигнування на цю галузь, а також створення відповідного пам'яткоохоронного органу при ЦВК.⁶⁴ 31 серпня 1940 року Раднарком УРСР постановив створити при уряді Комітет охорони та збереження історико-культурних, архітектурних та археологічних пам'ятників у складі П.Й. Панча, голови, О.О. Богомольця, Г.В.Головка, О.П.Довженка, П.О.Козицького, А.Ю.Кримського, І.В.Моргилевського, М.Н. Петровського, П.Г. Тичини та інших членів.⁶⁵ 30 вересня 1940 року питання створення такого комітету обговорювалось на засіданні бюро Вінницького обкому партії.⁶⁶ Однак створити пам'яткоохоронну піраміду і, особливо, розгорнути роботу комітетів на місцях не вдалося викінчити в зв'язку з початком воєнних дій.

Тридцять років негативно позначились на музейній справі. Репресії забрали найкращі кадри музейників. Типовою для того часу була доля працівників Дніпропетровського краєзнавчого музею: після репресій в усіх їх проявах 1934 року на роботі залишилося з 17 працівників тільки двоє - прибиральниця і доглядач.⁶⁷ Після кількарізних арештів брак працівників склався у Вінницькому краєзнавчому музеї. Музею боялися, як вогню, робота в музеї була перепусткою до в'язниці. 1940 року доля музейних фахівців з вищою освітою зменшилась в СРСР до 37,3 відсотка проти 66,7 - 1925 року. Тільки третина з них мала профільну музею спеціальність. За даними, що їх наводить Р.В. Маньківська, кожен третій музейник працював за сумісництвом.⁶⁸

Морально-психологічний та ідейно-політичний рівень кадрів теж підганявся під ідеологічний трафарет. 1936 року директор Вінницького музею в паспорті установи так оцінював вклад попередників: "Протягом існування музею з 1919 року керівництво його і робітники були ворожі елементи. Директором якого з 1919 по 1932 р. був Брілінг, що взяв на роботу націоналіста Ярушевича, якого в 1933 році зіслав орган ГПУ... Під керівництвом Брілінга музей уявляв із себе кунсткамерну збірку і ніякої класової боротьби в експозиціях не було. Лише в 1932 р. почав перебудовуватися за суспільно-економічними формаціями, став відбивати класи і класову боротьбу".⁶⁹

Перебудова музеїв в Україні стосувалася як змісту роботи, так і форми експонування музейних предметів. Головний напрям реорганізації полягав у переході від науково-дослідницької, освітньої роботи до пропагандистської, ідейно-виховної. А це вимагало докорінної зміни експозицій, які мали будуватися на марксистсько-ленінській філософії, відображати рух людського суспільства від нижчої первісно-общинної до вищої - комуністичної суспільно-економічної формації, класову боротьбу як рушійну силу суспільного прогресу, історію Жовтневої революції, громадянської війни, соціалістичного будівництва. Тому головними в експозиції мали бути не стільки речі, скільки ілюстрації політичних формул. Питанням перебудови музейної справи

присвячувались різні зібрання, найважливішими з яких були наради 1938 і 1940 років.

Про характер їх настанов можна судити з “перебудови” Вінницького обласного краєзнавчого музею. 1935 року музей очолював Висоцький, всіх працівників налічувалося 14.⁷⁰ Експозиції ділилися на десять розділів:

I - Еволюційний мав підрозділи “Земля та її походження”, “Розвиток життя на землі”, “Вимерлі тварини”, “Походження людства”;

II - Природа Вінницької області /грунти, корисні копалини, лікарські рослини, фауна/; III - Докласове суспільство /дородова комуна, родова комуна, трипільська культура/;

IV - Греко-скіфська культура;

V - Доба раннього феодалізму;

VI- Доба селянських війн /Хмельниччина, Коліївщина/;

VII - Релігія на службі феодалів /єврейський культ, католицький, православний/;

VIII - Кріпосне право /селянська хата в розрізі; хата поміщика в розрізі/;

IX -Цехи за періоду мануфактури;

X - Сільське господарство.

Одинадцятий розділ - “Капіталістичне будівництво” був у стадії створення. До радянського періоду ще не дійшли.⁷¹ “Музей мав невелику бібліотеку - 199 томів, фототеку - 493 фотографії, 314 негативів, 159 діапозитивів. У кінотеатрі імені М.Коцюбинського влаштував виставки “Імперіалістична війна”, “Історія партії”, які відвідало 45519 чоловік.⁷² Місце оригіналів займали копії, карти, діаграми, анотації. Боротьба з “речовизмом” перетворювала експозиції в наочні посібники по відповідних темах. Фондова робота занепадала. На перше місце висувалися експонати соціалістичної доби.

Стан невизначеності й занепаду був характерний і для одного з кращих в Україні Волинського науково-дослідного музею. У доповідній записці культпропу обкому партії 27 вересня 1933 року представник сектора науки Київського облвнн Машкевич та інспектор музейних установ Козубовський констатували, що в музеї панували “старі традиції і націоналістична практика”, характерні для багатьох музейних працівників області. А це “не давало можливості музеєві проводити належну перебудову в бік його наближення до задач і форм соціалістичного будівництва”. Перевіряючі відмічали, що музей “консервувався в старій академічній структурі з архаїчним поділом його відділів, який існував ще за часів земства /археологічний відділ, етнографічний, відділ мистецтв та природничий”.⁷³ У планах реекспозиції ще 1931 року передбачалася нова структура показу на класово-формаційних засадах. Однак директор Май та секретар Яворський не мали для цього ні матеріальних, ні кадрових засобів. Два будинки, в яких розміщалися експозиції і концентрувалася робота, не опалювалися, не мали електричного світла. Приміщення потріскались, протікав дах.⁷⁴ Кадри відзначалися недостатньою професійністю. Зарплата була низькою та й виплачувалася невчасно. Тому й робили, що могли, поступово уступаючи ідеологічному наступу партійців та

методологічній схоластиці. Формували відділ “продукційних сил”, заклали ботанічну ділянку на 50 культур, зібрали колекцію насіння, облаштували кабінет рослинознавства, прочитали 14 лекцій, на яких були присутні 3816 слухачів, провели 221 екскурсію для 15304 відвідувачів, організували пересувну сільськогосподарську виставку на час посівної кампанії, 18 працівників музею відвідували гуртки діамату та історії більшовизму. “Вся робота, - відзначалося у звіті за 1932 рік і, - була спрямована в бік перебудови музею, щоб в найближчому часі став він відбитком класової боротьби та соціалістичного будівництва, центром комуністичного виховання робітничих та колгоспних мас”.⁷⁵

Крива державних музеїв у ці роки пішла вниз:⁷⁶

Музеї	1914	1928	1933	1938
СРСР	180	805	732	761
УРСР	18	123	138	115

Незважаючи на зусилля працівників, у вкрай незадовільних умовах функціонував Проскурівський музей: його антропологічний відділ розміщався в двох кутках міста, сільськогосподарський - у “Господарях”, санітарно-гігієнічний - у темній підвальній кімнаті будинку адмінвідділу, мисливський - у будинку канцелярії ВУСОПУ.⁷⁷

Безкінечні реорганізації нищили багаті фонди київських музеїв. Центральний історичний музей, що створювався відповідно до постанови РНК УСРР від 11 вересня 1935 року на базі Всеукраїнського музейного містечка, перебрав для використання колекції реорганізованих музеїв Інституту історії матеріальної культури Академії наук, Етнографічного музею, музею діячів Академії наук, Всеукраїнського історичного та інших музейних закладів. Зберігалися вони незадовільно, бо новостворюваний музей не мав нормальних сховищ.⁷⁸

7 березня 1939 року РНК УРСР прийняв постанову про підпорядкованість музеїв України. Київський обласний відділ народної освіти, наприклад, передавав Києво-Кирилівський державний заповідник управлінню в справах мистецтв, Уманський держзаповідник /”Софіївку”/ - Наркомзему УРСР. Така розпорошеність можливо й поліпшувала фінансування, зате позбавляла ці заклади кваліфікованого керівництва і контролю.⁷⁹

На цей час у Київській області залишилося 5 державних музеїв, підпорядкованих народній освіті, стан яких бажав покращення. Інспектор музеїв Андрусенко 28 жовтня 1938 року доповідав управлінню музеями НКО, що в місті Кам'янка гинуть і парк, пов'язаний з перебуванням там 1820-1822рр. декабристів, і будинок, де був О.С.Пушкін, “Грот декабристів”. Будинок знаходився на території шарико-підшипникового заводу, там проживали мешканці, які на свій погляд міняли інтер'єр приміщення. Він пропонував виділити кошти, об'єднати ці об'єкти в музейний комплекс.⁸⁰ Не відповідав положенню Білоцерківський краєзнавчий музей. І хоч 1938 року його відвідало 12 тис. осіб, все ж перебудова експозицій, на думку того ж Андрусенка, йшла незадовільно, за що він покладав “персональну відповідальність” на директора

П.Л.Ледяйкіну. Він вимагав до 15 лютого 1939 року завершити “революційний підвідділ та кімнату Сталінської Конституції”, а історико-революційний відділ “побудувати за схемою “Короткого курсу історії ВКП/б/””.⁸¹

У квітні 1937 року був відкритий у Києві Український державний музей образотворчого мистецтва. Він теж забезпечував “класово-формаційний підхід”, бо в семи розділах засобами образотворчого мистецтва послідовно розкривав історію докласового та ранньокласового мистецтва, радянського мистецтва, прославляв героїку революції та громадянської війни, соціалістичного будівництва.⁸²

1939 року в музейну мережу України ввійшли музеї приєднаних західних областей. На Волині за радянський період довоєнного життя вони пройшли два етапи розвитку: з вересня 1939 р. по 6 травня 1940 р., до прийняття постанови уряду щодо організації музеїв і бібліотек у Західній Україні, коли робота зводилася до переобліку експонатів та формування штатів, та другий - з часу прийняття постанови РНК УРСР “Про організацію музеїв і бібліотек у Західній Україні”, коли почалася корінна реорганізація музейної справи на нових ідеологічних засадах. 8 травня 1940 року Раднарком прийняв постанову за № 635 “Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України”, якою привернув увагу до швидшого становлення мережі цих закладів, передбачив асигнування, кадрове забезпечення, зобов'язав центральні музейні установи посилити методичну допомогу. 1940 року кількість музеїв збільшилася порівняно з 1938 роком на 11 штатних одиниць - на 610, бюджетних видатків - на 8.117.500 крб.⁸³

Звіт про роботу музеїв системи НКО за 1939 рік та план удосконалення їх роботи на 1940 рік засвідчують вихолощення історико-краєзнавчого, науково-дослідницького змісту їх роботи, впровадження невластивих таким закладам форм політико-виховної роботи, невпинний ідеологічний тиск. 1939 року музейними працівниками було прочитано 8660 лекцій і бесід, організовано 622 пересувних виставки на революційну тематику. НКО бачив серйозний недолік у тому, що не всі музеї перебудували роботу по створенню нових відділів “у світлі вказівок партії і тов. Сталіна”, недостатньо розгорнув політико-масову роботу Бердичівський музей.⁸⁴ Тому й передбачалося на рік 1940-ий “закінчити перебудову відділів музеїв згідно затверджених положень НКО УРСР”, “практикувати скликання при музеях нарад за участю представників РПК, ОК КП/б/У, громадскості, кращих стаханівців, орденоносців промисловості і сільського господарства, пов'язаних з експозицією музеїв”.⁸⁵ Вводилася система контролю за ідейно-політичним рівнем експозиційного показу: експозиційний план розглядала наукова рада музею і затверджував облВНО, обласних і республіканських музеїв - управління в справах музеїв НКО УРСР. Увага зверталася на показ в експозиціях “реакційної ролі релігії і пропаганду войовничого атеїзму”, відображення досягнень “нової Сталінської епохи”.⁸⁶ НКО вимагав особливу увагу звертати на оборонну пропаганду, яка висувалася на одне з провідних місць.

Деякий стимул краєзнавчим дослідженням дала кампанія по вивченню історії громадянської війни, підтримана 1931 р. ЦК ВКП/б/, та ініційована

О.М.Горьким робота над історією фабрик, заводів, колгоспів. Журнал “Советское краеведение” публікував програми вивчення колгоспів і радгоспів, рекомендації по написанню літописів індустріальних колективів, нариси, статті цієї тематики. Вони спрямовували дослідження в русло виробничого краєзнавства, на допомогу партії і державі в розгортанні соціалістичного будівництва, розвитку продуктивних сил.

Ці ініціативи знайшли певний відгук і на Правобережній Україні. Опираючись на досвід написання історичних розвідок з історії колективних господарств на зламі 20-30-х років,⁸⁷ у тридцяті роки з'явився ряд нарисів і, навіть,- монографій про колективні сільськогосподарські підприємства Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської областей.⁸⁸

Підтримали українські дослідники ініціативу, пов'язану з написанням історії фабрик і заводів. 11 жовтня 1931 року “Правда” опублікувала постанову ЦК ВКП/б/ з цього питання, яка схвалила пропозицію М.Горького про видання серії збірників “Історія заводів”. Постанова чітко формулювала ідеологічне замовлення партії: “Збірники ці повинні дати картину розвитку старих і виникнення нових заводів, їх роль в економіці країни, становище робітників до революції, форми і методи експлуатації на старих заводах, боротьбу робітників з підприємцями, побутові умови, виникнення революційних організацій і роль кожного заводу в революційному русі, роль заводу і зміни відносин на заводі після революції, зміни типу робітника, ударників, змагання і піднесення виробництва за останні роки”.⁸⁹

5 листопада 1931 року в Україні була створена Комісія по підготовці історії фабрик і заводів на чолі з головою Всеукраїнської ради профспілок М.Е.Чувиріним. У її складі були історики, письменники. Редакційні колеги створювались на підприємствах. Йшов збір спогадів, архівних та бібліотечних матеріалів. Професор Скляренко Є.М., глибоко проаналізувавши уроки написання історії фабрик і заводів,⁹⁰ справедливо вважає, що в довоєнний час ця робота широкого розмаху в Україні не знайшла в силу організаційних неув'язок, недостатньої державної підтримки, відсутності досвіду та чіткої координації з боку Всеукраїнської редакції.

У грудні 1934 року її очолив Микола Миколайович Попов. Виявилося, що на той час редакція не мала жодного викінченого рукопису. Він вжив ряду заходів, щоб активізувати справу: вніс питання на розгляд ЦК КП/б/У, добився оновлення складу Комісії по історії фабрик і заводів, посилив контакти з заводськими редколегіями, листування з О.М.Горьким. 6 квітня 1935 року О.М.Горький писав Попову М.М: “В плані видань “Історії заводів” стоїть декілька українських підприємств. До цього часу ми нічого успішного про роботу над їх книгами не чули. Працівники Української редакції, певно, не в змозі впоратись з відповідальною справою організаційного і творчого керівництва творчими колективами”.⁹¹

До справи були підключені підрозділи ВУАН. 1932 року Історико-географічна комісія працювала над темою “Сталінщина в світлі другої п'ятирічки”, деякі аспекти комунального господарства Києва та історію київського ремонтно-механічного заводу вивчала Комісія історії Києва та

Правобережної України,⁹² Комісія соціально-економічної історії організувала експедиційне обстеження і вивчення промисловості Правобережжя, в результаті Оглоблин О.П. опублікував кілька розвідок “До історії залізорудної та металургійної промисловості на Правобережній Україні”, “Боротьба рудників проти покріпачення на Правобережній Україні в кінці XVIII - перші дві чверті XIXст.”, археографічну збірку “Залізорудна та металургійна промисловість на Правобережній Україні XVI-XIXст.”, а Н.Д. Полонська-Василенко – “Робітництво Києво-Межигірської фаянсової фабрики”.⁹³ Археографічна комісія 1933 року розробляла “Матеріали до історії заводу “Більшовик”, “Матеріали до історії Сталінщини”.⁹⁴

1935 року пленум Спілки письменників України розглянув завдання, пов’язані з участю письменників у написанні історії фабрик і заводів. За підрахунками Л.І.Євселевського в довоєнний період було підготовлено і видано в Україні близько 100 матеріалів з історії сіл, промислових підприємств,⁹⁵ у першу чергу - Донецького басейну, півдня України, Києва. Однак в інших регіонах Правобережної України вона не знайшла належного розвитку й здебільшого стала справою окремих дослідників, літераторів і журналістів, не справивши серйозного впливу на відродження масового краєзнавчого руху.

Важливим фактором, який привів до ще більшого занепаду історико-регіонального дослідництва, була війна. Власне - війни, локальні й світова, в яких Радянський Союз, а з ним і Україна, брали участь вже з 1938 року. Події на о. Хасан, Халхін-Голі, похід у західні області України та Буковину, радянсько-фінська війна 1939-1940 рр. і, нарешті, вторгнення німецьких фашистів на довгий час відвернули увагу від планомірного краєзнавчого пошуку, висунувши на перший план проблему національного та й фізичного існування українців. Війна, окупація, що тривала в різних регіонах Правобережжя від 750 до 1000 днів, завдали величезних втрат матеріальній базі та кадровому потенціалу духовної сфери, закладам і працівникам краєзнавчих установ.

Ще до початку війни спеціальна робоча група доктора Мюльмана розробляла плани пограбування культурних цінностей завойованих держав, а з початком бойових дій втілював їх у життя Айнзацштаб при Міністерстві окупованих східних територій. Поширеними способами пограбування мистецьких та інших цінностей була їх передача в нібито тимчасове користування вищим офіцерам для умеблювання та облаштування офісів, квартир, нищення, розкрадання, а також планомірний відбір і вивезення до Німеччини. Цю політику підтримувало і Крайове управління архівами, бібліотеками, музеями, що діяло під керівництвом Рейхскомісаріату України. Вивезення культурних цінностей інколи прикривалося організацією виставок, реорганізаціями, реекспозиціями та іншими "заходами".

2 листопада 1942 року Указом Президії Верховної Ради СРСР була створена Надзвичайна державна комісія, а в її складі - відділ по обліку збитків, завданих культурним, науковим та лікувальним закладам. На визволених територіях формувались республіканські, обласні, районні, міські та сільські комісії, комісії в колгоспах, радгоспах, на підприємствах, організаціях та

установах. НДК розглянула 54 тис.актів, більше 250 тис. протоколів опитування свідків та заяв і встановила страшну картину зlodіянъ і збитків, нанесених і духовному потенціалу української нації.⁹⁶

На Вінниччині окупанти спалили та розграбували 433 школи, 22 технікуми, медичний і педагогічний інститути. В обласному центрі, тільки по центральній вулиці, спалили до 90 відсотків будинків. У Борщагівці Погребищенського району були зірвані барельєфні зображення з пам'ятників Кочубею та Іскрі, у Юзвині Вінницького району спалено будинок, де народився М.О.Некрасов. Загальні збитки по Вінницькій області склали 24,1 млрд.крб.⁹⁷

У Кам'янець-Подільській області знищено 62 пам'ятники, збитків зазнали музеї, архіви, заклади освіти. Був спалений Проскурівський педтехнікум. Коли в серпні 1945 року він відновив роботу в іншому приміщенні, то не мав жодного обладнаного кабінета, а бібліотека, що перед війною налічувала 25 тис.книг, ледь зібрала 312 томів. Збитки по області склали 18,5 млрд.крб.⁹⁸

28 лютого 1944 року комісія в складі начальника управління музеїв НКО Короновського І.А., завідуючого Канівським райвідділом освіти Гриценка Г.Т., учителів Зерницького А.П., Овсяницького О.І., співробітників Канівського музею Леbedка Д.В., Бойка В.Е. встановила збитки, завдані Канівському державному історико-культурному заповідникові "Могила Т.Г.Шевченка". Розривом снаряда були зруйновані східці на могилі. Німецькі солдати, забавляючись у вільний час, зробили сім пострілів у пам'ятник поета. Будинок музею був перетворений в концтабір, огорожений колючим дротом, в ньому утримувались також коні, худоба. Понад 2 тисячі експонатів були пограбовані, знищені, вивезені. Вціліло лише 10 пам'яток.⁹⁹ Німецькі солдати скидали з вищого на нижчий поверх скульптури, розбивали їх молотками, картини вирізували, а рами палили. З 12 тисяч книг залишилося лише 2 тисячі. Було знищено 9 допоміжних будинків, 800 дерев, сходи на Чернечу гору. Втрати склали 2.913.677крб.¹⁰⁰

За день до визволення фашисти спалили Київську обласну державну бібліотеку разом з усім книжковим фондом. А до війни у двоповерховому будинку з 17 кімнат було 300 тис. примірників книг, якими 1941 року послуговувалися 23 тис. читачів.¹⁰¹ Фашисти нищили культурні цінності столиці України, твори українського, російського, західного та східного мистецтва, грабували вузи, вивезли з бібліотек 4 млн. томів. Області завдано збитків на 26.6млрд. крб.¹⁰²

Пограбування зазнали музейні установи. Волинський краєзнавчий музей в час окупації втратив 4094 експонати, у тому числі - пам'ятки епохи неоліту, бронзи, доби Київської Русі, посуд, тканини, медалі, старовинні меблі, лицарські обладунки, нумізматичні колекції, килими, вишиті рушники, прикраси. Великої шкоди було завдано мистецькому відділу - втрачено або пошкоджено експонатів на 62 млн. 454 тис. крб.¹⁰³

Війна принесла великі людські втрати. Не спинявся маховик репресій. 1941 року був заживо спалений в конюшні біля Салтова на Харківщині разом з іншими етапованими арештантами поет, фундатор подільського краєзнавства 20-х років Володимир Свідзинський.¹⁰⁴ Десь у жмеринських лісах 1941 року був

розстріляний під час так званої “евакуації” академік Студинський К.О.¹⁰⁵ За кілька передвоєнних років був арештований ряд наукових співробітників створеного 1936 року Інституту історії України Академії наук України, у т.ч. - перший директор А.Х.Сараджев.¹⁰⁶ 22 червня 1941 р, за ґратами опинився завідувачий сектором феодальної доби В.І. Марченко.¹⁰⁷

Того ж таки 1941 року був арештований академік Агатангел Юхимович Кримський /1871-1942/, фундатор і неодмінний секретар УАН та ВУАН. Він народився в сім'ї учителя, книголюба і краєзнавця Юхима Степановича Кримського у Володимирі-Волинському. Дитинство пройшло на Волині. Тому в своїй науковій діяльності багато уваги приділяв Волині та Правобережжю. Знаючи близько 50 мов, залишив велику науково-літературну спадщину. 25 січня 1942 року він помер у тюрмі м. Кустаная.¹⁰⁸

А скільки подвижників краєзнавства було серед репресованих 1939-1941рр. представників волинської інтелігенції. За даними, наведеними професором Кульчицьким С В., 1940 року з приєднаних територій Західної України депортовано 1.2 млн. чоловік.¹⁰⁹ Тисячі людей були заарештовані і з початком війни по-звірячому знищені в тюрмах. 23-24 червня 1941 року були закидані гранатами й посічені кулеметними й автоматними чергами в'язні луцької тюрми. Дерев'яний хрест біля будинку колишнього монастиря бригіток, де була тюрма /нині тут музучилище/, увічнює пам'ять убієнних, а таблиця сповіщає: “Розстріляним в'язням луцької тюрми 23-24 червня 1941 року”. Носієм пам'яті про ту трагічну подію є колишній в'язень, якому вдалося врятуватися, житель с.Буяні Луцького району Микола Куделя, краєзнавець, дослідник творчості Т.Шевченка, творець унікального Шевченкового музею в своїй хаті, лауреат премії Волинського обласного відділення Українського фонду культури “Одержимість”. 1939 року був заарештований професор Петро Табінський /1888-1948/, священник з Володимира-Волинського, автор ряду творів історико-релігійного характеру. 1941 року був розстріляний більшовиками просвітник і краєзнавець з Крем'янецьчини - Семен Жук. Жертвами репресій 1939-1941 рр. стали понад 16 тисяч вчителів, лікарів, діячів науки і культури західних областей.¹¹⁰

Сотні в'язнів з початком війни були знищені на Поділлі, у Вінниці. Тисячі учителів, учених, музейників, пам'яткоохоронців, письменників, бібліотекарів-краєзнавців загинули на фронтах, забравши з собою досвід, що накопичувався десятиліттями. Однак війна не могла знищити історичне краєзнавство, бо неможливо зупинити плин думки, власне, - духовне життя народу.

Спробу організувати історико-краєзнавче вивчення регіонів робили вчені Києва, наукові співробітники Академії наук, які не встигли евакуюватися. У Києві за підрахунками організації місцевої взаємодопомоги науковим працівникам залишилося 1139 учених - 3 академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових працівників, 68 - молодших, 80 - асистентів, у тому числі - 106 істориків і філологів, 25 економістів, 31 мистецтвознавець, 16 бібліотечних працівників.¹¹¹

Ініціатива й організаційне оформлення нового колективу науковців належали Олександрю Петровичу Оглоблину /1899-1932/, професору, протягом

1926-1930 рр. / до арешту наприкінці 1930 року/ наукового працівника і фактичного керівника Комісії вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIXст., 1931-1932 рр. - заступника директора історичного музею, 1932-1933 рр.- директора Центрального архіву давніх актів у Києві.¹¹² З приходом німецьких окупантів українські кола висунули його головою Київської міської управи, і цю посаду обіймав він з 21 вересня по 25 жовтня 1941 року.¹¹³ За цей період чимало зробив для налагодження життя в столиці. Буквально в перші дні створив ініціативну групу по організації Академії наук. 20 жовтня в будинку Академії наук по вул. Володимирській, 55 відбулася організаційна нарада, президентом Академії наук був обраний академік В.О. Плотніков, членами президії - професори В.С. Чудінов, М.К. Шматько, О.П. Оглоблин, академіки В.Г. Шапошніков, В.С. Лисін. Було вирішено створити науково-дослідні інститути. Їсторичний очолив доктор історичних наук М.У.Андрусак, археологічний - професор Полонська-Василенко Н.Д., літератури й фольклору - професор Е.М. Марковський, економіки і статистики - професор М.І. Величківський, зоології - професор Шарлемань М.В., наукову бібліотеку - Полядуха.¹¹⁴

Справу створення УАН підтримала Українська Національна Рада, обрана 5 жовтня 1941 року установчими зборами як орган управління українським життям. Її голова професор Київського політехнічного інституту Величківський Микола Іванович, секретарі А.Баранівський, І.Дубина сприяли облаштуванню наукових інститутів, започаткуванню їх роботи.¹¹⁵ Новий голова Київської міської управи В.П.Багазій виділив асигнування в сумі 62999 крб.¹¹⁶

Однак розгорнути як слід роботу УАН не змогла. Не вистачало приміщень, значна кількість їх не опалювалася, багато науковців не мали навіть хлібних карток, нічим було годувати тварин. Та й німецька влада боялася самостійницьких тенденцій української інтелігенції. У цих умовах на початок 1942 р. УАН припинила існування. Більшість інститутських колективів конституювалися в наукові секції при міськуправі, у тому числі - історико-філологічну, і в умовах військового часу намагалися охороняти рухомі пам'ятки української історії, вивчати й популяризувати їх. Зокрема Оглоблин О.П. разом з істориком Іванцовим І. 1941 року уклали монографію "Стародавній Київ".

Активну роботу вів невеликий колектив Інституту історії України, евакуйований до Уфі. Дослідницькі зусилля Інституту, очолюваного М. Петровським, спрямовувались на розробку історико-патріотичної тематики, підготовку статей, серії науково-популярних брошур про героїзм українських козаків та їх гетьманів, полковників П.Сагайдачного, І.Сірка, М.Кривоноса, І. Палія, І.Гонту, виступи перед червоноармійцями, робітниками військових підприємств.¹¹⁷

1942 року в Уфі був виданий науково-популярний "Нарис історії України", 1943 року перевиданий в Канаді, а 1944 року - у Києві, його підготував авторський колектив - К.Воблий, К.Гуслистий, Ф.Лось, М.Петровський, Л.Славіна, М.Супруненко, Ф.Шерстюк. Увінчалась успіхом багаторічна робота над чотирьохтомним підручником з історії України для вузів - побачив світ перший том.¹¹⁸ Написаний в умовах деякої відлиги,

пов'язаної з військовими діями, том викликав високу оцінку з боку багатьох істориків і неприховане злорадство заангажованих “колег”. У стінах Академії наук доводилось чути: “Український націоналізм приймається під час війни за патріотизм, але нічого, після війни ми з ними поквитаємося”.¹¹⁹

Деяка краєзнавча робота проводилась і на окупованих територіях. 1941 року відновили роботу загальноосвітні школи, деякі технікуми і вищі навчальні заклади. У Дунаєвецькому районі Кам'янець-Подільської області, наприклад, розпочали роботу 4 середніх, 12 неповних середніх і 16 початкових шкіл, у них навчалось 5480 дітей.¹²⁰ В області діяли Славутський педтехнікум, Говірський, Голозубинецький, Новоушицький технікуми сільського господарства. Восени розпочав роботу Кам'янець-Подільський педінститут.¹²¹ Ще в жовтні 1941 р. продовжувався набір студентів на лінгвістичний /німецький відділ та відділ української мови/, історико-географічний та фізико-математичний факультети. На 16 листопада було подано 230 заяв.¹²² Обов'язковим при вступі став іспит з німецької мови. Слід зазначити, що окупаційна влада зразу ж взяла курс на обмеження і кількості охоплених навчанням, та і якості підготовки. 12 жовтня 1941 року Кам'янець-Подільська обласна управа, своєю постановою проголосивши неповну середню всвіту обов'язковою і безкоштовною, довела наповнюваність у 1-4 класах до 50 учнів, у 5-7 - до 40-45.¹²³ Але вже в лютому 1942 року Дунаєвецький окружний комісар видав розпорядження, за яким “середні школи від 8 класу перестають існувати”.¹²⁴ Це була реакція на вимогу Е.Коха: “Відкриття учбових закладів рахую цілком невідповідним, тому що тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітникові освіта може тільки зашкодити. Тому наказую закрити всі учбові заклади, котрі до цього часу ще випадково, можливо, існують де-будь із-за неуваги наших німецьких керівників. Можливим є відкрити тільки незначну і необтяжуючу для місцевого бюджету кількість початкових шкіл і деякі види ремісничих”.¹²⁵

Найшвидше наслідки цього наказу відчули волиняни, ближчі до резиденції гітлерівського намісника в Україні. Якщо 1940-1941 н.р. у Луцьку діяло 15 шкіл - 5 середніх, 9 неповних середніх і 2 початкових та ще 2 школи для дорослих, то вже 1943-1944 н.р. - 4 народних школи, в яких працювало 10 учителів.¹²⁶ Були заборонені радянські програми й підручники, особливо, - з суспільних дисциплін. Учителі самостійно готували лекції, які підлягали контролю з боку окружних та райміськвідділів освіти. Але це давало учителям можливість у більшій мірі звертатися до історії краю, села, фольклору, звичаїв та обрядів.

З приходом німців патріотично настроєна інтелігенція надіялася на відродження українського національно-культурного і, навіть, - державного життя. У перші дні війни представники ОУН поширили свої дії на регіони Правобережної України, що попали під окупацію, намагаючись сформувати українські органи місцевої влади, культурно-освітні установи, відродити українську православну церкву. Повсюдно відкривалися осередки “Просвіти”, які поверненням до історичного минулого, культурної спадщини прагнули відродити національні почуття.

У Проскурові національну ідею обстоював і прагнув втілити в життя голова міської управи Ліщинський, що підібрав в усі відділи управи виключно українців. У Дунаєвецькому гебіті - благочинний Левицький Василь Костянтинівич, уродженець с. Козин Дубенського району, направлений у дунаєвецьку благочинію митрополитом Волинським і Житомирським Олексієм.¹²⁷ 26 травня 1942 року біля дунаєвецької Михайлівської православної церкви був висипаний курган, встановлений й урочисто освячений хрест на честь загиблих за незалежну Україну воїнів УНР. Такі ж акції відбувалися в селах. У Михайлівні на кургані була встановлена таблиця з іменами вояків армії УНР.¹²⁸ “Просвіти” повертали до життя заборонені гаївки, колядки, народні історичні пісні, вистави. Однак німецька влада, що взяла курс на згортання самостійницьких тенденцій в Україні, досить скоро заборонила “Просвіту”, а влітку 1942 року її активних діячів заарештувала й знищила. У кам’янці-Подільському, наприклад, були розстріляні 150 просвітників, серед них – директор педінституту І. Боднарчук.

Деяку краєзнавчу роботу проводили вцілілі музеї. З приходом окупантів почалася їх реекспозиція, пристосування експозиційного показу до вимог нової влади. Фонди 562-ий Держархіву Рівненської та 2083- й - Волинської областей зберігають свідчення неймовірних зусиль того покоління музейників по збереженню і врятуванню рухомих пам'яток від чужих та “своїх” грабіжників.

Луцьк був окупований вже 25 червня 1941 року. І хоч музей готувався до евакуації, був складений реєстр предметів для вивозу, однак виїхати з прикордонної зони не вдалося. Вже в перший день окупації хтось розбив вітрину, забрав кілька візантійських золотих монет. Володимир Чубинський, що приступив до обов'язків директора музею 15 серпня 1941 року, більше ховався від сторожа музею Леха - людини грубої, халатної, переносячи найбільш цінні

експонати до невеликої архівної кімнати.¹²⁹ 2 листопада 1941 року Луцький краєзнавчий музей відкрив двері для відвідувачів. Діяли археологічний, історичний, етнографічний, мистецький відділи. Деякий період науковим працівником і заступником директора музею був Анатолій Дублянський, до переходу в редакцію луцької газети “Український голос” проводив краєзнавчу роботу, вів листування з Ольгою Косач-Кривинюк, отримав від неї рукописи спогадів про перебування Лесі Українки в місті.¹³⁰

Наприкінці грудня 1942 року відновив роботу Рівненський історико-краєзнавчий музей. Історичний відділ, а згодом і музей очолював Юрій Шумовський. Він народився 1908 року в с. Мирогоща Дубенського повіту, отримав богословську освіту у Варшавському університеті, працював у церкві, учителював, був одним з фундаторів Дубенського краєзнавчого музею, науковим співробітником Рівненського обласного історико-краєзнавчого музею. Вів розкопки біля сіл Листвин, Конюшки, Острожець, Городок. Вивчав історію рідної Мирогощі. Ці заняття продовжив у час окупації, публікував краєзнавчі розвідки в пресі.¹³¹ Він подав голос на захист пам'яток історії і культури краю, видрукувавши в першому числі “Волині” статтю “В охороні мистецтва і пам'яток Волині”.¹³² І все ж музей зазнав спустошення й роз-

крадання. “Все краще - картини, відділ етнографії німці вивезли з музею, а решту піддали знищенню”, - фіксує одна з повоєнних інформацій про музей.¹³³ Рівненський музей проводив деяку роботу з музейними закладами краю, зокрема - Дубна, Острога, - наради, семінари, перевірки.¹³⁴

Дубенський історико-археологічний музей на початку окупації мав 5500 фондів предметів. Зусиллями М.І. Островського вдалося врятувати частину фондів. 17 квітня 1944 року заактовано 2419 експонатів, 1215 з яких склали археологічні пам'ятки, решта - нумізматичні, фотографії, книги, ікони, вишивки, предмети побуту. Найбільш цінні нумізматичні й образотворчі музейні предмети рекувізували окупанти.¹³⁵

Ю.В.Новицький в Острозі найбільш цінні експонати переховував у друзів. У такий спосіб урятував ряд культових предметів з місцевої синагоги.¹³⁶ З 18 червня 1942 року працював кременецький музей.¹³⁷

Збереглись відомості про роботу Проскурівського музею. У жовтні 1941 року проводилась його реорганізація. Були відкриті природничий, археолого-палеонтологічний, мистецький відділи та бібліотека. Співробітники музею брали курс на всестороннє вивчення і висвітлення рідного Поділля, його історії, геології, фауни.¹³⁸

Під час війни функціонував Волинський науково-дослідний музей в Житомирі. Приміщення музею зазнало руйнування, експонати - пограбування. Житомирська робоча група оперативного штабу Розенберга по вивезенню мистецьких цінностей за наказом Клемма найцінніші полотна картинної колекції забрала до генерал-комісаріату. Але вивезти не встигла, бо в листопаді 1943 року раптовим ударом місто було визволене. Всеволод Ілліч Бруховський ще в ході бойових дій забив двері до кімнати, де зберігалися картини. Полотна Рубенса, Тіціана та інших європейських художників переховав у підвали Преображенського кафедрального собору.¹³⁹

Велику пам'яткоохоронну роботу в роки війни вів директор Вінницького краєзнавчого музею Подольський В.І. 20 листопада 1941 року німецькі солдати вдерлися до музею, який перебував у стадії реорганізації, почали бити вітрини, забирати експонати, не звертаючи уваги на протести директора та співробітницю Тимофієвої Т.М.¹⁴⁰ У вересні 1942 року штабт-комісар Маргенфельд наказав вилучити п'ять картин, цінну кераміку. Згодом почалася планова рекувізіція - 43 ящики музейних предметів були підготовлені для відправки до Німеччини. Музей втратив 6 художніх полотен, 60 килимів, 1000 керамічних виробів, 1000 вишивок, 1000 нумізматичних одиниць та інше, всього - на 308500 крб.¹⁴¹

Певну роль в активізації й популяризації краєзнавчих досліджень відіграла українська преса. Рівненська газета “Волинь”, яку 1941-1942 рр. редагував Улас Самчук, відомий письменник і журналіст, опублікувала краєзнавчі розвідки Ю.Шумовського “Праісторія Волині”, “Придорожні святині в Україні”, його нариси про село Мирогоща, містечко Острожець, краєзнавчі матеріали інших авторів.¹⁴² На Волині в роки окупації видавалися й інші українські газети. У Луцьку – “Український голос”, який редагував В.Постригач, потім - А.Дублянський, у Житомирі – “Голос Волині”. У Рівному - крім “Волині” виходили “Вісті для українських селян”, “Український

хлібороб”, “Оленя”, в Антонінах – “Світлий промінь”, в Ізяславі – “Заславський вісник”, у Шепетівці – “Нова Шепетівщина”.¹⁴³

Час від часу зверталася до місцевої історії кам'янецька газета “Подільнин”, “Дунаєвецькі урядові вісті” та інші часописи.

Яскравим прикладом краєзнавчої роботи на окупованих територіях є факт збору, обробки матеріалів та написання історії 45 населених пунктів Антонінщини Антонінського району Кам'янець-Подільської області.¹⁴⁴ Важко сьогодні встановити мету таких занять. Можливо нове німецьке керівництво виявило бажання глибше пізнати минуле підвладної території для вдосконалення управління мікрорегіоном. Можливо новій владі потрібні були історичні матеріали, підготовлені в новій ідеологічній транскрипції, для використання в навчальній і пропагандистській роботі. Зате достеменно відомо, що ініціатива вийшла з гебітскомісаріату, письмове розпорядження про написання історії району завізував окружний комісар Шорер.¹⁴⁵ А виконували - райуправа, відділ освіти та в основному - учительство Антонінського району.

Розпорядженням голови райуправи була створена комісія для систематизації матеріалів і написання історії району в складі Осипчука Петра Сергійовича, Луцюка Маркела Радіоновича, Рогальського Володимира Калістовича, Прохорчука Василя Макаровича, Волицького, Яремчука, Кондратюка, Скакуна. Очолив комісію голова районної управи Мазуркевич Корній Сергійович.¹⁴⁶ На ім'я волосних старшин пішла директива “визначити по кожному селу найбільш підготовлених людей для збору матеріалів”. Були встановлені строки їх передачі до районної комісії. Ця кількамісячна краєзнавча акція завершилася написанням нарисів історії населених пунктів і в кінцевому варіанті - історії всього Антонінського району.

Ще за 30 років до виходу історії міст і сіл Хмельницької області були складені перші літописи населених пунктів, що зафіксували ряд цікавих історичних фактів. Ружицький Л.М. доводив, наприклад, що селу Зелене - більше 300 років, а назву йому дав пан на прізвище Зелений, що напередодні реформи кріпосного права мало воно 97 дворів, 1274 душі населення. 1892 року збудована школа, 1907-го - церква, 1930 року, у час колективізації, в селі сталася “волинка”, розгромлена загонами НКВС. 14 селянських родин були вислані до Сибіру, 43 господарства розпродані, решта 164 із 168 сімей “добровільно” вступила до колгоспу.¹⁴⁷

Історія Антонінського району - більша за об'ємом, близько друкованого аркуша. Вона інформує, що 1942 року район налічував 45 сіл, 37227 жителів - 16046 чоловіків і 21181 жінку, 34970 українців, 2144 поляки, 63 росіян, по 8 - білорусів, чехів, німців, 26 - інших національностей.¹⁴⁸ Наводяться приклади татарських набігів. Один з них 1593 року привів до знищення біля тисячі волинських поселень.¹⁴⁹ Із нарису дізнаємося, що незадоволені результатами реформи 1861 року на боротьбу піднялися жителі Тернавки, Нового Села та інших. 1863 року край став місцем запеклих боїв між польськими повстанцями і російськими військами. Нарис містить деякі цифри господарського розвитку краю в дореволюційні часи, факти посиленої експлуатації, безпросвітної бідності. “Перед війною 1914 року майже 50-60 чоловік з кожного села

працювали в Америці”, - твердять автори.¹⁵⁰ Багато уваги приділено періоду колективізації, репресій. В результаті “волинок” з району було вислано 416 сімей, 899 господарств так званих “експертників”, обкладених непосильними податками і в такий спосіб розорених, було розпродано. Не дивлячись на це, ще 1938 року в с.Севруки 40 чоловік, а в Новому Селі - 20 залишалися поза колгоспами. Репресії 30-х років забрали близько півтисячі жителів району, 237 пропали безвісти.¹⁵¹

І все ж фактологічний бік праці недостатній, нариси носять декларативний характер, вони позбавлені персоналій, мають прогалини в історичному часі. Відсутні будь-які посилання на джерела. І це - зрозуміло. Автори, відірвані від історичних бібліотек та архівів, спиралися в основному на поточні документи окупаційних установ, перекази, легенди, спогади очевидців, досить легко обходились з аргументацією, нерідко спотворюючи історичну істину. А головне, - історія писана на замовлення, тому радянський період показаний в різко негативних тонах. Практично немає жодного речення про якийсь прогрес у соціально-економічному чи культурному розвитку. Своєю суттю цей розділ підводив читача до логічного висновку про визвольну місію німецької армії: “Німеччина, яка межувала з Советським Союзом, бачила неправду, яка панувала в СРСР. І вона рішила скасувати ненависний режим більшовиків та жертв... Всім цим заходам народ вдячний німецькому воякові, що звільнив нас від ярма більшовизму”.¹⁵² Історія вкладена в нові ідеологічні лекала: “Більшовизм - ворог, німецька армія – визволителька”.¹⁵³

І все ж, не дивлячись на серйозні недоліки нарисів й різко протилежне їх ідеологічне забарвлення, що вкотре засвідчує пагубність відходу від історичної правди в угоду політичному моменту, багатомісячна праця дослідників-краєзнавців Антонінщини привернула увагу населення краю до історичних витоків, залишила десятки нарисів, довела нездоланність краєзнавчого руху навіть у самих екстремальних умовах.

Однак краєзнавча робота часів окупації була епізодичною, планового наукового пошуку не велось. Подвиг тогочасного покоління краєзнавців полягав у тому, що історичними розвідками, мовою експозицій і словом екскурсоводів, журналістів, бібліотекарів будились у земляків патріотичні почуття, підтримувалась віра в нездоланність українського народу.

У роки війни радянський уряд також звернувся до історико-культурних надбань, використовував їх для підняття патріотизму народу. 22 червня 1942 року Наркомос РРФСР видав наказ “Про заходи по розвитку краєзнавчої роботи в дні війни”.¹⁵⁴ Влітку 1942 року Наркомат освіти УРСР рекомендував науковим і культурноосвітнім установам “посилити збирання місцевого матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні”.¹⁵⁵ 26 квітня 1942 року союзний уряд створив Комісію по обліку і охороні пам'яток мистецтва при Всесоюзному комітеті в справах мистецтв.¹⁵⁶ Комісія розпочала облік і взяття під державну охорону вцілілих пам'яток на визволених територіях, у тому числі - України.

11 серпня 1944 року Раднарком УРСР прийняв постанову “Про збирання фольклору, створеного за час Великої Вітчизняної війни, та проведення

республіканської наради практиків-збирачів фольклору", якою доручив Наркомату освіти та управлінню в справах мистецтв через відділи освіти, будинки народної творчості організувати вчителів, культосвітніх працівників, колективи БНТ на збір фольклору, створеного на фронтах, у партизанських загонах, на окупованих територіях. Постанова передбачала розробку рекомендацій з цього питання, виділення премій збирачам фольклору, проведення наради з 50 практиками й видання в IV кварталі 1944 року збірки кращих зразків фольклору.¹⁵⁷

Велику роботу по формуванню джерельної бази краєзнавства проводили архівісти. Слід віддати належне керівникам управління державними архівами НКВС України, які ще восени 1941 року створили дві спецгрупи істориків-архівістів для керівництва роботою архівними установами, евакуації документів, збору матеріалів у прифронтовій смузі. 16 лютого 1942 року був виданий обіжник "Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників". На органи НКВС та архівні установи було покладено завдання збирати й охороняти архівні документи та інші матеріали, що відображали героїчну боротьбу радянського народу проти фашистів. Ця робота покладалася на оперативні групи з архівістів визволених областей, які брали участь у зборі матеріалів й облаштуванні архівів.

З початком визволення Правобережної України вони діяли і на території Волині, Поділля, Київщини. 5 лютого 1944 року група в складі С. Качура, Г. Нікуліна прибула до Рівного, 8 березня - у складі Стельмаха та Я. Пасемко - до Луцька. В їх роботі брав участь В.І. Стрельський, який згодом - з жовтня 1944 по серпень 1947 року - очолював Центральний державний історичний архів УРСР. У Рівному цій групі вдалося виявити й зберегти значну частину архіву рейхскомісара України Еріха Коха.¹⁵⁸

Рухаючись слідом за армією в кожному населеному пункті архівісти знаходили документи, які допомагали швидше відновлювати архівну справу. Самі оперативні групи ставали основою колективів обласних архівних відділів. За період війни ними було зібрано 43103 брошури, листівки, плакати, відозви, 41064 газети, 68963 фотонегативи і позитиви та багато інших документів, що склали 4715 фондів - 481479 справ.¹⁵⁹

І це було дуже важливо. Адже за роки окупації кожен архів зазнав непоправних втрат. Проскурівський архів, наприклад, недолічився 1200 фондів, серед яких - 53 дореволюційних. А це - 230 тисяч справ.¹⁶⁰ Було пограбовано і списано 30 тис. одиниць збереження Луцького історичного архіву. У Рівному знищено 1217 архівних справ та 19 тон розсипу. Окупанти викинули із замку в Дубно архів князів Любомирських й використовували його для опалювання. Були зруйновані два сховища Кам'янець-Подільського обласного історичного архіву, вивезений до Німеччини вагон давніх актів.¹⁶¹ На Вінниччині окупанти знищили 43 тис. архівних справ.¹⁶² Не було жодної архівної установи, яка б не зазнала збитків і не починала з відновлення.

Серйозну допомогу архівістам надала постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 року "Про заходи по створенню документальної бази по історії

України та історії Вітчизняної війни і впорядкуванню архівного господарства УРСР”. Вона поставила завдання до кінця 1944 року завершити ремонт архівів і впорядкування документальних матеріалів, передбачила передачу документів окупаційних властей до архіву НКВС, доручила Архівному управлінню при уряді та Інституту історії АН УРСР підготувати і видати документальний збірник. На підставі постанови відкривалася аспірантура при ЦДІА, організовувалась підготовка архівістів у вузах.¹⁶³

По лінії НКВС був надісланий обіжник-вимога організувати збір листів з німецької неволі. У серпні 1945 року вони були направлені до кожної сільської Ради. “Всім головам сільських Рад. Села Блищанівка. Зберіть декілька листів і листівок, отриманих від людей, що були насильно вигнані на каторгу до Німеччини, і вишліть до райвідділу НКВС. Начальник Дунаєвського райвідділу НКВС старший лейтенант міліції Пономаренко”, - зазначалося в телеграмі, що надійшла до Блищанівської сільської Ради Кам'янець-Подільської області.¹⁶⁴ На основі зібраних матеріалів 1947 року побачив світ збірник листів з фашистської неволі¹⁶⁵, який готував подольчанин, вихідець з Дунаївців Хмельницької області Федір Павлович Шевченко, тоді кандидат історичних наук, начальник науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР, завідуючий кафедрою архівознавства Київського державного державного університету, з вересня 1945 року і до кінця 1949 р. - заступник голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. Федір Павлович був редактором збірника й автором передмови.¹⁶⁶ У цей період на допомогу збирачам документів, фольклорних матеріалів та дослідникам періоду війни він підготував та опублікував методичні рекомендації “Хроніка подій війни на Україні” і хронологічного довідника “Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією”.¹⁶⁷

Відновлення архівів відбувалося у важких умовах - не вистачало коштів, приміщень, кваліфікованих кадрів. І все ж Рівненський архів відкрився 5 лютого 1944 року. На 1 січня 1945 року в його сховищах було зібрано близько мільйона архівних справ. Колектив працював над виявленням документів до збірки “Україна у Великій Вітчизняній війні”.¹⁶⁸ У березні 1944 року відновив роботу Держархів Волинської області. На початок 1947 року він мав 305 фондів, хоча матеріалів у них було менше, ніж до війни.¹⁶⁹ 1944 року діяв Житомирський архів і його Бердичівський філіал. Велась велика робота по відновленню і організації роботи архівів столиці та Київщини.

На кінець 1945 р. архів Кам'янець-Подільської області упорядкував 10465 справ, зібрав 459 газет, 482 брошури, 216 книг, 108 плакатів, 632 листівки, 2424 фотографії, 19757 листів, 832 спогади про німецьку неволю.¹⁷⁰ Протягом 1946-1950 рр. прийняв більше 200 тисяч справ з Центрального історичного архіву, Ростова та міських і районних архівів області. Кам'янець-Подільський районний архів передав 24630 одиниць збереження, Ізяславський - 2250, Дунаєвський - 1374. Ця робота всіляко стимулювалася. 1950 року Кам'янецький облархів упорядкував 101744 справи - по 4239 на кожного працюючого, провів наукову експертизу кожної другої справи, а тому вийшов

переможцем змагання і був нагороджений перехідним червоним прапором Міністерства внутрішніх справ.¹⁷¹

На протязі 40-х років здійснена велика робота по відновленню бібліотек - важливих центрів краєзнавства. Ще до початку війни накопили вони чималий краєзнавчий ресурс, створили відділи “Подоліка”, “Волиніка”, набули великого досвіду бібліотечного краєзнавства. Однак репресії і, головне, війна завдали книгозбірням настільки відчутного удару, що навіть М.С.Хрущов, 1 березня 1944 року доповідаючи на VI сесії Верховної Ради УРСР, торкнувся даної проблеми, вказав, що “німці розтягли з бібліотек м.Києва більш як чотири мільйони книг”, і поставив завдання загальними силами відродити їх діяльність.¹⁷²

За період окупації бібліотеки Кам'янець-Подільської області втратили 1.223.400 книг на суму 1.268.104 крб.¹⁷³ Майже повністю були знищені сільські бібліотеки. Якщо до війни їх налічувалось 1004 з книжковим фондом 808600 томів, то на початок 1945 року вдалося відновити роботу 125 і зібрати 40100 примірників книг.¹⁷⁴

Фашисти спалили Вінницьку обласну бібліотеку. Якщо 1940 року вона мала близько 400 тис. книг, обслуговувала 15 тисяч читачів, то 1944 року вдалося покласти на полиці лише 100 тис. книжкових одиниць, що збереглися в приміщенні “Мурів”. Збитки склали 2.158.000крб.¹⁷⁵

Окупанти зайняли будинок Житомирської бібліотеки, знищили фонд, пограбували раритети. Зусиллями Б.Л.Лех, К.С.Пословської, які заховали частину книг у підвалах, дещо вдалося врятувати.¹⁷⁶ Тому 1944 року 7 тисяч житомирян отримали можливість взяти в бібліотеці 78 тис. книг.¹⁷⁷

Волинська та Рівненська обласні бібліотеки беруть свій відлік з довоєнних 1939-1940 років. Рівненська обласна бібліотека для дорослих створена 3 лютого 1940 р. Її фонди склали 30 тис. примірників літератури з приватних бібліотек, у першу чергу - князів Любомирських, польської бібліотеки для вчителів, повітового відділу молодіжної освітянської бібліотеки, польської гімназії.¹⁷⁸ Після прийняття 8 травня 1940 року постанови уряду про організацію музеїв і бібліотек в областях Західної України їм була надана певна допомога. Бібліотека Академії наук СРСР у приєднані області України і Білорусії направила 100 тис. примірників наукової літератури, її приклад наслідували бібліотеки Києва, областей Радянської України. Видавництво “Радянський письменник” для читачів Західної України за 5 місяців видало великим тиражем 14 книг – “Правда” і “Богдан Хмельницький” О.Корнійчука, “Вершники” Ю.Яновського, “Олександр Пархоменко” П.Панча, “Мати” А.Головка, “Альоша Богунець” М.Тардова, “Вибрані новели” І.Ле, поезії М.Бажана, П.Тичини, М.Рильського, В.Сосюри. А.Малишка.¹⁷⁹

Однак за роки окупації книжковий фонд Рівненської бібліотеки був розтягнутий, залишилося всього 2500 видань. І все ж у жовтні 1944 року бібліотека, очолена О.С.Польохіним, відчинила двері першим читачам. Працювало 6 чоловік, діяли відділ обробки, абонеент, читальний зал.¹⁸⁰ 1945 року бібліотека поповнилась 9056 книгами. Організовувались виставки, лекції, зустрічі, зокрема - з учасником Великої Вітчизняної війни Федченком. Але на

19 книжкових виставок не було жодної краєзнавчої.¹⁸¹ Не дивлячись на обмежений фонд, література постійно “чистилась”: 7 березня 1951 р. цензор І.І. Клименко вилучив з бібліотеки 8 “шкідливих” книг,¹⁸² 11 серпня – 31 книгу.¹⁸³ Процедура вилучень була частою, критеріями слугували не стільки фізичний знос книг, як причини ідеологічного характеру.

Волинська обласна бібліотека для дорослих до війни мала 150 тис. книг, розміщених в 15 кімнатах, 1500 читачів. Німці, вивільняючи приміщення під адміністративні установи, викидали книги через вікна, палили бібліотечні меблі, устаткування. З приходом радянських військ почався збір книг - 25 тис. знайдено в підвалах, 6 тисяч добули з-під снігу біля вокзалу, 6792 знайшли на горищах та в підвалах сусідніх будинків. Таким чином було зібрано 55792 примірники.¹⁸⁴ Оскільки в школах Луцька збереглося за роки окупації всього 80 книг, а починати навчання потрібно було негайно, бібліотека частину літератури передала закладам освіти.¹⁸⁵ Відновленим бібліотекам подавали допомогу читачі. Було обладнано 6 кімнат, де працювало 8 бібліотечних працівників. 1944 року 9271 читач отримав 20273 книги, брошури, журнали, у т.ч. - 3563 з історії, 355 - географії. У виставках, фотомонтажах, лекціях - жодної краєзнавчої теми.¹⁸⁶ Звіт 1945 року в розділі “Характеристика попиту читачів” не зафіксував краєзнавчих зацікавленостей, зате великим попитом користувалася література “на допомогу вивчаючим історію ВКП/б/, класиків марксизму-ленінізму”.¹⁸⁷ З 36 виставок тільки одна “Про звільнення Волинської області від німецько-фашистських загарбників” /до першої річниці/ стосувалася краєзнавства. Була підготовлена і лекція “Про історію м. Луцька”.¹⁸⁸ 1948 року бібліотеку поповнили 19.123 книги, і фонд склав 106.999 примірників.¹⁸⁹ 1950 року бібліотека не мала ні краєзнавчого підрозділу, ні працівника, який би відповідав за краєзнавство. Не ставила вона й конкретних краєзнавчих завдань. Цим займатись було небезпечно. Тому й на 104 виставки літератури не було жодної краєзнавчої. Вечори приурочувалися А.П.Чехову, О.М.Горькому, виборам. Сім конференцій теж обійшли краєзнавчу тематику. Єдиний метелик - тематична картотека “Волинь /Історія, партійне, господарське та культурне життя/”.¹⁹⁰

Важливе місце в краєзнавчій роботі займали пам'ятники історії та культури. По мірі визволення українських територій проводився облік збитків, завданих окупацією. У Кам'янець-Подільській області було знищено 62 монументальних пам'ятники, руйнації зазнали ізяславська синагога, замок Синявських у Меджибожі, пам'ятник учасникам громадянської війни у Плужному.¹⁹¹ У Київській області було знищено 26 монументальних пам'ятників.¹⁹² Великих збитків було завдано пам'ятникам Вінниччини, зокрема - Гоголю, Суворову, Леніну.¹⁹³

Ще йшли бої на Україні, як уряд почав вживати заходів для відновлення пам'ятників історії і культури. Особлива увага приділялася пам'ятникам радянської доби, увічненню подвигу радянських воїнів, партизанів і підпільників. 1 квітня 1944 року Рада Міністрів і ЦК КП/б/ У прийняли постанову “Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни”. Партійним і

радянським органам доручалося організувати військових облік цвинтарів, братських та індивідуальних могил загиблих, упорядкувати їх.

27 березня 1944 року була прийнята спільна постанова політичного й державного керівництва “Про організацію Софійського заповідника”, 30 травня 1944 року - урядова постанова “Про відновлення Державного історико-культурного заповідника “Киево-Печерська Лавра”. 20 березня 1945 року РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову “Про створення музею-заповідника “Поле битви за Київ”. 6 грудня 1945 року Раднарком України і ЦК КП(б)У затвердили “Положення про пам'ятники культури і старовини”.¹⁹⁴ Була створена комісія, яка на основі “Положення про урядову комісію по охороні пам'ятників культури і старовини при Раді Міністрів Української РСР”, затвердженого 10 серпня 1946 р., взялася координувати діяльність державних органів у питанні пам'яткоохоронної роботи, розглядала і схвалювала проекти будівництва пам'ятників.¹⁹⁵

29 травня 1946 року була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР “Про створення і спорудження бюстів двічі Героїв Радянського Союзу”. 1948 року розпочато створення 19 таких пам'ятників.¹⁹⁶

30 грудня 1948 року Рада Міністрів УРСР постановою “Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР” звернула увагу пам'яткоохоронних органів на серйозні недоліки в цій галузі, відсутність узгодженості в їх діяльності, розподілила сфери відповідальності між Комітетом у справах культурно-освітніх установ і Комітетом у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР, а також затвердила “Положення про охорону пам'яток культури на території УРСР”.¹⁹⁷

Тиск центральних державних установ спричиняв відповідні пам'яткоохоронні дії в областях. Виконком Вінницької міської Ради 2 вересня 1944 року теж створив комісію для уточнення і виявлення архітектурних, художніх та історичних пам'ятників. 18 серпня 1945 року виділив 7.500 крб. для встановлення меморіальних дощок у місцях історичного значення.¹⁹⁸

31 серпня 1946 року Вінницький облвиконком постановою “Про стан благоустрою і охорони пам'ятників культури і старовини, видатних історичних місць на території Вінницької області” затвердив перший список пам'ятників республіканського значення, куди ввійшли Немирівське городище, наскальне зображення в с.Буша Ямпільського району, приміщення літинської тюрми, де свого часу був ув'язнений Устим Кармалюк, музей-садиба Коцюбинського.¹⁹⁹

Протягом 40-х років на Вінниччині були відновлені 18 пам'яників В.І.Леніну, М.В. Гоголю, учасникам громадянської війни, побудовано 117 пам'ятників учасникам Великої Вітчизняної війни.²⁰⁰ На звернення Вінницького облвиконкому Рада Міністрів УРСР постановила увічнити пам'ять М.О.Некрасова в с. Юзвині Вінницького району.²⁰¹

Однак і в цей період мало місце руйнування історичних пам'яток. 1945-1946 рр. були розібрані і використані як будівельний матеріал цегляні стіни Мурів у Вінниці, замкова стіна - у Тульчині. Подібні факти мали місце в інших областях. Тому постановою від 30 грудня 1948 року Рада Міністрів УРСР засудила такі факти й поклала на обласні, міські та районні органи влади

відповідальність за збереження, охорону й утримання в належному стані пам'ятників історії та культури. У відповідь Вінницький облвиконком зобов'язав відповідні органи посилити контроль за станом пам'ятників, попередив про недопустимість їх використання не за призначенням, затвердив нові реєстри пам'яток історії, архітектури і мистецтва, до яких включив 188 об'єктів. Серед них - 133 пам'ятники республіканського і 55 пам'ятників місцевого значення. До реєстру ввійшли садиби М.М.Коцюбинського, Д.К. Заболотного, будинок О.В. Суворова в Тиманівці, будинок декабристів у Тульчині, приміщення літинської в'язниці, захоронення Д. Нечая, П. Ніщинського, М. Леонтовича, Героїв Радянського Союзу В.С. Коноваленка, Н.Ф. Степового, П.В. Дробишева, І.Л. Могильчука.²⁰²

У такий спосіб по всій Україні на 1 січня 1950 р. було взято на облік 47043 пам'яток республіканського та місцевого значення, у т.ч. історії - 1522, археології - 2153, меморіальних – 130, Великої Вітчизняної війни - 43238.²⁰³

По регіонах Правобережної України це виглядало так:²⁰⁴

Область	Пам'ятників						Всього
	Історії	ВВв	Археології	Меморіальних	Респуб. значення	Місцевого значення	
м.Київ	63	89	72	20	94	140	234
Вінницька	64	3434	123	17	7	3631	3638
Волинська	33	5519	3	3	2	5556	5558
Житомирська	50	628	81	5	23	796	818
Кам'янець-Подільська	35	482	-	-	22	495	517
Київська	68	24	9	12	23	40	113
Рівненська	65	17	344	3	1	428	429
Разом	378	10193	633	50	172	11135	11307

Аналіз таблиці дає змогу побачити серйозну неухвагу в окремих областях до обліку й взяття під охорону пам'ятників культури й старовини, недостатню в постановку археологічних досліджень у Волинській, Кам'янець-Подільській областях, відсутність чітких критеріїв визначення пам'ятників Великої Вітчизняної війни. І все ж факт проведення такого обстеження, розгляду на засіданнях виконкомів реєстрів пам'ятників посилив відповідальність, привів до деяких зрушень у роботі.

З великими труднощами відновлювали діяльність музеї Поділля, Волині, Київщини. Важких втрат завдала їм війна. Непростими виявились кадрові проблеми - одних працівників забрала війна, дехто покинув низькооплачувану й небезпечну з точки зору репресій справу, окремі музейники покинули Україну або були усунуті з роботи як такі, що працювали на окупованій

території. Нерідко колишні музейні приміщення були зайняті іншими установами. Всі вони, як правило, потребували капітального ремонту.

У Кам'янець-Подільській області пограбовані всі п'ять довоєнних музеїв, зруйновані Шепетівський та Ізяславський.²⁰⁵ Кам'янець-Подільському музею нанесено збитків на 6.270.562 карбованці, були пограбовані нумізматичні колекції, предмети живопису, скульптури, етнографії, рідкісні документи і книги.²⁰⁶

10 листопада 1944 Раднарком УРСР прийняв постанову "Про повернення музейних експонатів",²⁰⁷ якою звернувся до установ, організацій, населення міст і сіл повернути те, що з музейних цінностей попало до них у роки війни, а також ті предмети, які б допомогли матеріалізувати процес історії в експозиціях музеїв, доручив відповідним органам вжити різних заходів, у тому числі - морального та матеріального заохочення, для відновлення роботи.

В результаті 1944 року Кам'янець-Подільський музей прийняв 2840 відвідувачів. Він мав у штаті 3 працівники, знаходився на міському бюджеті. Директор Ф.А.Приходько докладав зусиль для повернення музею статусу республіканського, розширення штату, поліпшення фінансування. 1 червня 1946 року таке рішення відбулося, музей отримав можливість збільшити штат до семи чоловік. Були затверджені відділи історичний, пам'ятників старовини, природи, Великої Вітчизняної війни. Музей осів у фортеці. 1946 року кількість відвідувачів зросла в шість разів порівняно з першим повоєнним роком. 1947 року фонди мали 15181 музейний предмет. У приміщенні колишнього кафедрального костюлу був розгорнутий відділ атеїзму.²⁰⁸

У вересні 1944 року прийняв перших відвідувачів Вінницький краєзнавчий музей. Велику роль у збереженні експонатів і відродженні роботи музею відіграв В.І.Подольський, який очолював музей протягом 1941-1945 рр. Музей мав відділи історії, природи, мистецтва, розгорнув експозиції в залах революції та Великої Вітчизняної війни.

Держава всіляко підтримувала музеї. У плані відбудови і розвитку народного господарства на 1946-1950 рр. передбачалося збільшення їх числа до 159, виділення коштів на відновлення довоєнних і будівництво нових. Була проведена реорганізація управління музейною справою. 10 травня 1945 року Вінницький облвиконком постановою № 536 утворив новий обласний відділ культурно-освітніх закладів, а в його складі відкрив штатну одиницю інспектора по музеях.²⁰⁹ Відповідні зміни відбулися в інших областях.

1944 року союзний уряд прийняв рішення створити під Вінницею меморіальний музей-садибу Миколи Івановича Пирогова, відомого хірурга, педагога, громадського діяча /1810-1881/. Останні п'ятнадцять років життя провів він тут, у селі Вишня. 13 вересня 1947 року військово-медичний музей Збройних Сил СРСР був офіційно відкритий у садибі Вишня.²¹⁰ Його склали будинок, де жив засновник військово-польової хірургії, будинок-аптека, садиба в 16 га та склеп з набальзамованим тілом М.І.Пирогова. Музейні експозиції зайняли 10 залів головного корпусу та будинку-аптеки. У парку був встановлений бюст ученого роботи скульптора І.Крестовського.²¹¹

1948 року мережу вінницьких музеїв поповнив музей О.В.Суворова в с.Тиманівка Тульчинського району. Він мав біля 700 експонатів, пов'язаних з життям відомого полководця, його перебуванням 1796-1797 рр. на Поділлі. Музей у числі перших став народним.²¹² 27 квітня 1950 р. Рада міністрів Української РСР та ЦК КП/б/У прийняли рішення "Про увічнення пам'яті великого російського полководця О.В.Суворова в зв'язку з 150-річчям з дня його смерті" і передбачила відбудову пам'ятників полководцю в Тульчині та Очакові.²¹³

На 1 січня 1950 року вінницькі музеї - обласний краєзнавчий та літературно-меморіальний М.М.Коцюбинського, меморіальні музеї академіка Заболотного Д.К., М.І.Пирогова, Тульчинський та Могилів-Подільський мали 14 тисяч експонатів. 1949 року їх відвідало близько 55 тис. екскурсантів.

У травні 1945 року відкрився для відвідувачів Житомирський музей. Його колектив продовжував традиції археологічного дослідження краю. Мав геологічний, зоологічний, ботанічний та мистецький відділи, обладнав новий відділ, присвячений Великій Вітчизняній війні, влаштував виставку зброї, яка користувалася особливою увагою школярів та студентів.²¹⁴

30 травня 1944 року підписав акт про прийняття Волинського краєзнавчого музею в Луцьку директор Засядчук В.П. Було виявлено і зафіксовано актом 27 шаф та вітрин з експонатами та ще 188 окремих предметів. Втрати цього музею були чи ненайбільшими на Волині.²¹⁵ У липні 1944 року музей відновив роботу в будинку по вул. Сенкевича, 31, а 1949 року займав 10 кімнат, мав бібліотеку і штат - 7 осіб з місячним фондом 2242 карбованці. Очолювала колектив Віра Трохимівна Тривайло, науковими працівниками були Коростильова Ганна Петрівна і Левицький Олександр Ананійович, бібліотекарем - Зеленська Варвара Дмитрівна.²¹⁶ Функціонувало 4 відділи - історії дореволюційного періоду і 1939-1941 рр., природи Волині, соціалістичного будівництва на Волині.²¹⁷ Нараховувалося 25586 експонатів. Бібліотечний фонд складав 150 архівних матеріалів, 4190 книг та брошур, 24 стародруки, 483 журнали, всього - 4847 одиниць.²¹⁸ Колектив опрацьовував теми "Корисні копалини Волині та їх використання в промисловості", "Тваринний світ Волині", "Революційна боротьба на Волині за панської Польщі", "Історія Олики /до 800-річчя/", готував лекцію "Історичні пам'ятники Волині", що вимагало історико-краєзнавчого дослідження Волинської землі.²¹⁹

1944 року в приміщення по вул. Червоноармійській, 33 був переведений Рівненський краєзнавчий музей. Одночасно йшла робота по капітальному ремонту й реконструкції приміщення та розгортанню діяльності - збору експонатів, формуванню відділів, оформленню експозицій, виставок, проведенню екскурсій. 27 травня 1944 року завідуючим обласним відділом освіти було затверджено бюджет музею в сумі 112.127 крб., що дало можливість утримувати директора, двох наукових працівників, бухгалтера, секретар-друкарку і технічний персонал, всього - 9 осіб. Директором призначений Дубовський І.М.²²⁰ Багато зусиль докладалося до збору експонатів. Урядову постанову про повернення музейних цінностей доводилося виконувати самим. Ще 1946 року картина І.Матейка "Битва під Краковом"

прикрашала готель міськкомунгоспу, королівські меблі з резидейції Е.Коха попали до драмтеатру, друкарську машинку 1944 року забрав депутат Верховної Ради України Єфимчук-Дячук і не повертав.²²¹

1944 року Комітет у справах культосвітніх установ при РНК УРСР направив у західні області України 11 музейних працівників для зміцнення кадрів, провів закріплення базових музеїв за відповідними установами Волині, зокрема – Чернігівського - за Рівненським.²²² У листі 16 квітня 1945 року директор Чернігівського музею пропонував зробити обмін представниками, експонатами, досвідом роботи. До Рівного був направлений Попко Олександр Олексійович, знайомився з роботою, взяв участь у зборах колективу, а після вироблення плану зв'язків виїхав до Чернігова. “Попко О.О. виконував свою місію весьма ревностно и охотно”, - повідомляв Дубовський І.М. начальнику управління музеями Комітету в справах культосвітніх установ при РНК УРСР Лесневському.²²³

Музей займався збором матеріалів про партизанський рух на Рівненщині, керівників підпілля Новака, Луця, Кудеша, Содемчука, Куйківця, Шкурка, Анохіна, Захарова, Коржова, спогадів, біографій, фото, листівок. Цього вимагав комітет виставки “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників” листом від 12 червня 1945 року за підписом заступника директора виставки Кузовкова.²²⁴ Проводились археологічні обстеження, розкопки біля м.Острожця, де було знайдено дворучного залізного меча довжиною 91,5 см, шириною біля рукоятки – 5-6 см. Пам'ятки минулого реєструвались у карточках з 11 пунктів, надісланих з Києва.²²⁵

Війна закінчилась - ідеологічний тиск наростав. ЦКвКП/б/ та ЦК КП/б/ У вихлюпнули серію обмежень на різні галузі духовного життя. Від музейників вимагали створити “теоретичні семінари, на яких глибоко опрацювати постанову ЦК ВКП/б/ від 14 серпня 1946 р. про журнали “Звезда” и “Ленинград”, постанову пленуму ЦК КП/б/У від 24 серпня 1946 року про помилки у висвітленні історії української літератури, доповідь т.Жданова про журнали “Звезда” і “Ленинград”, опубліковану в газеті “Правда України” 22 вересня 1946 року, постанову ЦК КП/б/ У від 26 вересня 1946 р. про журнали “Перець”, “Вітчизна”.²²⁶ Управління музеями дбало про “чистоту” експозиційного поля, його ідейну спрямованість. Тому об'єктом від 22 жовтня 1946 року вимагало створення комісій з наукових працівників для “проведення детальної перевірки ідейно-політичного та наукового рівня змісту експозиційної, науково-дослідної та видавничої роботи. Ставилось завдання особливо відповідально ревізувати історичні відділи. Рекомендувалося “виявлені помилки або перекирчування обговорити на широких зборах наукових працівників музеїв”.

У повоєнний час колектив Рівненського музею поступово розширював діапазон краєзнавчих досліджень. Влітку 1947 року були розіслані анкети для збору даних з історії населених пунктів - про походження села, наявність городищ, курганів, інших пам'ятників матеріальної культури, місцевого фольклору, спогадів тощо.²²⁷ Музей наполегливо боровся за врятування

пам'яток церковної історії та культури у зв'язку з масовим закриттям культових споруд.

1945 року директор Інституту археології АН УРСР М.Я.Рудинський звернувся до всіх музеїв України із закликом про співпрацю в галузі археології.²²⁸ Цим скористався Рівненський краєзнавчий музей, його директор 1947 року просив в Інституті археології відкритих листів для археологічних розвідок в сс. Пересопниця, Городок, Мала Мирогоща.²²⁹ 1948-1949 рр. проведено спільну експедицію наукових працівників Інституту археології, Рівненського, Дубненського та Кременецького музеїв, обслідувано 49 населених пунктів. У с.Мирогоща, на полі Вотруби та в урочищі Попова дубина, знайдено багато кремневих відщепів, пластин, ножів, нуклеусів, скребків, відбійників, у Костянці і Сапонові – майстерню, де первісні люди виготовляли кременеві знаряддя.²³⁰

Були опубліковані краєзнавчі розвідки про природу, історію Острога, Острозьку Біблію, Олеко Дундича, заповідники Рівненщини. Читалися лекції про партизанський рух, збитки і злодіяння фашистів.²³¹ 1948 року був підготовлений “Путівник по Рівненській області” /6 др.арк./, документальний збірник “Окупаційний режим німців на Рівненщині” /15 др.арк./. На кінець 1948 р. діяли стабільні експозиції, які системно розкривали історію краю.²³²

20 лютого 1950 року Рада міністрів УРСР прийняла постанову “Про заходи по впорядкуванню мережі і профілів державних музеїв Української РСР і поліпшенню їх діяльності”. На 1 січня відновили роботу 114 державних музеїв.²³³ Але намічене п'ятирічним планом здійснити не вдалося. Критиці були піддані Вінницький та Кам'янець-Подільський облвиконком, ставилось завдання вирішити з приміщеннями для Кам'янець-Подільського, Вінницького та Проскурівського музеїв, дати висновок щодо доцільності збереження Могилів-Подільського та Ізяславського музеїв. Постанову обговорили всі облвиконкоми, намітили заходи вдосконалення музейної справи.²³⁴

Розгортали діяльність і наукові заклади та установи.

У березні 1944 року до Києва повернувся Інститут історії України – головна історична наукова установа держави, на яку рівнялися історики-краєзнавці України, вловлюючи кожен порух методологічних змін у бік демократизації процесу дослідження. Наукові працівники Інституту передали до видавництва другий том “Історії України”, збірник документів “Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.”, випустили “Нариси історії України”, ряд статей, розвідок.²³⁵

Переможне завершення війни посилило становище партії та більшовицької влади, і вона все помітніше переходила в ідеологічний контрнаступ, посилювала тиск і контроль, вдалася до нових репресій. Першим це відчули науковці Інституту історії України. У травні 1944 року вони були піддані критиці в довідці “Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР”, підготовленій професором Ф.Ф.Еневичем за заданням управління агітації і пропаганди ЦК КП/б/У. Інституту нагадали, що він бере початок з історичних установ М.С.Грушевського і потенційно “заражений” його історичною концепцією, що з колективу істориків вийшов Оглоблин О.П. та

ряд інших істориків, які в роки окупації працювали в Києві, а згодом вибули в еміграцію. Були піддані критичному аналізу праці Інституту воєнної доби й зроблено висновок, що його робота вимагає докорінної перебудови.²³⁶ Агітпроп ЦК провів серію нарад, які перетворилися в шельмування кадрів, дрібне втручання в роботу науковців.

1947 року вийшли – одна за одною – дві постанови ЦК КП/б/У. У квітні – “Про роботу сесії АН УРСР у квітні 1947 року”, у серпні – “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”. Колектив інституту звинувачувався в навмисному відході від принципу партійності, у відродженні “реакційних вигадок українських націоналістичних істориків”. Праці “Історія України: короткий курс” /К., 1940/, “Нарис історії України /Уфа, 1942/, перший том “Історії України” /Уфа, 1943/ кваліфіковані “антимарксистськими”, з “грубими політичними помилками та перекрученнями буржуазно-націоналістичного характеру. Була проведена чергова чистка бібліотечних та архівних фондів.²³⁷

Жертвою ідеологічного шельмування став старший науковий співробітник Інституту Леонід Антонович Коваленко. У постанові ЦК КП/б/У “Про журнал “Вітчизна”, прийнятій в Україні на розвиток основних ідей і положень постанови ЦК ВКП/б/ про журнали “Звезда” і “Ленинград”, була піддана критиці його стаття “Поет, новатор і патріот” про І.Котляревського. Стаття названа націоналістичною, автор звинувачений в запереченні необхідності союзу російського та українського народу, затушовуванні класових протиріч, зверненні до теорії безкласовості історичних процесів, що проявилось у проголошенні безкласового характеру мов. Тому “через житлові труднощі і загострення політичної ситуації в Інституті”, як не раз пояснював сам Леонід Антонович, він переїхав до Житомира й очолив там кафедру загальної історії педагогічного інституту.²³⁸

Не кращою була обстановка у вузах Правобережної України. Війна завдала їм матеріальних збитків, розкидала кадри. Багато в чому доводилося починати спочатку.

22 червня 1944 р. Рада Народних комісарів УРСР своєю постановою поновила роботу Вінницького педагогічного інституту з історичним, мови і літератури і фізико-математичним факультетами та учительським інститутом, як відділом при ньому. Інституту був доведений план набору 330 осіб.²³⁹ 22 липня такою ж постановою відновлений Кам’янець-Подільський учительський інститут у складі трьох факультетів. Прийом на перший курс визначався в 180 осіб. Відкривався і заочний відділ.²⁴⁰ Рівненський учительський інститут 1944 року розпочав роботу в складі двох факультетів – фізико-математичного, мови і літератури з українським та російським відділеннями. Істориків не готував. Контингент був невеликий: 1949 року – 282 студенти, 1950-го – 369.²⁴¹

Луцький учительський інститут, заснований 1 квітня 1940 р., у час окупації був теж спустошений і відродив роботу 1946 року – відремонтований корпус прийняв перших 127 студентів. Колектив не мав жодного викладача з науковим ступенем. Усі, крім Покальчука, були прислані зі східних областей. Краєзнавча тематика була відсутня як в роботі студентських гуртків, так і

конференцій. 1947 року відбулося три наукових конференції, але присвячувались вони В.І.Леніну, Т.Г.Шевченку і 800-річчю Москви. 1947 року лише викладач Ніколко Ю.С. вивчав історію освіти на Волині, готуючи кандидатську дисертацію.²⁴² “Дозволеною” була тема героїзму в роки Великої Вітчизняної війни, тому закладалася подекуди в плани роботи. 1948 року викладач Литвинець Д.П. готував кандидатську дисертацію “Робота підпільних більшовицьких організацій на Волині в роки Великої Вітчизняної війни”.²⁴³ Такий підхід до планування, міцно замішаний на перестраховці, звужував дослідницьку справу. Автори книжки про Луцький державний педінститут однозначно твердять: “В період існування учительського інституту (а це 1946-1951 рр. – В.П.) наукова робота майже не велася.”²⁴⁴

Науково-викладацька та навчально-виховна робота характеризувалася високим рівнем заідеологізованості. Її згубний вплив яскраво проявлявся в роботі деяких викладачів Острозького педучилища. На занятті з української літератури Сорочан О.А., аналізуючи збірку В.Сосюри “Щоб сади шуміли”, звертала увагу учнів на порочний, націоналістичний характер вірша “Любіть Україну”, підкреслювала, що партійна критика не раз вказувала автору на ідейні помилки, які він 10 липня 1951 року визнав у листі до газети “Правда”. І все ж у цьому вірші знову оспівував “не Радянську Україну, а якусь одвічну Україну поза часом і епохою, в дусі українського буржуазного націоналізму”. Вона твердила, що “не можна розуміти Радянської України окремо від могутнього роду нашої багатонаціональної держави, бо своє щастя Україна завоювала при братній допомозі великого російського народу... Тільки завдяки керівництву нашої партії і найулюбленішого вождя наших народів тов.Сталіна Україна стала такою, якою вона є”.²⁴⁵

Чітко засвоїв “правила гри” вчитель Соколянський П.А., який на уроці історії на тему “Київська Русь – колиска трьох братніх народів” більшу половину часу присвятив не викладу історичного матеріалу, а розвінчуванню “брехливих лжетеорій буржуазних націоналістів, які показували Київську Русь, як українську державу”. При цьому опирався на працю тов. Сталіна “Марксизм і національне питання”.²⁴⁶

ЦК КП/б/У вимагав критики, розгромних статей методологічного характеру, які б узаконювали ідеологічні вимоги, перетворювали їх у стереотипи, відступ від яких був небезпечним. Одну з таких “розгромних” статей Миколи Бажана українське видавництво політичної літератури розтиражувало в 75000 примірниках ще 1947 року.²⁴⁷ Стаття є зразком ідеологічного диктату партії, проголошеного авторитетним на той час ученим і письменником, диктату грубого й агресивного, спрямованого проти школи В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського, Д.І.Дорошенка, сучасних йому істориків М.Маслова, Е.Кирилюка, Л.Коваленка та літераторів, у яких хоч якось, мов крізь “шпаринку” десь проглянули “три кити” - М. Грушевського – “теорія “виключності” українського народу, теорія “безбуржуазності” українського народу, теорія відмінності шляху українського народу від історичних шляхів російського і білоруського народів.”²⁴⁸ Права на інші погляди – не дано, змагання ідей та аргументів – відкидалося, звичайні помилки возводились у

ранг “шкідливих та ворожих проявів”, історика, краєзнавця, літератора чекало звинувачення в “буржуазному націоналізмі”, модному на кінець 40-початок 50-х років “космополітизмі” і, звичайно, - репресії. У таких умовах займатись регіональною історією було небезпечно. У березні 1945 року в актовому залі педшколи Луцька відбувався шевченківський вечір. Юрій Патуга читав Шевченкову “Розриту могилу”, читав пристрасно, гнівно. Це викликало в залі вибух емоцій тих, кого ще не торкнулася корозія рабського страху і покори. А через три дні п'ятьох найактивніших організаторів вечора – того ж Юрія Патугу, Ліну Петрошук, Євгена Хринюка, Олександра Сосицького й Олександра Рудницького було заарештовано і згодом засуджено на 10-15 років виправних таборів у Тайшеті, Норильську, Колимі, Магадані.²⁴⁹

Аналіз краєзнавчого процесу 30-х-початку 50-х років засвідчує розгром масового краєзнавчого руху, викликаний репресіями проти краєзнавців і, навіть, - цілих науково-краєзнавчих установ і закладів.

І все ж не дивлячись на несприятливі умови, краєзнавчий процес різний за масштабом досліджень й інтенсивністю продовжувався і в своєму розвитку пройшов 4 етапи – I -1929-1933, II – 1933-1941, III – 1942-1945, IV – 1946-1953. Рухався він не по висхідній, а носив хвилеподібний характер. Був різкий спад масовості, що привів до закінчення “зоряної доби”, згортання діяльності створених у 20-і роки краєзнавчих структур, переносу центру дослідництва до музеїв та редакційних груп історії фабрик, заводів, колгоспів. Був час деякого поживлення історико-краєзнавчого дослідництва в роки Великої Вітчизняної війни, державної підтримки звернення до джерел минулого з метою виховання патріотизму, мобілізації народу на героїчну відсіч ворогу, і навіть відродження культурно-мистецьких та науково-освітніх центрів, в яких велося вивчення регіонів, певних територій, населених пунктів. Був ідеологічний контрнаступ партії та держави в другій половині 40-х - на початку 50-х років на історико-краєзнавчі та літературно-мистецькі кадри, який знову звузив проблематику й ефективність досліджень.

Результатом репресивної політики стало винищення інтелігенції, формованої століттями на успадкованому досвіді й кращих рисах попередників, інтелігенції з високим інтелектуальним і загальнокультурним рівнем, відповідною морально-психологічною підготовкою, виховання нашвидко підготовленого прошарку людей розумової праці, які в основному прийняли ідеологію і політику нової влади, свідомо чи несвідомо стали її провідниками. Інтелектуальний і моральний розрив між старою і новою інтелігенцією вів до психологічного несприйняття й протистояння, а нерідко й - боротьби.

Уніфікація й централізація охопила сферу духовного життя, вела до ідейної одноманітності, змістовного збіднення краєзнавчого руху.

Деякі історико-краєзнавчі дослідження велися і на окупованих територіях у роки Великої Вітчизняної війни, і в першу чергу - невеликими колективами музейних працівників: збір матеріалів про історію і культуру краю, їх експонування, популяризація, охорона пам'яток історії і культури.

У повоєнні 40-і “безпечною” стала тема Великої Вітчизняної війни, героїзму радянських людей на фронтах і в тилу. Вона визначала проблематику дисертаційних досліджень, наукових конференцій, публікацій. Ці матеріали нагромаджували архіви, бібліотеки, музеї, на їх основі оформлялися експозиції музеїв, читалися лекції, доповіді.

Отже, не дивлячись на важкий час репресій, заборон, ідеологічного диктату, війни і розрухи, краєзнавчий процес хоч і занепав, однак продовжував плин, як вияв духовного життя, великого інтелектуального потенціалу нації, прагнення народу до самопізнання, самореалізації.

Примітки.

1. Архів УСБУ в Харківській області. – Спр.32966, арк.22 зв.
2. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.6, спр.8595, арк.112.
3. Там само. – Арк.118.
4. Там само. – Арк.115.
5. П.Т.Тронько. Історичне краєзнавство на Україні у 20-30-х роках // Репресоване краєзнавство. – С.5.
6. Іван Ільєнко. У жорнах репресій. – К.: Веселка, 1995. – С.52.
7. Архів УСБУ в Харківській області. – Спр.32966, арк. 22 зв.
8. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.6, спр.8595, арк.39.
9. Архів УСБУ в Харківській області. – Спр.32966, арк. 23.
10. Краєзнавство. – 1930. - № 1-5. – С.2.
11. В.Ф.Козлов. Вопросы исторического краеведения в журнале “Советское краеведение”/1930-1936 гг./ // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К.: Наукова думка, 1991. – С.49.
12. Там само. – С. 55.
13. Там само. – С. 52.
14. Архів УСБУ в Харківській області. – Спр.32966, арк. 23.
15. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.1, спр.420, арк. 363.
16. Краєзнавство. – 1927. - № 3. – С.3.
17. Там само. – С. 5.
18. Там само. – 1930. - № 1-5. – С.3.
19. Там само. – 1929. - № 1-2. – С.3.
20. Н. Полонська-Василенко. Українська академія наук / Нарис історії. Частина II. /1931-1941/. – Мюнхен, 1958. – С.77.
21. Там само. – С. 405.
22. Кам’янець-Подільський державний педагогічний у-т. – Кам.-Под.: ОШОМ, 1997. – С.4.
23. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – С.241.
24. Там само. – С. 248.
25. Микола Жулинський. Із забуття – в безсмертя. – К.: Дніпро, 1990. – С.15.
26. В.Т.Петрикова. Витоки бібліотечного краєзнавства на Волині // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності

- народу. М-ли Всеук. наук. метод. конференції. – Житомир, 1996. – С.22.
- 27.ЦДАВО України. – ФР.166, оп.1, спр.86, арк.4 зв.
- 28.Там само. – Арк.2 зв.
- 29.КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том 5. 1929-1932. – М.: Политиздат, 1984. – С.264.
- 30.Там само. – С.267.
- 31.Н.Д. Полонська-Василенко, Українська Академія наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С.123.
- 32.ІР НБУВ. – Ф.Х., спр.1868, арк.2.
- 33.Там само. – Арк.3.
- 34.Проф. О.П.Оглоблин. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського /До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії/. – К., 1933. – С.159-225.
- 35.Там само. – С. 158.
- 36.ІР НБУВ. – Ф.Х, спр.2787-2796, арк.3.
- 37.Там само. – Арк.14.
- 38.Там само. – Спр.1865-1866, арк.5.
- 39.Там само. – Арк.6.
- 40.Н.Д.Полонська-Василенко. Вказ. праця. – С.49.
- 41.ІР НБУВ. - Ф.Х, спр.1868, арк.23.
- 42.Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941. – С.166-167.
- 43.Репресоване краєзнавство. – С.223.
- 44.Культурне будівництво в Українській РСР. – С.225-258.
- 45.Н.Д.Полонська-Василенко. Вказ. праця. – С.107.
- 46.ЦДАВО України. – ФР.166, оп.6, спр.1498, арк.28-29.
- 47.ДАКО. – ФР.212, оп.1, спр.3, арк.25.
- 48.Там само. – Арк.21.
- 49.ДАХрО. – ФР.3858, оп.6, спр.12, арк.17.
- 50.ДАКО. - ФР.212, оп.1, спр.3, арк.17.
- 51.Там само. – Спр.18, арк.40.
- 52.Там само. – Арк.42.
- 53.Там само. – Арк. 43.
54. Там само. – Арк. 4.
- 55.С.В.Заремба. Українське пам'яткоохоронство. Історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – С.218.
- 56.ЦДАВО України. – ФР.166, оп.9, спр.1521, арк.32.
- 57.Там само. – Спр.45, арк.16.
- 58.Там само. – Спр.1521, арк.56.
- 59.Там само. – Арк. 28.
- 60.Там само. – Арк. 29.
- 61.Там само. – Арк.39.
- 62.Там само. – Арк. 34.
- 63.Репресоване краєзнавство. С.329.
- 64.Там само. – С.460.

65. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Зб. док. Том. II /червень 1941-1960 рр./. – К., 1961. – С.122-124.
66. ДАВО. – ФР.2700, оп.1, спр.57, арк.99.
67. Репресоване краєзнавство. – С.158.
68. Маньківська Р.В. Підготовка музейних кадрів в Україні /20-30-ті рр./ // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.8. – К.: Рідний край, 1999. – С.182.
69. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.11, спр.360, арк.138.
70. Там само. – Арк.139.
71. Там само. – Арк.142-143.
72. Там само. – Арк.148.
73. ДАКО. – ФР. 212 оп.1, спр.19, арк.13.
74. Там само. – Арк.27.
75. Там само. – Арк.24-25.
76. Культурная жизнь в ССР. Стат. сборник. – Москва – Л-д, 1940. – С.180.
77. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.6, т.2, спр.2481, арк.2.
78. Репресоване краєзнавство. – С.206.
79. ДАКО. – ФР.122, оп.1, спр.23, арк.4.
80. Там само. – Арк. 2.
81. Там само. – Арк. 12.
82. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941. – С.250-251.
83. ДАКО. – ФР.4320, оп.1, спр.1, арк.4.
84. Там само. – Арк.5.
85. Там само. – Арк. 5 зв.
86. Там само. – Арк. .
87. Сумний Семен. Шляхом новітнім: історія організації комуни імені Першого Травня Білоцерківського району. – Харків, 1928. – 62 с.; Бовкун М. Искра: Сельскохозяйственная коммуна. – Черкассы, 1929. – 20 с.; Бабич Т. Мужичкое счастье /Белашковская с/х коммуна имени Мануильского Бердичевского округа УССР/. – М., 1930. – 48 с.; Ткачук М. Як артіль “Перемога” організувала колективну працю: Бердичівський район. – Харків, 1930. – 70 с.
88. Дубровський М.А. Орденосний колгосп-мільйонер “Червоний прикордонник” Вінницької області: Ямпільський район. – М., 1934. – 48 с.; Загороднюк В.М. В авангарді переможців: Мон.нарис про колгосп “Комунар” Джулинського району. – Київ. – Харків, 1939. – 32 с.; Лепа П.М., Силин А.Г. Колхоз “Днепробуд” /Теплицкий район Винницкой облсти/. – М., 1939. – 96 с.; Чорний А. Найстаріший колгосп України/колгосп ім.Леніна на Хмельниччині/. – Київ-Харків, 1940. – 24 с.; Севастьянов Г.Г. Буряківництво колгоспу ім.Леніна Кам’янець-Подільської області. – Київ-Харків, 1939. - 43 с.
89. Правда. - 1931. - II окт.
90. Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР.

- Историография проблемы. - Киев, 1986.
- 91.Репресоване краєзнавство. - С. 292.
- 92.ІР НБУВ. - Ф.Х., спр.2788, арк.18-19.
- 93.Там само. - Спр.1866, арк.4.
- 94.Там само. - Арк.5.
- 95.Репресоване краєзнавство. - С. 292.
- 96.КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том. 7. 1938-1945. - М., 1985. - С. 369-372.
- 97.Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. - К., 1972. - С.56.
- 98.Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. - К., 1971. - С.52.
- 99.ДАКО. - ФР. 4322, оп.1., спр. 1, арк. 7.
- 100.Там само. - Арк. 8.
- 101.Там само. - Арк. 18.
- 102.Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. - К., 1971. - С. 56.
- 103.Сергій Кот, Олексій Ошуркевич. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. - Київ-Бремен: Українознавство, 1966. - С. 45-47.
- 104.Ігор Качуровський. Містична функція літератури та українська релігійна поезія //Українська мова та література. - 1997. - №15. - С. 3.
- 105.Рузанов О., Романюк П. Академік Кирило Студинський // Культура і життя. - 1990. - №4. - С.6.
- 106.У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України /1936-1956 рр./ 3б. док. і м-лів. / Упоряд.: Р.Я. Пиріг, Т.Т. Тищенко. - К., 1996. - С.8.
- 107.Там само. - С. 14.
- 108.Іван Ільєнко. Вказ. праця. - С. 335.
- 109.Станіслав Кульчицький. Ввозз'єднання українських земель: з відстані шести десятиліть // Освіта України. - 1999. - №37-38. - С.6.
- 110.Півоварчук В.М. Соціально-економічне і культурологічне становище західних областей України /1939-1941 рр./ // VIII Всеукраїнська наукова конференція: Історичне краєзнавство і культура. Частина II. - Харків, 1997. - С. 65.
- 111.Ігор Верба. Українські академії наук в окупації /кінець 1941- початок 1942 рр./ // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. М-ли ІХ наук. іст.-кр. міжнародної конференції. Наук. зб.-Луцьк: Надстир'я, 1998. - С. 203.
- 112.ЕУ. Том 5. - Львів, 1996. - С. 1812.
- 113.Любомир Винар. Олександр Петрович Оглоблин. 1899-1992. Біографічна студія. - Нью-Йорк-Торонто-Київ-Париж, 1994. - С. 33.
- 114.Ігор Верба. Вказ. стаття. - С.204.
- 115.Український історичний календар. - К., 1995. - С. 294.
- 116.Ігор Верба. Вказ. стаття. - С. 204.
- 117.Інститут історії України. 1936-1996. - К., 1996. - С. 3.

118. У лещатах тоталітаризму. Частина 1. - С. 14.
119. Там само. - С. 15.
120. Урядові дунаєвецькі вісті. - 1941. - №6. - 15 жовтня.
121. Подолянин. - 1941. - №6. - 28 вересня.
122. Український голос. - 1941. - №3-4. - 12 жовтня.
123. Урядові дунаєвецькі вісті. - 1941. - №4. - 13 жовтня.
124. Там само. - 1942. - №20. - 20 лютого.
125. ДАВолО. - ФР. 59, оп. 3, спр. 1, арк. 1.
126. Там само. - Арк. 2.
127. Архів УСБУ в Хмельницькій області. - Спр. II-26570, арк. 10.
128. У такий спосіб аж через більш як 20 років реалізовувалося рішення Директорії від 7 січня 1919 року про увічнення пам'яті загиблих за УНР.
129. ДАВолО. - ФР. 1, оп. 2, спр. 239, арк. 34-35.
130. Сергій Кот, Олексій Ошуркевич. Вказ. праця. - С. 20.
131. Григорій Харчук. Юрій Шумовський - Історик, археолог // Волинські дзвони. Вип. другий. - Рівне, 1997. - С. 19.
132. Досвід роботи, надбаний на Волині, після другої світової війни Ю. Шумовський використав у своїй праці в Паризькому інституті палеонтології, ставши першим українським археологом-дослідником Африки.
133. ДАРО. - ФР. 562, оп. 5, спр. 2, арк. 1.
134. Там само. - Арк. 14.
135. Дмитренко Т.Б. З історії Дубенського краєзнавчого музею // Наукові праці. Вип. 1. - Рівне, 1996. - С. 74.
136. Я.В. Бондарчук. Дослідник рідного краю Ю.В. Новицький // Велика Волинь: минуле і сучасне. - Рівне, 1991. - С. 32-33.
137. Сергій Кот, Олексій Ошуркевич. Вказ. праця. - С. 18.
138. Український голос. - 1941. - №4. - 12 жовтня.
139. М.Ю. Костриця, Г.П. Мокрицький. У просторі і часі. - Житомир: Журфонд, 1995. - С. 138-139.
140. ДАВО. - ФР. 5107, оп. 1, спр. 11, арк. 3.
141. Там само. - Арк. 7-8.
142. Волинські дзвони. Вип. 2. - Р., 1997. - С. 19-20.
143. А. Трачук. Періодика на Волині в рр. 1941-1944 // Літопис Волині. - Нью-Йорк-Вінніпег, 1956. - Ч. 3. - С. 100-101.
144. Нині більшість сіл колишнього Антонінського району входить до Красилівського району Хмельницької області.
145. Архів УСБУ в Хмельницькій області. - Справа II-28776, арк. 125.
146. Там само. - Арк. 29 зв.
147. Там само. - Спр. II-27425, арк. 1-7. Історія с. Зелене.
148. Там само. - Спр. II-28776, арк. 2. Історія Антонінського району.
149. Там само. - Арк. 4.
150. Там само. - Арк. 5.
151. Там само. - Арк. 8.
152. Там само. - Спр. II -27425, арк. 6-7.

153. Доля жорстоко обійшлася з основними організаторами і творцями літопису Антонінського району. Мазуркевич К.С. та Луцюк М.Р., голова і секретар райуправи, 21.08.1943 року були арештовані німецькими властями "за зв'язок з партизанами", відправлені на роботу до Німеччини, Луцюк М.Р. попав до Червоної армії. Після визволення воював проти фашистів зав. відділом освіти Антонінської райуправи Осипчук П.С., був нагороджений орденом Слави III ст., медаллю "За перемогу над Німеччиною". На посаді помічника командира взводу воював і Ружицький Л.М., отримав нагороди. Однак 1946 року були притягнуті до кримінальної відповідальності і засуджені: Мазуркевич К.С. - до 20 років виправно-трудових таборів і 5 років погашення в правах, покарання відбував в Ангарлазі Іркутської області, помер 1948 року; Луцюк М.Р. - 15 років ВТТ і 5 років погашення в правах; Осипчук П.С. - 10 років ВТТ і 3 роки погашення в правах; 69-річний священик Рогальський В.К. отримав 10 років ВТТ і 5 років погашення в правах, помер 1947 року в місці ув'язнення - у Харківській області. 1948 року така ж доля спіткала Ружицького Л.М.: за історію с. Зелене "антирадянського характеру й вихвалання Німеччини" 13 грудня 1948 року Кам'янець-Подільський облсуд засудив його до 25 років ВТТ.
154. Культурная жизнь в СССР. 1941-1950. Хроника. - М., 1977. - С. 58.
155. Історичне краєзнавство в Українській РСР. - С. 12.
156. Кот С.І. Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР: Збірник метод. матеріалів в 6-ти частинах. - К., 1989. - Ч.3. - С. 15-17.
157. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Зб. док. Том II /червень 1941-1960 рр./ - К., 1961. - С. 57.
158. Стрельський Г.В. Стрельський В.І. - вчений-історик, дослідник і організатор вітчизняного краєзнавства // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. /Зб. статей/. Вип.6. - К.: Рідний край, 1999. - С. 326.
159. Мишак І.М. Діяльність оперативних груп архівного управління України по збереженню документальних матеріалів /1941-1944 рр./ // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. / Зб. статей/. Вип.6. - К.: Рідний край, 1999. - С. 208.
160. ДАХО. Путівник. - Львів, 1964. - С.6.
161. І. Кириченко. Архівне будівництво в Хмельницькій області // Архіви України. - 1968. - №4. - С. 18.
162. Е.П. Ковальова. Архівне будівництво на Вінниччині в післявоєнні роки // Тези доповідей шостої Вінницької обласної істор.-краєзн. конференції. - В., 1988. - С. 72.
163. Культурне будівництво в Українській РСР. - Том II / червень 1941-1960 рр./ - К., 1961. - С. 63.
164. ДАХО. - ФР. 2370, оп.2, спр.2, арк.28.
165. Листи з фашистської каторги. Зб. листів. - К.: Укрполітвидав, 1947. - 157

- с.
- 166.Олена Апанович. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина. Спогади та історіографічний аналіз. - К., 2000. - С. 18.
- 167.Вісті АН УРСР. - 1946. - №4. - С. 18-23.
- 168.Рівненський обласний державний архів. Путівник. - К.: Наукова думка, 1970. - С. 5.
- 169.Державний архів Волинської області. Путівник. Вид. друге. - К., 1990. - С. 3.
- 170.ДАХО. - ФР. 1950, оп.1, спр.3, арк. 10.
- 171.Там само. - ФР. 1530, оп. 3, спр. 16, арк. 36.
- 172.М.С. Хрущов. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України. Доповідь на VI сесії Верховної Ради Української РСР першого скликання. - К.: Укрдержвидав, 1944. - С. 30.
- 173.ДАХО. - ФР. 863, оп.2, спр.31, арк. 93.
- 174.Н.М. Синиця. Втрати бібліотек Хмельниччини під час фашистської окупації // Матеріали ІХ - ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам.-Под., 1995. - С. 52.
- 175.75 років Вінницькій державній обласній науковій бібліотеці ім. К.А. Тімірязєва /1907-1982/. - В., 1982. - С. 5.
- 176.В.А. Пивоваров. Скарбниця знань // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. М-ли Всеукр. наук. кр. конференції 23-25 травня 1990 р. - Ж.: ВКФ "Поліграфіка", 1996. - С. 19.
- 177.Житомирська державна обласна універсальна бібліотека. 130 років. 1866-1996. - Ж.: Журфонд, 1996. - С. 3.
- 178.Ярошук В.П. Рівненська обласна універсальна бібліотека. Історія і розвиток. Збірник статей. - Рівне, 1997. - С. 3.
- 179.Комуніст. - 1940. - №85. - 12 квітня.
- 180.Ярошук В.П. Вказ. стаття. - С. 3.
- 181.ДАРО. - ФР. 590, оп.4, спр. 4, арк. 6.
- 182.Там само. - Арк. 6 зв.
- 183.Там само. - Арк. 15.
- 184.ДАВолО. - ФР. 480, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
- 185.Там само. - ФР. 59, оп. 3, спр. 1, арк. 3.
- 186.Там само. - Арк. 5-6.
- 187.Там само. - Арк. 4 зв.
- 188.Там само. - Арк. 5 зв., 7.
- 189.Там само. - Спр. 31, арк. 1.
- 190.Там само. - Оп. 2, спр. 7, арк. 5.
- 191.ДАКО. - ФР. 4322, оп. 1, спр. 1, арк. 57.
- 192.Там само. - Спр. 2, арк. 15.
- 193.Там само. - Спр. 4, арк. 18.
- 194.Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення

- Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. Том II /червень 1941-1960 рр./ - К., 1961. - С. 87-90.
195. Там само. - С. 122-124.
 196. ДАКО. - ФР. 4794, оп. 1, спр. 16, арк. 25.
 197. Законодавство про пам'ятники історії та культури. - С. 220-221.
 198. ДАВО. - ФР. 151, оп. 9, спр. 61, арк. 8.
 199. Там само. - ФР. 2700, оп. 5, спр. 77, арк. 61.
 200. Там само. - ФР. 4322, оп. 1, спр. 4, арк. 19.
 201. Там само. - АРК. 71.
 202. Там само. - ФР. 2700, оп. 6, спр. 231, арк. 198-200.
 203. С.З. Заремба. Вказ. праця. - С. 222.
 204. ДАВО. - ФР. 4322, оп. 1, спр. 4, арк. 68.
 205. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941-1950. Збірник документів і матеріалів. - К., 1989. - С. 109.
 206. Г.М. Дзюба. Відродження музею // Музей і Поділля. Тези доповідей наук. конф. - Кам.-Под., 1990. - С. 16.
 207. Культурне будівництво в Українській РСР ... - С. 74.
 208. П.Я. Слободянюк. Культура Хмельниччини. - Х.: Поділля, 1995. - С. 245.
 209. ДАВО. - ФР. 4970, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
 210. Культурная жизнь в СССР. 1941-1950. Хроника. - М., 1977. - С. 305.
 211. Давидюк А.Т. Музей-садиба М.І. Пирогова - культурно-освітній центр медичного виховання на Поділлі // Культура Поділля: історія і сучасність. - Х., 1993. - С. 232.
 212. ДАВО. - ФР. 5300, оп. 2, спр. 19, арк. 15.
 213. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення ... - С. 220-221.
 214. Н.В. Ланчук. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею // М-ли 1 тези наук. конференції до 130-річчя Житомирського краєзн. музею. - Ж., 1995. - С. 14.
 215. ДАВО. - ФР. - 2083, оп. 1, спр. 6, арк. 6-7.
 216. Там само. - ФР. 420, оп. 2, спр. 38, арк. 2.
 217. Там само. - Арк. 3.
 218. Там само. - Арк. 22-23.
 219. Там само. - Арк. 5-6.
 220. ДАРО. - ФР. - 562, оп. 5, спр. 2, арк. 1-3.
 221. Там само. - Спр. 5, арк. 8.
 222. Там само. - Оп. 2, спр. 1, арк. 7.
 223. Там само. - Арк. 33.
 224. Там само. - Арк. 14.
 225. Там само. - Арк. 52-56.
 226. Там само. - Арк. 83.
 227. Там само. - Арк. 231.
 228. Там само. - Арк. 6.
 229. Там само. - Арк. 280.
 230. Там само. - Оп. 3, спр. 3, арк. 12.

231. Там само. - Оп. 2, спр. 5, арк. 2-3.
232. Там само. - Оп. 3, спр. 2, арк. 8-9.
233. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941-1950. Збірник док. і м-лів. - К., 1989. - С. 445.
234. Там само. - С. 450.
235. Інститут історії України 1936-1996. - К., 1996. - С. 4.
236. М.В. Коваль. Політика проти історії: українська політична наука в другій світовій війні й перші повоєнні роки // УІЖ. - 2002. - №1. - С. 13.
237. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України /1936-1956 р./ . Збірник док. і м-лів. Частина II. - К., 1996. - С. 30.
238. Трубчанінов С.В. Л.А. Коваленко. Доля українського інтелігента // Освіта і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т.І. - Кам.-Под., 1998. - С. 226-230.
239. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Ком. партії і Радянського уряду ... - С. 44.
240. Там само. - С. 51.
241. ДАРО. - ФР. 479, оп.1, спр. 6, арк. 9.
242. ДАВолО. - ФР. 376, оп. 1, спр. 14, арк. 18.
243. Там само. - Спр. 30, арк. 7.
244. Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки. - Луцьк, 1992. - С. 36.
245. ДАРО. - ФР. 500, оп. 5, спр. 1, арк. 18.
246. Там само. - Арк. 24.
247. Микола Бажан. До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології. - К.: Укрполітвидав, 1947. - 19 с.
248. Там само. - С. 18.
249. Гуменюк Надія. І падав сніг тюремних літ на юний український цвіт // Народна трибуна. - 1995. - № 20. - 24 березня. - С. 3.

РОЗДІЛ III.

Відродження й розгортання краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень у 50-80-ті роки

3.1. Відродження масового краєзнавчого руху (50-ті - середина 60-х рр.)

50-80 роки ХХ століття були наповнені рядом подій, які в цілому слід вважати сприятливими для відродження краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень.

Найбільш важливими за наслідками були смерть Сталіна та Берії, розвінчання культу особи, завершення відбудови зруйнованого війною народного господарства, вихід економіки на довоєнні рубежі й поліпшення на цій основі матеріального становища й побуту населення.

Комплекс перемін стався в духовній сфері. Відродили діяльність заклади освіти, науки, культури, установи й організації краєзнавчого характеру. Було знято плату за навчання. Відзначення 300-річчя воз'єднання України з Росією ввело в наукову розробку ряд нових "дозволених" тем, сприяло розвитку музейного, пам'яткоохоронного краєзнавства, виданню документів, матеріалів, монографічних досліджень. Певним стимулом краєзнавчого пошуку стало святкування 20-ої річниці Перемоги, зародився слідопитський рух, який дав відчутний імпульс шкільному краєзнавству.

Час поступово віддаляв страхіття репресій, в активне життя входило нове покоління дослідників, повне надій і бажання реалізувати своє право і можливості на активне життя, у тому числі - у краєзнавчій сфері.

Все це готувало ґрунт до відродження краєзнавчого руху - активної діяльності, пов'язаної з дослідженням минулого, створенням музеїв, пам'ятників, виданням наукових українознавчих праць, породило ініціативу щодо написання історії населених пунктів, а відтак – сприяло розвитку краєзнавства в усіх його формах і по всіх напрямках.

Особливістю цього періоду була все та ж заідеологізованість духовного життя, замовчування одних сторінок минулого й перебільшення інших, загострення ідейного протиборства в суспільстві, що вилилось у "шістдесятництво" - громадсько-культурний рух 60-х - початку 70-х років та дисиденство другої половини 70-х років.

У силу різних обставин краєзнавчий процес то посилювався, то стихав, мінялись тематика досліджень, рівень активності й ефективності. Тому більш як сорокап'ятирічний відрізок - від визволення аж до проголошення незалежності України - у плані розвитку історичного краєзнавства не може розглядатися як прямолінійний рух, рух по висхідній. Краєзнавство за цей проміжок часу пройшло ряд етапів, що мали свої особливості й результати:

I-етап - 1944-1953 - це період завершення війни, відбудови, відновлення діяльності установ і закладів освіти, науки,

культури - центрів краєзнавчої праці, підготовки кадрів, збору і дослідження матеріалів, пов'язаних з героїзмом українського народу на фронтах і в тилу;

II-етап - 1953-1962 - період відродження історико-регіональних досліджень під впливом розвінчання культу особи Сталіна, засудження репресій, відзначення 300-річчя воз'єднання України з Росією, 50-річчя першої російської революції, 40-річчя Жовтневої революції, дії постанови ЦК КПРС "Про книги по історії фабрик і заводів" (1985 р.);

III-етап - 1962-1974 - час підготовки, написання й публікації історії міст і сіл Української РСР - якісно новий етап в українській історіографії, розвитку історичного краєзнавства;

IV-етап - 1974-1984 - період дальшого розвитку масового краєзнавчого руху в його державних і громадських формах, виникнення нових музеїв, краєзнавчих центрів, зростання кількості дисертацій та видань на краєзнавчу тематику;

V-етап - 1984-1991 - період перебудови і гласності, ослаблення ідеологічного пресу, час критичного переосмислення ряду подій і суспільно-політичних явищ, появи обласних краєзнавчих координаційних центрів, розширення тематики досліджень за рахунок раніш заборонених, маловивчених або перекручених тем, консолідації краєзнавчих сил і створення Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Краєзнавство повоєнних років відновлювалося в умовах посилення ідеологічного тиску. Репресивна машина ніби надолужувала прогаяне - поглинала все нові і нові жертви. Протягом 1944-1952 рр. з територій Західної України та Ізмаїльської області було виселено 203662 учасників УПА, членів їх сім'ї, так званих "бандпосібників", куркулів, іеговістів.¹ Серед них було чимало учителів, музейних працівників, старожилів - учасників і свідків історичних подій, носіїв фольклорних скарбів.

У червні 1945 року заарештовані краєзнавці Антонінського району, Кам'янець-Подільської області, які 1942 року організували збір матеріалів і написання історії населених пунктів району.²

Довга рука беріївського відомства дістала аж в Парижі онука В.Б. Антоновича професора Михайла Дмитровича Антоновича. Він був таємно перевезений до Москви і засуджений на 25 років ув'язнення та 5 років заслання.³ Йому приписали і участь у війні на боці Німеччини, і, головне, - "антирадянську" спрямованість лекцій, які до війни читав у Берлінському університеті, а після війни - у Парижі. У Норильську інколи читав він лекції про козацтво, історію Київщини, Волині, Поділля, національно-визвольну боротьбу українського народу тісному колу в'язнів-українців, писав. Рукописи професора переховував волинянин Володимир Терентійович Тимошук, під час

арешту заховав в опалубку одного з котлованів. Інша бригада, не знаючи про це, залила їх бетоном.⁴ У рік смерті Й. Сталіна в таборах ГУЛАГу перебувало 2,5 млн. радянських громадян.⁵

Все це посилювало страх. А лавина партійних постанов, передових статей, ідеологічних нарад і семінарів все більше впишала науково-краєзнавчу творчість в прокрустове ложе заборон та обмежень. І все ж поступово краєзнавство відроджувалося. Приклад показували науковці-краєзнавці вузів.

1948-1949 навчального року Кам'янець-Подільський учительський інститут був реорганізований у педагогічний. Новий ректор - колишній перший секретар Чернівецького обкому партії, заступник начальника політвідділу армії подолянин Іван Степанович Зеленюк прагнув організувати науково-викладацьку роботу за правилами класичних вузів. Наукова робота викладачів, серед яких було всього 9 доцентів та кандидатів наук, планувалася, аналізувалася, підсумовувалася на щорічних конференціях.⁶ Діяли студентські наукові гуртки, у тому числі - два історичних, які об'єднували 49 студентів-істориків. На конференцію вони представили реферати загальноісторичного характеру. Краєзнавчих тем не було.⁷ На засіданнях кафедри, перед жителями Кам'янця-Подільського лише зав. кафедрою історії І.Ф. Слизький виступав з доповідями і лекціями краєзнавчого характеру - "Боротьба на Кам'яниччині проти німецько-фашистських окупантів", "Звільнення Кам'янця-Подільського від німецько-фашистських окупантів".⁸

У науковій діяльності студентських гуртків вінницького педвузу також спостерігається повний відрив від місцевої історії. Ось тематика доповідей, наукових повідомлень, закладена в плани 1950-1951 навчального року: "Про день народження товарища Сталіна", "Учення товарища Сталіна о языке", "Образы В.И. Ленина и И.В. Сталина в украинской советской поэзии", "Герой гражданской войны Чапаев", "Страны народной демократии на путях к социализму", "Велика перемога китайського народу" і т. п.⁹ Пробиваються зрідка "дозволені" теми про Вінниччину у Великій Вітчизняній війні, Миколу Островського, чиє ім'я носив інститут.

Краєзнавча праця в діяльності Рівненського та Луцького педінститутів на цьому етапі також нічим особливим не відрізнялася.

1953 рік - породив у суспільстві надії на перемену, хоча деякий час саме політичне й державне керівництво було в нерішучості щодо ідеологічного осмислення ситуації. Однак XX з'їзд КПРС (березень 1956 р.), постанова ЦК "Про подолання культу особи і його наслідків" (червень 1956 р.) назвали це явище в історії партії і народу культом особи Сталіна, показали причини і суть, негативні наслідки, намітили заходи демократизації партійного, державного управління, суспільного життя взагалі. Представники науки, краєзнавства очікували усунення з творчого життя методів адміністрування, декретування.

Все частіше на конференціях, засіданнях вузівських рад, кафедр, студентських наукових об'єднань звучали пропозиції про необхідність поєднання науково-викладацької роботи з місцевими матеріалами. 28 жовтня 1953 року предметно-методична комісія викладачів історії та географії Острозького педучилища, розглянувши питання "Про організацію краєзнавчої

роботи при вивченні історії та географії", на пропозицію викладача Подзигуна М.М. ухвалила "через історичні та географічні гуртки зібрати потрібні матеріали".¹⁰ Через рік роботи гуртки під керівництвом викладачів Сорочана Л.А., Вовченка І.Г. шляхом екскурсій, експедиційного обслідування, запису спогадів, фольклору зібрали деякий матеріал, що ліг в основу створеного краєзнавчого кутка. На конференції вчителів району ця ж комісія запропонувала краєзнавчі теми для включення до календарних планів.¹¹

1954-1955 навчального року екскурсія, як форма вивчення історії краю, використовувалась у роботі викладачів Рівненського педінституту. Кафедра мовознавства провела експедицію під керівництвом Боднар В.І. по збору та вивченню діалектів. Розпочався пошук матеріалів про події першої російської революції в краї.¹²

З середини 50-х років пройшла хвиля політичних реабілітацій. Дехто з відомих у 20-ті роки краєзнавців повертався в Україну і, не дивлячись на пережите, продовжував науково-краєзнавчу працю. 1946 року колишній директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, організатор Кабінету виучування Поділля, автор і редактор багатьох праць з історії краю, засуджений у справі неіснуючої Спілки визволення України, у Московському університеті захистив кандидатську дисертацію "Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV - XVIII ст. ст.",¹³ а 1956 року в Ленінградському університеті - і докторську "Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII - до конца XVIII вв. Проблема возникновения и развития украинского феодального города". Його праця - 918 сторінок, 4 розділи, 17 параграфів, 214 назв використаних книг та архівних джерел, у т. ч. - 69 польською та латинню, - не втратила цінності дотепер.¹⁴

Дещо вільніше відчули себе краєзнавці на місцях. Зростав науково-теоретичний рівень кадрів. Поступово формувалась джерельна база.

1963 року на 116 викладачів Рівненського педінституту 24 вже були кандидатами наук, 14 доцентами. Крім того 23 викладачі працювали над кандидатськими, а 6 - докторськими дисертаціями. Пура Я.О. вивчав мікротопоніми Рівненщини. Досліджувалась участь краян у Великій Вітчизняній війні.¹⁵ У вузі діяло 13 студентських наукових гуртків - 345 студентів, об'єднаних у студентське наукове товариство.¹⁶ Теми їх наукових робіт стосувалися методики діяльності шкільного музею, говірок Рівненщини. Студенти були учасниками ряду екскурсій та експедицій до Козацьких могил на Берестецькому полі, по місцях Шевченка на Волині, брали участь у відкритті 20 жовтня 1963 року пам'ятника Т.Шевченку в Острозі.¹⁷

Краєзнавча робота в Житомирському педагогічному інституті носила такий же поетапний характер і деякого пожвавлення набула з приходом на кафедру загальної історії опального наукового працівника Інституту історії України Академії наук УРСР Л.А. Коваленка. Але він привернув увагу не тільки цим. Очоливши кафедру, Леонід Антонович показав приклад активної науково-краєзнавчої праці. 28 грудня 1948 року на засіданні кафедри зробив повідомлення про відгук російської революції 1905 року на Волині і в Східній Галичині, яке знайшло високу оцінку колег Руднева, Голубицького.¹⁸ 1949 року

підготував статті "Входження Правобережжя до складу Росії", "До питання про вплив російської революції 1905 року на Австро-Угорщину", "Радіщев як історик", написав розділ нового підручника з історії України.¹⁹ 1950 року Л.А. Коваленко закінчив запланований нарис історії Житомира.²⁰ Ректорат інституту замітив зміни в діяльності кафедри, відзначивши, що "призначення керівником кафедри кандидата історичних наук Коваленка Л.А. замість доцента Ланди Л.І. позитивно вплинуло на роботу кафедри".²¹ Про Житомир писали й попередники ще до революції. Однак нарис Л.А. Коваленка ґрунтувався на невідомих архівних матеріалах, і, головне, - дав можливість читачам побачити місто, що ще не справилося з наслідками війни, зовсім іншим, цікавим економічним і культурним центром у далекому і близькому минулому, посилював їх оптимізм, бажання швидше справитись з повоєнною ситуацією. А історики-краєзнавці побачили приклад відновленої краєзнавчої праці, її плідний наслідок. І це був неабиякий стимул. Не забарилася офіційна партійна оцінка нарису, пошук недоліків. Історикам, краєзнавцям знову нагадали прописні ідеологічні істини.²²

1952 року викладач Гордієнко захистила дисертацію на тему "Комуністи Житомирщини в боротьбі за колективізацію сільського господарства в 1930-1934 рр."²³

Краєзнавчі теми в 1954-1955 роках все частіше розглядалися на засіданнях інших кафедр, вносились до переліку дослідницьких проблем - "Продукція промисловості і сільського господарства Житомирщини в другій повоєнній п'ятиріччі", "Більшовики Житомирщини в боротьбі за колективізацію сільського господарства", "Історія Волині до 1917 року", "Житомирщина в післяреволюційний період", "Діалекти Житомирщини" тощо.²⁴

Не дивлячись на те, що основну увагу Л.А. Коваленка займала докторська дисертація, він продовжував краєзнавчі дослідження, підготувавши 1956 року до наукового збірника статті "Історичні погляди Івана Франка", "З історії польського революційного руху на Волині в першій половині ХІХ ст.", "Міста Житомирської області", "Події визвольної війни українського народу і боротьба за возз'єднання України з Росією в Східній Волині".²⁵

Житомирський педінститут видавав "Наукові записки" по серіях - літературознавчій, фізико-математичній, педагогічній і мовознавчій. На 1961 рік був запланований випуск краєзнавчого збірника "Митці Житомирщини" - 25 статей, 5 спогадів, хроніка літературного життя на 20 друкованих аркушах.²⁶ Однак видавати було не так просто - бракувало коштів, Міністерство не завжди санкціонувало випуск. Тривалий час 13-ий том "Наукових записок" не виходив із-за відсутності дозволу. Ідеологічний прес, на жаль, не ослабився і на початку - 60-х років. Він особливо проглядався в тематиці краєзнавчих досліджень. Це мала бути, як правило, історія революційного руху, партійної, комсомольської Волині, соціалістичного будівництва. Доцент Москвін П.П. готував монографію "Боротьба за встановлення і зміцнення радянської влади на Волині в 1917-1920 рр.",²⁷ кандидат історичних наук Іващенко О.М. - брошуру "До історії комсомолу на Волині", тему "Культурне будівництво на Житомирщині в

роки індустріалізації країни (1926-1929)" опрацьовував Булкін Г.П.²⁸ Ця ж ідеологічна перевантаженість присутня в дослідженнях членів наукового студентського товариства, оголошених на квітневій 1960 року сесії НСТ. Наприкінці 50-х - початку 60-х років у науково-краєзнавчу тематику все настирливіше проникає тема "Леся Українка і Волинь", особливо - у літературознавчих гуртках.²⁹

Луцький учительський інститут поновив діяльність найпізніше - 1946 року.³⁰ До початку 1952 року активної краєзнавчої роботи не вів. 25 вересня 1951 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про реорганізацію Луцького учительського інституту в педагогічний. 25 лютого 1952 р. виконком Волинської обласної Ради вирішив присвоїти інституту ім'я Лесі Українки.³¹ Новий директор вузу доцент М.М. Бабляк надав науковій роботі колективу деякого краєзнавчого спрямування. 1953 року побачив світ перший том "Наукових записок". До 1962 року вийшло дев'ять випусків. Сім із них - 1112 сторінок - присвячувались історико-філологічним дисциплінам і містили деякі матеріали краєзнавчого характеру.³²

Були відновлені звітні конференції кафедр. Перша з них відбулася 1954 року і присвячувалася 300-річчю возз'єднання України з Росією. Науковці і студенти - члени історичного гуртка взяли участь і в обласній науковій конференції з цього ж питання в м. Берестечко.³³

1955 року побачили світ 20 наукових праць викладачів. Е.М. Виноградов і ректор П.М. Денисовець присвятили свої дослідження подіям революції 1905-1907 років на Волині. Колектив науковців і студентів - членів наукового студентського товариства, створеного 1958 року, включились у вивчення життя і творчості Лесі Українки на Волині.³⁴

З другої половини 50-х років відродилися краєзнавчі дослідження у Вінницькому педінституті. Вони опиралися на зміцнілу бібліографічну базу. 1955 року інститутська бібліотека мала 114.153 примірники літератури. У вузі на 14 кафедрах працювало 117 викладачів, серед них - 24 кандидати наук, 3 докторанти, навчалася 1004 студенти.³⁵ Основну кадрову базу краєзнавства складали викладачі та 417 студентів історико-філологічного факультету і в першу чергу - 102 історики.³⁶ 1954 року науковці-краєзнавці торкнулися теми 300-річчя возз'єднання України з Росією, провели конференцію, присвячену 50-річчю М. Островського. Студент IV курсу В. Шевчук представив на підсумкову студентську наукову конференцію доповідь "Розвиток промисловості і формування пролетаріату на Поділлі у 80-90-і роки XIX ст.", студент В. Мукоїд - "Наслідки літньої краєзнавчої експедиції".³⁷ Колектив викладачів та студентів збирав матеріали про участь краян у піднятті цілинних і перелогових земель - листи-доповіді, фотодокументи, встановив зв'язки з цілинниками-вінниччанами. У Кокчетавську область була направлена бібліотечка книг на 3000 крб. На кожній книзі поставлений підпис: "Дорогим землякам-новоселам радгоспу "Паризька комуна" від колективу студентів та викладачів Вінницького державного педагогічного інституту імені М. Островського".³⁸

Результати вивчення життя і діяльності М.О. Островського, чие ім'я було присвоєно Вінницькому педвузу ще 1938 року, лягли на стенди і у вітрини

інститутського музею Миколи Отровського, відкритого 1956 року. Сімейні фотографії, книги письменника, публікації про нього, спогади, дослідження викладачів та студентів, альбоми - все це зберігалось й активно використовувалось у навчально-виховній роботі. Колектив підтримував зв'язки з музеями М. Отровського в Москві, Шепетівці, Житомирі, до Вінниці приїжджала дружина письменника Р.П. Отровська. Тут проводились зустрічі, екскурсії, конференції, діяв гурток, готувалися лектори, екскурсводи для майбутньої шкільної краєзнавчої роботи.³⁹

Різні періоди історії Вінниччини вивчали П.М. Безкоровайний, С.Я. Вініковецький, В.П. Воловик, Н.С. Кветний, Р. Кітель, Г. Косаківський, І.П. Пшук, Ю. Степаненко, Й.С. Гельман. 1960 року вони видали монографію "З історії Радянської Вінниччини".⁴⁰ Історія області знайшла відображення в праці "Вивчай історію краю", написаній П.Т. Волковим, В.П. Воловиком, Н.С. Кветним, І.О. Пшуком.⁴¹

Краєзнавчі матеріали друкувалися в "Наукових записках". У третьому випуску було опубліковано статті "Аграрний рух на Вінниччині під час революції 1905-1907 рр." О.І. Пшука, "Класова боротьба робітників цукрових заводів Правобережної України в 60-80-х роках XIX ст." А.І. Калюжка.⁴²

З середини 50-х років активізувалася краєзнавча робота в Кам'янець-Подільському педінституті. Розширилася тематика досліджень. В.І. Тищенко збирав матеріали, пов'язані з особою У. Кармалюка і його антикріпосницькою боротьбою на Поділлі. Їх суттєво доповнили документи збірника, 1948 року підготовленого Центральним державним історичним архівом та Інститутом історії України Академії наук УРСР.⁴³ Діалекти і топоніми Хмельниччини стали предметом дослідження К.С. Баценко. А М.Я. Бріцин 1956 року захистив кандидатську дисертацію про специфіку російських говірок краю.⁴⁴

Краєзнавчими дослідженнями займалися студенти. 1955 року в інституті навчалось 1040 студентів, серед них - 100 істориків.⁴⁵ Наукова робота велася на 15 кафедрах, у тому числі - на кафедрах історії СРСР (завідуючий І.С. Зеленюк) та загальної історії (Лаптін П.Ф.). У складі викладачів було 17 доцентів і кандидатів наук.⁴⁶ У наукових гуртках студенти опрацьовували теми "Революційний рух на Поділлі в 1905 році", "Народна мова села Веселок-Вільний Хмельницької області".⁴⁷

У 50-ті роки І.С. Зеленюк, Е.М. Гінзбург, Е.Ф. Єлінецький, І.Ф. Слизький, А.Г. Ткачук, Л.М. Цимбалюк, О.О. Бойко, Л.О. Бондарев захистили дисертації. Зокрема І.Ф. Слизький свою роботу присвятив ревкомам і комбідам Поділля.⁴⁸ Протягом 1956-1962 рр. ряд наукових статей про революційну боротьбу на Поділлі в 1905-1907 та 1917 рр., опублікував ректор Зеленюк І.С.⁴⁹ У 1953-1962 роках побачили світ 12 випусків "Записок Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту".

До певної міри студентську науково-краєзнавчу роботу ослабило рішення про закриття 1956 року історичного факультету.

У 50-х - на початку 60-х років велося археологічне вивчення Правобережної України. 1946-1950 рр. у Подністров'ї працювала комплексна

археологічна Південноподільська (Дністровська) експедиція, очолювана професором М.І. Артамоновим. У її складі були російські та українські археологи П.Й. Борисковський, С.О. Семенов, М.О. Тиханова, Т.С. Пассек, С.М. Бібіков, І.С. Шовкопляс, В.Й. Довженок, М.Л. Макаревич. Вони дослідили біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району палеолітичні стоянки та ранньо-трипільські поселення V-III тис. до н. е. Був опублікований ряд праць Артамонова М.І., Борисковського П.Й., Пассека Т.С., Семенова С.А., Тиханової М.О., що стосувався різних аспектів історії краю доби палеоліту та трипільської культури.⁵⁰ А С.М. Бібіков 1953 року захистив докторську дисертацію на трипільських знахідках біля Луки-Врублівецької.⁵¹

1953 року в Житомирі, після закінчення Чернівецького університету, поселився волинянин І.С. Винокур, став науковим працівником музею, розпочав археологічні дослідження Житомирщини. На запрошення Л.А. Коваленка почав читати в педагогічному інституті спецкурс з археології.⁵² Щоліта об'єднана експедиція працівників краєзнавчого музею і педінституту на чолі з І.С. Винокуром проводила археологічні обстеження, шурфувала, розкопувала об'єкти першої половини I тисячоліття нашої ери та давньоруські пам'ятки. У 1954-1956 рр. були проведені розкопки черняхівських поселень в Пряжеві, Слободищах, Маркушах, а також розвідки по р. Тетерів в околицях Житомира та середній течії Случа.⁵³ Ці матеріали лягли в основу монографії про старожитності Східної Волині, опублікованої 1960 року в Чернівецькому державному університеті,⁵⁴ та інших праць молодого дослідника.⁵⁵ Старожитності Східної Волині першої половини I-тисячоліття нової ери склали основу кандидатської дисертації, яку І.С. Винокур захистив 1962 року в Ленінградському відділенні Інституту археології Академії наук СРСР.

У березні 1963 року переїхавши до Кам'янця-Подільського, І.С. Винокур очолив археологічні дослідження території Хмельницької області. Експедиційні загони педагогічного інституту в 60-х роках вивчали могильники і поселення черняхівської культури в Ружичанці, Рідкодубах (Хмельницький район), Усті (Кам'янець-Подільський район). Були відкриті надзвичайно важливі матеріали слов'янських язичницьких капищ-жертвників з кам'яними антропоморфними ідолами (Ставчани, Бакота, Кремінна та інші).⁵⁶ У середині 60-х років разом з Е.М. Пламеницькою вивчав він залишки давньоруського городища на території кам'янецької фортеці, що дало підстави для постановки питання про існування дитинця стародавнього Кам'янця.⁵⁷

У повоєнні роки російські та українські радянські історики почали археологічні дослідження Західної Волині. В.В. Ауліх у 1957-1964 рр. детально вивчив ранньослов'янське городище в с. Зимне, оприлюднивши результати в праці "Зимнівське городище - слов'янська пам'ятка VI - VII ст. в Західній Волині". У 50-60 роках ранньослов'янські пам'ятки Волині вивчав Ю.В. Кухаренко, досліджував могильники вельбарської культури в Любомлі, Баєві, Гущі, Машеві, слов'янське городище в Головні Любомльського, поселення і кургани в Дулібах Турійського районів, опублікував працю "Середньовічні пам'ятки Полісся".⁵⁸

Певний вклад в археологічне вивчення Західної Волині вніс М.М. Каргер, який ідентифікував на території Володимира-Волинського 8 храмів, розкопав фундаменти Василівської та Михайлівської церков XII - XIII ст. М.В. Малевська вела розкопки в Луцьку та Володимирі-Волинському, чим доповнила відомості про культуру Волині княжої доби.⁵⁹

1960-1963 років відомий археолог Раппопорт Павло Олександрович обстежив, частково прошурфував на території Волинської області близько 30 давньоруських городищ, видав ряд статей та монографію "Военное зодчество западнорусских земель X-XV вв." (1967).⁶⁰

Важливим фактором, що сприяв активізації історико-краєзнавчих досліджень, стало відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. Саме так тоді трактувалися події, пов'язані з Переяславською радою 1654 року, у постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР від 9 грудня 1953 року "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією" і "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.), схвалених ЦК КПРС. Це були нові ідеологічні лекала для історичних наук, літератури і мистецтва в питанні взаємовідносин України і Росії як у минулому, так і на майбутнє. І все ж попри ці обмеження наукової творчої думки ювілей активізував дослідження історії національно-визвольної боротьби середини XVII ст.

Провідну роль у цьому відіграв Інститут історії Академії наук УРСР. Так з 2 березня 1953 року, часу прийняття постанови Ради Міністрів УРСР "Про внесення зміни в найменування Інституту історії України Академії наук УРСР", став називатися інститут історії України. Постанова мотивувала цю зміну двома причинами: Інститут поширив діапазон дії на "опрацювання питань загальної історії та історії міжнародних відносин", крім того - історія України є "органічною частиною історії Радянського Союзу".⁶¹ Неважко прочитати й іншу - головну причину - намагання влади нівелювати спробу вивчення історії України як самостійної науки і в такий спосіб ослабити національні устремління українців. Дослідження подій 1648-1654 рр. спрямовувались у русло дружби українського і російського народів, її ролі для України. У цей час було опубліковано 28 монографій і тематичних збірників.

Великим досягненням української науки стала підготовка і видання 1953 року трьохтомного збірника документів і матеріалів з даного питання.⁶³ Його здійснили спільними зусиллями Інститут історії АН УРСР, Інститут історії АН СРСР та ЦДАДА СРСР, редакційна колегія в складі П.П. Гудзенка, О.К. Касименка, О.О. Новосельського, Л. Сидорова, Л.В. Черепніна, Ф.П. Шевченка. Кожен із трьох томів, а це - 1785 сторінок, 194,99 др. арк., мав свій колектив укладачів. Збірник, що вийшов тиражем у 5 тис. примірників, вмістив 747 документів, які розкривають історію боротьби українського народу за національне визволення від 1620 до 1654 року, перебіг подій визвольної боротьби на Поділлі, Волині, Київщині - на цьому головному театрі військових і політичних дій середини XVII ст. і таким чином склав документальну основу дальших краєзнавчих досліджень у цьому регіоні. В активний науковий обіг було введений значний масив документів з архівів Румунії, Чехословаччини,

Польщі. 300 документів, із числа переданих в Україну польськими вченими, були опубліковані окремим Збірником.⁶⁴

У цей період події визвольної війни на Правобережжі України знайшли глибоке висвітлення в працях Апанович О.М.⁶⁵, Барановича О.І.⁶⁶, Голобуцького В.О.⁶⁷, Гуслистого К.Г.⁶⁸, Крип'якевича І.П.⁶⁹, Шевченка Ф.П.⁷⁰. Праця Федора Павловича Шевченка "Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів" протягом 1951-1954 рр. витримала 7 видань, у тому числі - у видавництві Міністерства оборони СРСР.⁷¹

Комісії по відзначенню ювілею діяли на місцях. У січні 1954 року Президія Верховної Ради УРСР на ознаменування подій 1648-1654 рр. на Поділлі та заслуг Б.Хмельницького перейменувала обласний центр м. Проскурів на м. Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область - у Хмельницьку. Це дало поштовх до глибокого вивчення національно-визвольної боротьби 1648-1654 рр. на території області, проведення конференцій, відображення вкладу подолян в антифеодальну й визвольну війну в "Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область".

Учасники наукової конференції з нагоди ювілею в Луцькому педінституті в чотирьох секціях заслухали й обговорили 29 доповідей і повідомлень. У Берестечку вона доповнилась рядом масових заходів, екскурсій, вшануванням полеглих героїв.⁷²

Джерельну базу досліджень минулого поповнили 70 тис. томів літератури, переданих на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією Академією наук СРСР Академії наук УРСР. 201 працівник Академії наук УРСР удостоївся орденів і медалей, 5 науковців, і в їх числі О.В. Палладін - президент АН УРСР - звання Героя Соціалістичної Праці.⁷³

Великий резонанс у середовищі українських істориків, краєзнавців викликала передова стаття "За глибоке наукове вивчення історії українського народу", опублікована в журналі "Вопросы истории" - органі Інституту історії Академії наук СРСР.⁷⁴ Передова високо оцінила доробок учених України з приводу відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією, привернула увагу до ряду проблем. "Желательно создать историю важнейших городов Украины", - пропонували московські колеги.⁷⁵ А ще розгорнути роботу до 50-річчя першої російської революції. Розробити історію радянської історичної науки в Україні. Передова дорікала, що українські історики "погано знають літературу по історії України, що випускається за рубежем", з метою, звичайно, більш кваліфікованої боротьби з "реакційними істориками і українськими буржуазними націоналістами". У передовій прозвучав заклик звернути увагу на Західну Україну. Стаття посилила оптимізм українських учених. В ході її обговорення у відділах Інституту історії Академії наук УРСР, на історичних кафедрах вузів формувалася програма дальших дій, відбувалося поступове розкріпачення думки і діяльності істориків, краєзнавців. На засіданні вченої ради Інституту історії по обговоренню передової "Вопросов истории" навіть прозвучав заклик І.А. Гуржія "изжить наше ошибочное отношение к историческому наследию", розпочати видання в Україні "Історичного журналу".⁷⁶

1957 року почали виходити "Український історичний журнал", журнали "Радянське літературознавство", "Народна творчість та етнографія, 1958-го - "Економіка Радянської України", на сторінках яких публікувались і загальні, і методологічні статті, а також матеріали, пов'язані з історією, етнографією, фольклором, літературою, економікою Київщини, Волині й Поділля. Позитивне значення для краєзнавчих досліджень мала джерельна база бібліотеки Академії наук УРСР, яка 1968 року складала понад 6 млн. томів і близько 80 тис. комплектів газет, видавнича діяльність Академії. Показником видавничих успіхів є факт видання 1957 року 447 назв книг - 5276 облікових видавничих аркушів.⁷⁷ Академія зібрала в своїх стінах 10000 працівників, 2681 із них - науковці. Йшла планомірна підготовка наукових кадрів в аспірантурі, яка 1959 року мала 533 аспіранти.⁷⁸ Рівень підготовки кадрів і можливостей Академії наук УРСР дав змогу протягом 1958-1965 рр. підготувати і видати сімнадцятитомну "Українську радянську енциклопедію", "Історію Української РСР" у двох томах.⁷⁹ Для істориків-краєзнавців на місцях діяльність Академії наук УРСР була прикладом, методологічним орієнтиром.

У другій половині 50-х років предметом наукових, краєзнавчих досліджень стали події першої російської революції 1905-1907 рр., революційна боротьба 1917 року у зв'язку з їх ювілеями. В Україні за твердженням професора Рубача М.А. 1955 року проблемою революції 1905-1907 рр. займалося близько 50 вчених.⁸¹ Подільські дослідники опиралися на двохтомний збірник за редакцією Ф.Б. Лося, І.П. Олійника, В.І. Шелудченка, на 2089 сторінках якого упорядковано 1382 документи і матеріали про революційні події 1905-1907 рр. в Україні,⁸² працю А. Зекцера "1905 рік на Поділлі", монографічні дослідження Ф.Е. Лося,⁸³ М.Н. Лещенка,⁸⁴ І.М. Премислера,⁸⁵ І.О. Пшука⁸⁶. Розвиваючи тему, І.С. Зеленюк у Кам'янці-Подільському досліджував революційний рух на Поділлі 1905-1907 рр., його вплив на перебіг подій наступного періоду - 1907-1914 рр.⁸⁷

Волинські пошуковці 1957 р. уклали й видали документальний збірник, присвячений боротьбі трудящих краю за владу Рад.⁸⁸ Проблеми класової боротьби, революції і громадянської війни розроблялися в Луцькому педінституті професорами О.Г. Михайлюком, П.К. Сміяном, М.М. Кравцем, доцентами Р.Н. Оксенюком, Д.М. Цимбалюком. Цього ж року збірник документів і матеріалів про події березня 1917 - лютого 1918 років на Поділлі, підготовлений працівниками Держархіву Хмельницької та Вінницької областей, видало Хмельницьке обласне видавництво.⁸⁹ 1958 року редколегія в складі Зеленюка І.С., Ігнатова О.С., Березовчука М.Л., Гінзбург Є.М., Абрамової В.Г. упорядкувала спогади 29 учасників революційної боротьби на Поділлі.⁹⁰ 1959 року вийшов збірник документів і матеріалів під загальною редакцією М.І. Мехеди, який підготували архівісти Вінниці і Кам'янця-Подільського. Він продовжив попередню тему і довів події до грудня 1920 року, досить однобічно розкривши тему громадянської війни на Поділлі. Своїми рецензіями його вихід благословили кияни Бутич І.Л. та Стрельський В.І. Однак для дослідників залишалися недоступними документи про державотворчу діяльність Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії,

національно-демократичну революцію, Українську Народну Республіку, Українську державу, національно-визвольні змагання 1917-1920 рр. взагалі.

Так, хоч і неповно й односторонньо, все ж формувалася документальна база краєзнавчих досліджень і публікацій.

Не дивлячись на спроби влади, партійних органів під виглядом боротьби з пережитками минулого відправити в небуття пласт народної культури – календарно-обрядової, пісенної, фольклорної, ентузіасти зберігали, записували й поширювали народну усну творчість.

У 40-50-і роки активно діяв на терені фольклористики подільський вчитель Гнат Трохимович Танцюра (1901-1962). Він закінчив педкурси, 1933 року Вінницький інститут соціального виховання. Учителював у рідному селі Зятківці Гайсинського району, у Гайсинській середній школі №4.⁹¹ Тільки від сусідки Явдохи Сивак – бабусі Демидихи за 20 років записав 1008 пісень, 156 казок, переказів, 394 прислів'я, приказок, 45 загадок.⁹² 1950 року передав Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР 2435 пісень, 1536 прислів'їв, приказок, 615 загадок і казок, 255 творів дитячого фольклору, ігор⁹³, які склали окремий фонд Г.Т. Танцюри – понад 10 тисяч архівних аркушів. Його доробок знайшов високу оцінку М.Т. Рильського, який назвав його “без сумніву єдиним зразком в історії української та світової фольклористики”.⁹⁴

Він видав книги про жіночу долю в народних піснях, “Записки збирача фольклору”, уклав збірку пісень Явдохи Зуїхи,⁹⁵ підготував до друку двохтомний нарис історії рідного села.⁹⁶ Вся його сорокашестирічна спадщина налічує 5000 пісень, близько тисячі казок, легенд, переказів, анекдотів, 1536 прислів'їв і приказок, 615 загадок, 144 танці, сотні замовлянь, голосінь, повір'їв, прикмет, записаних від 150 носіїв народної творчості.⁹⁷ Подвижницька праця подільського фольклориста, етнографа Гната Танцюри увічнена: його ім'я носить Гайсинська середня школа, вулиця в Зятківцях, на будинку в Гайсині, де він жив, встановлена меморіальна дошка, діє меморіальний музей-квартира.⁹⁸

У 40-60 роки розгорнув фольклорно-етнографічну краєзнавчу працю ще один подолянин Мефодій Васильович Рябий (1864-1974). Родом він із с. Кукавка Могилів-Подільського району Вінниччини. Брав участь у першій світовій та громадянській війнах. Працював скарбником, бухгалтером, продавцем, займав інші посади в рідному селі, одночасно займаючись дослідженням його історії. Від лірника Семена Кожухаря, старожилів записав кілька сот фольклорних творів. Понад 300 народних пісень передав Етнографічній комісії ВУАН.⁹⁹ Його особовий 5321-ий фонд у Державному архіві Вінницької області містить 50 справ, сотні аркушів цінних документів і міг би стати основою окремої книжки про подвижника краєзнавчої справи.

Мефодій Васильович детально вивчив мистецьку діяльність на Поділлі Василя Андрійовича Тропініна, підготував статтю “Тропінін на Поділлі”,¹⁰⁰ виявив п'ять його картин, написаних в Кукавці – “Портрет сина”, “Весілля в Кукавці”, “Дівчина з Поділля”, “Українець”, “Молодий український селянин”.¹⁰¹ 1953 року заснував у селі краєзнавчий музей. Був ініціатором присвоєння Кукавській середній школі імені В. Тропініна,¹⁰² взяття під

державну охорону Кукавської церкви, збудованої по плану В.А. Тропініна. 1958 року на ній була встановлена меморіальна дошка.¹⁰³ Вів листування з професором Кам'янець-Подільського пединституту В.І. Тищенком, допомагав йому в зборі легенд і переказів про У. Карамлюка.¹⁰⁴ Опублікував ряд науково-публіцистичних матеріалів краєзнавчого характеру.¹⁰⁵

У 50-х на початку 60-х років дальшого розвитку набув природознавчий напрям краєзнавства. Природне середовище історичних подій і фактів розглядалося зусебіч. Особливістю цього етапу вивчення природи регіонів стало зрушення кількості природодослідників і підвищення якості досліджень за рахунок учених Академії наук, її науково-дослідних інститутів, вузів, природничих музеїв. Ці дослідження стосувалися флори і фауни, геоморфології Поділля, Волині, природньо-ресурсного потенціалу. Ф.М. Мачихін та А.І. Консевич у своїх дисертаційних роботах не тільки дали вичерпну характеристику природних багатств Вінниччини та Кам'яниччини, а й пропозиції щодо раціонального розміщення промислових об'єктів.¹⁰⁶ Предметом дослідження стали Товтри з їх багатими вапняковими покладами.¹⁰⁷ Фізико-географічному огляду Поділля і Волині присвятили праці В.І. Мироненко,¹⁰⁸ В.Б. Вернандер,¹⁰⁹ П.Л. Шульга,¹¹⁰ С.І. Пастернак¹¹¹ та інші вчені.

Більш відчутну допомогу ученим, краєзнавцям подавали архіви. Вони стали не тільки джерелом наукової інформації, а й центрами специфічної краєзнавчої роботи.

Важливу роль у зміцненні їх матеріальної і кадрової бази, удосконаленні форм і методів використання фондів відіграла постанова Ради Міністрів УРСР “Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств”. Вона зобов'язала виконкоми обласних Рад покращити умови роботи архівістів, адже на ту пору 41 райміськархів не мав своїх приміщень, 5 із них - у Хмельницькій області.¹¹² Ставилось завдання покращити роботу з дослідниками, здійснити підготовку і видання серії збірників документів і матеріалів, присвячених 40-річчю Жовтневої революції. Постанова суворо забороняла використовувати і публікувати матеріали, які “мають безумовно таємний характер”.¹¹³ Міністерство внутрішніх справ, у віданні якого знаходились архіви, недремно стежило за тим, аби правда про репресії, голодомор та інші безчинства 20-50-х років не проникла на сторінки публікацій.

Наступними кроками поліпшення використання джерельної бази архівів стало затвердження 1958 року мережі державних архівів республіки, поява 1959 року Положення про районні та міські держархіви і, головне, - передача 1960 року архівної справи з-під опіки органів внутрішніх справ у відання Ради Міністрів УРСР. Архівне управління таким чином набуло вищого статусу, архівна справа – більшого авторитету й уваги. Через архівні відділи облвиконкомів воно доходило до райміськвідділів, формуючи Державний архівний фонд.¹¹⁴ 1947 року почав виходити “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР” (з серпня 1965 року – журнал “Архіви управління”). Він не тільки поміщав інформацію, а й - теоретичні,

методологічні, історіографічні матеріали, добірки документів, наукові статті, методичні поради, чим допомагав і архівістам, і дослідникам-краєзнавцям.¹¹⁵

Особлива увага приділялася архівам приєднаної Волині. Кожен з них, зазнавши великих втрат у роки війни, відновив діяльність вже 1944 року, упорядковував фонди, створював умови для роботи пошуковців. На 1 січня 1961 року Житомирський облдержархів разом з Бердичівським філіалом мав 3236 фондів і 630 000 одиниць збереження.¹¹⁶ Держархів Вінницької області теж зібрав 500000 справ та довідкову бібліотеку на 5 тисяч книг. Хмельницькі архівісти на 1 січня 1963 року впорядкували 945689 справ, у тому числі – 587770 дореволюційних. Державний архів Волинської області зробив доступними для науковців, краєзнавців 1460 фондів – 265690 архівних справ.¹¹⁷ Так формувалася архівна документальна база – основа дальшого розгортання історико-краєзнавчих досліджень.

Всі архівні установи Правобережної України вели пошук і відбір документів до тематичного збірника “Україна у Великій Вітчизняній війні”, виставки “Злочини німецько-фашистських окупантів”.¹¹⁸

У 50-ті роки була проведена велика робота по підготовці загальноукраїнського та регіональних збірників документів і матеріалів, присвячених подіям 1905-1907 і 1917-1920 років. Рівненські архівісти внесли великий вклад у підготовку документальної збірки “До історії боротьби трудящих Ровенщини за встановлення Радянської влади (1917-1920)” (1957), “Радянська Ровенщина (1939-1959)” (1961), “За волю народу (1921-1939)” (1963).¹¹⁹ А це втягувало в історико-регіональне дослідництво все нових краєзнавців. Якщо 1962 року Рівненський архів обслужив 36 пошуковців, то 1963 року – 150, а 1964-го – 256.¹²⁰ Наукові працівники Держархіву Волинської області протягом 50-60 рр. видали тематичний збірник у двох частинах про боротьбу краян за возз'єднання з Україною у 1921-1939 рр.,¹²¹ зробили тематичний огляд фондів про революційні події на Волині 1917-1920 рр., перші кроки в соціалістичному будівництві (1939-1941)¹²².

Відроджували краєзнавчу роботу в притаманних їм формах бібліотеки Правобережжя. Сформувавши фонди літертури (1950 року, наприклад, у Вінницькій області працювало 1712 бібліотек з книжковим фондом 1.122.300 примірників проти 1079 і 897.900 – у 1940-му),¹²³ вони почали накопичувати суто краєзнавчу літературу, укладати картотеки, тематичні виставки, бібліографічні покажчики з метою її популяризації. Питання бібліотечного краєзнавства порушувалися на всеукраїнському семінарі бібліографів 1955 року, на нараді директорів обласних бібліотек 1957-го, республіканській нараді бібліотечних працівників 1958 року.

Досвід краєзнавчої бібліотечної роботи 1960 року було узагальнено наказом Міністерства культури УРСР, визначено завдання – накопичення краєзнавчої літератури, у тому числі – за рахунок місцевих видань, що в обов'язковому порядку з 1961 почали надходити до бібліотек, та поліпшення бібліографічної роботи.

Вже в 50-х – на початку 60-х років були видані двохтомний покажчик літератури з історії Києва, Переяслава-Хмельницького, пізніше – Житомирщини, Рівненщини й інших областей та міст Правобережжя.¹²⁴

Водночас бібліотечні фонди знаходились під постійним цензурним наглядом. 7 березня 1951 року цензор Рівненського облліту Клименко І.І. вилучив з обласної дитячої бібліотеки 8 книг, у тому числі – Й. Манця “Октябрьская социалистическая революция” (ОГИЗ, 1939),¹²⁵ того ж року – ще 31 книгу вилучив цензор Доробляй О.А.¹²⁶ Процедура вилучень була частою і тривала в наступні роки. 14 березня 1955 року була вилучена чергова партія “шкідливої” літератури.¹²⁷ Чистка здійснювалася за завданнями уповноваженого Ради Міністрів СРСР по охороні військових і державних таємниць у пресі, Головліту УРСР на основі їх наказів, телеграм. Можна зрозуміти, чому такими обережними були дії бібліотечних краєзнавців щодо організації дослідницької та видавничої роботи.

У 50-ті роки, після прийняття 22 лютого 1950 року постанови Ради Міністрів УРСР з питань музейного будівництва, активізувалася музейна краєзнавча робота. Цьому сприяла й діяльність науково-дослідного інституту музеєзнавства в Москві, який узагальнював і поширював досвід музейної справи шляхом публікації “Трудов”, 1955 року – підручника “Основы советского музееведения”, після 1957 року – серії “Очерков по истории музейного дела в СССР”.¹²⁸

Питаннями теорії й методики музейництва займалася в Україні кафедра археології та музеєзнавства Київського державного університету. Музеєзнавство, як допоміжну історичну дисципліну, вивчали студенти й деяких інших вузів і факультетів. 1959 року викладачі кафедри КДУ видали навчальний посібник з музейної справи,¹²⁹ з'явився ряд інших праць з історії, теорії та практики музейної роботи.¹³⁰

Великого значення надавалося вивченню героїзму фронтовиків, трудівників тилу, партизанів і підпільників, збору документів і матеріалів, створенню виставок, експозицій, окремих відділів і, навіть, – музеїв, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни.

Одним з перших заінвентаризованих документів згаданих часів у Житомирському краєзнавчому музеї стала німецька карта “Тегевальд” – план поселення на Житомирщині німецьких колоністів.¹³¹ Музей поповнювався іншими реліквіями переможців – документами і особистими речами маршала Якубовського І.Г., двічі Героя Радянського Союзу, Народного Героя Югославії С.А. Козака, генералів М.І. Наумова, П.Ф. Жмаченка. Фронтові листи, особиста зброя, військове спорядження, предмети військового побуту, трофейні речі – все це було показано спочатку на виставках, а потім лягло в експозиції музею.¹³² 28 липня 1945 року ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР прийняли постанову “Про організацію Державного історичного музею в Корсуні-Шевченківському”, 28 березня 1959 року – “Про спорудження “Пам’ятника-музею звільнення м. Києва від фашистських загарбників” на місці колишнього командного пункту І-го Українського фронту в с. Нові Петрівці Києво-Святошинського району Київської області”.

Ювілей возз'єднання України з Росією дав поштовх вивченню й увічненню подій 300-річної давності. 1954 року був відкритий Переяслав-Хмельницький історичний музей.¹³³

Поступово музеї відроджували старі форми краєзнавчої роботи, вишукували й нові.

1950 року 13 працівників Рівненського краєзнавчого музею розгорнули експозиції трьох відділів – природи краю, історії, історії радянського періоду, мали бібліотеку, фондосховище й майстерню,¹³⁴ вивчали історію Великої Вітчизняної війни, партизанський рух. Було знайдено фотографію М.І. Кузнецова і на її основі виготовлено його погруддя.¹³⁵ Підготовка до 50-річчя революції 1905-1907 рр., архівний пошук, листування склали основу виставки, поповнили експозицію відділу історії, дали можливість підготувати й опублікувати ряд статей в пресі. На прохання музею маршал Будьонний М.С. надіслав матеріали про Олеко Дундича, що загинув у боях за Рівненщину. До 30-річчя його смерті була підготовлена виставка та стаття “Олеко Дундич”, опублікована в “Червоному прапорі”.¹³⁶ 1950 року працівники музею підготували дослідження “Давні міста Ровенщини”, присвячене 800-річчю Корця та 850-літтю Острога й Дубна.¹³⁷ Музей проводив вивчення природи краю, корисних копалин, усної народної творчості, етнографії. Тільки за рік музейні фонди поповнились 1559 експонатами. Загальна кількість музейних предметів досягла 15917.¹³⁸ Музей відвідало 6939 чоловік, для них було проведено 378 екскурсій. Крім науково-дослідної музей вів і культурно-масову роботу. За рік було прочитано 19 лекцій краєзнавчого характеру, влаштовано виставку зразків народної творчості.¹³⁹

Розширив дослідницьку краєзнавчу роботу Острозький музей. 1950 року він був реорганізований з історичного в краєзнавчий і забезпечив комплексне висвітлення мікрорегіону.¹⁴⁰

У 50-60-і роки продовжувалося створення музейних кімнат та музеїв на громадських засадах. 1953 року виник один з перших повоєнних музеїв на Рівненщині Сарненський історико-краєзнавчий при середній школі №1. Його організував і очолив учитель Мартинюк П.І.¹⁴¹

15-16 грудня 1959 року в Рівному відбулася двохденна нарада-семінар, де основним стояло питання підвищення організаторської та методичної ролі державних музеїв у створенні громадських. Викликано це було рішенням колегії Міністерства культури УРСР від 19 жовтня 1959 року, в якому рівненським музейникам було вказано на суттєві недоліки в даній ділянці роботи. Доповідь Волкової О.П., завідуючої відділом історії обласного краєзнавчого музею, виступи Більдіна М.Е., директора Острозького, Боднара О.М. – директора Дубенського краєзнавчих музеїв та інших засвідчили брак досвіду та матеріально-фінансових можливостей.¹⁴²

На цей час рівненський музей мав 14631 музейний предмет, у тому числі – 8036 в експозиціях, займав 13 кімнат. Директор Молчанов Олександр Прокопович, заввідділом природи Шмельова Олександра Григорівна, заввідділом історії Волкова Ольга Петрівна, завфондами Мишенков Терентій

Андрійович та інші наукові працівники справляли помітний вплив на розвиток музейної справи на Рівненщині.¹⁴³

Після наради група рівненських музейних спеціалістів їздила у Великий Любень на Львівщину вивчати досвід організації роботи сільського музею. Були підготовлені й надіслані в райони методичні рекомендації, розпочалося створення громадських музеїв у Гощі, Городку, Дубровиці, Здолбунові, Бережниці, Червоноармійську.¹⁴⁴ Дубенські ентузіасти працювали над музеєм с. Плоске.

Широкого розмаху в зв'язку з 50-річчям Жовтневої революції і 100-річчям В.І. Леніна набрало створення ленінських музеїв, залів. 1966 року такий музей відкрився в Сарненській восьмирічці, 1968 року в Здолбунівській сш №1 – музейна кімната Героя Радянського Союзу Приходька М.Г. На 1 січня 1969 року в області вже діяло 50 громадських музейних закладів.¹⁴⁵

Поступово відроджував краєзнавчу дослідницьку роботу Волинський обласний музей, 1950 року перейменований у “Волинський обласний краєзнавчий музей”. У червні 1950 року колектив отримав з Управління музеїв і охорони пам'ятників культури і старовини проект “Типового положення про краєзнавчий музей республіканського та місцевого підпорядкування”. Держава робила спробу, з одного боку – узагальнити досвід створення й організації роботи наймасовіших музейних закладів – краєзнавчих, адже в Україні розгорнулася велика робота по їх створенню, з другого – не допустити якихось ідеологічних відхилень. Тому І-розділ “Загальні положення” підкреслював, що краєзнавчий музей є науково-дослідною і культурно-освітньою установою, “яка шляхом всебічного вивчення краю, збирання та експозиційного показу музейних матеріалів на основі марксистсько-ленінського світогляду повинна вести пропаганду наукових і політичних знань з метою комуністичного виховання населення і мобілізації на виконання господарсько-політичних завдань”.¹⁴⁶ Обговоривши проект типового положення, волиняни запропонували деякі зміни, які б враховували особливості історичного розвитку краю. Зокрема – відділ радянського періоду поділити на розділ, що охоплював 1917-1920, 1921-1939, 1941-1945 роки, і розділ повоєнного господарювання й розвитку культури.¹⁴⁷ Вони погодились з думкою про необхідність створення при музеї науково-методичної ради, галузевих секцій, інституту краєзнавців-кореспондентів, мережі гуртків, музейного архіву, бібліотеки. Реорганізацію колишнього обласного музею в краєзнавчий повели у відповідності з вимогами Типового положення, хоч воно й не було ще затверджене. 1950 року весь експозиційний матеріал був укладений в три відділи – дореволюційної історії, історії радянських часів та природи.¹⁴⁸ Високий рівень заідеологізованості музейної роботи виразно проглядає з плану комплектування фондів, формування експозиції “Початок революційної діяльності В.І. Леніна і Й.В. Сталіна”. Музей, хоч і краєзнавчий, зобов'язаний був вести не стільки науково-краєзнавчу, скільки політико-виховну роботу.¹⁴⁹ І все-таки колектив із семи чоловік під керівництвом Віри Трохимівни Тривайло збирав матеріал і розробляв теми “Вплив Жовтневої соціалістичної революції на Волинь і боротьба за радянську владу на Волині в 1918-1919 рр.”, “Боротьба за

возз'єднання Волині з Україною під час польської окупації” (дослідження цих тем вела директор), вивченням природи краю займався науковий працівник Левицький О.А.¹⁵⁰

Музей вів організаторську й методичну роботу, спрямовану на розвиток мережі краєзнавчих закладів, гуртків. Була створена шкільна комісія. Вона розробила пам'ятку для історико-краєзнавчого гуртка по вивченню історії Луцька, минулого Волині, давала консультації. Музейна бібліотека, зібравши 5433 книги, утворила відділ краєзнавчої літератури.¹⁵¹ Музей організовував пересувні та стаціонарні виставки. Вони носили заполітизований характер – “Під сонцем сталінської Конституції”, “Про життя і революційну діяльність В.І. Леніна”, “Великі будови комунізму”. Пробивалися й краєзнавчі теми – “Творчість Лесі Українки під час її перебування на Волині”, “Передовики колгоспу імені Й. Сталіна с. Баїв Луцького району”. Проводились експедиції. 1950 року музей прийняв 10571 відвідувача, провів 176 колективних екскурсій.¹⁵²

Краєзнавчий пошук дав можливість 1953 року знайти матроса крейсера “Варяг” Мазурця Л.Г., жителя Теремнівського району, записати спогади, зібрати речові пам'ятки.¹⁵³ 1960 року експозиційна площа була розширена до 450 квадратних метрів, а штат – до 150 одиниць. Серед п'яти наукових працівників три мали вищу освіту. За рік музейний фонд поповнився 698 експонатами. Їх стало 32.111.¹⁵⁴ Серед них – матеріали про підпільницю Пашу Савельєву, партизана М.Ф. Петровського з Любомля, про судовий процес 1927 року в Луцьку, вчинений польською владою.¹⁵⁵

При методичній допомозі обласного краєзнавчого музею були створені краєзнавчі музеї на громадських засадах в с. Уховецьке Ковельського, с. Доросині Рожищанського районів, м. Горохові, м. Камені-Каширському.¹⁵⁶ Оскільки інтерес до краєзнавчих музеїв зростає і з місць все більше зверталися за порадами, музей 1963 року підготував і направив у райони методичного листа “Про порядок створення самодіяльних музеїв і музейних кімнат на громадських засадах”.¹⁵⁷ У 60-ті роки, коли весь світ відзначав 150-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка і 100-річчя його смерті, “Світлиця кобзаря” в с.Буяні Луцького району, у домі шанувальника Кобзаря М.П. Куделі, перетворилася у волинську Мекку, куди приїжджали відвідувачі з різних кутків Волині.¹⁵⁸

Розгорнулося музейне будівництво і на Поділлі. На Вінниччині на початок 1950 року діяло 5 музеїв – обласний краєзнавчий, літературно-меморіальний М. Коцюбинського, Заболотнівський меморіальний, Тульчинський і Могилів-Подільський краєзнавчі. У них зібрано 12,5 тис. експонатів. Річне число відвідувачів досягло 47 тисяч.¹⁵⁹ 20 березня того року облвиконком прийняв рішення за номером 474, яким затвердив заходи по поліпшенню матеріальної бази і науково-краєзнавчої праці діючих, створенню нових громадських музеїв.

Тульчинський музей взяв активну участь у відзначенні 150-річчя від дня народження О.В. Суворова, його перебування на Поділлі відобразив у музейній

експозиції, проводив екскурсії, бесіди, лекції. Була підготовлена брошура “Суворов на Вінниччині”.¹⁶⁰

1954 року виник краєзнавчий музей в с. Потоки Жмеринського району, музейна кімната М. Островського у Вінницькому педінституті.¹⁶¹

В лютому 1958 року у Вінниці 200 краєзнавців, музейників, пам'яткоохоронців обговорили завдання, що витікали з наказу Мінкультури УРСР “Про створення музейних кімнат у сільських клубах”. Нарада вилилася в огляди краєзнавчої роботи взагалі. Були намічені плани її вдосконалення, в центр уваги поставлено створення музейних кутків, кімнат, нових музеїв.¹⁶²

1959 року помітною подією на Вінниччині стало відкриття в с. Ободівка Тростянецького району музею сільськогосподарської комуни, створеної 1924 року за ініціативою Г.І. Котовського. В.Х. Бабенко з активом зібрав 3000 експонатів, обладнав музей, який згодом удостоївся звання народного.¹⁶³

1959 року був відкритий музей С.В. Руданського в с. Хомутиці Калинівського району. Великий вклад у його створення внесла завідувача бібліотекою Євгена Всеволодівна Грош, учителі. Допомогали і підтримували письменники Поділля, Києва, зокрема – Л. Дмитренко, І. Коцюбинська, О. Гончар.¹⁶⁴ Зв'язок зі Спілкою письменників України і особисто О.Т. Гончарем музей не втрачав і в наступні роки. 22 жовтня 1969 року завідувачка музею звернулася до нього за порадою про доцільність перевезки з Ялти надгробного пам'ятника С. Руданському. З радістю повідомляла, що Хомутиці завершували роботу по встановленню бюста письменникові-землякові, на відкриття якого планували запросити і Олесь Гончара.¹⁶⁵

До кінця 50-х років Вінниччина мала 15 громадських музеїв – нових осередків краєзнавства.¹⁶⁶ У звіти музеїв був введений розділ – “Краєзнавча робота”, який вимагав інформації, а отже й - роботи по створенню краєзнавчих гуртків, підготовці посібників, методичних рекомендацій, науково-краєзнавчих матеріалів. Така постановка справи активізувала наукове-дослідництво. На 1 січня 1963 року музеї Вінниччини мали 23,2 тисячі експонатів, обслужили 82,1 тис. відвідувачів.¹⁶⁷

Все це сприяло зростанню мережі державних музеїв України: якщо 1950 року їх налічувалося 114, то 1960-го – 132.¹⁶⁸ Їх робота на місцях набирала краєзнавчого характеру. Нерідко музеї виступали ініціаторами створення різних громадських краєзнавчих формувань. У 50-х роках за активної участі М.Т. Рильського було організовано товариство “Краєзнавець” при Державному історичному музеї.¹⁶⁹

До початку 50-х років завершилася відбудова фортечних приміщень у Кам'янці-Подільському, де розміщувався історико-краєзнавчий музей. У них знаходились основні експозиції – дореволюційного та радянського періодів. 1955 року, після завершення реставрації, у міській Ратуші розмістився філіал музею. Музейні експозиції знаходилися і в колишньому кафедральному костьолі. На початку 50-х років музей став називатися Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником, знаходився на республіканському бюджеті, мав можливості розгортати нові експозиції, допомагати створенню в

області інших музейних закладів, зібрав близько 16 тисяч експонатів. 1952 року прийняв 25 тис. екскурсантів.¹⁷⁰

Кам'янецькі музейники подали допомогу в створенні громадського музею у Жванецькій середній школі. Учитель історії місцевої десятирічки Кушнір Б.М. та учні розмістили в ньому знаряддя праці, побуту, кераміку, філателістичну та нумізматичну колекції, одяг, фотографії, документи. На базі музею діяло краєзнавче товариство “Юний історик”, члени якого вели листування, збір спогадів, організовували походи та екскурсії, проводили деяку археологічну роботу. Вони допомагали київській археологічній експедиції на чолі з Т.Г. Мовшою вести розкопки поселення трипільських часів на Лисій горі, брали участь у розкопках поховань II – IV ст. н. е. в Луці-Врублівецькій, які проводила ленінградський археолог професор М.О. Тиханова.¹⁷¹ Інтерес до Кам'янець-Подільського музею-заповідника зростав. 1960 року його відвідало 43 тис. чоловік, а 1965-го – 62 тис.¹⁷²

На січневому 1961 року пленумі ЦК КПРС М.С. Хрущов піддав критиці литовських керівників “за відбудову з руїн палаців і замків феодалів”. Після цього почалася кампанія пошуку резервів економії бюджетних коштів у музейній галузі, в ході якої самостійні музеї перетворювались у філіали або й ліквідовувались. За рік по Союзу було скорочено 1500 штатних одиниць і витрат на 2 млн. крб.¹⁷³ Українські запопадливці шляхом створення об'єднаних дирекцій, перевodu державних музеїв у філіали, громадські зменшили мережу із 124 до 89 музеїв, скоротили 400 штатних одиниць. 1960-1961 рр. Кам'янець-Подільський музей-заповідник був переведений на обласний, а 1962-го – місцевий бюджет. Був ліквідований на Хмельниччині музей-заповідник у Старокостянтиніві.¹⁷⁴ На початку 1964 року закритий Вінницький обласний краєзнавчий музей у зв'язку з аварійністю приміщення, слабкими фондами й відсутністю експозицій, які б комплексно відображали край. Ремонт приміщення і створення нових експозицій зайняли сім років.¹⁷⁵

Тільки опір громадскості, голос І.Козловського, П.Тичини, М.Рильського, М.Брайчевського на захист музеїв, зупинив їх дальшу руйнацію. Навіть Міністерство культури СРСР 6 грудня 1963 року визнало свої помилки, відзначивши в постанові колегії, що “Міністерство культури Української РСР недостатньо продумано поставилося до створення об'єднаних дирекцій”, до перевodu ряду музеїв на громадські засади, чим погіршило цю ділянку роботи.¹⁷⁶

У 50-60-і роки деякі музеї зуміли організувати навіть археологічне вивчення регіонів.

Житомирський краєзнавчий з приходом до музею І.С. Винокура виявив ряд палеолітичних стоянок і поселень черняхівської культури (II – V ст. н. е.). Продовжувались розкопки і після його виїзду до Чернівців. 1959 року експедиція Житомирського краєзнавчого музею дослідила на лівому березі річки Свинолужки, біля с. Городище в Черняхівському районі, залишки ранньопалеолітичної стоянки.¹⁷⁷

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник брав участь в археологічних дослідженнях Подністров'я, поповнив фонди рядом

пам'яток. Гордістю археологічної колекції стали язичницькі ідоли, знайдені біля сіл Іванківці і Ставчани Новоушицького району. У 50-60-і роки очолював археологічні експедиції директор музею Григорій Миколайович Хотюн, відомий дослідник Поділля. За 35 років роботи він створив один з кращих на Поділлі музейних закладів, згуртував колектив краєзнавців – Т.А. Сис, О.П. Кисельова, Н.К. Козлова та інші, який залишив не тільки добру пам'ять, а й ряд наукових праць з історії та культури Поділля.¹⁷⁸

50-і – початок 60-х років характеризувалися дальшим розвитком теорії і методики музейної роботи. У різноманітних виданнях багато уваги приділено створенню та організації роботи громадських музеїв (а їх 1965 року було в Україні біля 1000 – у п'ять разів більше ніж 1959 року),¹⁷⁹ зокрема у працях М. Дяченка,¹⁸⁰ О. Дейнеко,¹⁸¹ Т. Мокрошанської,¹⁸² М. Костенко.¹⁸³ Досвід роботи народних музеїв знайшов відображення в ряді збірників статей, журналів. Узагальнення досвіду відбувалося шляхом підготовки методичних рекомендацій, листів. Музеї продукували путівники, буклети, в яких фіксували історію краю, пам'ятки старовини, що знаходились в експозиціях та фондах музеїв.¹⁸⁴

Важливим напрямом історико-краєзнавчих досліджень залишалася пам'яткоохоронна робота. Вона й надалі стимулювалася прагненням влади і народу відновити пам'ятники, що зазнали нищення в роки війни, увічнити подвиг народу на фронтах і в тилу в 1941-1945 рр., видатні події та особистості. На 1 січня 1950 року під охороною держави знаходилося 423 пам'ятники республіканського і 46620 – місцевого значення, у тому числі історії – 1522, археології – 2153, меморіальних – 130, Великої Вітчизняної війни – 43238. Облік засвідчував перекося у пам'яткоохоронстві, явно гіперболізовану увагу до пам'ятників радянських часів. Зменшення кількості пам'ятників минулого сталося в результаті військових дій, а також – руйнації партійно-радянською владою: за період з 1917 по 1939 рр. в Україні було знищено тільки пам'яток церковної архітектури 8 тисяч.¹⁸⁵

Особливістю пам'яткоохоронної роботи є її тісний зв'язок з вивченням історії. Без знання минулого, подвигів героїв-учасників важливих історичних подій не можливо обґрунтувати потребу в їх увічненні, збереженні існуючих пам'ятників. Однією з найефективніших форм охорони пам'яток є їх популяризація, висвітлення героїки, подвигу, увічненого в камені чи бронзі.

Зважаючи на безсистемність спорудження в республіці пам'ятників, особливо – вождям, героям війни, їх низьку художню цінність, Рада Міністрів УРСР 30 грудня 1952 року прийняла постанову “Про поліпшення справи спорудження пам'ятників і монументів та підвищення якості виробництва монументальної масової політичної та побутової скульптури в Українській РСР”, якою звернула увагу відповідних органів на посилення контролю за якістю і порядком будівництва пам'ятників, на їх збереження та охорону.

У 50-і роки був вжитий ряд інших заходів щодо посилення пам'яткоохоронної роботи, розвитку пам'яткознавства. 1954 року в Гаазі делегація України в числі представників 56 держав підписала “Міжнародну

конвенцію про захист культурних цінностей”. 9 січня 1957 року Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала Конвенцію і Протокол до неї.

31 травня того ж року вона прийняла нове Положення про Ради – обласну, районну, міську, яким зафіксувала пам'яткоохоронні функції органів місцевої влади.

Пам'яткознавчий напрям історико-регіональних досліджень активізував 300-літній ювілей возз'єднання України з Росією. 29 квітня 1954 року партійне керівництво затвердило список меморіальних дощок, якими передбачалося увічнення пам'ятних місць і подій визвольної війни 1648-1654 рр. Вже того року пам'ятні знаки були встановлені в Переяславі-Хмельницькому, Києві.¹⁸⁶

Вінницькі дослідники організували вивчення і зібрали свідчення про 41 пам'ятне місце, пов'язане з боями визвольної війни, дислокацією козацьких частин, похованнями.¹⁸⁷ Відповідно до постанови ЦК КПУ “Про встановлення меморіальних дощок на історичних місцях, пов'язаних з визвольною війною українського народу 1648-1654 рр.”, гранітніobelіски були споруджені в с. Четвертинівка Тростянецького району на місці Батозької битви, на могилі Данила Нечая, Івану Богуну - у Вінниці. Тільки на пам'ятник Д. Нечая облвиконком виділив 6 тис. крб.¹⁸⁸

Пам'ятники Б.Хмельницькому з'явилися в Суботові й Чигирині на Черкащині.¹⁸⁹

У грудні 1953 року був відкритий пам'ятник Б. Хмельницькому в м. Хмельницький, згодом – у Білогірському, Дунаєвецькому, Старокостянтинівському, Старосинявському районах, ім'ям гетьмана на Хмельниччині названі 11 колгоспів та радгоспів.¹⁹⁰

Загалом, у 40-50-і роки в Україні в пам'яткоохоронну справу було вкладено понад 150 млн. крб.¹⁹¹ За рахунок цього тільки на Вінниччині був відкритий 261 пам'ятник.¹⁹² Поліпшилося їх використання у виховній роботі.

Пропагандою пам'яток історії і культури займалися й музеї. 1965 року відповідно до вимог наказу Міністерства культури УРСР “Про поліпшення пропаганди пам'ятників культури та визначних історичних місць на території УРСР” від 28 вересня 1965 р. Волинський обласний краєзнавчий музей провів цикл бесід по радіо, серію публікацій в пресі, зібрав матеріал до плаката “Історичні пам'ятники і визначні місця Волині”, підготував путівник по музею, лекцію “Пам'ятки культури Волині та їх охорона”.¹⁹³

1965 року за ініціативою П.Т. Тронька, заступника голови Ради Міністрів Української РСР, та інших патріотів України була зроблена спроба увічнити рядом пам'ятників, пам'ятних знаків місця бойової слави українського козацтва. 31 серпня 1965 року політичне керівництво республіки схвалило план перетворення о. Велика Хортиця в Державний історико-культурний заповідник, впорядкування парку, облаштування музею. Цей план знайшов деталізацію в постанові уряду від 18 вересня 1965 року “Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва”. Нею передбачалося спорудження на території республіки, у тому числі – в областях Правобережної України, де проходили основні події визвольної війни середини XVII ст., 45 гранітних

обелісків, 25 скульптур визначних діячів, 50 стел, 21 пам'ятного каменя, 14 меморіальних дощок на суму понад 800 тис. крб.¹⁹⁴

Підтримав ідею увічнення пам'яті запорізького козацтва О.Т. Гончар, голова правління Спілки письменників України, дав пропозиції Міністерству культури щодо місць і подій, які заслуговували увічнення,¹⁹⁵ разом з П.Т. Троньком допомагав заступнику голови Запорізького облвиконкому Киценку Миколі Петровичу в його активній праці по втіленню в життя постанови уряду і, особливо, коли той зазнав утисків.¹⁹⁶ Це сталося на початку 70-х років, коли П.Ю. Шелеста було звинувачено в серйозних недоліках у проведенні національної політики, а “бацили націоналізму” взявся винищувати секретар ЦК Компартії України з ідеологічних питань В.Ю. Маланчук. Рядом партійних постанов попередні рішення щодо увічнення запорізького козацтва були зведені нанівець, а Киценко М.П. звільнений з посади.

Негативне ставлення вищого політичного керівництва Союзу до пам'ятників старовини на початку 60-х років вилилося в кампанію зняття з державного реєстру цілого ряду об'єктів історії і культури, цінних у художньому відношенні, варварське нищення пам'яток церковної архітектури. З метою перегляду реєстру пам'яток була створена спеціальна комісія, яка зафіксувала в республіці 2276 пам'яток архітектури, проводила їх обстеження з метою зняття з обліку. 14 червня 1961 року Рада Міністрів УРСР виключила зі списку 364 пам'ятники, через півроку – ще 137, у січні 1962 року – монастир бригідок у Луцьку (1624), Миколаївську церкву в смт Локачі Волинської області (1609), костюл Лаврентія в с. Гайкури Рівненської (1480), замок у Гусятині Тернопільської (1630), костюл у Зінькові Хмельницької областей. У державному реєстрі залишилося тільки 1344 споруди, 932, знятих з обліку, чекала сумна доля. Їх розбирали, розтягали тракторами, нищили самими варварськими способами. Під тиском краєзнавчої громадскості Рада Міністрів 1963 року вимушена була націлити місцеві органи влади на практичне використання культових споруд, “не залишаючи їх в безгосподарному стані”.¹⁹⁷

Нерідко ініціаторами нищення об'єктів історії і культури ставали ті, хто покликаний був їх оберігати. 5 листопада 1953 року Міністр культури Н. Литвин звернувся з доповідною до Голови Ради Міністрів Української РСР Коротченка Д.С. про ліквідацію 11 музеїв, у тому числі – Старокостянтинівського краєзнавчого, Могилів-Подільського, Бердичівського.¹⁹⁸ 1954 року не без участі Міністерства культури з 37 до 12 був скорочений список пам'яток, присвячених подіям визвольної війни 1648-1654 рр.¹⁹⁹

Ріст національної самосвідомості завдяки зверненню до історичного коріння посилив інтерес до життя й творчості українського пророка Т.Г. Шевченка, бажання увічнити його пам'ять у постаментах, у музеях. Тому з понад 400 пам'ятників Кобзарю, які є сьогодні в Україні, 150 побудовані саме в 60-і роки, час помітного піднесення краєзнавчого руху. До 1963 року було встановлено 2 пам'ятники Т.Г. Шевченку на Вінниччині, 10 – Київщині, 5 – Хмельниччині, по одному – у Волинській та Рівненській областях.²⁰⁰

24 серпня 1963 року Рада Міністрів УРСР затвердила “Список пам'ятників архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави”, який налічував 864 об'єкти. 21 липня 1965 року – “Список пам'ятників мистецтва, історії та археології республіканського значення УРСР, що перебувають під охороною держави” – 115 пам'яток мистецтва, 117 – історії, 142 – археології.²⁰¹ Відповідна робота проводилася в областях. 20 листопада 1963 року вінницький облвиконком створив комісію і на початку 1964 року затвердив реєстр пам'ятників Вінниччини. На облік було взято 302 пам'ятники історії, 17 – археології, 47 – монументального мистецтва.²⁰²

Відроджувалося краєзнавство в загальноосвітніх школах. Якщо 1945-1946 навчального року 220 історичних гуртків в школах Кам'янець-Подільської області розглядали тільки теми всесвітньої історії,²⁰³ то з середини 50-х гуртківці почали звертатись до краєзнавчої тематики. 1950 року з участю відділу природи Луцького обласного краєзнавчого музею були створені природознавчі гуртки в Луцьких середніх школах № 1, 5, 8, неповній середній школі №6.²⁰⁴ Шкільній краєзнавчій роботі намагалася дати методичне спрямування шкільна комісія обласного музею.²⁰⁵

Поширеною формою шкільного краєзнавства були туристсько-краєзнавчі екскурсії, походи, експедиції, у ході яких учні вивчали рідний край, об'єкти природи, історичні події, пам'ятники історії, природи, мистецтва. Зібрані матеріали йшли на створення краєзнавчих кутків, кімнат, музеїв, яких за неповними даними налічувалося 1959 року 200.²⁰⁶

У зв'язку з підготовкою до 20-річчя Перемоги зародився слідопитський рух. На Хмельниччині перший загін червоних слідопитів виник 1964 року в Красилівській сш №1 і налічував 25 піонерів. 1966 року їх кількість у цій школі зросла в 10 разів. Слідопити встановлювали місця поховання загиблих визволителів, розшукали 36 сімей загиблих, вели з ними листування, запросили на Красилівщину і мали зустріч з 32 родичами полеглих воїнів.²⁰⁷ Якщо 1966 року на Хмельниччині діяло 600 загонів червоних слідопитів, то 1967-го – 2260.²⁰⁸ Походи по місцях бойової слави, догляд за могилами, пам'ятниками загиблих, зустрічі з ветеранами, визволителями, створення музейних кімнат, куточків стали звичними формами їх краєзнавчої, патріотичної діяльності. Результати досліджень висвітлювала місцева преса, шкільні стінгазети. У такий спосіб шкільна молодь проходила велику школу дослідництва і разом з тим – патріотичного гарту.

У Шаргородському районі Вінниччини слідопити допомогли знайти імена 205 загиблих і викарбувати їх на стеллах, за що отримали подяку Міністерства оборони СРСР.²⁰⁹

Учні Білозірської восьмирічної школи Черкаського району виявили імена 255 воїнів-уральців 62 гвардійської стрілецької дивізії 52 армії, що визволяли Черкащину.²¹⁰

Під тиском краєзнавчої активності дослідників ЦК КПРС повернувся до ідеї написання історії фабрик і заводів, започаткованої і похороненої у 30-х роках. Постановою від 21 жовтня 1958 року “Про книги з історії фабрик і заводів” зобов'язав партійні організації підтримати рух, забезпечити підготовку

і публікацію книг з історії промислових і сільськогосподарських підприємств, особливу увагу звернувши на їх досягнення за час соціалістичного будівництва. Ставилася мета в такий спосіб посилити ідейно-політичне виховання трудящих у дусі відданості справі партії, справі комуністичного будівництва.

Робота над історією фабрик і заводів знову набула планового, організованого характеру. У 50-60-х роках вийшов ряд нарисів, у першу чергу – про великі підприємства. Здебільшого стосувалися вони Лівобережної України, Донбасу, Харківщини, Запоріжжя, Дніпропетровщини. На Правобережжі вийшло кілька нарисів з історії Київських підприємств.²¹¹ В аграрних областях основна увага була звернута на дослідження минулого й досягнень колгоспів, радгоспів, а отже – і населених пунктів.

1959 року силами педагогів та учнів Хмельницької області були зроблені за пам'яткою, підготовленою інститутом удосконалення вчителів, описи 746 сіл, колгоспів, шкіл. Деякі – про с. Росоші Хмельницького, с. Голосків Кам'янець-Подільського районів, смт. Гриців – були опубліковані в газетах.²¹²

Побачили світ нариси історії сіл і колективних господарств ряду інших областей Правобережної України.²¹³

Друга половина 50-х – 60-і рр. характеризувалися з одного боку – продовженням утисків у сфері політичного й духовного життя, що мало яскравий вияв у дальшій русифікації України, нищенні її історико-культурної спадщини, власне – нівелюванні її національного обличчя, з другого – наростанням національно-культурного руху як засобу патріотичного протистояння руйнівним процесом.

Русифікація відбувалася не стільки в силу дії об'єктивних соціально обумовлених факторів, скільки – політично обміркованої системи дій, штучних перепон, спрямованих на витіснення української мови з державного вжитку, з навчальних закладів. Ідеологічна корозія все глибше проникала в суспільну свідомість, отруювала її, створювала сприятливий ґрунт для русифікації українського життя. Прийнятий Верховною Радою Української РСР 9 квітня 1959 року закон “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в країні” зафіксував право батьків вибирати школу і мову навчання, поклав початок масової русифікації української освіти, посилив згубний процес ліквідації українських шкіл, реорганізації їх у російськомовні. Вже 1959-1960 навчального року кількість українських шкіл скоротилася на 58. Якщо 1952-1953 н.р. українською і російською мовою навчання були охоплені 78,6 і 20,5 відсотків учнів, то 1959-1960-го – 71,6 і 25,5 відповідно.²¹⁴ Ця тенденція набирала сталого характеру, проникала навіть у школи Волині, Західної України, викликала різні форми протесту, у тому числі – листовне звернення до різних установ і посадовців.

З болем у душі про отруєну свідомість учнів і деяких вчителів зверталася до голови правління СПУ О.Т. Гончара бібліотекар Коростенської сш №7 Житомирської області Ганна Гуцал: “Працюю бібліотекарем у російській школі №7. Відсотків 80 учнів – українці. Вчителі української мови завжди з обуренням говорять про те, що учні не люблять української мови, не хочуть її

вчити. Це правда. Але хіба діти люблять її, якщо вони від учительки чують цю мову лише на уроці”.²¹⁵

Суттєво було потиснуте й українське друковане слово, українська книга. 6 листопада 1960 року Олесь Гончар з тривогою повідомляв секретареві ЦК Компартії України А.Д. Скабі про різке зниження тиражів української книги в усіх основних видавництвах України – “Радянському письменнику”, “Держлітвидавві”, “Молоді”, “Дитвидавві”. 9 лютого 1969 року він звертався до секретаря ЦК КПРС П.Н. Демічева з приводу утисків українського друкованого слова і наводив приклад: 1968 року порівняно з 1960-им кількість українських книг, випущених видавництвом “Художня література”, скоротилася в 5 разів – з 20 до 4 книг, тираж з 1110000 до 155000 примірників, по друкованих аркушах – у 6 разів.²¹⁶ Тому й аналіз бібліотечної інформації за 1968 рік засвідчив різке зменшення української книги в бібліотечних фондах, у Хмельницькій області, наприклад, - у 3 рази, у м. Києві - у 2,5 рази.²¹⁷ Видача російської книги перевищила видачу української у Вінницькій обласній бібліотеці в 4, Волинській – 5, Житомирській – у 10 разів. Кожен читач Вінницької бібліотеки прочитав за рік 32 книги, з них українських – тільки 8, у Житомирській – 40 і 3 відповідно, Волинській – 36 і 7.²¹⁸

Таке становище в українському духовному житті викликало спротив у формі громадсько-культурного руху, що отримав назву шістдесятництва. Його прояви були самі різноманітні. Характерно, що в цьому протистоянні інтелігенція звернулася до джерел української сторії і культури.

Ще в жовтні 1956 року Леонід Кореневич – студент факультету журналістики Московського державного університету звернувся до постійного представництва України в Москві з пропозицією створити в Москві товариство студентів-українців. Ф.Д. Овчаренку, завідуючому відділом науки ЦК Компартії України, що приїхав у Москву на зустріч з патріотично настроєним студентом, Л. Кореневич навів масу аргументів про утиски українства в Україні.²¹⁹

1959 року в Києві виник клуб творчої молоді “Сучасник”, який очолив Лесь Танюк. Його учасники пропагували українську історію, культуру, літературне слово, творчість заборонених і забутих митців, що викликало велику стурбованість політичного керівництва.²²⁰ 1963 року “Сучасник” спорядив краєзнавчу експедицію під керівництвом Григорія Литвина по історичних містах Правобережної України – Житомир – Новград Волинський, Острог – Кременець – Почаїв – Тернопіль – Кам’янець-Подільський – Хотин – Хмельницький, у ході якої проходили зустрічі, що будили патріотичний дух населення. Клуб був закритий.²²¹

Національно-патріотичний характер мало звернення до усної народної творчості етнографічного хору “Гомін”, створеного в Києві 1968 року Леопольдом Яшенком. Учасники цього фольклорно-етнографічного колективу зазнали усіляких утисків, переслідувань, а його керівник Л. Яшенко був виключений зі Спілки композиторів України.²²²

Підкреслено національний характер мала збірка української старовини, сформована І.М. Гончарем. Його квартира-музей за словами голови КДБ при

Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка стала місцем збору “націоналістично настроєних елементів, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів”.²²³

У 60-ті роки з’явилася “самвидавівська” література. В Україну проникали зарубіжні видання, які розповідали правду про події в Україні як у минулому, так і на той час.

Влада, замість того, щоб остаточно покінчити зі сталінськими методами керівництва, у тому числі – у духовній сфері, вдавалася до все нових репресій. У постсталінські часи за даними, наведеними О.Г. Бажаном, КДБ сфабрикував 183 націоналістичних групових справи, притягнув до судової відповідальності більше 1000 осіб.²²⁴ Пік репресій припав на середину 60-х років. За період з 24 серпня по 4 вересня 1965 року було арештовано 24 особи. Серед них – літературний критик І. Світличний, викладачі Львівського університету М. Осадчий, М. Косів, науковець М. Горинь, мистецтвознавець Б. Горинь, художник П. Заливаха, вчитель М. Озерний.²²⁵ 15 із них відбували різні строки в Мордовських таборих.²²⁶

Це викликало серію актів протесту: слово І. Дзюби і В. Чорновола про несправедливість владних дій, виголошене на прем’єрі фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” у Київському кінотеатрі “Україна”, лист протесту до ЦК КПУ, ЦК КПРС, КДБ С. Параджанова, Ліни Костенко, І. Драча, В. Кирейка, П. Майбороди, О. Антонова, Л. Сергіліна, появу твору І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація”, пікет біля Львівського суду і т.п.

У вересні 1965 року були арештовані викладачі Луцького педінституту Валентин Мороз і Дмитро Іващенко. Учасник оборони Сталінграда, форсування Дніпра, кавалер багатьох військових нагород Дмитро Полікарпович Іващенко відбув більше двох років у Мордовських таборих. Його дружина – організатор одного з перших на Волині музею Лесі Українки в Луцькій сш №3 була звільнена з роботи. Репресії погнали в еміграцію В. Мороза. Зазнали всіляких утисків студенти-вихованці В. Мороза і Д. Іващенко за читання забороненої літератури.²²⁷

Репресивні заходи до передової інтелігенції, у тому числі – краєзнавців, мали місце в інших областях Правобережної України. У листопаді 1968 року на знак протесту проти свавілля спалив себе на Хрещатику Василь Макух, у минулому в’язень сталінських таборів.²²⁸

Так ще в 60-і передова інтелігенція стала на захист української історії і культури, мови та літератури, засвідчивши прагнення українського народу до волі й демократії.

Отже у 50-х – напочатку 60-х років відбувався процес поступового і поетапного відродження історичного краєзнавства на Правобережній Україні.

Проходив він в умовах зростання сили і авторитету більшовицької влади і особисто – Й. Сталіна внаслідок Перемоги над німецьким фашизмом, переходу до мирного життя, відбудови зруйнованого господарства, закладів освіти, науки і культури, посилення репресій та ідеологічного тиску. Після XX з’їзду КПРС, що дав розгорнуту характеристику причин і наслідків культу особи Й. Сталіна, партійно-радянське керівництво вжило половинчастих заходів для їх

подолання, дуже повільно міняючи стиль примусу в економіці, диктату в ідеології і політиці на методи колегіальності, демократичності керівництва, підтримки ініціативи і творчості наукової, культурно-освітньої інтелігенції.

З середини 50-х років почав відступати шок, завданий масовими репресіями. Приплив творчої енергії викликало засудження культу особи Й. Сталіна, відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією, 50-річчя першої російської революції 1905-1907 рр., 40-річчя Жовтневої революції. Розширилося коло “дозволених” тем науково-краєзнавчого дослідження.

Вони лягли в основу дисертаційних досліджень, у плани роботи Інституту історії АН УРСР, кафедр вузів, студентських наукових об'єднань, гуртків у вузах, школах, музеях. Дальшого розвитку набуло пам'яткознавство, музейне, бібліотечне, архівне краєзнавство, формування джерельної бази досліджень, популяризація документів і літератури про минуле регіонів. У краєзнавчий рух вливалось нове покоління дослідників, повне надій і бажання реалізувати свої можливості в царині краєзнавства.

Відновились археологічні, фольклорно-етнографічні дослідження, вивчення природи. З'явився ряд документальних збірників, краєзнавці повернулися до вивчення історії й написання нарисів, статей, описів населених пунктів, фабрик, заводів, колгоспів.

Рівень заідеологізованості духовного життя, краєзнавчої праці був високим, гальмував дослідницьку працю. Він відображав хибну теоретичну установку і практичний курс партії на нівелювання національних відмінностей, злиття націй і народностей в єдину спільність – радянський народ. Посилилися русифікація державного, наукового, освітнього і культурного життя, партійно-державний контроль духовної галузі, що викликало в кінці 50-х років нову хвилю національно-визвольної боротьби, у центрі якої стояла наукова і творча інтелігенція. Головною зброєю в цій боротьбі було звернення до історії і культури України, її регіонів, до рідного слова і в такий спосіб – посилення національних почуттів, патріотизму. Виникло шістдесятництво, національно-культурний рух опору репресивним діям тоталітарної влади.

У такій складній суперечливій обстановці відроджувався, набирав сили й гартувався краєзнавчий рух 50-початку 60-х років, рух за вивчення історико-культурної спадщини, підготовку, написання і видання історії міст і сіл як найвищого досягнення історико-регіонального дослідництва.

ПРИМІТКИ.

1. Винниченко І. Примусове переселення: етапи та масштаби (1920-1953 рр.) // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 318.
2. В.С. Прокопчук. Історичне краєзнавство в роки Великої Вітчизняної війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.7 (9). – Кам. Под., 2001. – С. 691-692.
3. М.Б. Барбон. У Норильському концтаборі // УІЖ. – 1995. - №5. – С. 135.
4. Там само. – С. 136.

5. Голос України. – 2000. - №43. – 11 березня. – С. 8-9.
6. ЦДАВО України. – ФР. 166, оп. 15, спр. 313, арк. 2.
7. Там само. – Арк. 24.
8. Там само. – Арк. 20.
9. Там само. – Спр. 958, арк. 58.
10. ДАРО. – ФР. 500, оп. 5, спр. 33, арк. 4 зв.
11. Там само. – Спр. 39, арк. 5.
12. Там само. – ФР. 479, оп. 1а, спр. 22, арк. 98.
13. Кароєва Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитрович Отамановський // Подільська старовина. Наук. збірник. – Вінниця, 1993. – С. 8.
14. Там само. – С. 9.
15. ДАРО. – ФР. 479, оп. 1а, спр. 100, арк. 6.
16. Там само. – Арк. 111.
17. Там само. – Арк. 121.
18. ДАЖО. – ФР. 98, оп. 2, спр. 57, арк. 19.
19. Там само. – Спр. 60, арк. 5.
20. Там само. – Спр. 79, арк. 9.
21. Там само. – Спр. 76, арк. 46.
22. Б.А. Кругляк. Л.А. Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доп. та повідомлень II регіональної “Велика Волинь” і VI обласної істор.-краєзн. конф. 8-10 жовтня 1992 р. – Луцьк, 1992. – С. 22.
23. ДАЖО. – ФР. 98, оп. 2, спр. 116, арк. 5.
24. Там само. – Спр. 111, арк. 1.
25. Там само. – Спр. 169, арк. 19-20.
26. Там само. – Спр. 274, арк. 34.
27. Там само. – Арк. 7.
28. Там само. – Арк. 8-9.
29. Там само. – Арк. 59.
30. Наказ міністра освіти УРСР від 20 квітня 1946 р. “Про поновлення роботи Луцького учительського інституту”. Директором був затверджений О.І. Білий, учасник Великої Вітчизняної війни.
31. Літопис пам’ятних подій. З історії Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки (1940-1990 рр.) Бібліографічний покажчик / Упор.: Г.В. Бондаренко, І.Ю. Смишляєва. – Луцьк, 1990. – С. 8-9.
32. Там само. – С. 10.
33. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки. Нарис історії / Ред.: Т.О. Головіна. – Львів: Світ, 1992. – С. 36.
34. Там само. – С. 37.
35. ЦДАВО України. – ФР. 166, оп. 15, спр. 1659, арк. 3.
36. Там само. – Арк. 20.
37. Там само. – Арк. 72-73.
38. Там само. – Арк. 78.
39. О.І. Андрушко. Музей М.О. Островського Вінницького педінституту у формуванні світоглядних позицій молоді // Музей і Поділля. Тези доповідей

- наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам.-Под. державного історичного музею-заповідника. - Кам.-Под., 1990. – С.38.
40. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 23.
41. Вивчай історію свого краю. – Вінниця, 1964.
42. Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту. Вип. 3. – К.: Рад. школа, 1954. – С. 33-45.
43. Устим Кармалюк. Збірник документів / Упор.: Е. Черкаська, І. Ерофеев. – К.: Укрполітвидав, 1948. – 344 с.
44. Брицин М.А. Русские говоры Виньковецкого района Хмельницкой области. – К., 1954.
45. ЦДАВО України. – ФР. 166, оп. 15, спр. 1666, арк. 10.
46. Там само. – Арк. 7.
47. Там само. – Арк. 47-48.
48. І.Ф. Слизький. Ревкоми і комбідни в боротьбі за встановлення Радянської влади в 1917-1919 рр. – К., 1954.
49. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 років у Росії // Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту. Серія історико-філологічна. – Хм., 1956. – Т.3. – С. 3-50; Його ж. Селянський рух на Поділлі в роки століпінської реакції і нового революційного підйому (1907-1914 рр.) // Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту. Серія історико-філологічна. – Хм., 1957. – Т. 5. – С. 3-31; Його ж. Поділля напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції // Наукові записки. – Хм., 1958. – Т.7. – С. 103-136; Його ж. До питання про боротьбу трудящих мас на Поділлі за владу рад в період мирного розвитку революції // Там само. – Кам.-Под., 1962. – Т. 12. – С. 3-32.
50. Див. Л.В. Баженов. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – Кам.-Под., 1993. – С. 61.
51. Бибииков С.М. Раннетрипольское поселение Лука Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы. – М.-Л., 1953. – 410 с.
52. Б.А. Кругляк. Вказ. стаття. – С. 22.
53. О.Б. Бровко. Іон Ізраїлійович Винокур – видатний вчений, археолог та викладач // М-ли та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзн. музею. – Житомир, 1995. – С. 58.
54. І.С. Винокур. Старожитності Східної Волині. – Чернівці, 1960. – 130 с.
55. Винокур І. Цікаві знахідки // Радянська Житомирщина. – 1958. – 24 квітня; По слідах древніх слов'ян // Там само. – 1955. – 21 грудня; Літописний Колодяжин // Там само. – 1956. – 20 травня; Стародавній Житомир // Там само. – 1955. – 18 вересня; Стародавній Коростень // Там само. – 1955. – 13 листопада. Стародавній Овруч // Там само. – 1956. – 1 квітня.
56. В.А. Гуцал, В.П. Мегей. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963-1999 рр.) // Давня і середньовічна історія України. Історико-археологічний збірник. – Кам.-Под., 2000. – С. 20-21.

57. Див. В.С. Прокопчук. Іон Винокур – археолог, педагог, громадянин // Іон Срулевич Винокур. Бібліографічний покажчик (До 70-річчя від дня народження). – Кам.-Под.: Абетка, 2000. – С. 7.
58. М.М. Кучінко. Відомі археологи-дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині// Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. – Луцьк, 1991. – С. 20.
59. Там само. – С. 21.
60. Там само. – С. 25.
61. У лецатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У двох частинах. Частина II. (1944-1956 рр.) / Упор.: Р.Я. Пиріг, Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – С. 162-163.
62. В.М. Терлецький. Академія наук Української РСР. 1919-1969. Короткий історичний нарис. К.: Наукова думка, 1969. – С. 110.
63. Воссоєдинення України с Росією. Документи и матеріали в трьох томах / Редкол.: П.П. Гудзенко, А.К. Касименко, А.А. Новосельський, А.Л. Сидоров, Л.В. Черепин, Ф.П. Шевченко. – М., 1953.
64. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965.
65. Апанович О.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1954.
66. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959.
67. Голобуцкий В.О. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого /1648-1654гг. – М., 1954.
68. Гуслистий К.Г. Запорізька Січ та її прогресивне значення в історії українського народу. – К., 1954.
69. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954.
70. Шевченко Ф.П. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953.
71. Федір Павлович Шевченко. Бібліографія. – К., 1989. – С. 6.
72. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки (Нарис історії). – Львів: Світ, 1992. – С. 36.
73. В.М. Терлецький. Вказ. праця. – С. 110.
74. Вопросы истории. – 1955. - №7. – С. 3-10.
75. У лецатах тоталітаризму: Частина II. – С. 185.
76. Там само. – С. 193.
77. В.М. Терлецький. Вказ. праця. – С. 234-235.
78. Там само. – С. 266-268.
79. Історія Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т.1. – 784 с.; 1956. – Т. II.
80. Революція 1905-1907 гг. на Україні. Сборник документов и материалов в двух томах /Редкол.: Ф.Е. Лось / отв. ред. /, И.П. Олейник, В.И. Шелудченко. – К.: Госполитиздат УССР, 1955.
81. У лецатах тоталітаризму. Частина II. – С. 199.

82. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. – Вінниця, 1925. – Ч. 1-2.
83. Лось Ф.Е. Революція 1905-1907 рр. на Україні. – К., 1955.
84. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1901- 1907 рр. – К., 1955.
85. Перемислер І.М. Революційний рух на Україні на поч. ХХ ст. (1900-1903 рр.). – К., 1958.
86. Пшук І.О. Поділля напередодні революції 1905-1907 рр. // Наукові записки Вінницького педінституту. – 1951. – Вип. 2. – С. 3-28.
87. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 рр. у Росії // Наукові записки Кам.-Под. педінституту: Серія історико- філологічна. – Хм. – Т.3. – С. 3-50.
88. Боротьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. – Ж., 1957. – 479 с.
89. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.). Документи й матеріали / Упор.: І.І. Кириченко, І.В. Гарнага, Ц.М. Фірштейн. – Хм., 1957. – 306 с.
90. В боях за Жовтень. Спогади учасників рев. б-би на Поділлі / Ред. колегія: Зеленюк І.С., Ігнатів О.С., Березовчук М.Д., Гінзбург Е.М., Абрамова В.Г. – Хм., 1958. – 230 с.
91. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 356, арк. 21.
92. Там само. – ФР. 5317, оп. 1., спр. 49, арк. 2.
93. Там само. – Арк. 83.
94. Л.В. Баженов. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – Кам.-Под., 1993. – С. 371.
95. Жіноча доля в народних піснях. – К., 1930; Записки збирача фольклору. – К., 1958; Пісні Явдохи Зуїхи (Записав Гнат Танцюра). – К.: Наукова думка, 1965. – 810 с.
96. Рукопис зберігається в інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.
97. Дмитренко М.К. Фольклористично-етнографічна діяльність Г.Т. Танцюри // Етнографія Поділля. Тези доповідей наук. конференції. Ч.ІІ. – Вінниця, 1992. – С. 22.
98. Там само. - С. 24.
99. Баженов Л.В. Вказ. праця. – С. 336.
100. ДАВО. – ФР. 5321, оп. 1, спр. 13, арк. 1-15.
101. Там само. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 356, арк. 22.
102. Там само. – ФР. 5321, оп. 1, спр.1, арк. 18.
103. Там само. – Арк. 19.
104. Там само. – Спр. 50.
105. Див. Баженов Л.В. Вказ. праця. – С. 336-337.
106. Мачихин Ф.М. Економіко-географічна характеристика Кам.-Под. області: Канд. дисертація. – К., 1953; Коневич А.І. Економіко-географічна х-ка Вінницької області: Канд. дисертація. – К., 1949.
107. Геренчук К. Геоморфология Подолии // Уч. зап. Черновицкого университета. Серия геолого-географических наук. – 1950. – Т.8. – Вып.2;

- Королюк И.К. Подольские товтры и условия их образования // Труды Института геолог. наук. Геологическая серия. – 1952. - №56. – Вып. 110.
108. Мироненко В.И. Физико-геогр. районирование Хм. области // Научн. ежегодник Черновицкого у-та. – 1957.
109. Вернандер Н.Б. Почва УССР. – Киев-Харьков, 1951.
110. Шульга П.Я. Схема стратиграфії памозою південно-західної окраїни Руської платформи (Волино-Поділля) // Геолог. журнал. – 1952. – Т. 12. – Вип. 4.
111. Пастернак С.І. Біостратиграфія крейдових відкладів Волино-Подільської плити // Геолог. журнал АН УРСР. – 1956. – Т. 21. – Вип. 4.
112. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Ком. партій і Рад. уряду. Зб. док. Том II (червень 1941-1960 рр.). – К., 1961. – С. 344.
113. Там само. – С. 345.
114. УРЕ. Т.1. – К., 1977. – С. 265.
115. Там само. – С. 266.
116. Житомирский областной государственнй архив и его филиал в Бердичеве. Путеводитель. – Житомир, 1961. – С. 5.
117. Державний архів Волинської області. Путівник. Вид. друге. – К., 1990. – С. 4.
118. Рівненський обласний державний архів. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 5.
119. Там само. – С. 6.
120. Там само.
121. Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною. В 2 частинах. – Луцьк, 1957; Львів, 1965.
122. Державний архів Волинської області. Путівник. – С. 5.
123. М.М. Кравець. Культура Вінниччини в перші післявоєнні роки // Тези доп. сьомої Вінницької обл. краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 39.
124. С.З. Заремба. Українське пам'яткознавство. – С. 360.
125. ДАРО. – ФР. 590, оп. 1, спр. 4, арк. 6.
126. Там само. – Арк. 15.
127. Там само. – Арк. 74.
128. С.З. Заремба. Вказ. праця. – С. 371.
129. Нариси музейної справи. – К., 1959.
130. Дяченко М. Організація сільського музею. – К., 1959; Народні музеї. Збірник статей. – К., 1963; Василенко А.С. Історіографія шкільних музеїв // Рад. школа. – 1969. - №5. – С. 101-105.
131. П.С. Слідзюк. Музейна колекція реліквій переможців із збірки Житомирського краєзн. музею // М-ли і тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзн. музею. – Ж., 1995. – С. 71.
132. Там само. – С. 72-73.
133. УРЕ. Т. II. Кн. 2. – К., 1984. – С. 347.
134. ДАРО. – ФР. 562, оп. 3, спр. 10, арк. 18.
135. Там само. – Арк. 8.
136. Там само. – Арк. 9.

137. Там само. – Арк. 10.
138. Там само. – Арк. 17.
139. Там само. – Арк. 15.
140. Б.А. Прищеп. З історії Рівненських музеїв // Шоста всеукраїнська наук. конф. з істор. Краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 337.
141. ДАРО. – ФР. 562, оп. 3, спр. 24, арк. 1.
142. Там само. – Арк. 5.
143. Там само. – Спр. 5, арк. 1-6.
144. Там само. – Арк. 6.
145. Там само. – Спр. 114, арк. 1-4.
146. ДАВО. – ФР. 2083, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
147. Там само. – Арк. 4.
148. Там само. – Спр. 29, арк. 3.
149. Там само. – Арк. 7.
150. Там само. – Арк. 8.
151. Там само. – Арк. 29.
152. Там само. – Арк. 23.
153. Там само. – Спр. 44-а, арк. 55.
154. Там само. – Спр. 76, арк. 1.
155. Там само. – Спр. 81, арк. 3.
156. Там само. – Арк. 5.
157. Там само. – Спр. 102, арк. 1-3.
158. Г.О. Гуртовий. Полум'яний збирач і пропагандист Шевченкового слова // Минуле і сучасне Волині. Істор. постаті. – Луцьк, 1991. – С. 185.
159. ДАВО. – ФР. 4970, оп. 1, спр. 30, арк. 22.
160. Там само. – Арк. 39.
161. Там само. – ФР. 5330, оп. 2, спр. 19, арк. 5, 19.
162. Там само. – ФР. 4971, оп. 1, спр. 82, арк. 8-9.
163. Там само. – ФР. 5330, оп. 2, спр. 19, арк. 15.
164. Колхозные музеи. – Винница, 1961. – С. 30.
165. П.Т. Тронько, О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України. 60-80-і роки ХХ ст. Зб. документів і матеріалів. – К.: Рідний край, 199. – С. 185-186.
166. ДАВО. – ФР. 4971, оп. 1, спр. 82, арк. 14.
167. Там само. – Оп. 4, спр. 139, арк. 5.
168. Там само. – Спр. 5, арк. 16.
169. А.А. Нестуля. Роль творческой интеллигенции Советской Украины в развитии исторического краеведения // Историческое краеведение в СССР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 64.
170. Г.М. Дзюба. Відродження музею // Музей і Поділля. – С. 17.
171. Б.М. Кушнір. Історичний музей-заповідник і школи (50-60 роки) // Там само. – С. 21-22.
172. Л.П. Станіславська. Проблеми організації нових музейних експозицій // Там само. – С. 25.

173. Крук О.І. Негативні тенденції в українському музейництві (кінець 50-х – перша половина 60-х рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Зб. статей). Вип.8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 220.
174. Е. Назаренко. Фортеця у Старокостянтинові // Тези наук. конф. до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. – Житомир, 1993. – С. 24.
175. І.І. Заєць. Діяльність Вінницького краєзн. музею в 60-х роках // Тези доповіді сьомої Вінницької обл. краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 6.
176. Крук О.І. Вказ. праця. – С. 221.
177. Н.В. Ланчук. 130 років Житомирському обл. краєзн. музею (1865-1995) // М-ли і тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир, 1995. – С. 14.
178. Л.В. Баженов. Вказ. праця. – С. 389-390.
179. ЕУ. Т.5. – Львів, 1996. – С. 1660.
180. Дяченко М. Організація сільського музею. – К., 1959.
181. Дейнеко О. Музей в селі Блиставиця. – К., 1960.
182. Мокрошанська Т. Колгоспний музей. – Тернопіль, 1959.
183. Костенко М. Колгоспний музей (село Кривеньке Гусятинського району на Тернопільщині). – Львів, 1961.
184. 1958 року були видані путівники по Київському, Переяслав-Хмельницькому, 1959-го – “Короткий путівник по музеях, пам’ятниках та визначних спорудах Києва”, у 60-х – путівники по Черкаському, Рівненському та інших музеях.
185. Піскун В.М. Історична необхідність і сутність нових тенденцій в охороні історико-культурної спадщини // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 224.
186. П.Т. Тронько, В.А. Войналович. Увічнена історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 14.
187. ДАВО. – ФР. 4971, оп. 1, спр. 10, арк. 56.
188. Памятники истории и культуры Винницкой области. М-лы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Выпуск 8. – К., 1990. – С. 27.
189. П.Т. Тронько, В.А. Войналович. Вказ. праця. – С. 15.
190. І.Т. Буб’яков, В.М. Пажинська. Місця козацької слави на Хмельниччині // Тези доповідей наук.-пр. конф. “Поділля в роки визвольної війни укр. народу 1648-1654 рр.” – Дунаївці, 1992. – С. 29.
191. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989. – С. 175.
192. ДАВО. – ФР. 5330, оп. 2, спр. 19, арк. 36.
193. Там само. – ФР. 2083, оп. 1, спр. 120, арк. 1.
194. П.Т. Тронько, В.А. Войналович. Вказ. праця. – С. 10.
195. П.Т. Тронько, О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. Вказ. зб. – С. 50.
196. Там само. – С. 264-265.
197. Данилюк Ю.З. Ствердження негативних тенденцій у пам’яткоохоронній роботі в другій половині 40-х – першій половині 60-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 143.

198. Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 1. – К., 1992. – С. 184-185.
199. Там само. – С. 183.
200. Ситар І.А. Вшанування пам'яті Великого Кобзаря (Т.Г. Шевченко в бронзі і граніті) // Спадщина Т.Г. Шевченка в контексті гуманізації сучасної освіти. Зб. наукових статей. – Хм., 2001. – С. 122-123.
201. Законодавство про пам'ятники історії та культури. Зб. норм. актів. – К., 1970. – С. 90-121, 246-248.
202. ДАВО. – ФР. 4971, оп. 11, спр. 1, арк. 38-82.
203. ЦДАВО України. – ФР. 166, оп. 15, спр. 187, арк. 65.
204. ДАВО. – ФР. 2083, оп. 1, спр. 29, арк. 11.
205. Там само. – Арк. 9.
206. ЕУ. Т.5. – Л., 1996. – С. 1660.
207. ЦДАВО України. – ФР. 166, оп. 15, спр. 8247, арк. 22.
208. В.О. Савчук. Виховання школярів Хмельниччини на революційних, бойових і трудових традиціях в процесі діяльності червоних слідопитів // Тези доповідей VI-ої подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії радянського періоду. – Кам.-Под., 1985. – С. 51.
209. ЦДАВО України. – ФР. 166, оп. 15, спр. 8236, арк. 10.
210. Там само. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 113, арк. 47.
211. П.Т. Тронько. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26-ти томах). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 13.
212. Там само. – С. 15.
213. Там само. – С. 11, 13. За даними, наведеними професором Скляоренком Є.М. (УІЖ. – 1981. - №10. – С. 77-78) за період з 1938 по 1958 рр. в СРСР було видано 648 книг, брошур, статей з історії фабрик, заводів, 1958-1978 рр. – 1333. Третина із них припадає на Україну.
214. Бажан О.Г. Деякі аспекти політики русифікації в Україні у другій половині 1950- 80-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Випуск 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 119.
215. П.Т. Тронько, О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. Тернистим шляхом до храму... – С. 184.
216. Там само. – С. 194.
217. Там само. – С. 187.
218. Там само. – С. 188.
219. Шевчук Ж.Д. Політика русифікації (60-80 рр. ХХ ст.) та становлення громадського руху за збереження рідної мови // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 165-166.
220. Олег Бажан. Роль національно-культурних осередків шістдесятників у збереженні історичної та культурної спадщини українського народу в 60-х роках ХХ ст. // Краєзнавство. – 1999. - № 1-4. – С. 139.
221. Там само. – С. 140.
222. Там само. – С. 141.
223. Там само. – С. 142.

224. Бонь О.І., Бажан О.Г. Незавершенність процесу десталінізації і політичні репресії другої половини 50-х років // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 314.
225. П.Т. Тронько, О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. Вказ. праця. – С. 246-247.
226. Дудка Р.А. Суспільно культурна діяльність української інтелігенції в середині 50-60-х років ХХ ст. // Шоста всеукраїнська наукова конференція з істор. к-ва. – С. 39.
227. В. Іващенко. Сумна історія одного музею // Народна трибуна. – 1991. - № 13. – 28 березня. – С. 3.
228. Шейміна Н.М. Трагічні форми протесту в історії дисидентського руху на Україні в 60-70-ті роки // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Випуск. 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 322-324.

3.2. Створення двадцятишеститомної “Історії міст і сіл Української РСР” - якісно новий етап розвитку історичного краєзнавства

За майже двадцять повоєнних літ українське краєзнавство не тільки відродилося, а й виявилось здатним на таку епохальну працю, як створення історії населених пунктів. Історія міста чи села - це не просто напрям краєзнавчих досліджень. Це - вершина всієї попередньої краєзнавчої праці, комплексний завершальний результат науково-краєзнавчих можливостей певного покоління дослідити різні сторони життя населеного пункту, узагальнити з урахуванням суспільно-політичних обставин і видати, зафіксувавши тим самим певний рівень науково-краєзнавчої думки.

Краєзнавці 60-х – початку 70-х років виявилися готовими до такого подвигу, бо вміло скористалися більш-менш сприятливими обставинами.

Після смерті Й.Сталіна стало вільніше дихати й дослідникам. XX з'їзд КПРС в лютому 1956 року доручив ЦК "попередньо здійснювати заходи, що забезпечують цілковите подолання чужого марксизму-ленінізму культу особи, ліквідацію його наслідків у всіх галузях партійної, державної та ідеологічної роботи".¹ 30 червня 1956 року з'явилася постанова ЦК КПРС "Про подолання культу особи і його наслідків" - свого роду декларація й водночас програма демократизації всіх сторін суспільного життя. Вона виявилася куцою і, головне, - здійснювалася непослідовно. Однак відважитися на масові репресії вже ніхто не міг.

Відродили діяльність краєзнавчі структури, вони все наполегливіше демонстрували спроможність досліджувати минуле в нових умовах.

Створення літопису міст і сіл України стало можливим завдяки успіхам в економічному й культурному будівництві, розвитку науки, освіти, культури, піднесенню матеріального і духовного рівня життя народу, посиленню на цій основі інтересу до минулого. Зросли освітній і загальнокультурний рівень народу, доля фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою у вузах, школах, бібліотеках, архівах, музеях. Держава створювала можливості й стимулювала підготовку наукових кадрів. 13 червня 1961 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "Про заходи щодо поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів", якою надали ряд пільг аспірантам і докторантам на час їх роботи над дисертаційними дослідженнями - перевід кандидатів наук вузів у наукові співробітники на строк до двох років для підготовки докторських дисертацій, наукові оплачувані відрядження до 6 місяців, вільний день на тиждень для аспірантів-заочників тощо.² Такий підхід до підготовки наукових кадрів дав позитивні результати: 1967 року в країні було 169 тис. докторів і кандидатів наук, близько 100 тис. аспірантів. Ці показники були на рівні досягнень передових країн світу.³ Успіхи СРСР у галузі науки і техніки дивували світ.

Масового характеру набував краєзнавчий рух. Підготовка ряду ювілеїв втягнула науковців, архівістів, музейників, педагогів і бібліотекарів у збір матеріалів про національно-визвольну боротьбу українського народу 1648-1654

рр., революційні події 1905-1907, 1917 рр., громадянську війну. Тільки за 1956-1957 рр. побачили світ більше 30 збірників документів і матеріалів з цих питань, які суттєво збагатили джерельну базу краєзнавчої праці.⁴ Дослідники прагнули до краєзнавчого Евересту - написання літописів населених пунктів.

Опирались вони в цьому прагненні на досвід попередників-краєзнавців другої половини ХІХ - початку ХХ століть, які залишили багатотомні описи церковів та населених пунктів Волині, Поділля, Київщини, монографії, статті в губернських та єпархіальних друкованих органах.

Незавершеною, але благодатною в плані досвіду була спроба краєзнавців 30-х років втілити в життя ідею написання історії фабрик і заводів, палко підтримана О.М. Горьким. У ряді його статей та рецензій ця ідея надбала чітких обрисів концепції, були створені комісії - всеукраїнська, обласні, авторські колективи на великих фабриках і заводах, і вже 1931-1933 років підготовлені і видані біля 250 книг з історії підприємств, у тому числі більше двох десятків - в Україні.⁵ І хоч 1938 року, у розгар масових репресій, ця робота була зупинена, ідея написання історії фабрик і заводів, а головне - досвід, продовжували жити й вилились у 50-х роках у рух за відновлення цього напрямку краєзнавства. На початку 50-х років при президії АН УРСР була створена комісія з історії міст на чолі з віце-президентом Академії наук М.П.Семененком. І хоч вона не стала координатором цього руху, все ж факт її існування став каталізатором підготовки й видання ряду монографій, нарисів з історії великих і малих населених пунктів України.

Ще до виходу постанови ЦК КПРС "Про книги по історії фабрик і заводів" /1958/ в Україні з'явився ряд досліджень про обласні центри, у тому числі - Житомир,⁶ райцентри Переяслав-Хмельницький, Білу Церкву, Умань,⁷ Херсонську область.⁸ Були підготовлені нариси про Луцьк, Вінниччину,⁹ окремі підприємства, колгоспи, населені пункти. Партійна постанова дала поштовх науково-краєзнавчому пошуку. Нариси історії фабрик і заводів з'явилися в індустріально-розвинутих областях сходу і Півдня України, Києві.¹⁰ В аграрних областях Правобережної України вивчалась я історія колгоспів і радгоспів,¹¹ окремих населених пунктів.¹²

Наприкінці 50-х – початку 60-х років київське видавництво "Радянська школа" видрукувало серію географічних нарисів по областях України. 1960 року за авторством О.У. Верховного побачив світ нарис про Хмельницьку область – 18-ий в даній серії.¹³ Нарис географії Вінниччини готував П.А. Бурдейний, Волинської області – Л.М. Корецький, Житомирської – І.М. Рибачок, Київської – І.П. Старовойтенко, Рівненської – І.А. Кугукало, Черкаської – П.А. Гудзенко.

Все частіше на сторінках преси, наукових журналів, у виступах на семінарах, наукових, краєзнавчих конференціях звучали пропозиції перейти від історії окремих підприємств, колгоспів до історії населених пунктів, здійснити ґрунтовне вивчення минулого міст і сіл України й випуск багатотомного видання.¹⁴ Цю думку підтримали Інститут історії Академії наук УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України, Архівне управління при Раді Міністрів

УРСР. Академік Національної академії наук України Петро Тимофійович Тронько згадував:

- До мене, як до заступника Голови Ради Міністрів УРСР з питань науки, освіти і культури, щоразу зверталися з різних трибун, в особистих розмовах і краєзнавці, і вчені, нагадували, що і я – історик, кандидат історичних наук, просили зрушити з мертвого місця справу написання історії міст і сіл. Я розумів, що без підтримки ЦК Компартії України справу не здійснити, адже реальною силою на місцях були партійні комітети. Без вказівки зверху вони не займалися б краєзнавством, особливо – з огляду на ідеологічні канони, небезпеку потрапити в розряд буржуазних націоналістів.

У розмові з секретарем ЦК КПУ по ідеології Андрієм Даниловичем Скабою я повідомив йому думки багатьох відомих учених, громадських діячів. Мені здалося, що він вже був готовий до такої розмови, хотів і сам поділитися міркуваннями й сумнівами: "Справа ця масштабна і складна з ідеологічної точки зору. Може влетіти нам, Петре Тимофійовичу..." Андрій Данилович запропонував мені очолити Головну редакційну колегію. Пропозиція була несподіваною. Я завагався. Але після його запевнення в підтримці вирішив взяти на себе цю непросту і, головне, - ризиковану справу. Я тоді і сам не розумів скільки років і сил забере вона...¹⁵

29 травня 1962 року ЦК Компартії України прийняв постанову "Про видання історії міст і сіл Української РСР", намітив термін завершення роботи - 1967 рік, до 50-річчя Жовтня, затвердив Головну редакційну колегію в складі Пількевича С.Д., заст. голови, Касименка О.К., заст. голови, членів – Цілуйка К.К., Бутича І.Л., Головача І.К., Захарука Ю.М., Ковалевського Б.П., Кочубея А.Д., Нестеренка О.О., Нижника В.Є., Слабеєва І.С., Юрченка О.Т. Очолив Головну редколегію Тронько П.Т., заступник Голови Ради Міністрів УРСР.

Статус Головної редакційної колегії визначило Положення з 17 пунктів, підготовлене П.Т. Троньком, О.К. Касименком, Й.Д. Ремезовським, І.С. Слабеевим і М.Я. Петуховим. Воно було схвалене на засіданні Головної редколегії, подане в Раду Міністрів УРСР на затвердження і передбачало підзвітність Головної редколегії тільки ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР.¹⁶

З самого початку при Головній редколегії була створена робоча група з працівників Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інститутів історії, економіки, археології, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, яка під керівництвом та з участю членів Головної редколегії готувала різні методичні матеріали.

На розгляд президії ЦК КПУ були підготовлені організаційно-методичні заходи головної редколегії, методичні вказівки обласним редколегіям, анкета-довідка на 155 питань з "Вказівками авторам-збирачам до заповнення анкети-довідки про населений пункт", "Орієнтовний план тому". Передбачалося створення в кожному населеному пункті груп збирачів-авторів. Її члени мали поділити анкету-довідку між собою, зібрати матеріали й дати відповідь на поставлені питання. А далі анкета з доданими фотографіями і статтею про населений пункт мала передаватися до районної комісії не пізніше 1 жовтня 1963 року.¹⁷ Так передбачалося. Але ЦК відхилив анкету-довідку як

обтяжливу, схвалив макет тома, методичні вказівки облредколегіям і організаційно-методичні заходи Головної редколегії, дозволив у грудні 1962 року провести республіканську нараду голів і секретарів обласних редколегій по питанню розгортання роботи в зв'язку з постановою ЦК КП України "Про видання історії міст і сіл Української РСР". Доповідачем на нараді був затверджений П.Т. Тронько, голова Головної редакційної колегії.¹⁸

"Орієнтовний план тому" визначав єдині вимоги до всіх 26 книг: кожній області і столичному Києву визначався окремий том однакового формату і єдиного поліграфічного оформлення з передмовою, історико-економічним нарисом про область, обласний центр, міста обласного підпорядкування, матеріалами про райони в алфавітному порядку, нарисами про райцентр, селища і довідки про села-центри сільрад. До тому додавалися фотографії, кольорові ілюстрації, карти і картосхеми та інші довідкові матеріали.¹⁹

Робота над томами мала здійснюватися поетапно: збір матеріалів, їх систематизація, написання нарисів, довідок, рецензування, редагування, художнє і поліграфічне оформлення видання - все це регламентувалося в строках, мало виконавців, контролювалося. Планувалося два періоди дій: підготовчий - 1962-1964рр. і редакційно-видавничий - 1965-1967рр.²⁰ Однак практика скоригувала цей план. У строках вся робота зайняла років у 2,5 рази більше, проходила важко, нерідко й штучно гальмувалася. Тепер з позиції часу чітко видно: якби не така потужна за рівнем теоретичної підготовки і практичного досвіду, великих організаторських здібностей людина як Петро Тимофійович Тронько і не такий прекрасний збіг обставин, коли якраз він, кандидат історичних наук, автор багатьох наукових праць, в уряді вів питання науки, освіти й культури, важко передбачити наслідки чергової спроби підготовки й видання літописів населених пунктів цілої держави. Якби не його настирливість і висока відповідальність за доручену справу, хто зна чим би скінчилася і ця кампанія, або наскільки тривалішою була б вона в часі і яким виданням могла завершитися.

У залежності від характеру завдань, що вирішувалися в різний час, роботу над історією міст і сіл України зазвичай ділять на три періоди:

Перший /1962-1964/ - організаційно-підготовчий;

Другий /1964-1967/ - період написання нарисів, довідок, їх апробації та наукового редагування;

Третій /1967-1974/ - видання "Історії міст і сіл Української РСР".

На наш погляд автори досліджень цієї багаторічної науково-краєзнавчої роботи по написанню й виданню літописів населених пунктів України опускають ще один – четвертий період, який охопив 1974-1983 рр., час підведення підсумків, узагальнення й поширення досвіду, російськомовного перевидання ще чотирнадцяти томів. І склалося так тому, що історики даного питання, хоч і охоплювали період за межею виходу останнього кримського тому (1974 р.), все ж концентрували головну увагу на процесі підготовки та видання 26-ти томника. Та й виходили перші історіографічні огляди зробленого зразу ж по свіжих слідах. І, головне, - опиралися вони на авторитетне джерело – доповіді голови Головної редакційної колегії П.Т. Тронька, зроблені ним на

Всесоюзній науковій конференції “Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів УРСР” у травні 1972 року, бюро Відділення історії Академії наук СРСР 5 лютого 1974 р., спільному засіданні Головної редколегії, Вченої ради інституту історії Академії наук УРСР, наукової ради Головної редакції Української Радянської енциклопедії, колегії головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР 15 вересня 1975 року, де була подана цілком відповідна суті і часові трьохетапна періодизація.

Вже 1962 року деяка організаційна робота була проведена і в областях. У червні створені обласні редакційні колегії. Бюро Вінницького обкому партії постановою “Про підготовку окремого тому “Історії міст і сіл Української РСР” по Вінницькій області” 29 червня 1962 року обов’язки голови облредколегії поклало на секретаря обкому партії Андрія Федоровича Олійника.²¹ Хмельницький обком партії створив комісію та редколегію, яку очолив Михайло Ілліч Мехеда, секретар обкому партії. До складу редколегії ввійшли Г.П. Галай, заступник голови облвиконкому, О.С. Ігнатов, завідуючий відділом обкому партії, Л.В. Кульпінський, секретар облвиконкому. Комісія по керівництву підготовкою тому виявилася зайвим формуванням і досить припинила існування.

У числі перших заходів хмельницьких краєзнавців був експеримент по підготовці нарисів, статей з історії сіл Ходоровці, Летава, Нігин Кам’янець-Подільського та Чемеровецького районів.²²

Бюро Волинського обкому партії 8 червня 1962 року обов’язки голови облредколегії поклало на Івана Сергійовича Клімаша, заступника голови облвиконкому, заступниками затвердило Р.Н. Оксенюка, завідуючого кафедрою історії СРСР Луцького державного педагогічного Інституту, та П.В. Кашевського, директора облдержархіву. Облредколегія налічувала 15 осіб.²³ 12 червня 1963 року вона зібралася на перше засідання. Якщо врахувати, що деякі обласні редколегії провели перші засідання аж 1963 року, то даний факт засвідчив особливу відповідальність членів волинської колегії, і в першу чергу – її голови. Однак йшли волинські дослідники інтуїтивним шляхом, не мали концепції, дещо спрощено дивилися на об’єм роботи, який слід було виконати. Редколегія обговорила постанову бюро обкому партії, намітила заходи по створенню на громадських засадах довідника “Історія міст і сіл Волинської області”.²⁴

1 вересня по інформації Кашевського П.В. члени редколегії розглянули анкету-довідку, листа про її заповнення, порядок створення районних комісій та сільських груп, розподілили обов’язки між членами редколегії. У райвиконкоми на бланках облвиконкому були направлені обіжники про створення районних та міських комісій, робочих груп при сільських радах у кількості 5-8 осіб і заповнення анкет-довідок.²⁵ Анкета-довідка передбачала збір матеріалів по семи розділах: 1. Топонімічні і географічні дані, відомості про рослинний, тваринний світ і природні багатства; 2. Відомості про населення; 3. Відомості про господарство; 4. Відомості про науку, культуру, освіту, охорону здоров’я, громадські організації; 5. Благоустрій населеного пункту; 6. Історичні відомості про населений пункт; 7. Відомості про джерела,

використані при складанні анкети-довідки та осіб, що заповнювали її.²⁶ І.С. Кліман при цьому повідомляв, що головною науково-методичною організацією по підготовці довідника є Волинський обласний державний архів, куди і слід звертатися.²⁷

Черкаський обком партії доручив очолити обласну редакційну колегію завідуючому лекторською групою обкому партії Олександрю Андрійовичу Червінському.²⁸ У Рівному головою облредколегії був затверджений Д.А. Лушан, начальник управління культури.²⁹ У Житомирі – М.Р. Шапран, секретар обкому партії. Київський обком партії обов'язки голови облредколегії поклав на секретаря обкому В.М. Дмитрук.³⁰ Такими були на місцях перші кроки по організації роботи, пов'язаної з історією населених пунктів.

Справу загальмували адміністративно-територіальні переміни та перебудова партійного керівництва, що припали на 1962-1964 рр. 19-23 листопада 1962 року пленум ЦК КПРС розглянув питання "Про розвиток економіки СРСР і перебудову партійного керівництва народним господарством". Недоліки господарського розвитку вбачалися не у відсутності економічних стимулів, а слабкості партійного керівництва. Тому пленум визнав за необхідне реорганізувати керівні органи партії знизу доверху, утворивши на рівні області два обкоми партії - по керівництву промисловим та сільськогосподарським виробництвом, на рівні району - виробниче колгоспно-радгоспне управління на основі укрупнення сільських районів і партком при ньому замість сільського райкому партії та зональний /кущовий/ промислово-виробничий партійний комітет.³¹

У грудні 1962 - січні 1963 рр. проходили партійні конференції. Відбувалася ломка не тільки партійних структур, а й раніш створених обласних редакційних колегій. Подекуди їх склад поповнили представники обох партійних комітетів. У Вінниці 30 березня 1963 року спільне засідання бюро обкомів партії утворило 2 обласних редколегії - при сільськогосподарському обкомі редколегію очолив А.Ф.Олійник, при промисловому – В.О.Птушенко. До складу обох редколегій входило по 9 осіб.³² У Київській області на березень 1963 року ще не було редколегії. У ряді випадків не складався контакт між сільськогосподарським і промисловим обкомами в питанні підготовки історії населених пунктів. У Рівненській та Волинській областях діяли попередні редколегії.³³

Серйозність ситуації усвідомлювала й Головна редакційна колегія. Майже в усі області були направлені її представники для вивчення обстановки.

Директор Центрального державного історичного архіву М. Тесленко, побувавши у Вінниці, виявила, що робота над історією населених пунктів ще не велася, до справи слабо залучені вчителі. Обласна бібліотека лише 22 лютого 1963 року отримала директивного листа Міністерства культури, бібліографічної роботи на допомогу авторам нарисів, довідок не розгорнула.³⁴ 26 березня з участю М. Тесленко завідуючий Вінницьким обласним відділом освіти Костюк В.О. провів першу нараду з цього питання, із заврайВНО, поставив відповідні завдання.³⁵ 28 березня секретар сільського обкому партії Олійник А.Ф. провів нараду секретарів сільських парткомів і першим питанням

поставив хід підготовки історії міст і сіл.³⁶ У районах робота теж не починалася. У Тульчині, наприклад, лише 30 березня була проведена нарада активу, який мав займатися збором матеріалу до нарисів і довідок. Наряду вів Ясевін В.С., заступник секретаря промислово-виробничого парткому.³⁷

У Київській області після розподілу сфер партійного впливу, на березень 1963 року, ще не було створено редакційної колегії.³⁸

В.С.Петренко, вивчивши стан справ у Рівненській області, 25 травня 1963 року констатував у довідці на ім'я голови Головної редколегії П.Т.Тронька: "Дуже прикро, що головним редактором призначено не секретаря обкому по ідеологічній роботі Бугайова, а заступника голови облвиконкому Красиленка, що привело до того, що працівники обкому партії, по-суті, - в стороні від цієї важливої справи, а переключили її на управління культури. Моя розмова з Бугайовим на цю тему ні в чому його не переконала. Заступники секретарів парткомів по ідеологічній роботі на місцях працювали б краще, якби директиви надходили з обкому партії".³⁹ Джерельна база нарисів була слабкою. Автори головним чином спиралися на спогади старожилів. У більшості сіл Рівненщини ще й не були створені робочі групи.

Всі перевіряючі висловили єдину думку - про нереальність написання нарисів до 1 січня 1964 року, як передбачалося, та необхідність скликання термінової наради голів і відповідальних секретарів облредколегій.⁴⁰

Більш активно працювала Хмельницька облредколегія. У травні 1963 року відбулося її перше засідання з участю завідуючих відділами пропаганди і агітації парткомів, провідних істориків, краєзнавців. Доповідь робив голова редколегії М.І.Мехеда. Були затверджені заходи, які передбачали створення в травні-червні районних та міських комісій, міських та сільських авторських груп, закріплення за районами членів облредколегії та її активу.⁴¹ За Дунаєвецьким районом, наприклад, був закріплений Г.М.Хотюн, директор Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, за Городоцьким - С.Д. Бабишен, завідуючий облВНО.⁴² Облредколегія планувала в жовтні-листопаді 1963 року завершити роботу.

9 жовтня 1963 року обласна редколегія з участю секретарів парткомів виробничих управлінь з питань ідеології заслухала доповідь Д.М. Галая "Завдання районних комісій по завершенню написання історії міст і сіл області". Констатовалося, що з боку облредколегії надіслано методичні матеріали, доведено графік одержання з районів рукописів. У Старокостянтинівському районі вже були написані нариси історії 46 населених пунктів, у Волочиському - 35, Ярмолинецькому - 35, історія Летичева надрукована в газеті.⁴³ У виступах голів районних комісій звучала тривога - не розроблена джерельна база, у строки вкластись не можливо, потрібна допомога науковців. В результаті строк здачі нарисів був перенесений на 1 грудня 1963 року.⁴⁴

Однак і ці строки виявилися нереальними. 7 грудня 1963 року чергове засідання облредколегії з участю 175 осіб вирішило посилити склад райміськкомісій за рахунок науковців вузів, з 10 по 15 грудня провести в районах інструктивні наради з керівниками робочих груп, створити групи

рецензентів, до 15 грудня провести нараду з викладачами вузів, що закріплювалися за районами. Строк здачі рукописів переносився на 1 лютого 1964 року.⁴⁵

У Житомирі справа з підготовкою нарисів і довідок активізувалася після 5 березня 1963 року, коли новий склад обласної редколегії очолила секретар обкому партії по ідеологічній роботі О.С.Чорнобривцева. Вона провела ряд нарад, засідань колегій.⁴⁶ Велика увага приділялася добору складу комісій в районах та містах, їх керівників. У м.Коростишеві міська Рада протягом 1963 року двічі розглядала питання створення комісії та організації її роботи, остаточно затвердила склад - 11 осіб на чолі з І.М. Трифутіним.⁴⁷

Посилювала роботу й Головна редакційна колегія. Своє науково-методичне керівництво діяльністю багатотисячного низового активу вона здійснювала через відділ історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР, створений рішенням президії Академії наук 5 вересня 1963 року. З 1963 по 1969 рік відділ очолював доктор історичних наук О.А.Парасунько, з 1969-го - І.С.Слабеев.⁴⁸ Його головне завдання полягало в підготовці методичних матеріалів, поглиблені методичних вказівок. Відділ розробив розгорнуті методичні вказівки, у травні 1964 року вони були затверджені Головною редколегією, розмножені і розіслані облредколегіям. З урахуванням накопиченого досвіду вони ще раз доопрацьовувалися і кінцевий варіант, затверджений в березні 1965 року, був виданий брошурою в такій кількості, щоби міг потрапити до кожного району, кожної робочої групи, бібліотеки, архіву, музею.

Велика увага приділялася створенню наукової бази видання - доступного й відкритого фонду архівних, музейних документів, історико-краєзнавчої літератури.

Найкраще взяли старт архівні установи. На квітень 1963 року Держархів Вінницької області уклав географічний каталог на 20 тис. карток, рівненські архівісти - на 6 тис.⁵¹ Майже в усіх обласних архівах з'явилися путівники, що полегшили краєзнавцям пошук. Тільки за півтора року (друга половина 1962-1963 роки) держархіві підготували 280 тис. карток географічного каталогу.⁵² Ретроспективні покажчики, картотеки і каталоги формували бібліотеки. До послуг дослідників відкрили фондові матеріали і музейні установи.

Досвід роботи – успіхи й недоліки – був укладений в доповідну записку Головної редакційної колегії, 1 лютого 1964 року направлену до ЦК Компартії. 5 лютого вона була розглянута й прийнята постанова “Про доповідну записку т. Скаби А.Д., Тронька П.Т., Касименка О.К. про хід виконання постанови ЦК Компартії України від 29 травня 1962 р. “Про видання історії міст і сіл Української РСР”.

Після прийняття вказаної постанови робота над історією міст і сіл набрала нової динаміки. З вересня 1964 року до осені 1967 року розпочався II етап, пов'язаний з написанням остаточних авторських текстів нарисів, довідок, підготовкою рукописів більшості томів, їх рецензуванням.

Відповідно до пропозицій, висловлених у доповідній записці, ЦК КПУ зобов'язав Президію Академії наук УРСР утворити в складі Головної редакції

УРЕ підрозділ для видання двадцятишеститомника. З 17 липня 1964 року такий підрозділ – редакція історії міст і сіл УРСР в складі Головної редакції УРЕ – почав функціонувати. Його очолив кандидат історичних наук В.Г. Ткаченко, з 1967-го - кандидат історичних наук В.М. Кулаковський.⁵³

Роботу над історією міст і сіл ускладнював ряд обставин. Насамперед, - адміністративно-територіальні реорганізації. Замість 604 районів був створений 251, більшість районних комісій перестали існувати. Не ладилася робота і в тих областях, де діяли по дві редколегії. Тому 1964 року Головна редакційна колегія спрямувала свої зусилля на відновлення в областях єдиних редколегій.

6 березня 1964 року спільним рішенням бюро сільського і промислового обкомів у Вінниці була створена єдина редколегія на чолі з Птущенком В.О. До її складу ввійшло 15 чоловік. Вони були закріплені за районами, окремими містами.⁵⁴

16 листопада 1964 року пленум ЦК КПРС прийняв рішення “повернутися до принципу побудови партійних організацій та їх керівних органів за територіально-виробничою ознакою.., відновити в областях і краях, де партійні організації були розподілені на промислові і сільські, єдині обласні, крайові партійні організації”.⁵⁵ При цьому промислово-виробничі (зональні) парткоми ліквідувались, парткоми виробничих колгоспно-радгоспних управлінь реорганізовувались у районні комітети партії. Почалася нова ломка управлінських структур, адміністративно-територіального поділу, яка зайняла кінець 1964 - початок 1965рр.⁵⁶

Особливо болісно торкнулася вона Волинської області, до якої замість семи ввійшло п'ятнадцять районів. Кількість нарисів і довідок більш ніж подвоїлась: облредколегія визначила 72 міста, селища і великих сіл, про які планувалося написати нариси, і 263 центри сільрад для підготовки довідок.⁵⁷ Створювались нові комісії, поповнювались робочі групи. За ними закріплялися члени облредколегії та науково-краєзнавчий актив. Це покращило справу. Першим закінчив роботу по підготовці нарисів та довідок Рожищенський район, за яким був закріплений Р.Н.Оксенюк. 7 липня 1965 року райком партії схвалив підготовлені матеріали.⁵⁸

Великі труднощі відчувала Київська обласна редколегія із-за кількарізних змін адміністративно-територіального устрою. В облархіві, наприклад, були відсутні матеріали про населені пункти Яготинського, Згурівського районів, які раніше не входили до Київської області. Працівники облархіву виїжджали в різні архівні установи Києва, сусідніх областей, щоби поповнити цю джерельну прогалину, склали 308 анотованих карток, зробили 123 документальних виписки, 1439 мікрофотокопій, 185 аркушів машинописних копій.⁵⁹

В інших областях також був переглянутий і посилений склад редколегій. У березні 1965 року, після об'єднання, постановою секретаріату "Про редакційну колегію по підготовці видання історії населених пунктів області" Хмельницький обком партії вніс кардинальні зміни в своє рішення від 9 травня 1963 року і сформував новий склад обласної редакційної комісії із 21 особи. Очолили редколегію Мехеда О.І., голова, секретар обкому партії, Ігнатов О.С.,

заступник голови, завідувачий відділом пропаганди і агітації, Галай Д.М. відповідальний секретар, інструктор обкому партії.⁶⁰

Головна редакційна колегія за погодженням з ЦК КП України 1964-1967рр. провела дві наради з головами облредколегій, керівниками Міністерств та відомств, причетними до написання історії міст і сіл, та три наради з головною робочою силою облредколегій - відповідальними секретарями, ряд інструктивних нарад з активом Головної редколегії, власних засідань, на яких розглядала актуальні питання організації роботи над історією міст і сіл України. Члени редколегії виїжджали в області, брали участь у засіданнях облредколегій, зустрічалися з активом, надавали допомогу. У червні 1964р. голова Головної редколегії П.Т. Тронько провів нараду авторського активу Житомирської області.⁶¹

Після виходу постанови ЦК Компартії України від 5 лютого 1964 року велику організаторську роботу здійснили й обкоми партії. Вже 12 лютого 1964 р. Волинський обком партії провів широку нараду науково-краєзнавчого активу, на якій обговорив завдання, що витікали з постанови ЦК "Про доповідну записку тт. Скаби А.Д., Тронька П.Т., Касименка О.К. про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 року "Про видання історії міст і сіл Української РСР". 2 березня своєю постановою посилив редакційний колектив за рахунок Алексеєвої Н.Л., Чернявського Я.П., Гайдая І.С., Вербівської А.І., Павленко Л.П. та Грищенка М.П., якого було затверджено відповідальним секретарем.⁶² 10 березня облредколегія вирішила готувати нариси про область, 3 міста обласного підпорядкування, 6 райцентрів, 2 міста районного підпорядкування, довідки про 21 селище міського типу, 86 великих сіл – всього 119 матеріалів. Був затверджений їх обсяг, автори.⁶³

У ряді районів робота йшла досить активно. На січень 1964 року з 294 сільрад області довідки і нариси були написані по 231, 18 селищах, усіх містах.⁶⁴ Камінь-Каширська районна комісія зібрала 57 нарисів – 56 про великі села – центри сільських Рад і про місто. Літературно-редакційна група визнала кращими Любешівський, Великоглушанський, Великообзирський та Камінь-Каширський.⁶⁵ Багато нарисів у Володимиро-Волинському районі, написані у формі відповідей на питання анкети-довідки, були визнані слабкими в науковому плані і повернені на доопрацювання.⁶⁶

Головна редколегія та її робочий орган – відділ історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР, обласні редакційні колегії відчували основний недолік зробленого – недостатню наукову обґрунтованість матеріалів, а отже - слабкість джерельної бази. Тому цей напрям роботи на другому етапі набрав великої актуальності.

Державний архів Волинської області, маючи картотеку в 6 тис. карток, продовжував збір документів і матеріалів. Обласний краєзнавчий музей склав списки видатних людей Волині, пам'ятників, історичних та пам'ятних місць.⁶⁷

Така ж картина спостерігалася в інших областях. Дубровицька районна комісія Рівненської області, яку очолював заступник голови райвиконкому Величко М.Я., хоч і створила поряд з сільськими й 6 кушових робочих груп, надрукувала в районній газеті нариси про села Судче, Морочно, Кухотська

Воля, Заріччя, констатувала, що всі 14 із запланованих 23 нарисів хоч і написані, але не можуть бути передані до облредколегії із-за слабкої наукової основи.⁶⁸ Костопільська районна комісія інформувала, що робочі групи "відчувають труднощі з матеріалами, особливо - про революційні події, Велику Вітчизняну війну, нанесені збитки та інше".⁶⁹

Такі ж труднощі відчували хмельницькі краєзнавці. Весною 1965 року архівний відділ облвиконкому направив 2 працівників до Ленінграда – в архіви та бібліотеку імені Салтикова-Щедрина, облдержархів – до Києва, Москви, Львова, Житомира, Харкова, обласна бібліотека – до Центрального державного архіву фотодокументів, у бібліотеки Академії наук, Центральну історичну.⁷⁰

Велику роботу по формуванню джерельної бази провів Вінницький облпартархів, зробивши 640 копій документів інших архівів, сформувавши на 1 січня 1967 року картотеку на 103,5 тис. тематичних карток.⁷¹ Обласна бібліотека імені Тімірязєва відібрала 5 тис. примірників книг та журналів, 1200 – дореволюційних, виготовила краєзнавчу картотеку та ритопринтний показчик "Матеріали до написання історії міст і сіл Вінницької області".⁷² Були складені також анотовані списки осіб, які жили і працювали на Вінниччині,⁷³ та меморіальних дощок, встановлених у населених пунктах області.⁷⁴ На жаль, не знайшлося в тих списках місця для Отамановського В.Д., Брілінга Г.В., Зборовського І.Ч. - видатних, але репресованих краєзнавців Вінниччини.

Архівісти Черкаської області опрацювали 500 фондів, 90 комплектів газет, 200 томів літератури і склали 12 тис. карток.⁷⁵

Архівісти Київщини переглянули 617 фондів, 45061 одиницю збереження, 196 комплектів газет, 116 томів книг, склали 24217 карток.⁷⁶ У бібліотеки, архіви виїжджало 25 авторів.

Розширилися функції відділу історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР. Поряд з удосконаленням методичного арсеналу працівники Головредколегії посилили контроль за роботою облредколегій, авторських колективів, здійснювали виїзди, надання науково-методичної допомоги. Командировки щоразу ставали тривалішими й результативнішими. За Вінницькою областю був закріплений Нестеренко С.О., за Волинською – Мишко Д.І., Житомирською та Рівненською – Зайцев В.М., за Київом – Тронько П.Т., Київською областю – Шевченко Ф.П., Хмельницькою – Олійник Л.В., Черкаською – Курносов Ю.А.⁷⁷

На Вінниччину, том якої планувалося вадати в числі перших, не раз виїжджали В.М. Зайцев, І.М. Шекера, М.Ф.Котляр.⁷⁸ Наукові співробітники Інституту історії АН УРСР В.М.Зайцев, Ф.П. Шевченко були включені до редколегій Житомирського та Київського обласних томів.⁷⁹ У відділі історії міст і сіл було підготовлено 65 тис. карток з відомостями про населені пункти України, картотеку даних про видатних діячів революційного руху, науки і культури, каталоги преси, наукової літератури.⁸⁰

Відомості про 8 тисяч пам'яток археології склали наукові працівники Інституту археології. Пізніше вони ввійшли до посібника "Археологічні пам'ятки УРСР". Велику довідкову й консультативну роботу вів Інститут

літератури, Інститут мовознавства опікувався питаннями мовної розробки нарисів, видав з цього приводу кілька методичних розробок.⁸¹

До роботи над нарисами все більше залучалися викладачі вузів.

Питання підготовки історії населених пунктів Житомирщини визначила однією з наукових проблем рада Житомирського педінституту імені І. Франка. На цей час у колективі було 32 кандидати і доктор наук. Викладачі кафедри історії КПРС та політекономії П.П. Москвін, Г.П. Булкін, О.М. Іващенко удосконалювали нарис про область та обласний центр.⁸² Група інших викладачів працювала над підготовкою нарисів про інші населені пункти.

У Вінницькій області до написання нарисів було залучено 45 викладачів вузів, у тому числі - 26 кандидатів наук, 3 викладачі технікумів, 8 працівників партійних і державних органів, редакцій газет.⁸³ На цьому етапі активізувався відбір фотоілюстративного матеріалу. У березні 1965 року вінницька облредколегія провела спеціальний семінар членів райкомісій, що відповідали за фотографії та ілюстрації.⁸⁴

Відчувався й ідеологічний тиск. І головна, та й обласні редакційні колеги працювали, оглядаючись на ЦК, страхували себе, нерідко проявляючи і зайву обережність. Навіть методичні вказівки, анкета-довідка обговорювались у секретаріаті ЦК. 1965 року питання принципів і методів підготовки видання заступник голови Головної редколегії доктор історичних наук О.К. Касименко погоджував з бюро відділення історії АН СРСР, і лише після цього знайшли вони остаточне оформлення у вигляді окремої брошури.⁸⁵ 6 серпня 1963 року Головна редколегія міст і сіл, розглянувши хід підготовки тому Чернігівській області, прийняла рішення про активізацію роботи в усіх областях "без надмірного захоплення викладом історичних подій минулого". Постанова засідання була розіслана всім облредколегіям.⁸⁶ 1971 року Головна редколегія адресувала Кримський том історії міст і сіл Скабі Андрію Даниловичу, тоді директору Інституту історії АН УРСР, та Волобуєву Павлу Васильовичу, директору Інституту історії СРСР АН СРСР, на експертизу з точки зору правильності висвітлення історії Кримського ханства, періоду Великої Вітчизняної війни і деяких інших питань.⁸⁷

Незважаючи на зусилля по науковій доробці нарисів, все ж недоліків і проблем залишалося чимало, і головне, - жодна з редколегій не вкладалася в строки завершення томів.

Хоч, скажімо, голова Рівненської облредколегії О.Т. Бугайов планував закінчення тому на травень 1966 року, бо на всі населені пункти, крім Дубровицького і Костопільського районів, нарис були майже готові, все ж визнавав "недостатнє використання документальних джерел".⁸⁸

Слабку наукову обґрунтованість нарисів бачила і О.Е. Чорнобривцева, голова Житомирської облредколегії. Тому й спрямувала роботу активу на формування й максимальне використання джерел. Державний архів Житомирської області працював над виявленням і описом відповідних документів, складанням картотеки, яка на кінець 1965 року мала більше 15 тис. карток. Обласний краєзнавчий музей описав свої документи і матеріали в 400

картках. Бібліотечний краєзнавчий каталог налічував 2000 карток. Було заготовлено 500 фотографій.⁸⁹

“Виходячи із стану підготовки матеріалів і обсягу роботи, яка повинна бути виконана по опрацюванню нарисів, довідок та виготовленню фото з історії міст і сіл області, Хмельницька обласна редколегія просить визначити строк подання цих матеріалів до Головної редколегії до 1 листопада 1966 року”,⁹⁰ - просили хмельничани. Змінити строки завершення роботи просили майже всі редколегії.

Непоганий результат на кінець 1965 року мала волинська облредколегія. Першим закінчив написання нарисів та довідок Рожищенський район, за яким був закріплений заступник голови облредколегії Роман Назарович Оксенюк (1904-1978). Родом він з Житомирщини. Доля занесла в Росію, де 1938 року закінчив з відзнакою Томський педінститут і працював старшим викладачем кафедри історії СРСР. Життєвий досвід поглиблював на фронтах Великої Вітчизняної. 1954 – 1956 рр. був доцентом Житомирського педінституту, з 1956 по 1977 рік у Луцькому педінституті займав посади доцента, завідуючого кафедрою історії СРСР та УРСР. Як лектор уміло поєднував загальноісторичний матеріал з краєзнавчим, розробив курс історії Волині.⁹¹ Ще в 50-ті роки друкував краєзнавчі розвідки, брошури,⁹² брав участь у написанні історії Луцька.⁹³ 1970 року видав історію Волині,⁹⁴ ряд інших матеріалів. У час написання історії міст і сіл Волинської області взяв на себе чимало обов'язків, відповідав не тільки за себе, а й разом з головою та відповідальним секретарем облредколегії – за роботу всіх інших 300 авторів нарисів. Підготовлені ним 15 нарисів, у тому числі – по Рожищенському району, помітно відрізняються в томі і стилем викладу, й науковою добротністю.⁹⁵

На кінець 1965 року були віддруковані нариси і довідки Володимиро-Волинського, Локачинського районів, пройшли рецензування й доопрацьовувались – по Ковельському, Горохівському і Турійському районах.⁹⁶ Рівень нарисів і довідок зріс завдяки роботі їх авторів у бібліотеках, музеях. 55 волинських дослідників опрацювали в облархіві 712 справ, 82 примірники історичних видань.⁹⁷

1966 року посилено працювали над нарисами і довідками про села-центри сільрад хмельницькі науковці й краєзнавці. Обласна редколегія проводила наради, інструктажі, підготувала і направила на місця план статті про район, матеріал про досвід Кам'янець-Подільського району по написанню довідок з історії сіл, пам'ятку для районних комісій та авторських груп “Про організацію та методику підготовки нарисів з історії міст і сіл Хмельницької області”.⁹⁸

7 квітня 1966 року за підписом голови обласної редколегії М.І. Мехеди в райони пішов лист про підготовку довідок про населені пункти – центри сільрад, по яких не писалися нариси. Ставилася вимога до 25 квітня, практично за дві неділі, скласти довідку, відповівши на 46 питань, даних у переліку.⁹⁹ Рекомендації по написанню довідок підготував І.В. Гарнага. Він же дав зразок – 2,5 сторінки речень, в які треба було вписати свої дані.¹⁰⁰

Довідку про с. Михайлівку Дунаєвецького району Хмельницької області, наприклад, складали вчителі І.О. Корчинський, Т.С. Уляницький, І.А. Штефурак, підписали голова сільради В.В. Лисак, голова колгоспу І.Г. Камінський.¹⁰¹ Отже, навіть цих 2,5 сторінки вимагали кропіткої праці, колективних зусиль і персональної відповідальності за достовірність.

Іван Володимирович Гарнага, заступник директора облдержархіву, був не тільки автором цих методичних рекомендацій. Як член облредколегії він підготував 7 нарисів, з іншими працівниками архіву – 459 довідок, що склало 700 сторінок машинопису.¹⁰² У цій праці викристалізувався його досвід, ґрунтовна університетська освіта, краєзнавча школа, яку пройшов у 50-60-і роки, готуючи до друку документальні збірники про революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі, громадянську війну в краї, участь подолян у Великій Вітчизняній війні.

Великою школою патріотизму стало обговорення підготовлених нарисів і довідок. У Радомишльському районі Житомирської області, де комісію очолював П.Г. Феценко, у числі перших завершили нариси про райцентр О.Ф. Мельник, про Чайківку – С.Р. Пивовар, Д.М. Топчій – про Потіївку, Н.Ф. Черевко – про Вилневичі. Матеріали розглядалися на партійних, комсомольських, профспілкових зборах, загальних зборах колгоспників. У с. Потіївка на зборах були присутні 500 чоловік. Вони активно обговорювали інформацію, вносили зауваження, деталізували матеріал про підпільно-партизанський рух на чолі з Бугайченком, секретарем Тернопільського обкому комсомолу.¹⁰³

І все ж робота затягувалася. “Не раз дорікали і в ЦК КП України, - згадував П.Т. Тронько. – Рецензії засвідчували відсутність досвіду підготовки нарисів. Тоді й рішили дати еталонний варіант тому по Харківській області”. Вибір на Харків припав тому, що там сконцентровані великі архіви, універсальна наукова бібліотека імені Короленка та науковці 25 вузів, добре працювала обласна редколегія під головуванням секретаря обкому партії, кандидата економічних наук Сіроштана М.А. Ще на 1 жовтня 1964 року з 90 запланованих нарисів було підготовлено 78. Вони отримали схвалення Головної редколегії. Завершення роботи над томом проходило під неослабною увагою голови Головної редколегії П.Т. Тронька та з допомогою О.К. Касименка, С.М. Королівського, І.С. Слабеєва. 4 квітня 1965 року Головна редколегія затвердила план-графік підготовки і видання макета тому. 13 вересня він був рекомендований, а 18 грудня підписаний до друку. На початку 1966 року макет тиражем 800 примірників був надрукований і надісланий в облредколегії, вузи, наукові установи України, Росії, Білорусії для рецензування, всього – 200 адресатам.¹⁰⁴

Доброю школою для місцевих дослідників-краєзнавців, науковців стало ознайомлення й обговорення макета харківського тому. Надійшло 110 відгуків, де не тільки схвалювалася проведена робота, а й вносились цінні побажання, зауваження, які згодом були враховані харківською та й іншими редколегіями.¹⁰⁵

“Взяв харківський том, - розповідав П.Т. Тронько, - захожу до Шелеста П.Ю.

- Оце скубають мене Ваші помічники, Петре Юхимовичу, а Ви погляньте яка книга получилася...

Він взяв у руки, обдивився з усіх боків, мовчки полистав, підняв голову. Очі його радісно засвітилися.

- Оце я розумію! Так і дійте.

Мабуть, була у нього розмова з секретарями, завідуючими відділами, бо їх ставлення до підготовки історії міст і сіл помітно змінилося на краще”.

За прикладом Головної редколегії в ряді областей Правобережної України були видані для зразка кращі нариси, довідки. У Хмельницькій області - про м.Ізяслав та с.Нігин, підготовлені Л.А. Коваленком та І.В. Гарнагою.¹⁰⁶ Разом з харківським томом, доповідною запискою Головної редколегії по результатах його обговорення ці нариси допомогли авторам краще зорієнтуватись у наступній роботі з історичними джерелами і текстами.

З виходом харківського тому “Історії міст і сіл Української РСР” почався новий етап - період остаточного доопрацювання нарисів і довідок, добору ілюстрацій, друкування інших томів. На цьому етапі зросла інтенсивність праці як обласних, так і Головної редколегії, відділу історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР та редакції міст і сіл Головної редакції Української Радянської Енциклопедії.

Посилено працювали наукові співробітники відділу, закріплені за областями. Інколи в окремі області виїжджали групи по кілька чоловік, щоб допомогти довести том до потрібного рівня.

8-9 лютого 1967 року відділ історії міст і сіл провів семінар відповідальних секретарів і членів робочих груп облредколегій. З числа відповідальних секретарів тільки 6 були звільнені від основних службових обов'язків.¹⁰⁷ Накопився ряд інших недоліків і проблем.

Бессарабов Н.А., за дорученням Головної редколегії перевіряючи роботу Хмельницької облредколегії, встановив, що значна частина її членів усунулася від справи, планів, протоколів за 1965-1967 роки не було, відповідальний секретар Галай Д.М. виконував ще й обов'язки інструктора обкому партії.¹⁰⁸ Як правило науковий рівень більшості томів залишався низьким. Відділ підготував доповідну записку голові Головної редколегії П.Т.Троньку і пропонував вжити кардинальних заходів для посилення роботи.¹⁰⁹

У травні 1967 року в усі обласні редколегії були направлені перевіряючі. Матеріали перевірки узагальнила доповідна записка Головредколегії, адресована ЦК Компартії України. Вона зафіксувала досвід, напрацьований багатотисячним активом за п'ять років. На цей час крім харківського були готові до друку полтавський, львівський, луганський томи. Зате відставали 9 областей, у тому числі - Київська, Житомирська, Рівненська.¹¹⁰ Більшість рівненських нарисів, наприклад, потребувала серйозної доробки. Вони характеризувалися декларативністю, лозунговістю, якою автори підміняли наукову глибину.¹¹¹

У ряді областей справу переклали на вчителів. У Київській області в архіви направили навіть рахівників колгоспів, секретарів сільрад, людей без будь-якого досвіду. Ряд обласних бібліотек, зокрема – Волинська, Тернопільська, на той час усунувся від роботи. Недостатньо працювали подекуди викладачі вузів та науковці.¹¹²

Доповідна містила й конструктивні пропозиції щодо активізації роботи – звільнення відповідальних секретарів від основних обов'язків, посилення ролі науковців вузів, поглиблення джерельної бази, концентрації зусиль на виданні наступних томів по Києву, Полтавській, Львівській, Луганській областях, завершення усіх 26 томів до 1972 р.¹¹³

18 жовтня 1967 року ЦК КП України прийняв чергову постанову “Про стан підготовки і видання “Історії міст і сіл Української РСР”. Вона стала дієвим фактором прискорення роботи як в центрі, так і на місцях.

Головна редколегія на виконання постанови ЦК КПУ прийняла рішення, яким закріпила за кожною областю співробітника відділу Інституту історії АН УРСР, встановила чіткий порядок проходження рукописів та ілюстрацій від низу до верху. Рішення було направлене в усі облредколегії.

Постанова ЦК КПУ знайшла відгук у партійних комітетах областей, міст, районів. Бюро Волинського обкому партії змінило відповідального секретаря, ним став Ілляшенко Я.Е., завідуючий будинком політосвіти обкому партії, поповнило редколегію, утворило літгрупу з 15-ти чоловік, як правило, - журналістів, для опрацювання текстів. Серед них – Чайківський, Пиріжок, Бородулін, Зінченко, Павлюк, Залевський та інші.¹¹⁴ 13 листопада 1967 року була проведена розширена нарада науково-краєзнавчого активу з участю секретарів обкому, райкомів партії. Наряду вів перший секретар обкому партії Калита Ф.І., виступав голова облредколегії Клімаш І.С. Ця нарада справила помітний вплив на хід роботи.¹¹⁵ До кінця грудня 1967 року авторські колективи Волинської області завершили 72 нариси, 15 характеристик районів, 263 довідки - 2620 сторінок тексту.¹¹⁶

Розширену нараду провів рівненський обком партії, закріпив за кожним нарисом співавторів з числа науковців.¹¹⁷

Висновки з критики зробила і київська облредколегія. Секретаріат обкому партії схвалив рішення про створення при облредколегії робочої групи з викладачів вузів та науковців. Їх звільняли від основної роботи. Члени групи працювали з авторами нарисів, В.І. Шелудченко, В.В. Діденко, Л.Б. Козловська, О.Г. Павловський виїжджали в райони, збирали необхідні дані до нарисів в архівах та бібліотеках.¹¹⁸

Житомирський обком партії затвердив новий склад редакційної колегії, ввів до неї старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР Володимира Миколайовича Зайцева, закріпленого за областю, посилив авторські колективи викладачами вузів.¹¹⁹

Відповідні висновки з критики зробила хмельницька обласна редакційна колегія. Ще в травні 1967 року за наслідками перевірки з боку Головної редколегії обговорила питання “Про заходи по поліпшенню роботи над матеріалами з історії міст і сіл області і завершенню підготовки їх до друку”.

Була дана установка викладачам, закріпленим за районами, перейти від консультацій до співавторства в творенні нарисів. При облредколегії була сформована робоча група для наукового редагування матеріалів на чолі з Л.А. Коваленком. До її складу ввійшли викладачі Кам'янець-Подільського педінституту Винокур І.С., Петляк Ф.А., Степенко О.Д, з облдержархіву - Гарнага І.В. та інші.¹²⁰

Додаткові заходи обкому партії та облредколегії активізували роботу по завершенню нарисів і довідок, хоча якість багатьох з них була низькою. Робоча група, ознайомившись з нарисом про м. Хмельницький, визнала його незадовільним, про що інформувала голову облредколегії М.І. Мехеду.¹²¹

На етапі завершення роботи над нарисами ще більшого значення набуло поглиблення джерельної бази, пошук документів, літератури.

Приклад показували центральні установи. Державна історична бібліотека УРСР підготувала анотовані бібліографічні покажчики "Статистика народного господарства і культури УРСР", "Більшовицькі організації в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади на Україні", "Великий Жовтень на Україні".¹²²

Працівники Хмельницької обласної бібліотеки зробили 14 виїздів, зібрали 1400 томів літератури про область, створили систематичну й географічну картотеку на 13 тис. карток. Цим багатством скористалися 209 авторів, їм було видано 26080 примірників книг. Були підготовлені і розіслані в райони 264 списки літератури. За 1963-1970 рр. запрошено по міжбібліотечному абонементу 1075 книг з історії міст і сіл Хмельницької області. З 1960 року бібліотека готувала щорічники "Література про Хмельницьку область", видала двохтомний покажчик "Історія міст і сіл Хмельницької області".¹²³

Група працівників Житомирської обласної бібліотеки – Я.Я. Ціпіріс, Н.Т. Гудима, К.С. Пономаренко, К.Ф. Брєхова та інші - посторінково описала 1070 видань, матеріали направила до райбібліотек. Був створений спеціальний краєзнавчий фонд - 700 книг і журналів, придбано 165 краєзнавчих видань. По МБА виписано 448 книг. Авторам нарисів і довідок було видано 5790 книг, надано 616 консультацій.¹²⁴

Бібліотекарі Рівного виїжджали до Львова, Луцька, Житомира, Вінниці, Києва в пошуках додаткових джерел, створили картотеку на 3 тис. карток, виписали по МБА біля 200 книг.¹²⁵

Волинські бібліотекарі зібрали до свого краєзнавчого каталогу аж 21,9 тис. карток, по МБА отримали 595 книг.¹²⁶

Ці та інші бібліотеки областей Правобережної України в повній мірі скористалися такими джерелами поповнення краєзнавчих фондів як книгообмін, безкоштовна передача, мікрофільмування, фотокопіювання цінних видань, міжбібліотечний абонемент. У такий спосіб краєзнавчі бібліотечні фонди України досягли 34700 примірників.¹²⁷

На етапі завершення нарисів і довідок велику роботу по поповненню документальної бази здійснили архівісти. Державні архіви України отримали з архівів Москви, Ленінграда, Білорусії, Литви, Латвії 150 тисяч

фільмофотокопій, окремих документів.¹²⁸

Волинські архівісти переглянули 15,6 тис. одиниць збереження, 1184 книги, 700 журналів, 470 комплектів газет і склали 18,5 тис. карток. У ЦДІА зробили 4,1 тис. кадрів мікрофільмокопій, в ЦДАРА в Москві – 2137, ЦДАЖР у Москві – 491, ЦДАВІА – 812, всього – 7855 кадрів. Дослідникам Волині було видано 11 тис. справ.¹²⁹ Перший варіант нарисів на кінець 1965 року був поновлений, доповнений, 2876 сторінок передруковано і направлено в травні 1968 року до відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР на рецензію.¹³⁰

Рівненський архів склав картотеку населених пунктів області – понад 5 тис. карток, що охопили період 1860-1960 рр., картотеку газетних та журнальних статей за 1944-1962 рр., мав плівки з документів московських, харківських, київських, житомирських архівів.

Надолужували упущене науковці, краєзнавці та архівісти Київської області. Весь 1968 рік пішов на поповнення документальної бази. 25 чоловік виїжджали в різні архіви і бібліотеки, переглянули більше 10 тис. справ, у тому числі – у Москві та Ленінграді.¹³¹ В облдержархіві було опрацьовано 45061 одиницю збереження, 196 комплектів газет, 116 книг, складено 2417 карток. Географічний каталог, доповнений у 60-і роки, мав 40680 карток.¹³²

Аналогічну роботу проводили архівісти Черкаської, Вінницької, Житомирської областей. Державний архів Житомирської області за роки роботи над історією міст і сіл відвідало 1332 дослідники, вони опрацювали матеріали 19576 справ, 5325 підшивок, 9340 книг.¹³³ Хмельницький партархів уклав картотеку про створення колгоспів на 300 карток, зібрав 353 спогади учасників історичних подій.¹³⁴ Працівники обласного державного архіву скопіювали близько 600 документів та матеріалів, сформувавши з них 20 томів, а всього взяли на облік і описали 59,5 тис. документів.¹³⁵

Велику зацікавленість у науковій повноті нарисів проявляла громадскість. Ознайомившись із статтею голови Головної редколегії П.Т. Тронька в газеті “Известия”, начальник історичної групи ВМФ, кандидат військово-морських наук полковник Н.М. Гречанюк (родом із селища Теплик Вінницької області), наприклад, запропонував покращити висвітлення подвигу героїв флоту, бо “Україна – це не тільки земля, суша, а й моря і ріки, - це порти і військово-морські бази, за які йшли вперті, кровопролитні бої, бо тисячі моряків-українців доблесно билися за Україну, і багато з них склали свої голови у водах Чорного і Азовського морів”. Зауваження і пропозиції земляка були враховані. Копія листа з вказівкою П.Т. Тронька поліпшити висвітлення морської історії України була направлена на місце.¹³⁶

Велику науково-методичну і практичну допомогу житомирянам подавав М.О. Гурін, заступник начальника управління викладання суспільних дисциплін Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Він став співавтором нарису про Коростень.¹³⁷

Важливе значення для підвищення наукового рівня нарисів мало рецензування. Обласні редколегії мали свої групи рецензентів. Але більш вагомою була думка працівників відділу історії міст і сіл Інституту історії АН

УРСР. Рецензії стали школою для авторів, членів науково-редакційних груп та облредколегій.

Наприклад, рецензія старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР В.М. Зайцева на нарис історії селища Вапнярка Тульчинського району Вінницької області підкреслювала такі основні прогалини: джерельна база вузька; спогади потрібно перевірити; відсутні відомості про кількість дворів і населення на кінець ХІХ ст. хоч і був перепис 1897 року; не перевірені і недокументовані події 1905-1907 рр.; не розкрита діяльність Вапнярської районної ради в 1923-1930 рр.; слабо показана участь жителів Вапнярки у Великій Вітчизняній війні, діяльність підпілля. Рецензент вказав 13 джерел, які слід було використати для усунення недоліків.¹³⁸ Рецензія була опрацьована всіма авторами нарисів по Тульчинському району і допомогла їм уникнути подібних помилок.

Хмельницька редколегія вперше направила на рецензію до Києва 6 історичних нарисів і 29 довідок Кам'янець-Подільського, 5 нарисів і 19 довідок Чемеровецького районів 30 червня 1966 року, що допомогло також зорієнтуватися в підготовці наступних.¹³⁹

У ході рецензування й усунення недоліків закріплені за областями науковці працювали навіть з окремими авторами як на місцях, так і в Києві – в архівах, бібліотеках.

Старший науковий працівник відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР Леонід Васильович Олійник у червні 1968 року був на Хмельниччині 8 днів, мав зустріч з членами облредколегії, провів нараду з авторами нарисів, з окремими працював індивідуально. У доповідній записці голові Головної редколегії та пропозиціях облредколегії радив увільнити відповідального секретаря Галая Д.М. від основних обов'язків заступника редактора газети "Радянське Поділля". У липні 1968 року ця доповідна розглядалася на засіданні Головної редколегії, стала стимулом покращення роботи.¹⁴⁰ Були чітко розподілені обов'язки між членами науково-редакційної групи облредколегії, вони також були звільнені від основної роботи, закріплені співавторами ряду нарисів. Винокуру І.С. доручено написати археологічну частину тому. Нариси про Кам'янець-Подільський, Білогір'я, Вінківці, Дунаївці, Волочиськ, Жванець, Летаву, Маків перероблені заново.¹⁴¹ На другу половину березня 1969 року були готові нарис про область, 57 нарисів про обласний центр, міста і села, характеристики 20 районів, довідки на 451 село – центри сільрад – 3 тисячі сторінок машинопису. 17 травня 1969 року у відділі історії міст і сіл відбулося їх обговорення, в якому взяли участь представники Хмельницької області Д.М. Галай, О.Д. Степенко, І.В. Гарнага, В.П. Ленецький, С.К. Гуменюк, А.І. Мещишен. Загальну характеристику зробленому дали Слабеев І.С. та Олійник Л.В. Рукопис знову був повернутий і протягом літа доопрацьовувався.¹⁴²

На заключному етапі велике навантаження лягло на Головну редакцію, редакцію міст і сіл, інші редакції УРЕ. Вони підготували до друку 2267 авторських аркушів тексту, відредагували більше 50 тис. сторінок машинопису, біля 30 тис. сюжетів ілюстративного матеріалу, склали іменні та

географічні показники.¹⁴³ Працівники редакції міст і сіл І.С. Слабеев та М.П. Базилевський виробили єдині для всіх томів принципи редакційно-видавничого оформлення нарисів, довідок, ілюстративного матеріалу,¹⁴⁴ видані окремою брошурою. Для чіткої організації роботи з рукописами в складі редакції міст і сіл було створено спочатку дві, а потім п'ять редакційних груп, які очолювали Бутич І.Л., Данилевський П.С., Рибка В.Б., Чигирик В.І., Колядкін В.В.¹⁴⁵

Велику організаторську роботу здійснювала Головна редакційна колегія і її голова Петро Тимофійович Тронько. 17 січня 1969 року рішенням Вищої атестаційної комісії йому був присвоєний науковий ступінь доктора історичних наук. Поряд з основною роботою, безліччю громадських справ він зумів підготувати й успішно захистити в Академії суспільних наук при ЦК КПРС докторську дисертацію. Головна редколегія контролювала хід завершальних робіт, аналізувала досвід, виправляла упущення.

10 листопада 1969 року Головна редколегія заслухала доповіді заступника головного редактора УРЕ Касименка О.К., завідуючого відділом історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР Слабеева І.С., повідомлення представників київської, черкаської, вінницької, хмельницької та ряд інших редколегій про хід виконання постанови ЦК КПУ від 18 жовтня 1967 року "Про стан підготовки і видання "Історії міст і сіл Української РСР". А на той час було видано ще 7 томів, у тому числі – по м. Києву, відредаговано волинський том, завершувалось доопрацювання томів по Київській, Черкаській, Вінницькій і Хмельницькій областях. Однак і ці області порушували строки здачі. Хмельницький том мав найвищий рівень готовності, Вінницький потребував посиленої роботи. Було продумано заходи активізації роботи, надання допомоги по кожній області.¹⁴⁶ Не все вдавалося рівненським краєзнавцям, вони також просили допомоги Головної редколегії.¹⁴⁷

Після тому про м. Київ наступним на Правобережній Україні побачив світ волинський том історії міст і сіл. У січні 1968 року він був переданий на першу рецензію у відділ Інституту історії АН УРСР, але 32 нариси, зокрема – Старовижовського, Маневицького, Турійського районів, були визнані дуже слабкими.¹⁴⁸ 5 липня 1968 року відділ історії міст і сіл, нарешті, рекомендував том до друку при умові часткової доробки деяких нарисів. Він пішов в УРЕ – робочу групу В.В. Колядіна. З цього часу почався новий етап удосконалень. Загалом протягом жовтня 1967 - листопада 1968 року том перероблявся тричі, було передруковано 10 тис. сторінок насиченого цифрами, прізвищами наукового матеріалу.¹⁴⁹ Труднощі волинян полягали ще й в тому, що облдержархів концентрував в основному матеріали з 1921 року, партархів – з 1945-го. Слабкою була й обласна фототека, буквально за рік довелося сфотографувати 700 об'єктів. Намічений графік передачі тому у виробництво зривався. Цей факт став предметом обговорення 28 листопада 1968 року на засіданні Головної редколегії, яка вжила додаткових заходів для завершення роботи.¹⁵⁰ Вимогливу позицію зайняв Волинський обком партії. 6 грудня секретаріат обкому розглянув питання "Про порушення строків завершення підготовки матеріалів до видання "Історії міст і сіл Волинської області", дав

жорстку оцінку облредколегії взагалі і деяким авторам зокрема. Ректорат педінституту був зобов'язаний звільнити авторів від основної роботи для завершення нарисів, партбюро доручалося дати окремим принципову партійну оцінку.¹⁵¹ У грудні 1969 року том був зданий до набору. У січні-лютому 1970 року облредколегія працювала над гранками, у березні-квітні йшла робота над версткою книги. У червні 1970 року волинський том вийшов з друку.¹⁵² Побачили світ 58 нарисів і 277 довідок про населені пункти області.

Це був великий колективний подвиг більше 2 тисяч краєзнавців, що входили до складу облредколегії, наукового активу, що працював у бібліотеках, музеях, архівах, учених, учителів, ветеранів війни і праці. Великий вклад внесли Оксенюк Н.Р. – автор 15 нарисів, Сміян П.К. – 12, Серпенінов П.Н. – 7, Михайлюк О.Г. – 6, Гайдай І.С. – 5,¹⁵³ працівники обкому партії А.С. Кондратюк, В.А. Наконечний, С.К. Арцабко, Ю.М. Троць, Е.А. Поліванов, секретар облвиконкому М.Ф. Пирожко, Н.Ф. Сергєєв - з облстатуправління, І.Л. Конопко, М.Д. Устьянцев, В.І. Бролінський - з обласного управління сільського господарства, з педінституту - Д.М. Цимбалюк, В.Ф. Покальчук, Г.О. Козачук, І.М. Нефедов, працівники облпартархіву Н.З. Скрячев, Л.М. Мінков, облдержархіву - М.Р. Міц, П.Г. Скиба, Д.Ю. Прихода, І.В. Смирнова, з обласного краєзнавчого музею - А.П. Калішук, Н.Ю. Пушкар, обласної бібліотеки – В.Ф. Єлісеєва, Н.Ф. Кириловська, З.С. Мельникова, М.О. Муругова, фотографи Г.С. Сажнєв, Л.М. Спицин, Л.С. Хринюк, С.В. Смирнова, художник Д.М. Латишев.¹⁵⁴ І, звичайно, основне навантаження винесли члени облредколегії, і в першу чергу – Клімаш І.С., голова, Алексєєва Н.Л., Оксенюк Н.Р., заступники, Ілляшенко Я.Е., відповідальний секретар редколегії, які і довели справу до логічного кінця.

Велику роботу на завершальному етапі провели редколегії київського та хмельницького томів, виданих наступного 1971 року.

Київська облредколегія спочатку планувала підготувати 78 нарисів, 456 довідок, дати 24 історико-економічних характеристики, видати том на 130 друкованих аркушів. Кожен член робочої групи мав 8-14 нарисів по 3-4 районах.¹⁵⁵ Робота посувалася повільно, поки облредколегію не очолив Рудич Ф.М., секретар обкому партії. Стався перерозподіл обов'язків, редколегію поповнили досвідчені науковці – член-кореспондент АН УРСР К.Г. Гуслистий, професори Шморгун П.М., Марченко М.І., Шевченко Ф.П. Кількість нарисів була зменшена до 68.¹⁵⁶

Особлива увага приділялася заголовному нарису про область. Над ним працювали Бачинський П.П., Макаренко Г.К., Шевченко Ф.П. Відбувалося рецензування нарисів, усунення прогалин. Усі довідки були вичитані членами районних комісій, облредколегії і затверджені на її засіданнях. Було проведено 15 таких засідань.¹⁵⁷

У листопаді 1969 року в редакцію міст і сіл УРЕ було передано 68 нарисів, 570 довідок, 24 історико-економічних характеристики та 1300 фото.¹⁵⁸ Однак УРЕ визнала 12 нарисів слабкими, і вони були переведені в довідки, решта матеріалу потребувала доопрацювання. Весна і літо 1970 року стали періодом посиленої співпраці авторів і редакції УРЕ. У більшості населених

пунктів матеріали широко обговорювалися на розширених нарадах, зборах, сесіях, у райкомах партії – з участю громадскості, краєзнавчого активу.¹⁵⁹

Вимоги до наукового рівня нарисів були настільки високими, що навіть після цього 5 квітня 1971 року Головна редколегія рахувала за потрібне поставити на засіданні питання “Про недоліки в історико-економічному нарисі про Київську область, переданому до набору”, зауважити на тематичні й хронологічні прогалини, мовностилічні недоробки і дати двохтижневий термін для їх усунення.¹⁶⁰

14 червня 1971 року Головна редколегія прийняла рішення “затвердити до друку обсягом 93 обліково-видавничих аркуші і тиражем 15 тис. примірників том “Київська область”, поданий обласною редколегією і відредагований редакцією історії міст і сіл Головної редакції УРЕ”.¹⁶¹ У вересні 1971 року довгоочікувана книга-літопис населених пунктів Київщини побачила світ. Дев’ятирічна праця 2600 краєзнавців-дослідників увінчалася успіхом.

Заслуга Головної редакційної колегії полягала ще й в тому, що вона уклала в чіткий план-графік здачу рукописів у виробництво, вихід тиражу й забезпечувала контроль виконання. Продуманість цього процесу засвідчує навіть фрагмент такого плану по трьох областях Правобережної України.¹⁶²

№ п/п	Перелік робіт	Хмельницька область	Вінницька область	Житомирська область
1.	Здача рукописів до набору на фабрику	3.06.1971	15.07.1971	15.10.1972
2.	Подача гранок в УРЕ	до 20.06.	15.08. – 3.09.	15.11. – 30.11.
3.	Повернення гранок і макета для верстки	30.06. – 7.07.*	10.09. – 30.09.	15.12. – 5.01.1973
4.	Подача верстки в УРЕ	10.07. – 27.07.	20.09. – 15.10.	25.12.– 5.01.1973
5.	Підписання до друку	30.07. – 20. 08.	15.10. – 10.11.	15.01.- 5.02.
6.	Подача сигнальних примірників в УРЕ	30.08	20.11.	10.02.
7.	Виготовлення тиражу	3.09.-27.09.1971	25.11.-20.12.1971	20.02.-20.03.1973

* Початок і кінець строку виконання

Підписаний головою Головної редколегії П.Т. Троньком і головою Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР М.К. Білогуровим графік був обов’язковим для всіх.

Хмельницький том тричі розглядався на засіданні обласної редакційної колегії. Однак вимогливість з боку відділу та редакції історії міст і сіл була настільки серйозною, що кожного разу доводилося доопрацьовувати ті чи інші нариси, або й докорінно переробляти.

У квітні 1970 року том попав до редакції УРЕ. 13 серпня 1970 року Головна редакційна комісія прийняла постанову “Про удосконалення структури, зменшення обсягу та уточнення плану томів”, вирішила урізати обсяг наступних томів. Тому редакційна група В.Б. Рибки, ознайомившись з

цим варіантом, рекомендувала скоротити нариси про область, Дунаївці, Волочиськ, селища Вінківці, Ярмолинці, села Лісоводи, Летаву, Жванець та інші. У вересні 1970 року ця група (В.Б. Рибка, Л.С. Некрасова, Б.В. Гордієнко, Л.А. Сухих, З.В. Шлапакова) прибула до Кам'янця-Подільського і в облдержархіві зустрілася майже з усіма авторами, провела звірку дат і прізвищ.¹⁶³

Доопрацьований рукопис 5 травня 1971 року був винесений на розгляд обласної редколегії. Ознайомившись із змістом нарисів і довідок та розглянувши ілюстративний матеріал до тому “Хмельницька область”, підготовлені до видання тексти, редколегія постановила їх затвердити і рекомендувати до набору. Рішення підписав голова і всі 8 присутніх членів облредколегії не то для історії, не то задля колективної відповідальності.¹⁶⁴

14 червня 1971 р. питання “Про рекомендацію до друку тому “Хмельницька область” розглянула Головна редколегія. Згідно встановленого порядку до засідання завідуючий відділом історії міст і сіл та керівник редакційної групи УРЕ (у даному випадку Віталій Михайлович Кулаківський та Віра Борисівна Рибка) засвідчили скурпульозну і багатоетапну роботу над рукописом, який склав 1638 сторінок машинопису – 50 нарисів, 457 довідок, 12 вклейок, 22 карти, 292 фотоілюстрації.¹⁶⁵ Головна редколегія, заслухавши повідомлення, зауваження й пропозиції, постановила:

“1. Затвердити до друку обсягом 85 обліково-видавничих аркушів і тиражем 15 тис. примірників том “Хмельницька область”, поданий облредколегією і відредагований редакцією історії міст і сіл Головної редакції Української радянської енциклопедії.

2. Зобов'язати редакцію міст і сіл Головної редакції УРЕ та обласну редколегію і авторський колектив тому доповнити нариси і довідки положеннями і висновками, а також цифровим і фактичним матеріалом, виходячи з документів і рішень XXIV з'їзду КПРС і XXV з'їзду КП України.

3. Доручити підписати верстку на друкування тиражу тому “Хмельницька область” заступникові головного редактора УРЕ Компанійцю І.І.”.

На жаль, були труднощі й технічного порядку, допускала збої книжкова фабрика. Тоді пускалися в хід більш рішучі важелі. У червні 1971 року з приводу друкування хмельницького тому до Харкова була направлена телеграма: “Урядова Харків Донець-Захаржевська 6/8 книжкова фабрика імені Фрунзе Сивашу.

Фабрика зриває графік набору тому Хмельницька область
Прошу вжити заходів виконання графіка

Заступник голови Ради

Міністрів УРСР

П. Тронько”.¹⁶⁷

Ці ілюстрації, пов'язані з виходом Хмельницького тому, наочно переконують, якою кропіткою працею досягався кінцевий результат.¹⁶⁸

5 тис. краєзнавців-учителів, бібліотекарів, музейників, архівістів, журналістів і письменників, партійних і радянських працівників, науковців, викладачів вузів і технікумів Хмельниччини вершили цей колективний подвиг. Добре організували роботу над нарисами і довідками Кам'янець-Подільська і

Шепетівська міська, Кам'янець-Подільська, Дунаєвецька, Славутська, Чемеровецька районні комісії. Корисну справу зробили районні газети, опублікувавши нариси про Городок, Славуту, Шепетівку, Полонне, Вінківці, Гриців, Понінки, Ярмолинці, ряд сіл.¹⁶⁹ Хорошу оцінку отримали нариси про Теофіполь і Волочиськ, написані Іваном Архиповичем Стасюком.¹⁷⁰ Мені -тоді молодому вчителю історії Маківської сш Дунаєвецького району доводилося допомагати директору школи – шанувальнику історії краю І.І. Сохатюку в його роботі над нарисом історії села і особисто відчути, яка то була нелегка, але цікава патріотична справа. Саме тоді, 1971 року, за матеріалами, зібраними в ході підготовки історії села, був створений один з перших на Дунаєвеччині маківський сільський краєзнавчий музей.

Ректорат Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту виділив 22 фахівці, які підготували 198 сторінок тому. Співавторами нарисів стали М.Ф. Александра, Л.В. Баженов, І.С. Винокур, А.П. Гаврищук, І.С. Зеленюк, Л.А. Коваленко, А.О. Копилов, Б.М. Кушнір, П.Ф. Лаптін, В.А. Радіоненко, А.Ф. Суровий, О.Д. Степенко, В.С. Степанков.¹⁷¹ Такого рівня успіху не досяг жоден з вузів Хмельниччини. Хіба що – колектив облдержархіву, 9 працівників якого брали участь у доопрацюванні нарисів, підготовці 459 довідок, таким чином давши 186 сторінок тому із 706.¹⁷²

Викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського і Хмельницького технологічного інститутів, Кам'янець-Подільського загально-технічного факультету ХТІПО і працівники музею підготували 20 нарисів - 199 сторінок тому.¹⁷³

1972 року вийшли вінницький та черкаський томи “Історії міст і сіл Української РСР”.

Відсунення строків виходу тому, як правило, засвідчувало серйозні проблеми з його підготовкою. Так сталося, скажімо, з вінницьким томом. Відповідно графіка Головної редакційної колегії він планувався в числі перших.¹⁷⁴ Ще 1966 року пройшов першу рецензію.¹⁷⁵ Однак доопрацювання рукопису з урахуванням політичних подій дуже розтягнулося в часі.

10 листопада 1969 року, заслухавши інформацію заступника голови вінницької облредколегії Лютворта Г.А., Головна редколегія звернула увагу вінничан на зрив строків підготовки тому, недостатню джерельну базу, мовно-стилістичні огріхи.¹⁷⁶ На якомусь етапі вінницька обласна редколегія розслабилася, а можливо піддалася й хвилі скептицизму, що з Москви нахлинула в Україну.

Десь на середині видання “Історії міст і сіл Української РСР” другий секретар ЦК КПРС М.А. Суслов, виступаючи у ВПШ при ЦК КПРС, як атлет, підняв над головою донецький том і кинув:

- Смотрите, куда украинцы тратят прекрасную бумагу! Им больше нечего делать...

Цього було достатньо, щоб запрацювали телефони і сфлюгерували деякі ідеологи як у Москві, так і Києві. З'явилися їдкі репліки, де – і критика, а де й – тормоз.

Із розповіді академіка Тронька П.Т.:

- Я перебував якраз у лікарні, коли до мене дійшла звістка про оцінку Суслова М.А. Вирішив зайти прямо до першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю. Шелеста. Розмова була не довгою, але продуктивною. Вислухавши мої міркування Петро Юхимович спаленів, вдарив кулаком по столу: “Чого вони носа сунуть? Не звертай уваги, Петре Тимофійовичу, доведь справу до кінця!”.

Через деякий час ідеологічний барометр республіки заспокоївся, стрілка пішла на погоду.¹⁷⁷

Можливо з урахуванням і цих обставин, а швидше – в інтересах справи, на засіданні Головної редколегії П.Т. Тронько підсумував: “Пропоную інформацію Лютворта Г.А. прийняти до відома і надати йому необхідну допомогу”.¹⁷⁸

Вінниччани отримали велику допомогу співробітників відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР В.М. Зайцева, А.А. Кондрацького, Ю.О. Курносова, О.П. Лоли, Д.І. Мишка, Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка - О.І. Кудіна, Інституту археології - Е.В. Махно, Інституту мовознавства імені О.О. Потебні - І.П. Чепіги. Безпосередньо в область виїжджали В.М. Зайцев, І.М. Шикера, М.Ф. Котляр. Була створена група консультантів з різних питань. Збиралися додаткові відомості в архівах і бібліотеках. На початку 1970 року була створена група по підготовці фотоілюстрацій, яку очолив М.Г. Горобчук, виготовлено 150 нових фотографій.¹⁷⁹

По мірі підготовки нариси апробовувались – публікувались у газетах, трансливались по радіо, обговорювались на зборах громадскості, а в квітні 1970 року – і на засіданнях районних комісій. Після цього були передані до облредколегії.¹⁸⁰

З вересня 1970 по серпень 1971 року усувалися зауваження редакційної групи УРЕ в складі В.Х. Косяна, О.П. Вержбицької, І.Р. Дурнева, Н.П. Кот, М.Д. Семенчука.¹⁸¹ 20 серпня 1971 року облредколегія винесла постанову “схвалити і рекомендувати до друку рукопис тому “Вінницька область” історії міст і сіл Української РСР”.¹⁸² А 17 грудня того ж року, після певних доопрацювань, Головна редколегія рекомендувала том до друку, встановивши обсяг – 90 авторських аркушів і 15 тис. примірників.¹⁸³ На початку 1972 року він побачив світ.¹⁸⁴

З такими ж труднощами формувався черкаський том. 18 березня 1968 року секретаріат обкому партії вніс серйозні зміни в складі облредколегії, був замінений голова, заступником затверджено О.В. Тканка, ректора Черкаського педінституту, професора. Утворено чотири науково-редакційні групи з фахівців, звільнених від основної роботи.¹⁸⁵ Почався збір додаткових матеріалів. Тільки від населення поступило 1000 фотографій.¹⁸⁶

5 квітня 1971 року Головна редколегія слухала питання “Про деякі недоробки в рукописі тому “Черкаська область”, поданому на редагування”. Заслухавши інформацію керівника редакційної групи Івана Лукича Бутича та пояснення голови облредколегії О.Л. Стешенка, редколегія відмітила незадовільне реагування черкашан на зауваження редакційної групи УРЕ, перенесла строки подачі тома на середину 1971 року.¹⁸⁷ Робота продовжувалася

ще цілий рік. І лише 17 квітня 1972 року том був підписаний до друку.¹⁸⁸

Важко йшов житомирський том. Таких різких оцінок, які отримали житомирська редколегія, Головна редколегія не давала жодній іншій. 5 квітня 1971 року по доповіді Чорнобривцевої О.С., голови облредколегії, і співповіді Зайцева В.М., старшого наукового співробітника відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, Головна редколегія констатувала недостатню роботу науково-краєзнавчого активу Житомирщини над нарисами: до роботи не були залучені науковці, із-за недостатньої джерельно-літературної бази автори надолужували загальними описами, не був завершений добір фотоілюстративного матеріалу. Було звернуто увагу голови облредколегії на ослаблення керівництва, визначено чергові завдання.¹⁸⁹

17 грудня 1971 року Головна редколегія знову аналізувала хід підготовки до редагування рукопису тома “Житомирська область”. Звітував Ремезов О.П., заступник голови облредколегії, співповідав Зайцев В.М. Рішення було категоричним:

“Вважати роботу редколегії тому “Житомирська область” по завершенню його підготовки до друку незадовільною”. В область була надіслана і доповідна записка, і постанова Головної редколегії для вжиття термінових заходів”.¹⁹⁰

Робота по реалізації зауважень набрала більшої інтенсивності. Над пошуком матеріалів посилено працювали архіви, бібліотеки, музеї, були здійснені поїздки в Москву, Ленінград, Київ. В область прибули 2 працівники Київського держуніверситету, 3 працівники редакційної групи УРЕ І.Л. Бутич, В.П. Титаренко, З.Г. Туранська. Відбулася нарада активу, проводилась індивідуальна робота з авторами, членами робочої групи облредколегії А.А. Поплавським, О.П. Ремезовим, Г.І. Денисенком, О.О. Павловим, М.К. Новаком. В результаті нариси було доповнено, у тому числі - матеріалами про виконання планів восьмої п'ятирічки, підбрано 400 фотографій.¹⁹¹ У грудні 1972 року рукопис був направлений до Києва, пройшов редагування й отримав дозвіл на друк. У березні 1973 року, з порушенням графіка, звичайно, все ж таки житомирський том набрав форми гранок, у квітні – верстки, а згодом – прекрасного тому.¹⁹²

Велику роботу здійснив житомирський науково-краєзнавчий актив. І він – значно більший тих 2 тис. чоловік, що вказані у звіті облредколегії. Тільки в Радомишльському районі до збору матеріалів, написання нарисів і довідок було залучено 738 чоловік.¹⁹³ Обласна група рецензентів і літераторів склала 60 осіб.¹⁹⁴

1973 року вийшов рівненський том історії міст і сіл, увібравши в себе працю півторатисячного колективу науковців, краєзнавців.¹⁹⁵

Загальний підсумок зробленого в усіх семи областях Правобережної України ілюструє така таблиця:

№ п/п	Область	Рік видання	Нарисів	Довідок	Ілюстрацій	Карт	Кольорових вклейок	Сторінок	Друк. арк.	Задіяно краєзнавців
1	Волинська	1970	58	277	270	19	10	746	80.85	2000
2	Київська	1971	57	570	311	30	15	791	86.31	2600
3	Хмельницька	1971	50	459	276	22	12	706	76.86	5000
4	Вінницька	1972	56	601	296	32	12	778	84.42	2000
5	Черкаська	1972	55	402	319	32	13	788	85.47	2000
6	Житомирська	1973	43	532	302	31	12	726	76.44	2000
7	Рівненська	1973	50	299	250	20	12	655	72.00	2000

З виходом у січні 1974 року тому “Кримська область” було завершено роботу по створенню двадцятишеститомника, а отже - виконанню постанови ЦК КП України від 26 травня 1962 року “Про видання ”Історії міст і сіл Української РСР”.

У доповідній записці про завершення підготовки і видання ”Історії міст і сіл Української РСР” голова Головної редколегії П.Т. Тронько повідомляв ЦК Компартії України, що видання склало 2361.3 авторських аркушів, 1341 нарис історії населених пунктів, у тому числі – про всі міста та 964 селища міського типу і окремі села з яскравою історією, дано характеристики 475 районів, 8319 коротких довідок про центри сільрад. Видання мало 9116 ілюстрацій, серед яких 323 кольорових і чорнобілих вклейок та 620 карт і картосхем. Значна частина з них опублікована вперше.¹⁹⁶

Наукову добротність забезпечували авторські колективи, науковці, краєзнавці, архівісти, бібліотекарі, музейники – понад 100 тис. чоловік. Вони опрацювали 1,5 млн. архівних справ, понад 70 тис. з яких містили конкретні дані про окремі населені пункти.¹⁹⁷

Головна редколегія внесла пропозиції дати оцінку зробленого, відзначити працю краєзнавчого активу, узагальнити досвід, видати брошуру, перевидати російською мовою ряд томів, вручити персональні комплекти томів з дарчими надписами керівникам союзної держави, республіки, 40 різним організаціям та установам.¹⁹⁸

Пропозиції та оцінки Головної редколегії знайшли логічне відображення в постанові ЦК Компартії України “Про завершення видання 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” від 11 червня 1974 року.

Наступив четвертий період – час підсумків, оцінок, відзначення активу, узагальнення й поширення досвіду більш як 100-тисячного колективу дослідників регіональної історії, авторів багатотомного літопису населених пунктів, перевидання окремих томів.¹⁹⁹

Власне, апробація й узагальнення досвіду відбувалися впродовж всього періоду підготовки й друкування багатотомника. І причинами того були незвіданість шляху, яким йшли, необхідність своєрідної експертизи на кожному етапі, узагальнення і поширення єдино правильного для певного проміжку часу досвіду.

Ще 14 липня 1970 року наукова рада Інституту історії АН СРСР заслухала й обговорила звіт голови Головної редколегії “Про досвід підготовки

і видання багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”. Задумана справа наближалася до екватора – було видано десять томів. Вони знайшли схвальний відгук в країні, різку й різнобічну реакцію за кордоном. Слухання передувала робота докторів історичних наук Д.О. Коваленка та М.М. Улащика в Україні з 24 по 30 червня, їх зустріч з головою Головної редколегії Троньком П.Т., робота у відділі історії міст і сіл АН УРСР, історичній бібліотеці, Архівному управлінні, ЦДІА, у Білій Церкві, Головній редакції УРЕ, Київській обласній редколегії тощо. Вони винесли позитивне враження від побаченого, почутого, власне - від організації роботи, і в довідці констатували беспрецедентний подвиг українських істориків-краєзнавців.²⁰⁰

Вже тоді були помітними вузькі місця виданих томів: не завжди оправдано вибиралися населені пункти для написання нарисів, окремі прізвиська лиш називалися, слабо, крім Волинського тому, представлена етнографія.²⁰¹

Вперше, мабуть, не без думки українських краєзнавців, у довідці московських колег були зафіксовані пропозиції “поставити питання про видання краєзнавчого журналу в масштабі всієї країни і відновлення ліквідованого в минулому товариства краєзнавців”.²⁰² Однак шлях до втілення цих пропозицій в Україні розтягнувся аж на 20 років.

У виступах на вченій раді академіка І.Й. Мінца, членів-кореспондентів АН СРСР П.В. Волобуєва, П.А. Жиліна, М.П. Кіма, О.М. Самсонова, докторів історичних наук Л.Г.Безкровного, Е.І. Дружиніна, Д.О. Коваленка, М.М. Улащика, кандидата історичних наук Н.М. Алещенка була дана висока оцінка науковій стороні видання, підкреслено започаткування у вітчизняній і світовій історіографії нового напрямку – глибокого вивчення історії населених пунктів. Результати обговорення були відображені і в постанові вченої ради, і в листі директора Інституту Павла Васильовича Волобуєва, якого він 22 липня 1970 року задресував В.В. Шербицькому, голові Ради Міністрів УРСР.²⁰³

1972 року побачили світ 18 томів історії міст і сіл. краєзнавчий рух набирав все ширшого розмаху. Робилися спроби видавати історичні статті, нариси, довідки про населені пункти і в союзних республіках. 1959 року в Білорусії був виданий історико-географічний опис населених пунктів “Міста і села БРСР”. Однак дані про міста носили довідковий характер. Деякі нариси вмістили чотири томи Білоруської радянської енциклопедії. Але все те було мало схожим на порівняно глибоке видання українських літописців. Тому в Білорусії стояло питання про здійснення видання типу “Історії міст і сіл Української РСР”.²⁰⁴

23-26 травня 1972 року Україна стала місцем проведення всесоюзної наукової конференції “Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів”. І хоч протягом трьох днів близько 700 учасників конференції працювали в секціях загальнометодичних проблем історичного краєзнавства (керівник Білявський М.Г., доктор історичних наук, професор Московського державного університету), історії фабрик і заводів (Єжов В.А., доктор історичних наук, професор Ленінградського університету), історії колгоспів і радгоспів (Амінова Р.Х., член-кореспондент АН Узбецької РСР), історії міст і сіл (Компанієць І.І., заступник головного редактора УРЕ), все ж

головним був досвід українських дослідників-краєзнавців, він проходив наскрізною лінією через роботу всіх секцій, усі виступи.²⁰⁵

Про інтерес до здобутків українських істориків свідчило представництво на конференції 17 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР, Академії наук союзних республік, у тому числі – Президента АН УРСР Б.Е. Патона, 89 професорів і докторів наук, 203 доцентів і кандидатів наук.²⁰⁶ Москва направила 59 учасників, Ленінград – 20, союзні республіки – 59 науковців. Решту учасників конференції склали представники усіх регіонів України, у тому числі з Вінниччини – 13 чоловік, Волинської області – 19, Житомирської – 13, Черкаської – 12.²⁰⁷

У доповіді “Роль вітчизняної історії в патріотичному вихованні трудящих СРСР на революційних, бойових і трудових традиціях” директор Інституту історії СРСР АН СРСР, член-кореспондент АН СРСР Павло Васильович Волобуєв дав високу оцінку досвіду українських істориків і, не дивлячись на певну ідеологічну тенденційність, зафіксовану навіть у темі доповіді, закликав істориків Радянського Союзу розгорнути роботу по написанню літописів кожного населеного пункту з урахуванням досвіду українських колег.

А він – український досвід знайшов чітке відображення в доповіді доктора історичних наук, голови Головної редколегії “Історії міст і сіл Української РСР” П.Т. Тронька, виступах завідуючого кафедрою Луцького педінституту, заступника голови Волинської обласної редколегії Р.Н. Оксенюка, директора Тиманівського музею Вінницької області П.П. Новикова, професора Шевченка Ф.П., голови ономастичної комісії Цілуйка К.К. З уст останнього прозвучало обурення з приводу русифікації споконвічних українських географічних назв, зокрема – фіксування в довіднику про адміністративно-територіальний поділ УРСР назви “Ровно” замість “Рівне”.²⁰⁸ “Адже українською – рівний, рівна, рівне, рівно є літературною нормою, - аргументував він, - а любе відхелення від норми, як відомо, є грубою помилкою”.²⁰⁹ Цю помилку вдалося виправити значно пізніше – у час перебудови, демократичного переустрою життя.

Загалом в усіх 137 доповідях, повідомленнях була дана всебічна оцінка багатолітньому досвіду українських краєзнавців, порушені важливі загальноісторичні й історико-регіональні проблеми. Рекомендації конференції дали можливість активізувати краєзнавчі дослідження з урахуванням накопиченого досвіду, посилити їх координацію, сприяли вдосконаленню роботи над наступними томами історії міст і сіл.

Досить відповідальним екзаменом для українських літописців став їх звіт в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у 1974 році. А 5 лютого 1974 року доповідь голови Головної редколегії П.Т. Тронька “Про досвід створення на громадських засадах 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” була обговорена на засіданні бюро відділення історії АН СРСР. Це був підсумок видання всіх запланованих томів, оцінка зусиль по створенню унікальної праці, спроба осмислити значення й уроки дванадцятирічного науково-краєзнавчого подвигу.

Постанова короткими формулами зафіксувала:

- “Багатотомна робота є першою оригінальною в радянській історіографії працею по вирішенню творчих завдань дослідження історії міст і сіл у масштабах цілої республіки, достойним продовженням справи О.М. Горького – ініціатора написання історії фабрики і заводів СРСР”.²¹⁰

- “Видана праця узагальнює наявні дослідження по історії населених пунктів і знаменує собою перехід від вибіркового вивчення окремих населених пунктів до фундаментальної розробки історії міст і сіл в рамках великих регіонів... Ця робота вийшла за рамки традиційного краєзнавства і є новим почином у практиці радянської і світової історичної науки”.²¹¹

- “У книгах, присвячених Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській, Рівненській, Закарпатській і Чернівецькій областям, вперше в радянській історіографії на величезному фактичному матеріалі і в такому обсязі достовірно розглянуто історичні події на цих землях, їх возз’єднання з Радянською Україною в складі Радянського Союзу”.

- “Правильно вирішена в колективній праці проблема співвідношення загальноісторичного і конкретного матеріалу, питань історії всієї країни і республіки в цілому на прикладах історії населених пунктів”.²¹²

- “Безумовне достоїнство томів полягає в тому, що вони написані на багатих і різноманітних джерелах як Радянського Союзу, так і інших держав. Значну історико-пізнавальну цінність складають документальні фото (всього більше 9 тис.), більшість з яких публікується в томах уперше”.²¹³

Бюро схвалило досвід видання багатотомної історії міст і сіл, визнало за необхідне підготувати брошуру з даного питання.²¹⁴ Була створена комісія при відділенні історії на чолі з академіком П.Н. Поспеловим для вироблення пропозицій щодо поліпшення викладання історичного краєзнавства і музеєзнавства на історичних факультетах, підготовки кадрів, видання літератури, поліпшення методичного керівництва краєзнавством.²¹⁵ Український досвід спонукав академічну науку по-новому глянути й оцінити можливості краєзнавства – як науково-пізнавальні, так і виховні.

“Досвід дослідження проблем інтернаціоналізму і дружби народів у багатотомній “Історії міст і сіл Української РСР” – під таким кутом зору обговорила доповідь П.Т. Тронька сесія Академії суспільних наук при ЦК КПРС 23 серпня 1976 року.²¹⁶ Власне, - праця українських істориків-краєзнавців була визнана як в Україні, республіках СРСР, так і за рубежом, куди було направлено понад 4 тисячі комплектів багатотомника.

Українська історична наука в діаспорі з різним рівнем емоційності підкреслила тенденційність української історіографії, її високу ідеологічну заангажованість, що пробилися в замовчуванні й викривленому висвітленні ряду історичних подій, і все ж визнала й унікальність видання. Дж. Армстронг (США) відмітив високу джерельну цінність праці, її значення для наступних більш поглиблених досліджень регіональної історії.²¹⁷

Високу оцінку виданню дав ЦК КП України в постановках “Про завершення видання 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” (11.06.1974) та “Про відзначення активних учасників створення “Історії міст і сіл

Української РСР” (19.02.1975).

19 липня 1974 року підсумки створення літопису міст і сіл України обговорила президія АН УРСР. “Ця історія писалася абсолютно відмінним висококваліфікованим авторським колективом, - підкреслив Б.Е. Патон. – Створено нову методику. Проведено велику роботу по згуртуванню і підготовці цього різнорідного колективу”.²¹⁸

М.П. Бажан у своєму виступі зазначив: “Ні в кого не має сумніву в дуже великій політичній і науковій цінності, яку має безприкладне і в дуже короткі стислі строки зроблене видання”.²¹⁹

Президія АН УРСР вирішила видати 8 томів (Ворошиловградський, Дніпропетровський, Донецький, Кримський, Одеський, Львівський, Харківський і Київський міський) російською мовою. Нагородила Почесними грамотами Інституту історії, економіки, археології, мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. Т.М. Рильського, літератури ім. Т. Шевченка, мовознавства ім. Потебні, суспільних наук, Головну редакцію УРЕ, Центральну наукову бібліотеку, Львівську наукову бібліотеку АН УРСР, Державну історичну бібліотеку, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, доручила керівникам цих структур дати пропозиції для відзначення Почесними грамотами Президії АН УРСР та преміювання співробітників, що брали активну участь у підготовці багатотомника.

Президія доручила Б.Е. Патону повідомити президію АН СРСР про участь її Інститутів у цій праці і просити про відзначення активних учасників.²²⁰

25 лютого 1975 року Президія Верховної Ради УРСР своїм указом 25 найбільш активних учасників підготовки і видання історії населених пунктів України нагородила Почесними грамотами, 41 – Грамотами, присвоїла почесні звання Заслуженого працівника вищої школи УРСР чотирьом, Заслуженого діяча науки – одному, Заслуженого учителя – 3, Заслуженого працівника культури – 13 дослідникам.²²¹ Почесними грамотами Президії Верховної Ради Української РСР були відзначені Тронько Петро Тимофійович, заступник Голови Ради Міністрів Української РСР, голова Головної редколегії “Історії міст і сіл Української РСР”, доктор історичних наук, Мітюков Олександр Георгійович, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, хмельничанин Галай Дмитро Михайлович, заступник редактора обласної газети “Радянське Поділля”, відповідальний секретар облредколегії, Гуменюк Степан Костянтинівич, начальник Хмельницького обласного управління по охороні державних таємниць у пресі, автор ряду нарисів, волиняни Молчанов Олександр Прокопович, кандидат філософських наук, доцент Українського інституту інженерів водного господарства, м. Рівне, Турос Анатолій Іванович, заступник директора Литовезької середньої школи Іваничівського району Волинської області.

Ряд літописців населених пунктів Правобережної України був нагороджений Грамотами Президії Верховної Ради УРСР, зокрема - Горобчук Михайло Григорович, заступник голови Вінницької обласної Ради по туризму і екскурсіях, Локаєнко Анатолій Романович, кандидат історичних наук, доцент

Вінницького педагогічного інституту імені М. Островського, Єлісеєва Віра Феодосіївна, директор обласної бібліотеки, м. Луцьк, Логвиненко Тетяна Варфоломіївна, завідувача відділом обласної бібліотеки імені М. Островського, м. Хмельницький. Звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР удостоївся Тканко Олександр Васильович, ректор Черкаського державного педінституту імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, професор, Герой Радянського Союзу, Заслуженого вчителя Української РСР – Власюк Йосип Максимович, директор Чоповицької середньої школи Малинського району Житомирської області, Заслуженого працівника культури Української РСР – Бородчук Василь Костянтинович, редактор Ковельської міськрайонної газети “Прапор Леніна” Волинської області, Кулаковський Віталій Михайлович, завідуючий редакцією “Історії міст і сіл Української РСР” Головної редакції УРЕ, Макаренко Лерій Леонідович, директор Державної історичної бібліотеки УРСР, Феценко Микола Григорович, секретар парткому колгоспу імені XIX партз'їзду Коростенського району Житомирської області та інші автори, організатори збору матеріалів з історії населених пунктів. 17 вересня 1975 року ряд центральних газет повідомив про вручення І.С. Грушевським, Головою Президії Верховної Ради УРСР, високих державних відзнак найактивнішим дослідникам-краєзнавцям.²²²

Понад 1500 чоловік були відзначені на місцях. 8 жовтня 1971 року бюро Київського обкому партії прийняло постанову “Про вихід у світ тому “Київська область” 26-томної “Історії міст і сіл УРСР” і відзначив 35 активістів-краєзнавців своїми Грамотами. Ще 12 дослідників отримали Грамоти облвиконкому.²²³

Волинський обком партії та облвиконком нагородили свій актив і Грамотами, і томами “Волинська область” з пам'ятними надписами.²²⁴ У залі будинку політосвіти відбулася презентація хмельницького тома. Група його творців була відзначена Грамотами обкому партії та облвиконкому, книгами з дарчими надписами.

Аналогічні акції морального й матеріального пошанування відбулися в інших областях.

Великий вклад у концептуальне осмислення нового історіографічного напрямку в Україні, методологію видання внесли провідні історики АН СРСР. Тому Президія Верховної Ради УРСР нагородила Почесними грамотами академіків АН СРСР І.І. Мінца, П.М. Поспелова, Б.О. Рибаківа і доктора історичних наук, професора Л.С. Гапоненка.²²⁵ У зв'язку з нагородженням вони адресували В.В. Щербицькому вдячність і в листі відмічали: “Важливим досягненням є створення 26-томної праці по історії міст і сіл України, яке має велике громадсько-політичне і науково-пізнавальне значення. Таке видання в радянській історіографії здійснено вперше. Переклад ряду томів цього видання російською мовою без сумніву буде служити дальшому зміцненню дружби народів”.

Важливе значення для узагальнення досвіду мало спільне засідання Головної редколегії “Історії міст і сіл Української РСР”, вченої ради інституту історії АН УРСР, наукової Ради Головної редколегії Української радянської

енциклопедії і колеґії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, яке відбулося 15 вересня 1975 року.

Академік Мінц І.І., представляючи на цьому засіданні бюро Відділення історії АН СРСР, назвав створення історії міст і сіл “науковим подвигом, який ні по розмаху, ні за кількістю учасників, значенням не має нічого рівного в історії”. Він підкреслював виключну роль цієї кампанії в розгортанні краєзнавчого руху: “Ви надали можливість розгорнути ініціативу тисячам людей. А тепер ці сотні і десятки тисяч людей отримали можливість свою творчу енергію направити в дослідницьке русло. І це дало початок гігантському рухові, який буде розгортатися далі”.²²⁶

“Історія міст і сіл Української РСР” отримала понад 180 позитивних рецензій на сторінках преси, у тому числі – в “Правде”, “Известиях”, “Литературной газеті”, журналах “Огонёк”, “История СССР”, республіканській та місцевій пресі.²²⁷ “Радянська Україна” помістила схвальну рецензію на том “Хмельницька область” Ф.П. Шевченка,²²⁸ “Сільські вісті” – на том “Вінницька область”,²²⁹ “Радянська Житомирщина” високо оцінила свій том та його творців,²³⁰ “Правда Украины” – черкаський том.²³¹

З приводу роботи над історією міст і сіл на сторінках преси не раз виступав і голова Головної редколегії П.Т. Тронько. 1963 року його статтю “До написання “Історії міст і сіл Української РСР” помістив “Український історичний журнал”,²³² 1969 року – “Известия”,²³³ 1971-го – “Вопросы истории”,²³⁴ 1972-го – “Огонёк”²³⁵ та інші.

Високої оцінки зазнав науковий та організаторський талант голови Головної редколегії Петра Тимофійовича Тронька. Попри всі інші епітети головною ідеєю оцінок є визнання факту, що без його настирливості, високої відповідальності й організаторського таланту видання могло не відбутися.

“Для цього потрібен був організаторський талант. І ось такий талант виявив голова нашої редколегії, яка займалася цією справою, Петро Тимофійович Тронько. У нього насправді б’ється в грудях серце організатора. Подумайте, ще не висохли чорнила, якими був підписаний протокол про завершення роботи, а він вже захоплений новою ідеєю. Возив мене вчора півдня по 120 гектарах, де передбачається створити етнографічний музей українського народу”, - зазначив академік Мінц І.І.²³⁶

“Я хотів би, насамперед, відмітити роботу, яку провів голова редколегії і головний редактор багатотомного видання Петро Тимофійович Тронько. Він, як і всі ми це знаємо і сьогодні знову побачили, - підкреслив Президент АН УРСР Б.Е. Патон на засіданні Президії Академії наук 19 липня 1974 року, - був душею, натхненником, організатором і науковим керівником всієї багатотомної праці”...²³⁷

“Якщо говорити про керівника, - відмітив академік Федосєєв П.М. на пленумі Комітету по лєнінських і державних преміях у галузі науки й техніки при Раді Міністрів СРСР, - то він не просто організатор, не просто ентузіаст, але й вчений, натхненник. Поряд із створенням “Історії міст і сіл Української РСР” товариш Тронько є організатором під Києвом великого історико-побутового музею, де показані пам’ятки історії з різних областей України”.²³⁸

Визнання заслуг голови Головної редколегії висловлене і в листі І.І. Мінца, П.М. Поспелова, Б.О. Рибаківа, Л.С. Гапоненка на ім'я Щербицького В.В. від 10 березня 1975 року: “Користуючись приємною можливістю, хочемо сказати добре слово на адресу Головної редколегії, яку більше десяти років достойно очолює доктор історичних наук Петро Тимофійович Тронько, який користується великим авторитетом серед широкої наукової громадськості країни”.²³⁹

7 листопада 1976 року “Правда” опублікувала постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про присудження Державних премій СРСР 1976 року в галузі науки і техніки”. Під номером десятим було названо прізвище Тронька П.Т., голови Головної редакційної колегії “Історії міст і сіл УРСР”.²⁴⁰ Академік М. Келдиш, голова Комітету по лєнінських і державних преміях СРСР, цього дня в “Правде” назвав 26-томне видання “капітальною науковою працею, яка визначила новий напрям у радянській історіографії”.²⁴¹

Таке визнання викликало високе патріотичне піднесення в красназавчих лавах. “Прийміть наші сердечні поздоровлення з нагоди присудження Вам, Петре Тимофійовичу, Державної премії СРСР за високу наукову роботу, проведену Вами по написанню “Історії міст і сіл”, - телеграфували секретар Волинського обкому партії Корж та голова облвиконкому Свинцицький.

Професор Борщевський, голова Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, вітаючи П.Т. Тронька з відзнакою, висловлював надію, що спільними зусиллями під його керівництвом краєзнавці України зроблять ще чимало добрих справ.

Як високу нагороду береже Петро Тимофійович томи майже з усіх регіонів України, в яких дарчими надписами колеги по спільній багаторічній праці зафіксували свої найвищі оцінки і найкращі почуття. ”Хай ця книга буде Вам приємною згадкою про наш чудовий край, його працьовитих людей”, - записали в серпні 1970 р. лучани С. Зінченко, Ю. Ярошук.

А кияни, яким так багато допомагав Петро Тимофійович особисто, висловили і вдячність і сподівання, “що ця книга нагадуватиме Вам про славу історію Київщини, про звершення її трудівників” (грудень 1971 р.).

“На знак глибокої поваги даруємо Вам книгу, в якій розповідається про героїчне минуле та сучасне орденоносної Хмельниччини”, - написали хмельничани.

І так - у кожному томі: і сердечна вдячність за співпрацю й допомогу, і велика радість й сподівання нових цікавих справ.

Видання історії населених пунктів України мало велике значення.

Двадцятирічна робота по підготовці, виданню і російськомовному перевиданню томів (а в його ході відбувалося доопрацювання матеріалу, уточнення, виправлення допущених помилок) започаткувала абсолютно новий історіографічний напрям, коли в центр дослідження було поставлено не окремі події, факти, періоди, а історію населених пунктів у межах регіону.

Відбувся прорив у вивченні ряду історичних подій – козацько-селянських повстань і воєн середини XVII ст. на Правобережній Україні, знайшла поглиблення декабристська тематика, інші проблеми.

Цілий ряд томів, що стосувався Західної України, Буковини, Волині, був першою в радянській історіографії комплексною працею про приєднані регіони, їх минуле.

Багаторічна робота внесла великий вклад у джерельну базу регіональної історії, а саме видання стало своєрідним настільним архівом, де й сучасний дослідник-учитель, студент, учень знайде необхідний матеріал для своїх праць.

Двадцятишеститомник сприяв удосконаленню навчально-виховного процесу у вузах, технікумах, школах, патріотичного виховання покоління 70-80 років.

Робота над томами стала школою підготовки широкого краєзнавчого активу, який отримав першу після репресій 30-х – середини 50-х років можливість об'єднатися в авторські колективи, редколегії, робочі групи, вдовольнити свій потяг до національного коріння.

Робота над історією населених пунктів зняла страх, шок репресій, була кроком на шляху демократизації духовного життя, краєзнавчих досліджень. І в той же час – породила безліч сумнівів, висвітила історіографічні проблеми, питання, відповіді на які залишалися за ідеологічною завісою, стінами спецховищ, за кордонами, що відділяли нас від багатого джерельного скарбу істориків української діаспори.

Академік Тронько П.Т., 28 вересня 2001 року відкриваючи в Донецьку Х-у всеукраїнську краєзнавчу конференцію, присвячену проблемі перевидання історії міст і сіл України, підкреслив: “Значення цієї праці полягає і в тому, що в процесі її підготовки до першовитоків прилучилися десятки тисяч аматорів-дослідників, шанувальників своєї минувшини – цьому немає ціни. Вона дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню знань серед населення про рідний край, його історію, традиції, культуру, значно підвищила інтерес до пізнання і вивчення історії народу”²⁴².

Із знанням справи Головна редколегія підійшла до упорядкування і збереження документів, що зафіксували історію і багатий досвід написання й видання історії міст і сіл. Ще 24 грудня 1969 року на своєму засіданні вона прийняла постанову “Про упорядкування і передачу на державне зберігання документальних матеріалів обласних редколегій, міських і районних комісій та авторських колективів “Історії міст і сіл Української РСР”, якою зобов'язала керівників вищезгаданих колективів “протягом трьох місяців після підписання тому до друку упорядкувати у відповідності з вимогами діючих правил і передати до обласних державних архівів документальні матеріали, що утворилися в процесі підготовки “Історії міст і сіл Української РСР”²⁴³.

14 червня 1971 року Головна редколегія схвалила “Методичні вказівки про основні принципи упорядкування й передачу на державне зберігання документальних матеріалів обласних редколегій, міських і районних комісій та авторських колективів “Історії міст і сіл Української РСР”, підготовлені відділом відомчих архівів та організації діловодства Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. У 6 розділах на 10 сторінках автори “Методичних вказівок” передбачили поетапну роботу по впорядкуванню і передачі на

збереження цінних документів, що сьогодні знаходяться в обласних державних архівах, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, складають неоціненну скарбницю досвіду і базу джерельних матеріалів для написання історії населених пунктів у новій редакції.²⁴⁴

Одночасно вже 1974 року побачив світ і російськомовний том історії міст і сіл Кримської області,²⁴⁵ виданий у відповідності з постановою ЦК КП України, президії АН УРСР. За ним пішли й інші. Замість 8 передбачених вдалося видати 14 томів: 1976 року – ворошиловградський, харківський і донецький, 1977-го – дніпропетровський, 1978-го – львівський і одеський, 1980-го – сумський, 1981-го – миколаївський і запорізький, 1982-го – закарпатський, херсонський та м. Києва, 1983 року – чернігівський томи.

У середині 80-років велика союзна держава опинилася в ситуації критичного загострення глобальних проблем, які потребували негайного вирішення, розпочалися перебудовні процеси, що витіснили на задній план питання перевидання наступних томів. А згодом, у 90-і, все виразніше почали звучати пропозиції про друге, оновлене видання історії міст і сіл, здійснене на нових методологічних засадах.

Аналіз джерел і літератури про колективний подвиг 100 тисяч краєзнавців України, пов'язаний з підготовкою і виданням у 60-80-роки томів історії міст і сіл, російськомовним їх перевиданням, дає підстави зробити ряд висновків, винести досить важливі уроки:

- Краєзнавці рубежу 50-х – 60-х років зуміли скористатися обстановкою, що склалася в суспільстві (засудження культу особи, хрущовська відлига), й не опустили можливості спрямувати ентузіазм і пошук у конкретне русло – написання біографій населених пунктів, що є вершиною краєзнавчого пошуку. Цей фактор досить важливий для нинішнього часу, коли в непростих умовах йде розбудова незалежної України, формування національної самосвідомості українського народу, виховання патріота-українця, власне - формування духовної сфери суспільства. Молода українська держава цілком усвідомила роль і значення краєзнавства у вирішенні цих завдань, свідченням чого є Указ Президента України “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” від 23 січня 2001 року, розпорядження Президента України від 19.10.2000 р. “Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України”, яким Кабінету Міністрів України доручено “забезпечити підготовку за участю Національної Академії наук України дослідження і видання енциклопедичного, багатотомного збірника “Історії міст і сіл” у новій редакції”, та “Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року”, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року №789, яка ставить одним з пріоритетних завдань “перевидання багатотомної енциклопедії “Історія міст і сіл України”, створення наукових підрозділів для науково-методичного керівництва і редагування нарисів, передбачає щорічне фінансування в розмірі 260 тис. грн.²⁴⁶ У цьому плані обстановка склалася сприятливою, залишається скористатися уроком попередників;

- Досвід краєзнавців 60-70 рр. закликає надати праці пошуковців організаційної стрункості, а отже – створення відповідних структур –

редколегій, комісій, робочих груп, авторських колективів, науково-методичних формувань. Протоколи засідань Головної редколегії відображають досвід їх становлення, удосконалення діяльності, аж до підсумків зробленого і може стати в нагоді відповідним структурам нинішньої доби;

- Таку грандіозну справу здійснити зусиллями однієї громадскості не можливо. Потрібне чітке й вимогливе керівництво й організаційно-фінансова допомога з боку державних органів. У 60-70 рр. це забезпечили партійні комітети – від центрального до партбюро колгоспів. Тепер успіх можливий, якщо керівництво в свої руки візьмуть органи виконавчої влади та місцевого самоврядування;

- Праця дослідників 60-70-х років по підготовці та й виданню історії міст і сіл не мала аналогів, майже паралельно з ходом основної роботи вироблялася й удосконалювалася концепція видання. Тому урок четвертий полягає в тому, щоб врахувати : без обдуманого концепції, методології видання, визначення форм і методів праці кожної ланки ступінчатого механізму рух від збору матеріалів до виходу книг буде постійно гальмуватися низкою невирішених питань, необдуманих кроків;

- Не можна піддаватися ідеологічним і політичним впливам, а дотримуватися принципів історизму, достовірності, об'єктивності, науковості. Нами було проведено анкетування активних творців хмельницького тому історії міст і сіл. На питання, чи висувалися якісь ідеологічні вимоги, обмеження до нарисів, отримали відповіді: “Ніяких вказівок у друкованому чи усному вигляді не давалося, вирішували ці питання редакційні колеги” (М.І. Мехеда, колишній голова облредколегії); “Єдина вимога, яка висувалася до авторів – це короткий обсяг текстів” (І.С. Винокур, доктор істор. наук, професор КПДУ); “Був контроль з боку облредколегії, а найбільше – з боку Академії наук УРСР, аби не було чогось антирадянського. Кожен мусив діяти за системою ідеологічних вимог” (І.В. Гарнага, заст. директора облдержархіву); “Вимоги були. Обмежень, я думаю, не було. Про це не говорилося. Було само собою зрозуміло, про що не можна було тоді писати...” (А.П. Гаврищук, доцент КПДУ); “Визначалась необхідність показу провідної ролі партії в досягнутих здобутках” (В.С. Степанков, доктор іст. наук, професор КПДУ). В результаті отримали історію з лакунами і перекрученнями, певними структурно-текстовими деформаціями, у значній мірі пристосовану до ідеологічних лекал, сформованих у 30-50-і роки минулого століття;

- “Історія міст і сіл Української РСР” при всіх її недоліках, особливо - пов'язаних з тогочасними ідеологічними стандартами, сильна своєю науковістю. Описовість нарисів зведена до мінімуму за рахунок документальної бази, яку сформували архіви України, бібліотеки, музеї, її доступності широкому колу авторів. Це добре підмітив академік Рибаків Б.О., який 5 лютого 1974 року на засіданні бюро Відділення історії АН СРСР сказав: “Я думаю, що можливо головна цінність цього видання в тому, що воно стане важливим історичним джерелом для самих різноманітних, різнорідних пошуків”.²⁴⁷ Отже, урок полягає в тому, що без підготовки достатньої джерельної бази, науково-добротне видання неможливе;

- Практика створення історії міст і сіл показала, що без наукових і науково-викладацьких кадрів Національної Академії наук України, вузів різного рівня акредитації забезпечити високий науковий рівень теж не можливо. У кожній області Правобережної України науковці входили до складу облредколегій, науково-методичних груп, авторських колективів, забезпечили підготовку до друку нерідко й 10-15 нарисів, як це було, скажімо, у Волинській області, де Р.Н. Оксенюк написав 15 нарисів, П.К. Сміян – 12, П.Н. Серпенінов – 7, О.Г. Михайлюк – 6, І.С. Гайдай – 5;

- І - останній урок. Якість томів була б набагато вищою, якби авторам нарисів було дозволено використати багаті краєзнавчі матеріали української діаспори Європи, Америки, Австралії – архіви, бібліотеки Української вільної академії наук, Українського вільного університету, редакції Енциклопедії українознавства, Наукового товариства імені Т. Шевченка, Українського історичного товариства, ряду вузів та інших науково-освітніх структур. Ними в повній мірі варто скористатися тепер.

- У час видання “Історії міст і сіл Української РСР”, та й тепер, ще з більшою силою звучить незадоволення обсягом довідок про села – центри сільрад й відсутністю даних про тисячі сіл України. Це варто виправити, видавши окремо том про область, обласний центр й міста обласного підпорядкування, а окремі книги присвятити населеним пунктам кожного району.²⁴⁸

Примітки.

1. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1971). Том сьомий. 1955-1959. – К.: В-во політ. л-ри, 1981. – С. 177.
2. Там само. Том восьмий. 1959-1965. – С. 156-160.
3. Там само. Том дев'ятий. 1966-1968. – С. 367.
4. П.Т. Тронько. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сёл Украинской ССР» в 26-ти томах). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 14.
5. Там само. – С. 10.
6. Л.А. Коваленко. Житомир. Історичний нарис. – Житомир, 1951. – 47 с.
7. Переяслав-Хмельницький и его историческое значение. – К., 1954. – 128 с.; Минуле і сучасне Білої Церкви. – Біла Церква, 1957. – 104 с.; Умань: Історико-географічний та економічний нарис. – Черкаси, 1957. – 67 с.
8. Дудник А., Стешенко А., Непийвода Ф. Черкасская область Украинской ССР. Историко-географический очерк и экономическая характеристика. – Черкасы, 1957.
9. Из истории советской Винниччины. – Винница, 1960.
10. Молодістю народжений. – К., 1961; Завод “Ленинская кузница”. 1862-1962. К столетию со дня основания. – К., 1962.
11. Бузницький О.Г. З відстаючих у передові: Колгосп ім. Жданова Миронівського району. – К., 1955. – 103 с.; Соціалістичні перетворення в Поліському районі Київської області. – Поліське, 1960; Силкіна Н., Силкін

- С. Ржищівський район Київської області. Історико-економічний нарис. – К., 1912; Сагун К.А. З історії Драбова Черкаської області // УІЖ. – 1963. - № 2; Костенко В.С. Сторінки з історії села Леднівки Переяслав-Хмельницького району Київської області // Там само. - № 3.
12. Луцьк. Нарис історії міста. – Луцьк, 1959. – 120 с.
 13. О.У. Верховний. Хмельницька область (географічний нарис). – К.: Рад. школа, 1960. – 112 с.
 14. “Ми рахуємо, - висловлювали думку представники молоді Крехова, - що нариси з історії міст і сіл необхідно публікувати не тільки в газетах, але й в журналах, видавати окремими книгами” (УІЖ. – 1958. - № 5. – С. 240).
 15. Із спогадів академіка П.Т. Тронька, записаних автором 13 грудня 1997 року в Кончі-Заспі.
 16. ЦДАВО України. – ФР. 166, оп. 1, спр. 3, арк. 1-2. Склад Головної редакційної колегії мінявся. На титулі Волинського - одного з перших за часом виходу на Правобережній Україні томів названо Тронька П.Т. /голову Головної редколегії/, Бажана М.П., Білогурова М.К., Білодіда І.К., Гудзенка П.П., Дерев'яненко Т.І., Касименка О.К. (заступника), Кондуфора Ю.Ю., Королівського С.М., Кошика О.М., Мітюкова О.Г., Назаренка І.Д., Овчаренка П.М., Пилькевича С.Д., Ремезовського Й.Д. (заступника), Слабеева І.О. (відповідального секретаря), Цілуйка К.К. На час завершення роботи над томами /1973-1974рр./ у складі Головної редколегії з'явилися Компанієць І.І. і Шевелєв О.Г. - обидва на правах заступників голови Головної редколегії замість Олександра Карповича Касименка, який помер 1971 року, та професора Київського державного університету О.М. Кошика.
 17. Там само. – Спр. 8, арк. 33-35.
 18. Там само. – Арк. 36.
 19. Там само. – Спр. 1, арк. 5-13.
 20. Там само. – Арк. 2.
 21. Там само. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 65, арк. 4.
 22. Там само. – Спр. 89, арк. 9.
 23. ДАВО. – ФР. 2097, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
 24. Там само. – Спр. 3, арк. 1.
 25. Там само. – Спр. 4, арк. 1.
 26. Там само. – Арк. 2.
 27. Там само. – Арк. 5.
 28. Там само. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 90, арк. 1.
 29. Там само. – ФР. 166, оп. 1, спр. 1, арк. 57.
 30. Там само. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 75, арк. 16.
 31. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Том восьмий. 1959-1965. – К., 1981. – С. 369-377.
 32. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 10, арк. 9.
 33. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 39.
 34. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 10, арк. 3.
 35. Там само. – Арк. 4.

36. Там само. – Арк. 5.
37. Там само. – Арк. 7.
38. Там само. – Арк. 35.
39. Там само. – Арк. 56.
40. Там само. – Арк. 2.
41. Там само. – Спр. 89, арк. 9.
42. В.С. Прокопчук. З досвіду написання в 60-70-ті роки історії міст і сіл Поділля (Уроки минулого – на службу сьогоденню) // Творчі вершини вченого. Збірник наук. праць. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам.-Под., 1998. – С. 137.
43. ДАХО. – ФР. 3906, оп. 1, спр. 6, арк. 3.
44. Там само. – Арк. 7.
45. Там само. – Арк. 9.
46. ДАЖО. – ФР. 4876, оп. 1, спр. 5, арк. 149.
47. Там само. – ФР. 4788, оп. 1, спр. 1, арк. 32.
48. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 22.
49. Методичні вказівки для авторських колективів, комісій і редакційних колегій, рецензентів і редакторів томів “Історії міст і сіл Української РСР”. – К., 1965. – 37 с.
50. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 10, арк. 5.
51. Там само. – Арк. 57.
52. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 31.
53. Там само. – С. 45.
54. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2., спр. 2, арк. 1.
55. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. Том восьмий. – С. 472.
56. Правда . – 1964. - № 322. – 17 лист.
57. ДАВолО. – ФР. 2097, оп. 1, спр. 88, арк. 3.
58. Там само. – Арк. 4.
59. ДАКО. – ФР. 5521, оп. 1, спр. 1, арк. 83.
60. ДАХО. – ФР. 3906, оп. 1, опр. 6, арк. 10-11.
61. ДАЖО. – ФР. 4876, оп. 1, спр. 5, арк. 9.
62. ЦДАВО України. – ФР. 4638, оп. 1, спр. 66, арк. 4.
63. Там само. – Арк. 5.
64. ДАВолО. – ФР. 2097, оп. 1, спр. 34, арк. 12.
65. Там само. – Арк. 2.
66. Там само. – Арк. 5.
67. Там само. – Арк. 10.
68. ДАРО. – ФР. 6871, оп. 1, спр. 16, арк. 2.
69. Там само. – Арк. 3-4.
70. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 89, арк. 20.
71. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 15, арк. 5.
72. Там само. – Арк. 6-7.
73. Там само. – Спр. 356, арк. 1-22.
74. Там само. – Спр. 357, арк. 15-18.

75. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 90, арк. 5.
76. Там само. – Спр. 75, арк. 18.
77. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 52.
78. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 15, арк. 10.
79. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 5, арк. 162.
80. Там само. – Спр. 60, арк. 100-101.
81. П.Тронько, Ю.Данилюк, В.Савчук. Шляхами народного подвигу (З досвіду створення літопису міст і сіл Української РСР). Метод. рекомендації. – К., 1987. – С. 17.
82. ДАЖО. – ФР. 98, оп. 2, опр. 554, арк. 6.
83. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 15, арк. 9.
84. Там само. – Арк. 8.
85. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 44, арк. 20.
86. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 1, арк. 3.
87. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 37, арк. 3.
88. Там само. – Спр. 16, арк. 38.
89. Там само. – Арк. 54-55.
90. Там само. – Арк. 62.
91. О.Г. Михайлюк. Р.Н. Оксенюк – дослідник історії Волині // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. Тези доповідей та повідомлень V-Волинської іст.-краєзн. конф. 11-13 жовтня 1991 р. – Луцьк, 1991. – С. 8.
92. Там само. – С. 9.
93. Луцьк (нарис історії міста). – Луцьк, 1959.
94. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. 1861-1939. – Львів, 1970.
95. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 66, арк. 11.
96. Там само. – Спр. 16, арк. 10.
97. Там само. – Арк. 11.
98. ДАХО. – ФР. 3906, оп. 1, спр. 5, арк. 15-16.
99. Там само. – Арк. 33.
100. Там само. – Арк. 48-50.
101. Там само. – Спр. 242, арк. 15-16.
102. Там само. – Спр. 9, арк. 28.
103. ЦДАВО України. – ФР. 4876, оп. 1, спр. 4, арк. 10.
104. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 55-56.
105. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 44, арк. 15.
106. Там само. – Спр. 89, арк. 21.
107. Там само. – Спр. 20, арк. 17.
108. Там само. – Спр. 89, арк. 49.
109. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 1, арк. 35-37.
110. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 20, арк. 6.
111. ДАРО. – ФР. 687, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
112. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 20, арк. 9.
113. Там само. – Арк. 15.
114. Там само. – Спр. 66, арк. 8.
115. ДАВолО. – ФР. 2097, оп. 1, спр. 53, арк. 2.

116. Там само. – Спр. 88, арк. 5.
117. ДАРО. – ФР. 687, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
118. ДАКО. – ФР. 5521, оп. 1, спр. 1, арк. 81.
119. ДАЖО. – ФР. 4876, оп. 1, спр. 5, арк. 151.
120. ДАХО. – ФР. 3906, оп. 1, спр. 6, арк. 14.
121. Там само. – Арк. 19.
122. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 59.
123. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 89, арк. 39-40.
124. ДАЖО. – ФР. 4876, оп. 1, спр. 2, арк. 157-159.
125. ДАРО. – ФР. 687, оп. 1, спр. 8, арк. 5.
126. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 66, арк. 14.
127. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 60.
128. Там само. – С. 161.
129. ДАВолО. – ФР. 2097, оп. 1, спр. 88, арк. 10.
130. Там само. – Арк. 6.
131. ДАКО. – ФР. 5521, оп. 1, спр. 1, арк. 83.
132. Там само. – Арк. 82.
133. ДАЖО. – ФР. 4876, оп. 1, спр. 5, арк. 160.
134. Там само. – Арк. 52.
135. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 89, арк. 33.
136. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 2, арк. 122-124.
137. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 46.
138. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 218, арк. 11-13.
139. ДАХО. – ФР. 3906, оп. 1, спр. 9, арк. 13-14.
140. Там само. – Арк. 18.
141. Там само. – Арк. 19.
142. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 89, арк. 27.
143. П.Т. Тронько. Вказ. праця. – С. 58.
144. Редакційні настанови авторам і редакторам “Історії міст і сіл УРСР”. – К., 1970.
145. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 36, арк. 10.
146. Там само. – Спр. 28, арк. 46.
147. Там само. – Арк. 77.
148. ДАВолО. – ФР. 2097, оп. 1, спр. 88, арк. 5.
149. Там само. – Арк. 7.
150. Там само. – Арк. 8.
151. Там само. – Спр. 59, арк. 4-5.
152. Там само. – Спр. 88, арк. 9.
153. Там само. – Арк. 7 зв.
154. Там само. – Арк. 12.
155. ДАКО. – ФР. 5521, оп. 1, спр. 1, арк. 84.
156. Там само. – Арк. 86.
157. Там само. – Арк. 87.
158. Там само. – Арк. 88.
159. Там само. – Арк. 89.

160. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 35, арк. 12-13.
161. Там само. – Арк. 19-20.
162. Там само. – Арк. 37.
163. ДАХО. – ФР. 3906, оп. 1, спр. 9, арк. 20.
164. Там само. – Спр. 6, арк. 37.
165. Там само. – Спр. 35, арк. 34-36.
166. Там само. – Арк. 20.
167. Там само. – Спр. 37, арк. 19.
168. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область // Ред. кол.: Мехеда М.І. (голова) та інші. – К., 1971. – 706 с.
169. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 89, арк. 30.
170. Там само. – Арк. 32.
171. В.С. Прокопчук. Вказ. стаття. – С. 141.
172. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 89, арк. 37.
173. Там само. – Арк. 38.
174. П.Т. Тронько. Вказ. стаття. – С. 51.
175. Там само. – Арк. 53.
176. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 1, арк. 123.
177. Із спогадів академіка П.Т. Тронька, записаних автором 13 грудня 1997 року.
178. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 28, арк. 75.
179. ДАВО. – ФР. 5047, оп. 2, спр. 25, арк. 17.
180. Там само. – Арк. 18.
181. Там само. – Арк. 19.
182. Там само. – Спр. 1, арк. 66.
183. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 35, арк. 77.
184. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – 778 с.
185. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 90, арк. 7.
186. Там само. – Арк. 10.
187. Там само. – Спр. 35, арк. 11.
188. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – 788 с.
189. ЦДАВО України. – ФР. 4633, оп. 1, спр. 35, арк. 7.
190. Там само. – Арк. 78.
191. ДАЖО. – ФР. 4876, оп. 1, спр. 5, арк. 153-154.
192. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К., 1973. – 726 с.
193. ДАЖО. - ФР. 4879, оп. 1, спр.5, арк. 171.
194. Там само. - Арк. 10.
195. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.- К., 1973. - 655с.
196. ЦДАВО України. - ФР. 4633, оп. 1, спр. 20, арк.18; Петро Тронько. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. - К., 2001.- С. 12.
197. Там само. - Арк. 21.
198. Там само. - Арк. 25.
199. Досвід і уроки підготовки і видання розкриті в ряді праць академіка

Тронька П.Т., голови Головної редколегії "Історії міст і сіл Української РСР": П.Т. Тронько. Летопись дружбы и братства (История городов и сёл Украинской ССР в 26-ти томах). - К.: Наукова думка, 1981. - 126 с.: П.Тронько, Ю.Данилюк, В.Савчук. Шляхами народного подвигу (З досвіду створення літопису міст і сіл Української РСР). Методичні рекомендації на допомогу лекторам, пропагандистам, організаторам виховної роботи серед молоді. - К., 1987.- 53С.; Історичне краєзнавство в Українській РСР /Під ред. П.Т.Тронька. - К., Наукова думка, 1989. - С. 49-78; Петро Тронько. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття /Досвід, проблеми, перспективи/. - К., 2000. - С. 66-76; Петро Тронько. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. - К., 2001. - 49 с.

200. ЦДАВО України. – ФР. 4833, оп.1, спр.32, арк. 10.
201. Там само. - Арк. 12.
202. Там само. - Арк. 16.
203. П.Т. Тронько. Летопись дружбы и братства. - С. 82.
204. ЦДАВО України. – ФР. 4833, оп. 1, спр.112, арк. 73.
205. Там само. - Спр. 105, арк. 8.
206. Там само. - Арк. 5.
207. Там само. - Спр. 126, арк.185.
208. Див. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Т.І. - К., 1969. - С.348.
209. ЦДАВО України. - ФР. 4633, оп. 1, спр. 114, арк. 71.
210. Там само. - Спр. 44, арк. 1.
211. Там само. - Арк. 2.
212. Там само. - Арк. 3.
213. Там само. - Арк. 4.
214. Нею стала "Летопись дружбы и братства " П.Т. Тронька, що побачила світ аж 1981 року.
215. ЦДАВО України. - ФР. 4633, оп. 1, спр. 44, арк. 6.
216. Там само. - Спр. 56, арк. 20.
217. П.Тронько, Ю.Данилюк, В. Савчук. Вказ. праця. - С. 43.
218. ЦДАВО України. - ФР. 4633, оп. 1, спр. 47, арк. 15.
219. Там само. - Арк. 12.
220. Там само. - Арк. 5-6.
221. Там само. - Спр. 50, арк. 80.
222. Під заголовком "Награды создателям большой летописи" про відзначення краєзнавців України повідомила"Правда Украины" 17.09.1975 року. Аналогічно під назвою "Нагороди творцям великого літопису" повідомлення РАТАУ помістила 17.09.1975 р."Радянська Україна".
223. ДАКО. - ФР. 5521, оп. 1, спр. 1, арк. 90.
224. ДАВолО. - ФР. 2097, оп. 1, спр. 82, арк. 2.
225. ЦДАВО України. - ФР. 4633, оп. 1, спр. 44, арк. 26.
226. Там само. - Арк. 18.
227. Там само. - Арк. 78.

228. Шевченко Ф. Літопис героїчної слави // Радянська Україна. - 1972. - 30 січня.
229. Бердник І. З криниць надбужанського краю // Сільські вісті. - 1972. - 26 травня.
230. Новик М. Літопис Житомирщини // Радянська Житомирщина. - 1973. - 8 липня.
231. Кулинич І. Юная и древняя Черкащина // Правда Украины. - 1973. - 24 июля.
232. Тронько П.Т. До написання "Історії міст і сіл Української РСР" // УІЖ. - 1963. - №2. - С. 24-30.
233. Тронько П. С чего начинается летопись / О работе трудящихся Украины над многотомным изданием истории городов и сел Украинской ССР // Известия. – 1969. - 15 августа.
234. Тронько П. Т. Прошлое и настоящее Украины в истории её городов и сёл // Вопросы истории. - 1971. №1. - С. 69 - 81.
235. Пётр Тронько. Сто тысяч авторов // Огонёк. - 1972. - №8. - С. 6-7.
236. ЦДАВО України. - ФР. 4633, оп.1, спр. 54, арк. 19.
237. Там само. - Спр.47, арк.15.
238. Особистий архів голови Головної редколегії академіка П.Т. Тронька. Стенограма пленуму Комітету по ленінських та державних преміях СРСР в галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР. - С. 4.
239. Там само. Папка матеріалів "Про допомогу вчених Москви в процесі підготовки і видання "Історії міст і сіл Української РСР". - С. 69.
240. Правда. - 1976. - №312. - 7 листопада.
241. Келдыш М. В авангарде прогресса // Там само.
242. Петро Тронько. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. - К., 2001. - С. 22.
243. ЦДАВО України. - ФР. 4633, оп.1, спр. 28, арк. 4.
244. Там само. - Спр.35, арк. 55.
245. История городов и сёл Украинской ССР. Крымская область. - К., 1974.
246. Петро Тронько. Вказ. праця. - С. 27; III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. Матеріали і документи. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – С. 115, 118-119.
247. Особистий архів голови Головної редколегії академіка П.Т. Тронька. Папка "Про допомогу вчених"... - С. 50.
248. Свої думки і пропозиції щодо концепції перевидання історії міст і сіл України, організації роботи автор висловив у доповідях, виступах на 7-ій Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства "Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень", що відбулася у вересні 2001 року в Донецьку, на Всеукраїнській конференції "Історія міст і сіл Великої Волині в контексті регіональних досліджень" (м. Коростень Житомирської області, травень 2002 р.), XI Подільській історико-краєзнавчій конференції (Кам'янець-Подільський, листопад 2004 р.) та в ряді видань і публікацій: Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 116-129; З досвіду написання в 60-70-ті роки

історії міст і сіл Поділля (уроки минулого – на службу сьогоденню) // Творчі вершини вченого. – Кам.-Под., 1998. – С. 132-145; Пишемо історію населеного пункту. Рекомендації з підготовки і написання нарисів про минуле // Дунаєвецький вісник. – 1998. - № 95. – 17 грудня; З досвіду підготовки історії населених пунктів Поділля // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). Випуск 16. – Київ – Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 322-330; До питання перевидання історії населених пунктів України // Історія міст і сіл Великої Волині: Наук. зб. “Велика Волинь”: Праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Т. 25. – Ч.1. – Житомир: ПП М.Г. Косенко, 2002. – С. 14-16; Історія міст і сіл Хмельницької області: минуле, сьогодення, перспективи // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам.-Под., 2004. – С. 47-58.

3.3. Основні напрями і проблеми історико-краєзнавчого пошуку 70-х-80-х років

Академік Академії наук СРСР Б.О.Рибаков 5 лютого 1974 року на засіданні бюро Відділення історії АН СРСР, де обговорювалась доповідь “Про досвід підготовки видання “Історії міст і сіл Української РСР”, пророчив цьому багатолітньому труду щонайменше три життя: перше - у процесі збору матеріалів, підготовки видання, що втягнув у науково-краєзнавчий пошук 10 тис. авторів, 100 тис. учасників, друге – це життя в думках і пам’яті народу, який століттями буде користуватися цією безмежною енциклопедією, і третє – завдяки джерельній базі, створеній протягом 12 років і укладеній в сторінки двадцятишеститомника, архівні, музейні теки, картотеки сотень книгозбірень.¹

Поза цим 100-тисячним колективом учасників творення літопису обговорення нарисів, довідок втягнуло в краєзнавчий процес ще сотні тисяч людей. У Київській області, наприклад, матеріали обговорювались і затверджувались на нарадах, зборах, сесіях сільських, селищних Рад, у райкомах партії з участю широкого активу.² Люди-учасники і свідки історичних подій вносили пропозиції, доповнення, передавали в робочі групи цінні документи, фотографії. Академік АН СРСР І.Й.Мінц назвав це явище “народністю роботи”, коли народ не тільки творив, а й писав свою історію.³

Цей краєзнавчий порив мільйонів вдало охарактеризував доктор історичних наук, професор Московського державного університету Білявський Михайло Тимофійович у виступі на всесоюзній науковій конференції, яка в травні 1972 року проходила в Києві: “Ви знаєте, що в краєзнавчій роботі по ряду причин сталася з 30-х років перерва майже в чверть століття. Тепер почався невиданий її розмах, в якому беруть участь буквально сотні і тисячі людей. Тільки 1971 року державні музеї відвідали 109 млн. людей. Це – половина населення нашої країни. Люди хочуть знати свою Батьківщину, бачити її пам’ятники, глибше пізнати її історію”.⁴

На краєзнавчій карті регіонів з’явилися нові яскраві імена дослідників.

На Черкащині, у Золотоноші, відзначився активною участю в підготовці матеріалів учитель М.Ф.Пономаренко, співавтор нарисів про область, міста Чигирин і Золотоноша, села Боровиці та Суботів, автор нарисів про Гельмязів, Піщане у томі історії міст і сіл Черкаської області.⁵

Одним із співавторів літопису населених пунктів Житомирської області став Гаврило Григорович Богун. Він написав історію села Бистриця, кляштору босих кармелітів у Бердичеві. У 70-х роках продовжив різносторонню краєзнавчу роботу – археологічні, топонімічні, етнографічні дослідження, залишив не тільки друковані, а й рукописні праці, що зберігаються в Бистрицькій сільській бібліотеці.⁶

У 60-і роки набув розквіту краєзнавчий талант Сергія Андрійовича Липка з Любара Житомирської області. Вчитель біології-хімії за фахом він у співпраці з відомими вченими І.С.Винокуром, М.П.Кучерою, директором Житомирського краєзнавчого музею С.А.Місяцем освоїв основи археології, проводив археологічні обстеження, був залучений до районної комісії, написав нарис про

Любар. Його історико-краєзнавчі матеріали про літописну Болохівщину, локалізацію міста Болохова, археологічну карту краю публікували історичні журнали, збірники.⁷

Велику роботу по розвитку краєзнавства Поділля в 70-80 роки здійснив Степан Костянтинович Гуменюк. Як член обласної редакційної колегії, автор вступної статті про Хмельницьку область, організатор і редактор ряду нарисів він сприяв своєчасному виходу тому “Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”. У 60-і роки разом з І.С.Винокуром, іншими дослідниками створив та очолив обласне краєзнавче товариство, започаткував подільські історико-краєзнавчі конференції, опублікував більше 500 наукових праць.⁸ 1983 року обійнявши посаду головного бібліографа Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім.М.Островського, Степан Костянтинович підготував до друку бібліографічний покажчик “Хмельницькому – 500”, в якому вмістив дані про 1500 публікацій, здійснив опис 62 пам’ятників і пам’ятних місць Хмельницького в книзі “Пам’ятники історії та культури м.Хмельницького”.⁹

Таких прикладів тисячі, і не тільки по регіонах, областях, містах, а й селищах, селах. Робота над історією міст і сіл стала потужним каталізатором думки, творчості, втягувала в краєзнавчий пошук все нових і нових дослідників..

Їх працю стимулювали архіви, музеї, бібліотеки, які сконцентрували й поширювали в маси джерельний матеріал, що залишився після видання томів. За оцінками фахівців не використаною залишилася більша частина краєзнавчих матеріалів, які ілюстрували, деталізували різні історичні події і не були включені до нарисів. Якщо на 1 січня 1962 року держархів республіки налічували 19 млн.справ, то протягом 1962-1971 рр. їх добавилось ще 11 млн.¹⁰

У зв’язку з цим держава вжила додаткових заходів для розвитку архівної справи, що позитивно відбилися на розвитку архівного краєзнавства. Ще 1960 року Головне архівне управління попало під юрисдикцію безпосередньо Уряду. Його діяльність регламентувало нове “Положення про Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР” (1961), а стимулювала постанова Ради Міністрів СРСР “Про заходи щодо поліпшення архівної справи в СРСР” та відповідна постанова Ради Міністрів республіки (1963).

Тільки за п’ятирічку (1966-1970 рр.) було збудовано 5 нових приміщень держархівів площею 32,5 тис.квадратних кілометрів, у тому числі – у Черкасах, Києві.¹¹ 1970 року було завершено будівництво комплексу споруд центральних державних архівів, що зайняли 4.7 га площі. У них розмістились Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, що переїхав з Харкова, Центральний державний історичний архів, Центральний державний архів кінофотодокументів, Центральна реставраційна майстерня та Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Корпус розрахований на 5 млн.справ, науково-довідкову бібліотеку. Все це створювало давноочікувані умови для дослідників і знайшло високу оцінку громадськості, засобів масової інформації.¹²

На 1 січня 1972 року в Україні діяла потужна мережа архівних установ – 626 державних архівів з 30 млн. справ та 55 тис. відомчих.

Удосконалювалася підготовка архівних кадрів, здійснювалася науково-методична розробка ряду проблем архівного будівництва. Цьому сприяв випуск науково-інформаційного бюлетня Архівного управління, який 1965 року отримав назву “Архіви України”, став передплатним, а отже – доступним науковцям-краєзнавцям.¹³

Про наукові джерельні можливості архівів Правобережної України на початок 70-х років ХХ ст. свідчить узагальнююча таблиця, підготовлена автором.¹⁴

№ п/п	Назва архіву	Фондів	Справ	Книжковий фонд науково-довідкової бібліотеки	Наявність путівника
1	ЦДАЖР УРСР	3197	1.134.113	Ств.1972 р. 260 тис.книг, журналів, 42 тис.компл.газет, листівок, плакатів	1960 – “Центральний держ. архів Жовтн. рев. і соц. буд. УРСР”
2	ЦДІА УРСР	1697	1.269.768		1958 – “Центр.гос. ист. архив УССР. Путь-водитель” (К.,1958)
3	Вінницький обл. державний архів	5090	650.645	14057 книг, 32090 журналів	Вінницький обласний державний архів. Путів-ник” (В.,1960)
4	Волинський облдержархів	2464	377.870	14 тис.книг, 20 тис.газет і журналів	“Волинський обласний державний архів. Путів-ник” (Л.,1964)
5	Житомирський облдержархів	4.200	644.767	10тис. книг, журналів, 1761 карт, листівок	
6	Філіал ЖОДА в Бердичеві	1371	157.105		“Житом.обл.гос.архив и его филиал в г.Бердичеве. Путеводитель” (Ж., 1961)
7	Київський облдержархів	4384	1.518.939	14 тис.книг 2073 компл. газет, 6536 номерів журналів	“Гос.архив Киевской обл. Путеводитель” (К., 1965)
8	Ровенський обл. держархів	1.060	256.528	14634 книги і журнали, 640 карт, листівок	“Ровенський облдержархів. Путівник” (К., 1970)
9	Хмельницький	5.779	1.228.04	62630 книг і журналів	“Держ.архів Хм.обл.

	облдержархів		6		Путівник” (Л., 1964)
10	Черкаський міський держархів	3.233	185.675	7150 книг	
11	Київський міський держархів	1.775	762679	10 тис.книг	
	Разом	34.19 6	8.366.13 5	511.526	

Основними напрямками організаційно-методичної та науково-краєзнавчої роботи стали упорядкування матеріалів, що накопилися в ході написання історії міст і сіл, підготовка науково-довідкового апарату, який полегшував їх пошук, сприяння розвитку архівної справи на місцях – у містах, районах, публікація в журналі “Архіви України”, наукових збірниках окремих та тематично укладених добірок документів, участь у наукових історико-краєзнавчих конференціях.

За період 60-х-початку 70-х років архівні установи видали 24 путівники по фондах центральних, обласних державних архівів та їх філіалах, 21 тематичний та фондний огляд, 6 описів документів. Ця робота продовжувалася і в наступний період: за 1971-1975 рр., протягом п’ятиріччя, планувалося видати ще 7 путівників, 3 каталоги, 4 описи.¹⁵ 1971 року побачив світ “Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369-1899)”¹⁶, 1975-го – монографія “Радянське архівне будівництво на Україні (1917-1973 рр.)”, підготовлена О.Г.Мітюковим, начальником Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Всього за час підготовки і видання історії населених пунктів України, на середину 70-х років, в Україні з участю архівістів було випущено 170 збірників загальним обсягом більше 4 тис. друкованих аркушів.¹⁷ Ця велика наукова праця архівістів, істориків посприяла розвитку дальших краєзнавчих досліджень випуску збірників документів. На Волині, зокрема, - “Волинь Радянська.1939-1964 рр.” (Л., 1971), “Волинь Радянська.1965-1975 рр.” (Л., 1984), “Луцьку – 900 років.1085-1975 рр.” (К., 1985)¹⁸.

Підготовка і видання літописів населених пунктів стимулювали краєзнавчу діяльність бібліотек усіх рівнів. 15 вересня 1975 року в доповіді на спільному засіданні Головної редколегії “Історії міст і сіл УРСР”, Вченої ради Інституту історії АН УРСР, наукової ради УРЕ, колегії Головархіву УРСР Петро Тимофійович Тронько дав високу оцінку ролі бібліотек у науково-джерельному забезпеченні підготовки багатотомника: “Величезна за обсягом копітка бібліографічна робота, що була проведена працівниками бібліотек республіки, дала можливість авторам ввести в науковий обіг десятки тисяч нових, раніше невідомих, але важливих фактів”.¹⁹

З віддалі майже 30 років у доповіді на X Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства, що проходила в Донецьку, він знову підкреслив непересічне значення бібліографічної роботи, проведеної бібліотечними працівниками України.²⁰

І дійсно, у морозі сталінських репресій ослаб краєзнавчий потенціал бібліотек. Бібліографічна база історії міст і сіл України на початковій стадії виявилась надто слабкою. Тому Міністерство культури поклало обов'язок по її створенню на Київську державну історичну, обласні та наукові бібліотеки. За 12 років тільки Державна історична бібліотека України сформувала картотеку на 1200 тис. карток²¹, видала ряд покажчиків. Житомирська обласна бібліотека – покажчик “Житомирщина за 50 років”, щорічні огляди краєзнавчої літератури “Літопис Житомирщини”, Хмельницька – ретроспективний бібліографічний покажчик у 3-х томах “Історія міст і сіл Хмельницької області”.

Наявна база й досвід краєзнавчої роботи бібліотек набули дальшого розвитку в 70—80-і роки.

Продовжувалось збагачення й даліше впорядкування краєзнавчої літератури. Зібрані фонди стали основою створення краєзнавчих кімнат, секцій, відділів обласних бібліотек. Традиційними стали щоквартальні, щорічні огляди краєзнавчої літератури, публікацій газет і журналів. У 70-і роки була проведена прогресивна по своїй суті централізація бібліотек. У Хмельницькій області, наприклад, цей процес зайняв 5 років (1973-1978 рр.) і привів до створення 22 централізованих бібліотечних систем. В результаті читачі любої бібліотеки отримали доступ до єдиного книжкового фонду. Посилилось інформування краєзнавчого активу, проведення ряду спільних заходів – оглядів, конкурсів, конференцій.²²

Поліпшилось використання фондів, їх розкриття, доведення інформації до читача і в бібліотеках Рівненської області. З 1972 року видавався щоквартальний покажчик “Новини краєзнавчої літератури”, щорічник “Література до знаменних і пам'ятних дат Рівненщини”.²³

Бібліотеки не тільки популяризували краєзнавчу книгу. Вони брали на себе роль організаторів краєзнавчих заходів, консолідували краєзнавчий актив, спрямовували на дальший пошук, підготовку і видання літератури. Клуб “Краєзнавець”, що виник у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці, об'єднав більше 20 краєзнавців-дослідників не тільки обласного центру, а й ближчих районів. Щомісячні засідання приурочувались визначним подіям, краєзнавцям, виходу краєзнавчих видань, обговоренню актуальних питань. Клуб ініціював проведення науково-краєзнавчих конференцій, презентацію досвіду, цікавих книг.

Робота над історією міст і сіл привела до накопичення різноманітного краєзнавчого матеріалу, дослідники знаходили раніш невідомі документи, відкривали нові події, факти, жителі передавали в робочі групи, районні комісії спогади, фотографії, меморіальні пам'ятки. Вимальовувалась цілісна картина історичного розвитку населених пунктів. Вже в ході роботи над томами за ініціативою краєзнавців – членів груп, комісій створювались музеї різних профілів.

Одним з перших на Волині був відкритий Торчинський краєзнавчий музей, що відобразив історію літописного Торчина від 1230 року, першої згадки про поселення. Його очолив Григорій Олександрович Гуртовий, учитель

історії Торчинської середньої школи, автор нарисів історії сіл Білосток, Шепель, Воютин, Садів та інших краєзнавчих публікацій.²⁴

За роки підготовки історії населених пунктів на Черкащині було відкрито Драбівський, Чернобаївський, Лип'яцький, Смілянський, Хрестинівський, Чигиринський районні, Кривonosівський та Богуславський на Золотоноші сільські музеї, меморіальні кімнати Семена Скляренка в Золотоноші, Григорія Сквороди в Коврані.²⁵

Нерідко ініціативу створення музеїв проявляли райкоми та обкоми партії. 28 листопада 1966 року бюро Житомирського обкому партії прийняло постанову "Про створення народних музеїв і музейних кімнат на підприємствах, колгоспах, радгоспах, навчальних закладах області". В результаті в області з'явилося 65 громадських музеїв, 257 ленінських кімнат, 395 краєзнавчих кутків.²⁶

У Києвосвятошинському районі музеї, музейні кімнати були створені в Демидові, Хотіві, Пірнові, Димері, Вишгороді, Н.Петрівці, Білогородці, Гореничах, Крюківщині. У Боярці йшла робота над музеєм М.Островського. У м. Макарові було споруджено окреме музейне приміщення, урочисто відкрите 7 листопада 1967 року.²⁷ Виникли музеї у Ржищеві та Гребнях Кагарлицького району.²⁸

Посилився процес музеетворення на Поділлі. Вінницький обласний краєзнавчий 1970 року завершив реконструкцію приміщення, збільшив експозиційну площу до 2400 квадратних метрів, розгорнув 20 експозиційних, виставочних і лекційних залів. На початку 80-х років в результаті централізації музейних закладів його відділами стали музей декоративно-прикладного мистецтва, тульчинський музей П.І.Пестеля, тиврівський краєзнавчий, музей Василя Порики, Героя Радянського Союзу, національного героя Франції, у с.Порик Хмельницького району.²⁹

На Хмельниччині визначальну роль відігравав Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник, оскільки Хмельницький обласний краєзнавчий музей з 1971 по 1987 рік був закритий на реконструкцію і залишився, по-суті, без власної бази. 1982 року Кам'янець-Подільський музей-заповідник відкрив художній відділ. 1985 року музей мав 94 тис. експонатів, бібліотеку раритетних видань.³⁰ У його стінах зросла плеяда музейників-краєзнавців С.Е.Баженова, О.П.Кисельова, Н.К.Козлова, Л.І.Кукурудза, Т.А.Сис, В.П.Соловей, Л.П.Станіславська, Г.М.Хотюн, активний творець Хмельницького тому історії міст і сіл.

Працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею концентрували увагу на зборі експонатів – 1976 року було зібрано 1547, 1977-го – 2091, 1978 – 2201, 1979 – 1751, 1980 – 969, наданні допомоги Меджибізькому музею, відкритому 1971 року, створенні художньо-меморіального музею Г.С.Верейського, читанні лекцій, публікації статей на історико-краєзнавчу тематику.³¹ 1986 року на Хмельниччині діяло 378 громадських музеїв³², на Вінниччині – 628.³³

ЦК КПРС підпорядковував діяльність музеїв своїм ідейним завданням. Постановою "Про підвищення ролі музейних закладів у комуністичному

вихованні трудящих” вимагав посилити роль музеїв у соціалістичному будівництві, ідейно-політичному вихованні трудящих. Ці ж вимоги були лейтмотивом постанови “Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв”, прийнятої ЦК КПРС 1982 року. Однак попри їх заідеологізованість постанови націлювали партійні і радянські органи на розширення музейної мережі, розвиток музейної справи.

Продовжувалась робота по увічненню в музейних експозиціях героїчного подвигу народу в роки Великої Вітчизняної війни.

4 листопада 1962 року в Словечному на Житомирщині був відкритий музей партизанської слави, який відобразив підпільно-партизанську боротьбу на території Овруцького і Словечанського районів. Тут за період з вересня 1941 по листопад 1943 року фашисти повністю спалили 29 населених пунктів, 10 – наполовину, вбили, спалили близько 6 тис. жителів.³⁴ Три зали, вестибюль, кінолекційний зал різними засобами розкривали діяльність Словечанського підпільного райкому партії на чолі з Ананкіним В.М., чехословацьких патріотів з Яном Нелепкою, десантників Петрова І.А. 1969 року музей став народним, 1970 року біля приміщення відкрито пам’ятник народним месникам. За перших 8 років його відвідали 224816 екскурсантів, у тому числі – партизанські командири Сабуров О.М., Ковпак С.А., Федорів О.Ф.³⁷

1974 року у Самчиках Старокостянтинівського району на Хмельниччині був відкритий музей розвідника Героя Радянського Союзу М.Прокоп’юка.

У дні святкування 30-річчя визволення України в Києві почав діяти Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Відвідувачі мали можливість ознайомитись з багатством експозицій, що вмістили 6 тисяч експонатів, Залом Слави, де на мармурових плитах золотом виписані назви фронтів, 1082 військових частин і з’єднань, яким присвоєно найменування визволених ними населених пунктів.³⁵

У Здолбунові 1974 року відчинив двері музей-квартира Героя Радянського Союзу М.Т.Приходька.³⁶

1987 року відкрито Славутський музей партизанського та підпільного антифашистського руху, який на той час зібрав 911 оригінальних експонатів про підпільну діяльність лікаря Михайлова, партизанський загін Одухи, антифашистську боротьбу в’язнів славутського концтабору “Грослазарет”.³⁸

Посилювалась атеїстична спрямованість музейної мережі, створювались відділи атеїзму, окремі музеї. Так реалізовувався один із напрямів ідеологічної роботи партії. У 70-х роках у Волинському краєзнавчому музеї виник відділ атеїзму. У 1976-1977 рр. експедиції до Рахнівського і Камінь-Каширського районів значно поповнили фонди й привели 1980 року до створення на базі відділу музею релігії та атеїзму.³⁹

Україна – батьківщина творця космічних кораблів Сергія Павловича Корольова. 1966 року в Житомирі, на батьківщині конструктора, був відкритий музей космонавтики. 1991 року він значно розширився за рахунок нового приміщення. Пропагуючи досягнення радянської науки і космічної техніки, колектив вимушений був посилювати також атеїстичну спрямованість екскурсій, лекцій.

У 70-80-і роки з'явився ряд нових форм музейної роботи. 1974 року Україна дізналася про Великояромірський краєзнавчий музей на Хмельниччині та його завідуючого Мефодія Васильовича Підкуймуху, який першим у республіці започаткував ведення родовідних книг про славних сільських трударів. Творець цих книг був моїм колегою й учителем з основ краєзнавства. В одному листі так пояснював мету інновації: “З якою метою я запровадив у музеї родовідні книги? Я думав про людей, особливо – молодь. Тому й почав 1972 року родовідні книги, які розповідають про повних кавалерів орденів Слави, кращих трудівників радгоспу “Червоний партизан”. Родовідні книги - не просто музейні експонати. Вони живуть. Вони несуть в собі великий виховний заряд”.⁴⁰ Почин підтримав журналіст С.Й.Богданович, опублікувавши в “Соціалістичній культурі” статтю. А невдози музей був відзначений Дипломом першого ступеня Міністерства культури України.⁴¹

Пропагандистська ідейно-політична спрямованість потіснила науково-дослідницьку функцію музеїв й справляла вирішальний вплив на вибір форм роботи. Зустрічі з учасниками революції і громадянської війни, старими комуністами, героями війни і праці. організація виставок, читання лекцій, круглі столи, бесіди, - все це спрямовувалось на комуністичне виховання відвідувачів. 1982 року музейники Хмельницької області, наприклад, провели 2335 масових заходів, прочитали 3581 лекцій.⁴² З кожним роком, відповідно до вимог, їх кількість зростала. 1 січня 1984 року хмельничани звітували про 2691 масовий захід, 3130 лекцій.⁴³

Музейники активно використовували місцеві засоби масової інформації, виступаючи зі статтями, нарисами, відкриваючи постійні радіо та газетні рубрики.

На початку 70-х років Міністерство культури УРСР поширювало досвід Рівненських музейників, які для більш тісного зв'язку з масами організували вагон-музей. 1966 року завідуючий вагоном-клубом Рівненського відділку Львівської залізниці попросив для клубу експонатів з історії. Це наштовхнуло директора обласного краєзнавчого музею В.Сидоренка і завідуючого відділом історії радянського суспільства Г.Бухала на думку створити окремий вагон-музей. Ідею підтримав начальник відділку А.Гаргал.⁴⁴

Експозиції мінялись після об'їзду районів, що прилягали до залізниці, або в зв'язку з певними подіями: “50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції”, “Героїчний подвиг радянських воїнів на Рівненщині (До 50-річчя Радянської Армії)”, “Рівненщина від з'їзду до з'їзду”, “Ім'я Леніна на карті Рівненщини”, “Людина і релігія”.⁴⁵ Тематику погоджували у відділі пропаганди й агітації обкому партії, експозиції приймала спеціальна комісія. Явку відвідувачів забезпечували райкоми партії.⁴⁶

Музейники працювали в парі з колективом клубного вагону. На крупних залізницях стояли кілька днів, на менших – день. Як правило, починали з музичних передач, коротких і яскравих повідомлень, у т.ч. – з історії краю, демонстрували документальні фільми, читали лекції краєзнавчої чи історико-партійної тематики, проводили екскурсії. Така робота мала гарний відгук. За 6 років вагон-музей прийняв 85 тисяч відвідувачів з Рівненської, Львівської,

Закарпатської області та Білорусії. На ст.Біла, Удрицьк, Горинь, Тутовичі, Антонівка, Рафалівка у вагоні-музеї відбувались урочисті збори з нагоди Дня Перемоги. Щовізду вагон-музей мав 12-15 тисяч відвідувачів, на день – 250-300 чоловік.⁴⁷ У книзі відгуків працівники Остківського лісгоспзагу зазначали: “Відвідавши вагон, ми залишились задоволеними розповіддю екскурсовода про легендарну Ровенщину”.⁴⁸

Працівники музею-вагону В.М.Машировський, С.В.Добровольський, В.Ф.Данилечева стали організаторами акції інтернаціонального характеру. Під час поїздки з нагоди 50-річчя утворення СРСР не тільки ознайомили екскурсантів з експозицією “Ровенщина в дружній сім’ї народів СРСР”, а й провели зустріч делегації Дубровицького району з жителями Річиці Столінського району Білорусії.⁴⁹

Діяли також автомузеї. 24 серпня 1973 р. газета “Червоний Прапор”, орган Рівненського обкому партії, розповіла про роботу автомузею в колгоспі “Прогрес” Дубровицького району. Вона включала радіопередачу про передовиків села, лекцію, що ілюструвалася музейними експонатами.⁵⁰

У числі перших такі форми музейної роботи підхопив колектив Хмельницького обласного краєзнавчого музею, компенсуючи цим відсутність приміщення й можливості проведення стаціонарної роботи.

Об’єктивний процес створення нових і удосконалення роботи існуючих музеїв привів до помітного збільшення мережі як державних, так і громадських музейних закладів. Динаміка мережі державних України 60-80 років досить контрасна, що відмічає не один дослідник. За даними статистичного щорічника, виданого до 60-річчя утворення СРСР, 1960 року в УРСР було 132 державних музеї, 1965-го – 131, 1970- 147.⁵¹ Короткий статистичний довідник 1982 року видання доповнює музейну статистику: 1975 року в Україні їх налічувалось 154, 1981-го – 168.⁵² На 1 січня 1984 року за нашими підрахунками тільки в 7 областях Правобережної України та м.Києві діяло 43 державних музеї, які сконцентрували в основному фонді 2.040.583 експонати. 1983 року вони прийняли 7.802.200 відвідувачів, організували 1.805 виставок, працівники музеїв прочитали 10.434 лекції.⁵³ Помітно зросла мережа громадських музеїв. І це – зрозуміло, адже первинна робота по збору матеріалів, вивченню історії населених пунктів проводилась у селах, селищах, містах. 9 липня 1970 року у доповіді на засіданні Вченої ради Інституту історії СРСР АН СРСР голова Головної редколегії двадцятишеститомника констатував, що “не рахуючи шкільних, в республіці зараз нараховується біля 5 тисяч народних музеїв. Багато з них за багатством матеріалів, глибиною розробки теми надзвичайно цікаві. Народні музеї користуються надзвичайною популярністю.”⁵⁴

У ході роботи над історією населених пунктів розпочалося створення музею-заповідника на місці Берестецької битви. Рішення про це 30 вересня 1965 року прийняв Рівненський облвиконком, мотивуючи, що до козацьких могил “щорічно прибуває велика кількість організованих екскурсій та окремих екскурсантів з різних місць Радянського Союзу, правильне відображення і показ цієї героїчної боротьби має велике значення для справи патріотичного

виховання трудящих.⁵⁵ Було доручено директору обласного краєзнавчого музею розробити тематико-експозиційний план та ескізи музею, облдоруправлінню – прокласти в 1966 році кілометр дороги з твердим покриттям до часовні “Козацькі могили” в с.Пляшева Млинівського району.⁵⁶

Увага з боку державних органів до історичного місця козацької битви, впорядкування прийому відвідувачів, сприяли збільшенню числа екскурсантів до 25 тисяч чоловік на рік. Музей поповнився новими цінними експонатами, документами. Тому 25 червня 1970 р. облвиконком прийняв чергове рішення перебудувати експозиції, вивільнити для цього кімнати, зайняті під готель, провести парове опалення, завершити благоустрій території, ремонт огорожі.⁵⁷

Рівненська область відставала по кількості музеїв навіть від сусідніх. Тому було вжито додаткових заходів по розгортанню мережі громадських музеїв. Наказом № 223 від 4 липня 1966 року начальник обласного управління культури Д.Луцан закріпив 12 провідних працівників обласного краєзнавчого музею за 12 районами. П.З.Андрухова закріплювалась за Гоцанським районом, Г.В.Бухал – Дубровицьким, В.П.Шкулега – за Сарненським, Г.У.Гапончук – Володимирським. До 30 липня вони мали скласти списки сіл, де планувалося створення таких музеїв, а також - подати допомогу місцевим краєзнавцям у створенні громадських музеїв.⁵⁸

Того ж 1966 року Рівненський облвиконком прийняв рішення “Про культурно-побутове будівництво та благоустрій в с.Вілія Острозького району”, яким передбачив будівництво протягом 1966-1967 рр. у селі Миколи Островського 12 крупних об’єктів, у тому числі – Будинка культури, кінотеатра, восьмирічної школи, готелю, їдальні, магазинів та інших споруд.⁵⁹ Всі ці заходи сприяли розвитку музейної справи в області. На 1 січня 1968 року в області вже діяли Рівненський обласний краєзнавчий музей, який мав 16 працівників, 11125 експонатів, філіали в Дубно, Пляшеві, музеї в Острозі.⁶⁰ 1975 року обласний краєзнавчий музей перейшов у приміщення колишньої гімназії, а влітку 1978 року розгорнув нову експозицію, що складалася з трьох відділів.

1981 року, враховуючи історичну, наукову, архітектурну цінність, уряд України надав Острозькому замку статус історико-культурного заповідника.⁶¹ 1985 року Острог збагатився ще одним закладом – музеєм книги і книгодрукування.

Зростали кількісні та якісні показники роботи музейної мережі області, яка на 1 січня 1984 року мала 3 державних і 249 громадських закладів. Кількість громадських музеїв за період з 1975 року зросла на 185.⁶²

Така ж робота відбувалася на Поділлі. 1968 року на Хмельниччині був відкритий музей Дунаєвецької суконної фабрики. 1970 року в с.Макові з’явився перший в Дунаєвецькому районі сільський краєзнавчий музей. 1969 року відкрито музей Степана Руданського в с.Хомутиці Калинівського району на Вінниччині. На 1 січня 1984 року у Вінницькій області діяло 482 громадських музеї, у Хмельницькій – 354. У методичному плані їх роботу підтримували 5 державних музеїв на Вінниччині і 3 – на Хмельниччині.⁶³

Музейне будівництво у Волинській області здійснювалось з неменшою широтою та врахуванням історико-культурних особливостей краю.

1978 року в с.Рокині неподалік Луцька розпочалась робота по створенню міжгосподарського музею історії сільського господарства Волині. А вже 1983 року він набув статусу народного.⁶⁴

1985 року в педагогічному інституті відкрито музей Лесі Українки. Наступного року він став одним з активних організаторів у Луцьку науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 115-річчю від дня народження поетеси.⁶⁵

1986 року на базі обласного інституту удосконалення вчителів було започатковано Волинський музей освіти. Він зібрав понад 3 тисячі експонатів, у тому числі – про 42 заслужених учителів області, 1705 відмінників освіти.⁶⁶

1985 року Міністерство культури України присвоїло звання народного Камінь-Каширському краєзнавчому музею. Його створив виходець з Дунаївців подолянин Василь Михайлович Кмецінський. Після закінчення Чернівецького державного університету він був направлений в Камінь-Каширський на вчительську роботу, полюбив Волинський край, вивчав його. Результатом науково-краєзнавчого пошуку стала публікація нарисів “Місто над Циром”, “Історія Каменя-Каширського”, статей про перебування Косачів у с.Заруддя, Романа Мстиславовича – засновника Каменя-Каширського, створення 1980 року районного краєзнавчого музею.⁶⁷

Робота по створенню громадських музеїв планувалась і контролювалась. 1983 року передбачалось відкрити 22 районних музеї в областях Правобережної України, а вдалося відкрити 14. Зокрема, у Рівненській області – 7, Вінницькій – 4, Волинській – 3 музеї.⁶⁸ На 1 січня 1984 року в семи правобережних областях і Києві діяло 2457 громадських музеїв, найбільше – 593 у Черкаській, 482 – у Вінницькій, 354 – у Хмельницькій областях, найменше – у Київській області – 208. Звання народного мали 99 закладів. На 3202, сільські Ради припадало 1565 сільських музеїв. По цьому показнику помітно відставала Київська область – лише 25 відсотків сільрад мали громадські музеї.⁶⁹

У 70-80-і роки науковці, музейні працівники внесли певний вклад в історіографію музейної справи.

Активізувалася підготовка і видання путівників як державних, так і громадських музеїв. Міністерство культури України та Держкомвидав запропонували єдині вимоги до продукції такого виду. Путівники по Черкаському, Рівненському, Переяслав-Хмельницькому музеях фіксували наукову інформацію. З'явилися буклети як різновид науково-методичної інформації.

Ряд видань розкривав історію музейної справи в Україні, досвід їх створення й діяльності. Велика увага приділялась ленінським музеям, 1975 року були опубліковані методичні рекомендації щодо їх організації.⁷⁰ Узагальнювався досвід музейно-атеїстичної роботи.⁷¹ Зверталась увага на літературне музейництво, краєзнавчу музейну роботу в школі.⁷² Дальшого розвитку набула теорія музейного будівництва у працях Т.Т.Буланого⁷³, Розгона А.М.⁷⁴, Мінц Н.В.⁷⁵, Мезенцевої Г.Г.⁷⁶

Музеї ставали не тільки місцем концентрації та охорони історико-культурної спадщини. З кожним роком зростала їх науково-дослідницька функція, роль у патріотичному вихованні трудящих. Якщо 1938 року в музеях СРСР побувало 30.7 млн. відвідувачів, то 1965-го – 75, 1975 – 135 млн. чоловік. А 1938 року тільки державні музеї м.Києва та областей Правобережної України відвідало 7.8 млн. чоловік.

Робота над історією міст і сіл не тільки консолідувала краєзнавчий актив, а й привернула увагу до пам'яток історії і культури, їх непересічного значення у відтворенні минулого, до їх охорони і використання. Виникла потреба в пам'яткоохоронному органі. Під тиском громадськості 28 серпня 1965 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про створення Добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури в Українській РСР. Підготовчу роботу до скликання установчого з'їзду вів оргкомітет, очолений директором Інституту історії АН УРСР доктором історичних наук, професором Дубиною Кузьмою Кіндратовичем. До його складу ввійшли відомі науковці, письменники, митці – М.П.Бажан, М.Ю.Брайчевський, С.М.Бібіков, І.К.Білодід, К.К.Гуслистий, П.А.Загребельний, В.І.Касіян, І.Л.Ле, М.П.Стельмах та інші. Були створені обласні, міські і районні оргкомітети.

Оргкомітет направив у різні організації, установи листи із запрошенням до участі в діяльності твореного Товариства. 29 вересня 1966 року лист за підписом К.К.Дубини був задресований О.Т.Гончару, першому секретарю правління Спілки письменників України, із запрошенням до участі в благородній справі охорони і популяризації пам'яток минулого, вступу на правах колективного члена-засновника до Товариства.⁷⁷

20-21 грудня 1966 року в Києві зібрались делегати від областей, організацій і установ, що проводили певну пам'яткоохоронну роботу на першій установчий з'їзд. Доповідач К.К.Дубина наголосив на значенні охорони діючих і увічнення в нових пам'ятках історичного поступу українського народу. Адже на той час на державному обліку було 20 тис. тільки нерухомих пам'яток. Доповнена виступами заступника голови Ради Міністрів УРСР П.Т.Тронька, Івана Ле, голови колгоспу з Черкащини С.Я.Оліфера та інших делегатів доповідь і статут разом склали концепцію пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної роботи активу, об'єднаного Товариством.

21 грудня на засіданні обраного з'їздом правління були розподілені обов'язки. Головою правління став К.К.Дубина.⁷⁸ Однак через кілька місяців виявилась необхідність заміни хворого Дубини К.К. на посаді голови, ці обов'язки правління поклало на П.Т.Тронька, тоді заступника голови Ради міністрів УРСР та голови Головної редколегії багатотомного видання історії населених пунктів України. І він виконував їх на протязі майже 22 років.

Становлення обласних, міських та районних організацій Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПК) відбувалося майже типово.

30 листопада 1966 року установча конференція у Вінниці зібрала 192 делегати і запрошених. Вів конференцію голова оргкомітету доцент місцевого педінституту Наум Соломонович Кветний. Доповідь "Про мету та завдання

обласного товариства охорони пам'яток історії та культури” зробив С.К.Трохименко, заввідділом обкому партії. Було обрано правління, ревізкомісію.⁷⁹ 8 грудня на засіданні президії головою було обрано професора Борщевського Василя Митрофановича, заступниками голови Бугацького Й.О., Зайця І.І., Сахневича Л.О. Утворено сім секцій – дожовтневого періоду та археології (Хавлюк П.І.), історії радянського періоду (Кветний Н.С.), народної творчості та етнографії (Горб Є.В.), прикладного народного мистецтва (Мороз А.Л.), пам'яток архітектури (Крейчі А.В.), пропаганди (Бортняк А.А.).⁸⁰ На 8 лютого 1967 р. було зареєстровано 347 пам'яток, у тому числі – 18 пам'яток республіканського значення.⁸¹

Свій родовід Житомирська обласна організація УТОПК веде з вересня 1966 року. Її очолили Ф.А.Грінченко та А.К.Прокудін.⁸² Протягом 1967 року було сформовано 25 районних та 605 первинних осередків, що об'єднували 35330 індивідуальних та 212 колективних членів, зібрано 25490 крб. При плані 16.300.⁸³

Рівненський облвиконком рішенням від 23 листопада 1965 року створив оргкомітет з 28 осіб, його очолив В.В.Томашевський, доцент Рівненського загальнонаукового факультету КДУ, а ввійшли В.Д.Авдєєв, доктор біологічних наук, Г.У.Гапончук, директор обласного краєзнавчого музею та інші.⁸⁴

1966 року створена Хмельницька обласна пам'яткоохоронна організація.

Власне, після установчого з'їзду УТОПК було сформовано 25 обласних, Київську і Севастопольську міські, 606 районних і міських організацій. На середину 1969 року вони об'єднували 43766 первинних осередків, 9197 тис.індивідуальних і 27070 колективних членів.⁸⁵ До їх складу входили й працівники обкомів, райкомів партії, обласних та районних виконавчих комітетів, що надавало ваги й відповідальності цим формуванням, сприяло вирішенню ряду практичних завдань. Як правило, обласні, міські та районні організації очолювали заступники голів виконавчих комітетів.

Оскільки інших краєзнавчих організацій не було, обласні, міські та районні осередки об'єднали весь краєзнавчий актив – творців історії міст і сіл. Ці дослідники добре розуміли роль і значення рухомих і нерухомих пам'яток, які несуть великий інформаційний потенціал, є важливим джерелом історико-краєзнавчих досліджень. Оскільки пам'ятки відображають окремішність природи й історико-культурного розвитку кожного регіону, а в сукупності дають інформацію для аналізу, узагальнення, моделювання подій минулого, їх фотографії, описи неважко знайти в кожному з томів.

Краєзнавчі дослідження давали підставу для ініціювання заходів по увічненню в пам'ятниках подій, фактів, героїв.

На Черкащині в 1968-1969 рр. на честь 25-річчя Корсунь-Шевченківський операції було встановлено по кільцю оточення 32 меморіальних знаки, по всій області – 295 обелісків загиблим, створено протягом п'яти років діяльності обласної організації УТОПК пам'ятники І.Нечую-Левицькому, композитору К.Стеценку, С.Гулаку-Артемівському, М.Старицькому. На все це витрачено 430 тис.крб.⁸⁶

Ініціативу черкащан по увічненню героїчних подвигів полеглих земляків підтримали інші області Правобережної України. Рівненські пам'яткоохоронці встановили 796 монументів, меморіальних таблиць. Зокрема – меморіальні дошки на конспіративних квартирах Кузнецова, обеліски жертвам фашизму в м.Володимирці, пам'ятники Героям Радянського Союзу пілоту Іванову в м.Дубно, Приходьку – у Здолбунові.⁸⁷

Активно працювали секції військово-історичних пам'яток у Хмельницькій, Вінницькій, Київській областях. Члени секції Житомирської обласної організації П.І.Ліпик, В.М.Яворський, А.К.Прокудін та інші створили книгу “Вони будуть жити у віках”, куди занесли фотографії, копії нагородних листів та описи подвигів 52 Героїв Радянського Союзу. Книги безсмертя створювали районні організації.⁸⁸

Член правління Хмельницької обласної організації УТОПІК М.Я.Макухін у співавторстві з М.Ю.Бугаєм 1978 року видали книгу нарисів про Героїв Радянського Союзу – хмельничан та визволителів, які отримали це високе звання в боях за Хмельниччину. 1985 року вона була перевидана.⁸⁹ До 40-річчя Перемоги в області було встановлено 972 пам'ятники і пам'ятних знаки односельчанам і 382 - воїнам-визволителям.⁹⁰

Ефективною формою охорони пам'яток стали громадські огляди. У 1969 - 1970 рр. проходив огляд пам'яток історії і культури, присвячений 100-річчю від дня народження В.І.Леніна. У Житомирській області він дав можливість обслідувати 856 пам'ятників, а де потрібно, - реставрувати, відремонтувати їх. На це було затрачено 66 538 крб., у тому числі з коштів Товариства – 8 506 крб.⁹¹

Фінансову допомогу областям подавало правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Голова П.Т.Тронько особисто вникав у кожну справу, виїжджав на місця і, переконавшись у конструктивності ініціатив, сприяв виділенню коштів. За 1967-1972 рр. за фінансової підтримки Товариства було реставровано більше 700 пам'яток, споруджено 350 пам'ятних знаків, обладнано більше 350 громадських музеїв-скарбниць народної пам'яті.⁹²

ІУ Вінницька звітно-виборна конференція 29 березня 1974 року констатувала: на будівництво 150 пам'ятників пішло 500 тис.крб.⁹³ Народ власним коштом створював пам'ятники – своєрідні віхи історичного поступу кожного краю. У такий спосіб увічнено бюстом і музейними експозиціями в с.Хомутинці Калинівського району видатного поета С.В.Руданського. Виділено 2500 крб. на пам'ятник І.Гонті в с.Гонтівка Могилів-Подільського району.⁹⁴

Житомирська обласна організація профінансувала встановлення меморіальної плити на могилі страчених у Кодні кобзарів, виділила 5 тис. крб. на меморіальний комплекс малинським підпільникам, на різні пам'яткоохоронні заходи потратила 13.211 крб.⁹⁵

П'ятиріччя свого існування пам'яткоохоронні організації ознаменували рядом цікавих заходів. Зріс їх людський, фінансовий та науково-дослідницький потенціал. На кінець 1972 року УТОПІК мав 55469 первинних організацій, 7 млн.28.9 тис. індивідуальних і 31.072 колективних члени, у тому числі

Вінницька організація – 2.651 первинний осередок, Житомирська – 2453, Київська – 2945, Волинська – 1400.⁹⁶

1972-1973 рр. проходив громадський огляд пам'ятників історії та культури, ініційований правлінням УТОПК, Міністерством культури, Держкомітетом Ради Міністрів у справах будівництва, ЦК комсомолу. У Рівному оглядом керував оргкомітет, очолюваний Захаром Кузьмичем Красиленком, головою обласної організації, заступникам голови облвиконкому. Підсумки огляду засвідчили наявність в області 808 пам'ятників. Над 495 із них було взято шефство різними організаціями, відремонтовано реставровано й упорядковано 531 пам'ятник.⁹⁷ У ході огляду проводилась велика, патріотично-виховна робота – зустрічі біля пам'ятників, бесіди, урочисті лінійки, піонерські збори, мітинги, 96 екскурсій до пам'ятників. Певну роль у популяризації подій та імен, увічнених у бронзі та граніті, здійснювали засоби масової інформації. Костопільська газета “Червоний промінь”, острозька “Зорі комунізму”, дубненська “Червона Зірка”, гощанська “Радянське життя” під рубриками “Безсмертя подвигу батьків”, “Їх імена не забуто”, “Узнай свій край”, “Ставали месники до бою” помістили близько 100 статей, нарисів, повідомлень.⁹⁸ Оргкомітет відзначив 61 організацію, підприємство, заклад дипломами I-III ступенів.⁹⁹ На полиці бібліотек лягли книги Л.Кравцова “Свідки народної величі”, Г.Сербіна “Ровенщина”, О.Молчанова “Ровно”, брошура “Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.”¹⁰⁰

1972 року активізувалась боротьба політичного органу республіки – ЦК Компартії України з інакодумством, будь-якою спробою відходу в дослідницькій роботі від ідейно-політичних вимог. Ідеологічний апарат республіканської парторганізації очолив вправний утискувач національно-культурного руху В.Маланчук. Були призупинені роботи по увічненню на Хортиці подвигу запорозьких козаків, зініційовані головою правління УТОПК П.Т.Троньком. За доповідною запискою В.Маланчука Політбюро ЦК КПУ 3 жовтня 1972 року прийняло постанову “Про роботу Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури”. У ній увага була сконцентрована на недоліках в роботі Товариства, “фактах захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у побуті і звичаях”¹⁰¹ Пам'яткоохоронців впрягали в ідеологічну вуздечку, що тривалий період, аж до звільнення 1979 року Маланчука з посади секретаря ЦК КПУ по ідеології, згубно впливало на краєзнавчий пошук.

1976 року Верховна Рада СРСР прийняла закон “Про охорону і використання пам'ятників історії і культури”. 1978 року аналогічний закон прийняла Верховна Рада УРСР. Він упорядкував різнотлумачення понятійного апарату, чітко визначив завдання й напрями діяльності, класифікував пам'ятники на 5 видів – історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва, документальні. За час існування кількісний склад членів товариства зріс з 2 до 18 млн., об'єднаних у 75293 первинних організаціях. За 20 років діяльності на дослідження, популяризацію, ремонт і будівництво пам'ятників було виділено близько 100 млн.крб. Товариство вело опіку над 107 млн. нерухомих пам'яток.¹⁰² Велика увага приділялась охороні й популяризації

музейних предметів. А їх налічувалось тільки в громадських музеях 2 млн.300 тис.

Не міг не турбувати пам'яткоохоронців стан культових споруд, які складали мистецьку цінність. 1982 року ІУ з'їзд УТОПК з тривогою відзначав, що сотні пам'яток церковної архітектури зазнають руйнації, понад 300 із них зайняті під склади, ремонтні майстерні.¹⁰³ З'їзд націлював на пристосування їх під мистецькі заклади – музеї, картинні галереї. У період нового воєвничого походу проти церковів і соборів це була дуже смілива ініціатива. Голова УТОПК П.Т.Тронько, наприклад, схвалив ідею збереження унікальної пам'ятки церковного зодчества – Маківської церкви в Дунаєвецькому районі на Хмельниччині, постановою Хмельницького обкому партії та облвиконкому включену до списку тих, що підлягали знесенню. З відкриттям у ній картинної галереї побував на місці, посприяв поповненню полотнами провідних художників. У такий спосіб, розгорнувши музейні експозиції, виставки картин, вдалося врятувати більше 250 церковів.¹⁰⁴

Дослідження подій, увічнення їх – перманентний процес, який знаходиться в залежності і від загального прогресу, і від суспільно-політичних змін. За роки XI п'ятирічки було взято на облік виявлених та новозбудованих 16 тис. пам'яток.¹⁰⁵ Робота ця вимагала системності й планомірності. Секція пам'яток історії вінницької обласної організації Товариства, яку очолював професор Кравець М.М. виробила програму “Часи козацькі” і з першими промінями перебудови й гласності почала повертати народу пам'ять про козацьке минуле на Поділлі, сприяла встановленню на Вінниччині ряду пам'ятних знаків на честь козацької звитяги, ідентифікувала місце Батозької битви в Тростянецькому районі. Студенти історичного факультету здійснили похід до о.Хортиця.

Різного роду фольклорно-етнографічні, краєзнавчі формування прагнули висвітити на білому полотні замовчуваних історичних подій і явищ обриси далекого минулого, повернути народові його історичну пам'ять, традиції, звичаї, обряди. Продовжував натхненно трудитися на цій ниві, зазнаючи постійних утисків, Іван Макарович Гончар, формував у своєму будинку на Печерську унікальний музей старовини, який за повідомленням голови комітету безпеки при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка “систематично відвідували представники різних областей республіки, у тому числі – націоналістично настроєні елементи” ...¹⁰⁶

Завдяки праці тисяч краєзнавців-пам'яткоохоронців накопичувалась наукова інформація про події і факти місцевої історії, все виразнішим і привабливішим ставало героїчне і трагічне минуле українського народу. Це ще більше переконувало: якщо українці мають власну історію, цікаве минуле, вони мають право і на гідне майбутнє у власній незалежній державі. Події, імена, факти зафіксовані в граніті й бронзі, знаходили відображення на сторінках книжкових та журнальних видань.

Пам'яткоохоронці, наслідуючи приклад творців “Українського історичного журналу”, почали видавати бюлетень “Пам'ятники України”, який поступово виріс у науково-популярний журнал “Пам'ятки України” (з 1988

року). Тільки за 10 років вийшло 42 номери “Пам’ятників України” – понад 3 млн. примірників, які донесли до читачів нові сторінки минулого.¹⁰⁷ Пам’яткоохоронні товариства стали організаторами й співорганізаторами науково-краєзнавчих конференцій, лекторіїв, кінолекторіїв, народних університетів, видання різноманітної краєзнавчої літератури.

У ході підготовки історії міст і сіл на сторінках газет, журналів, у радіопередачах все частіше почали з’являтися краєзнавчі матеріали. Спочатку це були виступи письменників, дослідників із закликом до написання історії рідного краю, згодом – повідомлення про початок роботи, організаційно-методичні поради, описи цікавих подій, фактів. Наприкінці 60-х-на початку 70-х років у пресі з’явилися перші нариси історії населених пунктів, перші рецензії, відгуки. Засоби масової інформації в такий спосіб стимулювали народне літописання і водночас набували самі статусу популяризатора історико-краєзнавчих знань.

У дунаївецькій на Хмельниччині районній газеті “Ленінським шляхом” ще в середині 60-х років з’явилася рубрика “Люби і знай свій рідний рідний край”, що вміщувала не тільки окремі повідомлення, а й започаткувала і протягом кількох років опублікувала серію статей про Дунаєвеччину від сивої давнини до 70-х-80-х років.¹⁰⁸ Приклад показувала обласна газета “Радянське Поділля”, щомісяця публікуючи добірки краєзнавчих матеріалів. У 60-70-і роки, час роботи над томом “Хмельницька область”, на сторінках преси з’явилося понад 500 повідомлень, нарисів, рецензій, інших краєзнавчих публікацій.

“Вінницька правда” вела рубрику “Вінниччина”, обласне радіо – радіоальманахах “Скарби подільської історії”.

З’ясували краєзнавчі матеріали на сторінках газет Черкащини. “Черкаська правда” започаткувала щомісячну сторінку “Черкащина – край наш рідний”, “Молодь Черкащини” відкрила рубрику “Літературно-мистецька Черкащина”. Краєзнавча тематика проклала дорогу до редакцій радіо, районних газет.¹⁰⁹

Комітет по радіо і телебаченню в Луцьку вів щомісячний історико-краєзнавчий журнал “Волинь” – розповідь про людей, події. 1971 року разом з обласною організацією охорони пам’яток провів радіовікторину “Як знаєш ти рідний край”. Радіо провело цикл передач “Люби і знай свій рідний край”, екскурсії до пам’ятних місць “Кличуть туристів незвідані далі”.¹¹⁰

1983 року в радіопередачах з Хмельницького з’явилася рубрика “Листи з фронту”, її вела учасниця партизанської боротьби, колишній заступник завідуючого облВНО Олена Оксентіївна Савчук. Розповіді про фронтові дороги авторів листів, солдатські долі, долі родин торкалися душевних струн, викликали великий резонанс. Нерідко ставали вони приводом до проведення масових заходів – вечорів, зустрічей з фронтовиками, їх нащадками. Пізніше свої радіопередачі Олена Оксентіївна уклала в книжку, видану зв спонсорською участю обласного телерадіокомітету.¹¹¹

Щомісяця українське радіо випускало в ефір радіожурнал “Пам’ятки України”, організовувало радіовікторини “Шляхами великої перемоги”, “Місто,

славне у віках”. Центральне телебачення вело цикл передач “Назавжди в пам’яті народній”.¹¹²

Газети, журнали, радіо і телебачення стали активними популяризаторами минулого, стимулювали краєзнавчий пошук.

Важливу роль у розгортанні краєзнавчого руху в 70-80-і роки відіграли письменницькі організації. Головна редколегія та редколегії томів мали творчі зв’язки з Спілкою письменників України, її обласними організаціями, які тільки що засновувались, окремими авторами. Справу літописання, охорони пам’яток, музейного краєзнавства досить конкретно підтримували Олесь Гончар, Юрій Збанацький, Олександр Корнійчук, Василь Козаченко, Іван Ле, Андрій Малишко, Максим Рильський, Михайло Стельмах, Павло Тичина, Іван Цюпа, які в своїй творчості велику увагу приділяли історико-краєзнавчій тематиці, доносячи до читача картини минулого.

На завершальному етапі роботи над томом Вінницької та Хмельницької областей, 1 лютого 1971 року, відбулося організаційне об’єднання письменників Подділля в єдину Вінницьку організацію Спілки письменників України.¹¹³ Вже на других своїх зборах спілчани вирішили в співдружності з музеєм М.М.Коцюбинського двічі на рік проводити творчі суботи, присвячені видатному землякові.¹¹⁴ Дванадцять письменників, у тому числі – М.П.Годованець, П.П.Карась та А.Ф.Мацевич з Хмельниччини, були ініціаторами й ряду інших краєзнавчих справ. Відповідальний секретар обласної письменницької організації Дмитро Григорович Дейч разом з головою обласної пам’яткоохоронної організації Василем Митрофановичем Борщевським звернулися до секретаря Калинівського райкому партії М.А.Дідика з пропозицією спільно 3 травня 1973 року відзначити 100-річчя С.В.Руданського, створити для цього районну комісію, провести наукову конференцію у Вінницькому державному педінституті, урочисті вечори, здійснити ряд публікацій, радіопередач.¹¹⁵

У творчості подільських письменників все частіше з’являлись твори історико-краєзнавчого змісту. Анатолій Бортняк за поему про земляка Героя Радянського Союзу Василя Порика та інші збірки був удостоєний обласної премії імені М.Трублаїні.¹¹⁶ А.Мацевич у книзі “Трацею звеличені”, виданій з нагоди 30-річчя Перемоги, помістив нарис про керівника слаутського підпілля Ф.М.Михайлова під назвою “Над Горинню”.¹¹⁷

28 вересня 1965 року розпочала свій родовід Житомирська організація Спілки письменників України. Якраз у цей день президія СПУ прийняла рішення за № 11 “з метою згуртування та подальшої активізації літературних сил Полісся й Поділля створити Житомирську філію Спілки письменників України”. Постанову підписали голова президії О.Гончар та відповідальний секретар П.Загребельний.¹¹⁸ Налічувала вона всього 8 членів. 1970 року В.Фольварочний зробив сценарій театральної постановки роману М.Островського “Народжені бурєю”, Є.Концевич 1969 року видав повість “Партизанськими стежками Гайдара”, В.Канівець, відповідальний секретар обласної організації, почав публікацію романів про В.І.Леніна та сім’ю Ульянових, К.Гранат – повість про Лесю Українку “Велет розпалює ватру”.¹¹⁹

Письменники не тільки вивчали, популяризували минуле, а й вводили в науковий обіг раніш невідомі події, факти, документи. О.Є.Опанасюк надав гласності діяльності малинських підпільників, у книзі “Копище” (1975) розкрив жахливі картини фашистських звірств у спаленому подільському селі.¹²⁰ Письменники йшли з живим словом історичної правди до широких мас, будили патріотичний дух земляків. За 1971-1975 рр. житомирські літератори зробили 3 659 платних і 1374 шефських виступи в трудових колективах.¹²¹

Військово-патріотична тематика й на початок 80-х років переважала в творчості письменників. Відбувались читацькі конференції за книгами поліських письменників В.Петрова “Прошлое с нами” (у Малині), О.Опанасюка “Копище”, “Четверо вийшли з лісу” (в Олевську, Коростені, Лугинах), М.Курильчука “Десант капітана Творогова”, “Золоті зірки Полісся”. Присвячувались ці заходи 35-річчю визволення Житомирщини.¹²² Відгомін історії звучав у творах П.Боярчука, В.Лазарука, М.Малиновської, О.Богачука, В.Гея, П.Маха, Й.Струцюка з Луцька.

Не раз письменники порушували питання збереження пам'яток минулого, увічнення подій та імен, охорони історичного і природнього середовища. 1968 року О.Т.Гончар у числі інших відомих митців підняв голос на захист населених пунктів зони затоплення Могилів-Подільської ГЕС на Дністрі. У листі, опублікованому в “Літературній газеті” зазначив: “Поділля, окрім всього іншого, має неперевершену етнографічну цінність. Тут є хати – твори мистецтва, унікальні пам'ятники стровини і архітектури, земля зберігає єдиний в Радянському Союзі унікальний радгосп лікарських рослин. Славиться тамтешній цілющий мед. Ці місця по клімату нагадують Середземне море...”¹²³

Ще в 60-і роки розпочалось організаційне оформлення краєзнавчого руху.

1963 року в Кам'янці-Подільському була створена науково-громадська краєзнавча організація – Кам'янець-Подільський відділ Географічного товариства.

22 лютого 1964 року за ініціативою Кам'янець-Подільського державного педінституту, музею-заповідника, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, облдержархіву було засноване одне з перших в Україні обласне краєзнавче товариство. Його очолили С.К.Гуменюк, Л.А.Коваленко, І.С.Винокур.¹²⁴

На 7 вересня 1965 року воно налічувало більше 500 істориків-краєзнавців, археологів, етнографів, фольклористів, які брали участь у написанні історії населених пунктів області, читали лекції, публікували в газетах і журналах краєзнавчі матеріали. Цього дня в актовому залі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту було започатковано подільські науково-краєзнавчі конференції. Конференцію відкрив ректор І.С.Зеленюк, виступили С.М.Бібіков, директор Інституту археології, член-кореспондент Академії наук УРСР, Ф.П.Шевченко, заступник директора Інституту історії АН УРСР, редактор “Українського історичного журналу”, доктор історичних наук, М.Ю.Брайчевський, кандидат історичних наук з Києва та М.К.Каргер, завідуючий відділення Інституту археології АН СРСР, доктор історичних наук.¹²⁵ Тези доповідей цієї конференції, відредаговані Л.А.Коваленком,

І.С.Винокуром та С.К.Гуменюком, вийшли окремою книжкою, що для того часу було певним проривом на краєзнавчому фронті.¹²⁶

На заключному засіданні 9 вересня С.К.Гуменюк зробив звіт про роботу обласного краєзнавчого товариства, було обрано нове правління – 17 чоловік, редакційну комісію – 5 осіб, очолену доктором історичних наук Л.А.Коваленком. Головою обрано С.К.Гуменюка, заступниками М.І.Желєзнякову, директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею, та Г.М.Хотюна, директора Кам'янець-Подільського музею-заповідника, відповідальним секретарем – кандидата історичних наук І.С.Винокура.¹²⁷

Широкий розмах краєзнавчої роботи потребував координації, організаційного та методичного керівництва. Це бачили не тільки провідні історики України, а й члени бюро Відділення історії АН СРСР, які 5 лютого 1974 року аналізувати на своєму засіданні діяльність українських колег по створенню історії міст і сіл. Схваливши досвід видання в Україні серії книг з історії населених пунктів, бюро постановило “рахувати за необхідне створити комісію при Відділенні історії під керівництвом академіка П.М.Поспелова з представників Інституту історії СРСР АН СРСР і історичного факультету МДУ з метою розробки пропозицій про поліпшення викладання історичного краєзнавства і музеєзнавства на історичних факультетах державних університетів і педагогічних інститутів, про підготовку кадрів спеціалістів у цій галузі, про видання літератури з історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, про поліпшення методичного керівництва краєзнавчими, у тому числі – народними музеями та іншими формами історико-краєзнавчої роботи серед населення”.¹²⁸

Однак втілити цю ідею навіть у масштабах України не виявилось можливим, у республіці набирав обертів маховик політичних репресій, утисків, які глушили ініціативу, спроби консолідації наукової і творчої інтелігенції.

1972 року, 8-9 червня, відбулася перша Вінницька історико-краєзнавча конференція, яка на пленарному та секційному засіданнях заслухала 102 доповіді, повідомлення з історії, археології, економіки, етнографії і фольклору, літературознавства. Учасники конференції зробили екскурсію до трипільського поселення Кліщів і Немирівського скіфського городища.¹²⁹ Вносились пропозиції про створення координаційного центра. Однак на Вінниччині втілювались вони в життя значно пізніше, через 16 років.

Вінницьке обласне краєзнавче товариство “Поділля” було створене 23 вересня 1988 року, у час перебудови, гласності, тотальної критики існуючого ладу. Біля його керівництва стояли Л.А.Зінченко, Л.Р.Кароєва, Л.М.Шпильова. Товариство сформувало секцію вивчення наслідків сталінських репресій на Вінниччині, внесло ряд пропозицій про перейменування вулиць, створення геральдичної комісії, здійснило ряд публікацій, в яких проглядались нові історіографічні підходи.¹³⁰

На хвилі національно-культурного пробудження 31 березня 1989 року було створене Рівненське краєзнавче товариство. Головою обрано Івана Григоровича Пащука, відповідальним секретарем Аллу Українець, завідувачу відділом етнографії Рівненського краєзнавчого музею.¹³¹

17 листопада 1989 року під час проведення третьої Волинської історико-краєзнавчої конференції було прийняте рішення про створення Волинського обласного товариства краєзнавців, обрано керівні органи, прийнято Статут, створено 7 секцій. Серед його засновників – активні дослідники минулого Волині Г.Бондаренко, М.Онуфрійчук, Є.Франчук, Б.Заброварний, Г.Маслай, А.Силюк, В.Гика, О.Остап'юк, Г.Гуртовий, І.Кичій та інші.¹³²

Установча конференція по створенню Черкаської обласної краєзнавчої організації відбулася 9 грудня 1989 року. Доповідь про стан, основні напрями і завдання краєзнавчої роботи зробив голова оргкомітету відомий краєзнавець, лауреат премії імені В.Б.Антоновича Михайло Пономаренко. До правління обрано 23 особи, президію склали 9 чоловік, очолив організацію Павло Соса, заслужений працівник культури України.¹³³

70-80 роки – новий етап у розвитку шкільного краєзнавства. А почалося воно із залучення вчительства до роботи над довідками та нарисами історії населених пунктів. Після виходу постанови ЦК КП України “Про видання історії міст і сіл Української РСР” відбулися наради з участю завідуючих районними і міськими відділами освіти. У Вінниці така нарада відбулася у березні 1963 року. На серпневих учительських конференціях Волині 1963 року пройшло обговорення завдань педколективів, що витікали із постанови ЦК Компартії України від 29 травня 1962 року, визначались форми й методи збору спогадів, газетних матеріалів.¹³⁴

19 липня 1974 року на засіданні президії АН УРСР на запитання І.К.Білодіда, хто із представників громадськості брав найбільшу участь у створенні історії міст і сіл, П.Т.Тронько дав високу оцінку вчителю: “Із усіх представників громадськості я би на перше місце поставив учителів-словесників та учителів-істориків”.¹³⁵

Серед цих ентузіастів – А.І.Турос, заступник директора Литовезької середньої школи Іваничівського району Волинської області, Й.М.Власюк, директор Чоповицької середньої школи Малинського району Житомирської області, П.В.Жабенко, вчитель Масловської восьмирічної школи Миронівського району Київської області М.Ф.Пономаренко, вчитель Золотоніської середньої школи № 4 Черкаської області, удостоєні звання Заслуженого вчителя УРСР.

Кожна область, місто, район, село мали, власне, своїх ентузіастів, які творили біографії населених пунктів. У Хмельницькій області на першому етапі, у час збору матеріалів, формування довідок, нарисів, вчителі склали 71 відсоток серед 5 тисяч задіяних осіб, на завершальному – 24.¹³⁶ Хмельницький інститут удосконалення вчителів підготував серію методичних розробок на допомогу вчителям, студентам по вивченню краєзнавчого матеріалу в процесі викладання історії СРСР: 1966 року методичні вказівки (план, література) для проведення 5 краєзнавчих уроків у 7 класі,¹³⁸ 1967-го – таку ж розробку для 8 класу.¹³⁹ Їх авторами стали викладачі Кам'янець-Подільського державного педінституту, активні учасники написання нарисів історії райцентрів Хмельницької області Л.А.Коваленко, І.С.Винокур, О.Д.Степенко, Б.М.Кушнір.

1970 року Борис Михайлович Кушнір розробив ще 7 тем уроків з історії краю для 9-10 класів.¹⁴⁰

У час написання історії міст і сіл відродився учнівський слідопитський рух і в такий спосіб почала реалізовуватись науково-дослідницька функція шкільного краєзнавчого руху. 1966 року в Красилівській середній школі на Хмельниччині 256 слідопитів вели пошук сімей загиблих, листування, збір спогадів нащадків героїв Великої Вітчизняної війни, зустрічі з ними.¹⁴¹ 1965 року дводенний туристсько-краєзнавчий похід учні Старокостянтинівської восьмирічної школи № 5 спрямували по місцях діяльності місцевого партизанського загону – Старокостянтинів – Жеребки – Немиринці – Деркачі – Пилява. Маршрут загону Старокостянтинівської середньої школи № 6 проліг через Хмельницьку, Житомирську, Рівненську, Волинську області до героїчного Бреста. Школярі Славутської школи № 4 зібрали більше 300 документів про події минулої війни. Окремі з них ввійшли до альбому “Літопис Великої Вітчизняної війни”.

Під час написання історії Переславщини 36 груп юних краєзнавців разом зі своїми наставниками пройшли шляхами партизанського загону М.Л.Одинця, виявили 21 нове ім'я, записали 41 спогад.¹⁴² Шкільний краєзнавчий пошук в Ірпіні вивершився виданням альманаху “Перемога” зі спогадами земляків-фронтовиків.¹⁴³

Активно включились у Всесоюзний похід по місцях революційної, бойової і трудової слави школярі Вінниччини. 1965-1966 рр. вони записували спогади, упорядковували могили. У Вінницькій школі-інтернаті під керівництвом вихователя Кривого О.П. діяв краєзнавчий клуб. Школярі с.Заболотне Крижопільського району зібрали фото і біографічні дані 163 полеглих односельчан.¹⁴⁴ На 1 січня 1977 року в області працювало 22 школи, що носили імена славних земляків. вивчалися їх життя і діяльність, матеріали поповнювали краєзнавчі кутки, кімнати, Зали Слави.¹⁴⁵ В Іллінецькому районі учасники експедиції вивчали революційну діяльність Павла Пестеля, творчу спадщину композитора Ніщинського.¹⁴⁶

У ході експедиційного руху реалізовувалася суспільно корисна спрямованість шкільного краєзнавства, учні впорядковували могили загиблих, здійснювали шефство над ветеранами, працювали над поповненням шкільних краєзнавчих музеїв, кімнат, ініціювали встановлення пам'ятних знаків.

У Рівненській області 620 слідопитських загонів здійснили 900 походів та екскурсій, вивчали історію краю, здійснювали шефство над 797 пам'ятниками, організовували зустрічі з учасниками і свідками історичних подій.¹⁴⁷

1976 року на Житомирщині діяло 2500 пошукових загонів. Вони здійснили 132 походи, встановили 50 тисяч імен визволителів, вели листування з їх сім'ями.

1985 року проходила пошукова операція “Згадаймо всіх поіменно” до 40-річчя Перемоги, у ході якої школярі України виявили 9321 прізвище невідомих героїв, сприяли увічненню їх пам'яті, порушили питання про реконструкцію, будівництво 2173 пам'яток історії.¹⁴⁹ Школярі Хмельниччини – Дунаєвецького, Шепетівського, Славутського, Городоцького, Красилівського

районів – проводили операції “Партизан”, “Орден у твоєму домі”, писали літописи подій Великої Вітчизняної війни в своєму селі, районі. Школярі Бубнівки Волочиського району поповнили сільський музей листами фронтовиків, їх фото, особистими речами, були екскурсоводами краєзнавчого музею, який зібрав 1300 експонатів, прийняв більше 30 тисяч відвідувачів.¹⁵⁰

Так у шкільні роки молодь набувала досвіду науково-краєзнавчого пошуку, виховувалась у душі патріотизму.

Посилилась краєзнавча спрямованість науково-викладацької роботи у вузах, насамперед – педагогічних. Передумовою стала участь професорсько-викладацьких колективів у підготовці томів, досвід, накопичений джерельний матеріал і, звичайно – усвідомлення можливостей регіональної історії в активізації навчально-пізнавальної і виховної роботи. На завершальному етапі доводили нариси до видання близько 50 відсотків науковців вузів. На Хмельниччині серед 66 осіб, що завершували том, викладачі вузів склали 48 відсотків.¹⁵¹ Всі вони віддали місяці праці архівам, як обласним, так і центральним бібліотекам, зібрали матеріал, що вилився в кандидатські і докторські дисертації, монографії, збірники документів, окремі статті.

До 25-річчя Перемоги з'явилися збірники матеріалів і документів про боротьбу жителів області проти фашистів у роки Великої Вітчизняної війни. У Хмельницькій області він побачив світ 1969 року.¹⁵² 12 викладачів Кам'янець-Подільського державного педінституту взяли участь у написанні нарисів історії Хмельницької обласної партійної організації,¹⁵³ які 1982 року витримали друге перероблене видання. У його підготовці брали участь також науковці Хмельницького технологічного та Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інститутів.¹⁵⁴ Не дивлячись на те, що 1956 року був закритий історичний факультет КПДП, викладацький склад продовжив плідну працю в галузі історичного краєзнавства. Виходили наукові записки, докторські дисертації захистили Л.А.Коваленко і М.Я.Бріцин, ряд викладачів – кандидатські. За підрахунками професора Баженова Л.В. дисертації за матеріалами з історії Поділля захистили 200 науковців.¹⁵⁵ Доля викладачів з науковими ступенями та вченим званням за цей період помітно збільшилась і 1988 року склала 40 відсотків. За вказаний період на Хмельниччині відбулося сім Подільських історико-краєзнавчих конференцій, наукові доповіді і повідомлення підготували 918 науковців і краєзнавців, видані збірники матеріалів шести конференцій.

Великий резонанс у наукових колах мав науковий симпозіум, що відбувся в Кам'янець-Подільському державному педінституті 11 жовтня 1979 року і був присвячений 400-річчю від дня народження Мелетія Смотрицького. В його роботі брали участь науковці Києва, Москви, Ленінграда. Науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР В.В.Німчук презентував факсимільне видання “Граматики” М.Смотрицького. 12 жовтня на приміщенні Смотрицької десятирічки в Дунаєвецькому районі відбулося відкриття меморіальної дошки, яка вперше зафіксувала: “Біля 1578 року в селищі Смотрич народився український полеміст і філолог – автор “Граматики”, яку

М.В.Ломоносов назвав “воротами вченості” Мелетій Герасимович Смотрицький”.

У 70-і роки тему визвольної війни 1648-1654 рр. активно розробляв В.С.Степанков, 1979 року він видав брошуру “Пам’ятні місця подій Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Хмельниччині”.¹⁵⁶ Чергове дослідження, пов’язане з У.Кармалюком, здійснив В.І.Тищенко,¹⁵⁷ літературний портрет відомого письменника-подолянина М.П.Годованця опублікував Ю.Й.Альперин.¹⁵⁸ 1970 року в інституті був відкритий музей В.П.Затонського, подолянина, першого наркома освіти Радянської України, чиє ім’я носив вуз.¹⁵⁹

Помітно зріс науковий потенціал Вінницького державного педінституту. 1972 року була створена кафедра історії. Археолог Хавлюк П.І. завершував докторську дисертацію, О.Г.Лойко захистив кандидатську.¹⁶⁰ Із 230 викладачів у науковій роботі брали участь 178, у тому числі – 4 професори, 60 доцентів.¹⁶¹ Сильною була кафедра української літератури, якою завідував професор Борщевський В.М., всі 6 членів кафедри займались літературним краєзнавством, вивчали діяльність на Поділлі відомих письменників М.Вовчка, М.Коцюбинського, фольклор краю.¹⁶² П.Т.Волков, Н.С.Кветний, І.Ю.Купряшкін, І.П.Пшук, Ю.О.Степаненко стали співавторами нарисів Вінницької обласної партійної організації.¹⁶³ Вінницький державний педагогічний інститут у 70-80 роки став співорганізатором семи Вінницьких обласних краєзнавчих конференцій.

Посилився краєзнавчий потенціал Луцького державного педінституту, особливо – після приєднання історичного факультету Житомирського державного педінституту. 1973 року була введена посада проректора з наукової роботи, яку обійняв професор О.Г.Михайлюк. Тільки за роки дванадцятої п’ятирічки науковці вузу опублікували 2198 наукових праць, у тому числі - 15 монографій загальним обсягом 200 друкованих аркушів.¹⁶⁴ Серед них, як і в інших регіонах, - нариси обласної партійної організації.¹⁶⁵ Р.Н.Оксенюк видав нариси історії Волині. Археологічні дослідження вів М.М.Кучінко. 1983 року, 10-11 червня, питання етнографії Полісся розглянула наукова конференція з участю Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнографії імені М.Рильського АН УРСР.¹⁶⁶ 1985 року з нагоди 900-річчя Луцька відбулась перша Волинська регіональна історико-краєзнавча конференція, 1988-го – друга до 100-ліття Володимира-Волинського, 1989 – третя. Тези доповідей і повідомлень цих конференцій є вкладом у вивчення різних аспектів історії Волині.

Не дивлячись на те, що 1956 року історичний факультет Житомирського державного педагогічного інституту був переведений до Луцька, розмах краєзнавчої праці по підготовці тому “Житомирська область” і зусилля педагогічного колективу нейтралізували удар, завданий в інший спосіб історичному краєзнавству Житомирщини. 1979 року, до 60-річчя вузу, був відкритий Музей бойової слави. Роботу в ньому організовували О.С.Кузьмин, М.К.Новак, М.Є.Лутай. Музей вів науково-дослідну й патріотичну виховну роботу. При ньому діяли клуб “Пошук”, інтернаціональної дружби, лекторська й екскурсійна групи.¹⁶⁷ Тільки за 60-і роки в інституті вийшло 17 томів

“Наукових записок”, наукових праць обсягом 1.2 тисячі друкованих аркушів.¹⁶⁸ 1972 року була введена посада проректора з наукової роботи. В результаті посилилась участь як викладачів, так і студентів у науково-краєзнавчій праці. На базі інститут проводились регіональні та республіканські конференції до ювілейних дат М.Рильського, І.Франка, Т.Шевченка, Г.Сковороди, Л.Українки.¹⁶⁹ Професор П.В.Білоус опублікував монографічне дослідження про життя і творчість волинянина В.Григоровича-Барського.¹⁷⁰

Робота над історією міст і сіл висвітлила серйозний упадок регіональної археології, етнографії і фольклористики, топоніміки. Оскільки без цих знань нариси були б неповноцінними, у 60-і та й наступні 70-80-і роки ці галузі наукових знань отримали одні відродження, інші – дальший розвиток.

Особливо важко було написати археологічну частину нарисів. Виявилось, що інформація дореволюційних археологів-членів історико-статистичних комітетів, історико-археологічних товариств і музеїв здебільшого була втрачена, розсіяна в ході вилучення так званої забороненої літератури,¹⁷¹ а матеріалів, здобутих київськими археологами, особливо – у ході підготовки і проведення археологічних з'їздів, замало, щоб відтворити в усій повноті доісторичний період життя регіонів, міст і сіл. Деякі матеріали черпались із публікацій С.М.Бібікова,¹⁷² М.Ю.Брайчевського,¹⁷³ В.Й.Довженка,¹⁷⁴ М.К.Каргера,¹⁷⁵ М.Я.Рудинського,¹⁷⁶ М.О.Тиханової.¹⁷⁷

Житомирські автори тому опирались на археологічні дослідження, зроблені в 1953-1957 роках І.С.Винокуром, науковим співробітником Житомирського обласного краєзнавчого музею, а згодом – Житомирського педінституту. Експедиції під його керівництвом проводили розкопки поселень черняхівської культури в Пряжеві, Слободищах, Маркушах, розвідки по р.Тетерів в околицях Житомира та середній течії р.Случ. Ці матеріали узагальнені ним у монографії про старожитності Східної Волині, опублікованій 1960 року.¹⁷⁸

Під його керівництвом археологічними дослідженнями займались місцеві краєзнавці. Археологічні обстеження й збір кам'яних знарядь праці проводив учитель Слободищанської семирічної школи Бердичівського району Гаврило Григорович Богун. Разом з членами шкільного гуртка “Юних краєзнавців-археологів” брав участь у розкопках ранньослов'янських поселень, давньоруської залізобної майстерні, які проводив Житомирський краєзнавчий музей, зокрема - І.С.Винокур. Зібраний археологічний матеріал передавав до фондів музеїв, 9 ящиків – Інституту археології АН УРСР, узагальнення публікував у пресі, наукових збірниках, журналах.¹⁷⁹

До археологічних досліджень І.С.Винокура приєднався краєзнавець з Любара Сергій Андрійович Липко. Він проводив учнівські експедиції, збирав археологічні пам'ятки не тільки в Любарському, а й сусідніх Держинському районі Житомирської, Старосинявському й Старокостянтинівському районах Хмельницької областей, дав свою версію місця знаходження літописного Болохова, опублікував ряд археологічних матеріалів.¹⁸⁰

1963 року Іон Срулевич Винокур переїхав на роботу до Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. У 60-х роках він вивчав пам'ятки

черняхівської, давньоруської культури. Його приїзд до міста посилив археологічну роботу, яку до того вів директор музею-заповідника Г.М.Хотюк, надав їй наукового характеру,¹⁸¹ розпочав підготовку кадрів археологів з числа здібних студентів – учасників археологічних експедицій. Його вихованці А.Гуцол та В.Якубовський 1966 року виступали на всесоюзній науковій конференції студентів-археологів, що проходила в Ужгороді.¹⁸² І.С.Винокуру й було доручено написати археологічну частину нарисів, що ввійшли до тому “Хмельницька область”.

У 70-80-і роки планомірно і систематично здійснювались літні археологічні експедиції, у ході яких досліджено комплекс старожитностей літописної Бакоти, опублікований ряд статей,¹⁸³ східнослов'янське житло V ст.н.е. – рубежу черняхівської культури і культури східних слов'ян V- VIII ст. Було аргументовано доказано, що східнослов'янське населення лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя було автохтонним за своїм походженням і пройшло на протязі I тисячоліття нової ери великий еволюційний шлях. І.С.Винокур довів, що ніякої перерви в заселенні лісостепу південно-східної Європи в V ст. н.е., як вважали деякі вчені, не було. 1978 року на основі археологічних досліджень історії та культури черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя Іон Срудевич захистив докторську дисертацію.¹⁸⁴ У 70-80-і роки сформувалась наукова школа професора Винокура І.С. Серед його вихованців - доценти Петров М.Б., Якубовський В.І., Гуцол А.Ф., послідовниками його наукових справ є доктор історичних наук О.М.Приходнюк, кандидати історичних наук Л.В.Вакуленко, О.І.Журко. Готують кандидатські дисертації Б.С.Строць, А.І.Мусевич.¹⁸⁵

Під впливом І.С.Винокура в 70-і - на початку 80-х років вів археологічні дослідження вчитель історії з Маліївців Дунаєвського району Лев Миколайович Куземський (1923-1985). Він навчався в Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, а закінчував Київський держуніверситет, захистивши дипломну роботу “Трипільська культура в басейні річки Ушиці”. Працюючи вчителем історії Пирогівської, Калюсецької, Станіславівської восьмирічних шкіл досліджував стоянки трипільської культури в урочищі Монаски біля с.Грим'ячка Віньковецького району. Разом з членами гуртка “Юний історик” в урочищі Тягин, недалеко Маліївців, знайшов римські динарії, з допомогою науковців аналізував і встановлював причини їх появи на Поділлі, опублікував ряд статей, залишив чимало рукописних матеріалів.¹⁸⁶

Регіональну археологію Волинської області в 70-80 роки достойно представляв доцент Луцького пединституту Кучінко Михайло Михайлович. Він досліджував давньоруське городище в Луцькому районі, 1982 року знайшов скарб срібних речей X-XI ст.ст., які поповнили інститутський археологічний музей, відкритий 1977 року.¹⁸⁷

Археологічні дослідження на Вінниччині з 60-х років вів Павло Іванович Хавлюк. Експедиції під його керівництвом проводили розкопки ранньослов'янських поселень, що прилягали до Південного Бугу.¹⁸⁸ Іван Іванович Заєць, у 70-і роки директор Вінницького обласного краєзнавчого музею, з 1980-го – доцент Вінницького пединституту, досліджував пам'ятки

трипільської культури Східного Поділля.¹⁸⁹ Як керівник секції археології Вінницької організації УТОПК організував обслідування й паспортизацію майже 1500 поселень, курганів, встановлення на багатьох із них охоронних знаків. 1984 року біля с.Пирого Ямпільського району археологи відкрили поховання сарматського вождя, а 1986-го – вироби епохи бронзи.¹⁹⁰

Археологію Рівненщини цього періоду представляли Богдан Прищепа, Юзеф Нікольченко. Археологічні дослідження поля Берестецької битви системно й планомірно вів Ігор Кирилович Свешніков. Відділ історії Рівненського обласного краєзнавчого музею організував у червні, вересні-жовтні 1973 року розкопки в літописному Дорогобужі та на могильнику в с.Кургани. Керував роботою заступник директора музею з наукової роботи Ю.М.Нікольченко. Цього року, у липні, доктор історичних наук Свешніков І.К. вів дослідження поля Берестецької битви 1651 року. У збірнику “Археологические открытия 1972 г.” була опублікована стаття Ю.Нікольченка і Є.Кияна “Работы Ровенского краеведческого музея”, а в кварталнику “Археологія” № 10 – стаття Ю.Нікольченка “Про роботу рятувальної археологічної експедиції на Рівненщині”.¹⁹¹

Так під впливом роботи над історією міст і сіл набули другого життя й дальшого розвитку регіональні археологічні дослідження.

Жоден з нарисів і, навіть, довідки не могли обійтися за традицією без пояснення назв населених пунктів. А це стимулювало дальші топонімічні дослідження, очолювані ономастичною комісією. Її голова К.К.Цілуйко входив до складу Головної редколегії “Історії міст і сіл Української РСР”.

За його “Короткою програмою для збирання матеріалів з топоніміки Української РСР” й доданою до неї інструкцією в усій Україні організовувався збір топонімічних матеріалів, підготовка топонімічних словників, брошур, монографій. Матеріали досліджень використовувались при написанні історії міст і сіл.

На Хмельниччині топонімічні дослідження очолив завідуючий обласним відділом освіти Степан Дмитрович Бабишен. Учителям мови й літератури були направлені методичні поради, вказані джерела пошуку. Сотні вчителів, а з ними тисячі учнів, що входили в актив 49 краєзнавчих гуртків, 47 гуртків по вивченню топонімів, включились у цікаву краєзнавчу роботу. В результаті більше 500 назв населених пунктів отримали своє пояснення, включене в нариси й довідки тому. А учителі історії, географії, філології – матеріал для використання на уроках і в позаурочній роботі. С.Д.Бабишен у видавництві “Радянська школа” опублікував монографію.¹⁹²

Велась ця робота й в інших областях Правобережної України. Г.Г.Богун на Житомирщині разом зі своїми гуртківцями вивчав, систематизував й оприлюднював цікаві топонімічні дані,¹⁹³ які частково ввійшли до нарисів і довідок населених пунктів Бердичівщини.

Топонімічний пошук вели вузи. Доцент Кам’янець-Подільського педінституту С.Є.Вайнтриб, наприклад, вперше дав пояснення назви літописної Бакоти, яке використовується дослідниками й науковцями тепер.¹⁹⁴

Найповніше ця робота була організована в Рівненському державному педагогічному інституті. Її вела кафедра української мови. Ще в середині 50-х років започатковано наукові експедиції по вивченню діалектів, топонімів.¹⁹⁵ 1967 року доцент Пура Я.О. здав до друку статті “Мікротопоніми Ровенщини” (1 др.арк.), “Зміни в топоніміці Ровенщини за роки Радянської влади” (0,5 др.арк.), готував монографію “Мікротопоніміка Ровенщини”.¹⁹⁶ Зібраний у 60-70-і роки топонімічний матеріал передав у Державний архів Рівненської області, і він, цей багатий матеріал, склав окремий фонд у сотні справ, що використовуються дослідниками.

Питання топоніміки 1972 року обговорювались і на всесоюзній науковій конференції “Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР”. У доповіді П.Т.Тронька, виступах Ф.П.Шевченка (Київ), В.П.Загоровського (Воронеж), А.С.Стрижака, К.К.Цілуйка (Київ) порушувались різні аспекти розвитку топонімічних досліджень, впровадження спеціальних курсів основ топоніміки в педвузах не тільки України, а всього Радянського Союзу.¹⁹⁷

У 60-70-і і на початку 80-х років з’явилося чимало наукових праць з цієї галузі знань Л.Л.Гумецької,¹⁹⁸ К.К.Цілуйка,¹⁹⁹ Ю.М.Кругляка,²⁰⁰ М.Г.Янка²⁰¹ в Україні, Е.М.Мурзаєва, Є.М.Поспелова, Н.В.Суперанської - в Росії.²⁰²

Як відомо з початком 30-х років були поставлені поза законом фольклорно-етнографічні дослідження і, звичайно, - експозиції такого профілю в музеях У число “ворогів народу” попали і зазнали репресій Н.К.Дмитрук, К.Г.Червяк на Житомирщині, змушений покинути музей та і Житомир відомий етнограф, керівник етнографічного відділу Житомирського музею та аспірантури при ньому В.Г.Кравченко. Переслідувань зазнали етнографи в інших регіонах. Робота над історією населених пунктів зробила крутий поворот і в цій галузі краєзнавчих занять.

Поступово від збору фольклору, що відображав героїку періоду Великої Вітчизняної війни, дослідники перейшли до збору фольклорно-етнографічного матеріалу різностороннього характеру. Володимир Петрович Вовкодав на Вінниччині з великим ризиком для себе збирав навіть фольклор про голодомор 1932-1933 років, але узагальнити і, особливо, оприлюднити зміг лише на початку 90-х.²⁰³ У його записниках – більше 2 тисяч народних пісень, понад 2 тисячі прислів’їв, приказок, кілька сотень загадок. Ряд записаних ним фольклорних творів увійшло до збірників про У.Кармалюка, двотомника “Весільні пісні”.²⁰⁴

Вінниччина і в цей період демонструвала приклад фольклорно-етнографічних досліджень. Ними займалися кафедра української літератури, професори Борщевський В.М., Коржупова А.П. у Вінницькому державному педінституті, секція фольклору та етнографії обласної організації охорони пам’яток, яку очолював доцент педінституту А.М.Подолінний. Ці науковці об’єднали навколо себе й спрямовували пошук багатьох збирачів фольклору. Серед них – Ганна Якимівна Яремчук, збирачка й виконавець народних пісень, Володимир Максимович Перепелюк, кобзар, автор ряду книг, Євдокія Василівна Горб, учителька, співавтор ряду збірників, автор багатьох художніх

творів, в основі яких є легенди, перекази. Досвід фольклористів Насті Присяжнюк з Погребища, Марії Руденко з Слободи Яришівської Могилів-Подільського району, Євдокії та Івана Горб з Вінниці, Володимира Вовкодава з Кармалюкового Жмеринського району був узагальнений буклетом “До криниць народного слова”²⁰⁵.

На Вінниччині розвивалось і народне прикладне мистецтво, на 15 квітня 1971 року за даними обласної організації УТОПІК працювало 3123 вишивальниці, 145 майстрів лозоплетіння, 350 ткачів, 10 майстрів декоративного розпису, 115 різьбярів, 34 художники-інкрустатори, 26 гончарів, 5 заслужених майстрів народної творчості.²⁰⁶

Велику фольклорно-етнографічну науково-дослідну й популяризаторську роботу вів Вінницький обласний краєзнавчий музей, що зібрав у своїх фондах 1858 предметів етнографії краю.²⁰⁷

Зразки народної творчості на Черкащині збирали 116 ентузіастів І.П.Гуріненко записав близько 4 тис. пам’яток усної народної творчості.²⁰⁸

Процес збору фольклорно-етнографічного матеріалу проходив і на Житомирщині його вели викладачі педінституту, наукові працівники музею під керівництвом Л.Г.Гарбузової, готуючи відродження етнографічної експозиції музею.

10-11 червня 1984 року Луцький педінститут став місцем проведення всесоюзної наукової конференції з питань етнографії та географії “Дружба і єдність народів – єднання і взаємозбагачення культур”. Серед організаторів були Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Рильського АН УРСР, Інститут етнографії, фольклору і мистецтвознавства АН БРСР, Музей дружби народів Грузинської РСР, Товариство “Знання” УРСР.²⁰⁹

Відроджувались фольклорно-етнографічні свята. 1986 року в Кам’янці-Подільському було започатковано “Подільські візерунки”. 1988 року на Хмельниччині проведено третє республіканське свято народної творчості. У Дунаївцях у рамках свята була відкрита меморіальна дошка композитору Владиславові Зарембі.²¹⁰

Зібраний за 12 років роботи над томами матеріал давав можливість розширити нариси, видати окремі книги з історії районів, міст і сіл. Редколегія тому “Київська область” 8 жовтня 1971 року ініціювала прийняття бюро обкому партії рішення про створення на базі облредколегії постійнодіючої комісії з питань підготовки до друку найбільш змістовних праць з історії окремих населених пунктів.²¹¹ Подібні рішення про продовження досліджень і видання окремих нарисів приймали редколегії, партійні органи інших областей, підводячи підсумки виходу томів. Так визначився ще один досить важливий напрям краєзнавчої роботи.

На Черкащині він вилився у видання книг про Черкаси, Умань, Золотоношу, Звенигородщину, Канівщину.²¹²

На Хмельниччині було видано нариси історії Поділля, історії м.Дунаївці

²¹³

Серію видань здійснили колишні члени редколегії та автори тому “Волинська область”: нариси історії Волині, м.Луцька.²¹⁴

З'явився ряд видань про минуле і тогочасні успіхи передових колгоспів Волині, Черкащини²¹⁵ 1977 року львівське видавництво “Каменярь” випустило в світ збірник документів та матеріалів про ордена Леніна колгосп “Україна” Городоцького району, який очолював Герой Соціалістичної Праці Г.І.Ткачук.²¹⁶

Великий вклад у джерельну базу науково-краєзнавчих досліджень внесла публікація 1971 року львівського літопису, острозького літописця, а також літопису Самовидця,²¹⁷ інших документальних збірників.

1984 року співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР розпочали видання матеріалів до зводу пам'ятників історії і культури. Випуск 8 присвячений пам'ятникам історії і культури Вінницької області, він склав велику джерельну цінність не тільки для пам'яткоохоронців, а й – істориків-краєзнавців.²¹⁸

У 70-80-і роки ввійшов у постійну практику розгляд кардинальних науково-краєзнавчих проблем на наукових історико-краєзнавчих конференціях. Піонерами проведення цих наукових заходів стали подоляни, історики-краєзнавці Хмельниччини, а за ними – Вінниччини, провівши відповідно 7 подільських і 9 вінницьких обласних конференцій. 1985 року започаткували і протягом 80-х років провели три регіональних історико-краєзнавчих конференції дослідники Волинської області.

У 80-і роки пройшло чотири всеукраїнських конференції з історичного краєзнавства – 1980 року – у Полтаві, 1982-го – у Вінниці, 1984 – у Чернігові, 1989 – у Миколаєві. 19-21 жовтня 1982 року друга республіканська конференція зібрала у Вінницькому педінституті біля 300 учасників. Найбільшу участь у виступах взяли подоляни, а також представники областей Правобережної України. На пленарних засіданнях, а також у п'яти секціях (читання з історичного краєзнавства; історія міст і сіл, фабрик, заводів і колгоспів; історичне краєзнавство у вузах і школах; вивчення, охорона і пропаганда пам'яток історії і культури; історичне краєзнавство на Поділлі) було заслухано 118 доповідей і повідомлень, прийнято резолюцію. Тези доповідей і повідомлень вийшли окремою книгою.²¹⁹

Україна, зокрема – м.Полтава, стала місцем проведення першої Всесоюзної конференції з історичного краєзнавства. Вона відбувалася 21-29 жовтня 1987 року і була присвячена 70-річчю Жовтневої революції. У її роботі брало участь близько 400 чоловік, пройшли пленарні засідання, діяло 7 секцій. Учасники конференції прийняли рекомендації “Основні напрями дальшого розвитку історичного краєзнавства в СРСР”.²²⁰

Головою оргкомітету цих конференцій і доповідачем був академік П.Т.Тронько. Він і надалі залишився провідною фігурою, що консолідувала й спрямовувала краєзнавчий рух в Україні. На кожній з конференцій все настирливіше звучала думка про створення всеукраїнського краєзнавчого координаційного центру, видання краєзнавчого журналу.

Велика науково-краєзнавча пошукова робота справляла позитивний вплив на друк краєзнавчої літератури. Якщо 1960-1966 рр. було видано 220 назв краєзнавчої літератури загальним тиражем 5 млн.примірників, то 1967-1973 рр. – відповідно 300 і 7.5 млн.²²¹

Разом з тим розвитку краєзнавства перешкоджав ряд факторів. Діяла система обмежень, укладених у форму принципів класового підходу, партійності, інтернаціоналізму, негативного ставлення до української дореволюційної історіографії. Власне, цю систему ідеологічного диктату, не дивлячись на добрі наміри й палку підтримку українського досвіду видання історії населених пунктів, підтримувало й возводило в розряд єдино вірних історіографічних правил Відділення історії АН СРСР. Доктор історичних наук Д.О.Коваленко, 9 липня 1970 року доповідаючи Вченій раді Інституту історії СРСР АН СРСР про спільне з М.М.Ілащенком, доктором історичних наук, вивчення ходу підготовки і видання в Україні багатотомної історії міст і сіл, чітко висловив ці правила, яких на його думку повинні дотримуватись літописці. Прочитуємо уривок його виступу для наочного підтвердження сказаного: “Мы сравнивали какой удельный вес имеет история украинского народа дореволюционная и сегодняшняя (тут і далі підкреслення мої – В.П.): дореволюционный период занимает около 40% всего объёма, советский период занимает значительно больше – около 60%.

Знакомясь с томами, мы пришли к выводу, что здесь товарищам удалось хорошо ознакомиться с материалами и привести очень важные, интересные данные по таким событиям – как Великая Октябрьская революция, гражданская война, Великая Отечественная война, хорошо удалось описать большие перемены – социально-экономические, культурные, бытовые, которые произошли на Украине”.²²²

Зрозуміло, що інші теми (козацтво, національно-визвольні змагання 1917-1920-х, 40-початку 50-х років, негативна практика колективізації, голодомор, репресії були давно засуджені як прояви ворожої націоналістичної буржуазної історіографії, будь-який порух думки в цьому напрямку жорстоко карався.

У 70-на початку 80-х років посилювався репресивний підхід до свіжого слова, думки, погляду. Під суворим ідеологічним контролем перебувала АН УРСР і, в першу чергу, - її інститути гуманітарного спрямування.

Переслідувань зазнав М.Брайчевський, автор статті “Приєднання чи возз’єднання?” 1972 року були звільнені з роботи кандидати історичних наук Олена Апанович і Олена Компан. 5 вересня 1972 року секретаріат ЦК Компартії України оголосив догану з занесенням до облікової картки Федору Павловичу Шевченку, директору Інституту археології, “за неправильне ставлення до партійної організації, грубі порушення партійних принципів у роботі з кадрами, допущені ідейно-політичні помилки і нещирість”. Ці “помилки і нещирість” полягали, насамперед, у тому, що Федір Павлович підтримав ідею відновлення щорічника “Київська старовина”, надрукував у збірнику наукових праць статтю М.Брайчевського, котрий зазнав політичного остракізму. А ще тому, що Федір Павлович негативно ставився до політики русифікації.²²³

28 березня 1973 року бюро Київського обкому партії виключило з рядів партії Василя Зінича, заступника директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії за те, що в бібліографічному покажчику “Українське радянське карпатознавство”, що вийшов за його редакцією, були подані праці

В.Кубійовича, С.Єфремова, К.Грушевської, віднесених до розряду “махрових українських буржуазних націоналістів”. Директор цього Інституту Микола Сиваченко отримав догану. Обидва були звільнені з посад.²²⁴

У 70-х – першій половині 80-х років зазнав переслідувань І.М.Гончар “за ідеалізацію минулого, захоплення старовиною”.²²⁵

23 грудня 1972 року запорізький обком Компартії України за наполяганням ЦК звільнив з посади заступника голови облвиконкому Миколу Петровича Киценка “за серйозні недоліки і методологічні прорахунки в книгах “Запоріжжя в бурях революції”, “Хортиця в героїці і легендах”.²²⁶

Успішно спрацював підтримуваний владою такий спосіб розправи з неугодами, як всілякі перепони в працевлаштуванні. Д.П.Івашенко, репресований викладач Луцького педінституту, після повернення з мордовських таборів не міг трудовлаштуватись у Луцьку, 10 років учителював по районах.²²⁷

Зрозуміло, в якому становищі опинилися краєзнавці, краєзнавча книга. Т.В.Новальська та І.В.Цешковська твердять: “У 70-80-ті роки в бібліотеках краєзнавчі видання використовувались дуже обережно, здебільшого, як допоміжно-ілюстративні. А саме краєзнавство, любов до “малої” батьківщини, пізнання місцевих особливостей рідної мови, традицій, обрядів ототожнювалися з місництвом, націоналізмом, обмеженістю”.²²⁸

Тому серйозними недоліками історіографії 70-80-х років стали замовчування невідгядних для влади сторінок історії, що породжувало “білі плями” на історичному полотні, прикрашання дійсності, показ позитиву, парадність, декларативність.

З курсом на перебудову і гласність почала розсуватися завіса, що розділяла українських істориків в Україні і діаспорі, посилював критичний підхід до історичної літератури радянської доби, наростав конфлікт, протистояння старих і нових сил.

Підводячи підсумок, слід відмітити, що робота над історією міст і сіл у 60-і роки створила умови для розгортання ініціативи десятків тисяч людей, спрямованої в русло науково-краєзнавчого пошуку, дала поштовх гігантському рухові, який знайшов дальший розвиток у 70-80-і роки.

У цей час з’явилися нові організаційні форми краєзнавчого руху – від авторських груп, комісій, редколегій в регіонах перейшли до створення комісій по виданню окремих нарисів, краєзнавчих товариств, гуртків.

У газетах, журналах, у радіо і телепередачах спочатку з’явилися окремі публікації, добірки, а згодом – постійні рубрики. Героїка минулого склала сюжетну основу багатьох художніх творів.

Краєзнавчий рух розвивався по різних напрямках і в різних формах – шкільного, вузівського, бібліотечного, музейного, археологічного, літературного, географічного, етнографічного краєзнавства. Особливо активізувалась пам’яткознавча і пам’яткоохоронна робота, виникло Українське товариство оїорони пам’яток історії і культури, його обласні, міські, районні структури, охопивши мільйони людей індивідуальним і колективним членством.

Нагромаджений у 60-і роки джерельний матеріал був використаний тільки частково. Решта, упорядкована архівами, бібліотеками, музеями, стала базою нових історико-краєзнавчих праць – наукових дисертаційних досліджень, монографій.

Разом з тим ще більше висвітився пагубний вплив ідеологічних лекал, в які все важче вписувався широкий спектр фактів, подій, явищ української історії, трагічної і героїчної, непідвладної надуманим формулам. За парадністю успіхів і декларативністю перспектив все важче ставало ховати неповторність тисячолітньої історії народу, який на алтар боротьби за незалежне існування віддав життя мільйонів синів.

У цей період активізувалася боротьба інтелігенції за гласність, свободу слова, історики, краєзнавці, повертаючи людей до витоків, будили патріотичні почуття, кликали національну ідею втілити в життя. Не дивлячись на утиски, арешти й інші прояви репресій, вони намагались знайти відповіді на питання, поставлені часом, об'єктивно і всебічно реконструювати сторінки української історії, які з ідеологічних міркувань замовчувались.

Саме в цей час ще більше відчутною стала потреба в координації краєзнавчого руху, його об'єднанні, структуризації, організаційно-методичному забезпеченні, потреба у власному друкованому органі, державній підтримці історико-краєзнавчого пошуку, виданні відповідної літератури.

ПРИМІТКИ.

1. Особистий архів голови Головної редколегії “Історії міст і сіл Української РСР” академіка Тронька П.Т. – Спр.1 “Матеріали про допомогу вчених Москви в процесі підготовки і видання “Історії міст і сіл Української РСР”, арк.69.
2. ДАКО. – ФР.5821, оп.1, спр.1, арк.89.
3. Особистий архів академіка Тронька П.Т., спр.1, арк.32.
4. ЦДАВОВ України. – ФР.4633, оп.1, спр.112, арк.3.
5. Особистий архів академіка Тронька П.Т. – Спр.2 “Протокол спільного засідання Головної редколегії “Історії міст і сіл Української РСР”, Вченої ради Інституту історії Академії наук УРСР, Наукової ради Головної редакції УРЕ і Колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР 15 вересня 1975 року”, арк.10.
6. П.С.Скавронський. Подвижник краєзнавства //Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. Наук.зб. “Велика Волинь”. Т.22. – Житомир-Бердичів: “Мак”, 2001. – С.19.
7. Костриця М.Ю. С.А.Липко – дослідник Південно-Східної Волині //Поділля і Південно-Східна Волинь у роки визвольної війни українського народу середини ХУІІ століття. – Стара Синява, 1998. – С.256-257.
8. Іон Винокур. Степан Гуменюк //Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). М-ли всеукр.наук.-кр.конф.26 вересня 1997 р. – Хм.: “Доля”, 1997. – С.60-61.

9. С.К.Гуменюк – краєзнавець-дослідник Поділля (1914-1991). Біобібліографічна довідка до 80-річчя від дня народження. – Хм., 1994. – С.4-5.
10. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: “Наукова думка”, 1989. – С.62.
11. Державні архіви Української РСР. Короткий довідник. – К.: “Наукова думка”, 1972. – С.25.
12. Сільські вісті. – 1970. – 18 вересня.
13. Державні архіви... – С.6.
14. Таблиця зроблена за матеріалами короткого довідника “Державні архіви Української РСР” (К., 1972).
15. Вказ.праця. – С.3-4.
16. Там само. – С.31.
17. Друг читача. – 1975. - № 39. – 25 вересня.
18. Державний архів Вінницької області. Путівник. Видання друге. – К., 1990. – С.5.
19. Особистий архів академіка Тронька П.Т., спр.2, арк.16.
20. Див.Петро Тронько. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – 49 с.
21. Там само. – С.19.
22. Станіслава Карван, Надія Синиця. Бібліотеки Хмельниччини: віхи становлення //Хмельниччина: роки становлення та поступу. – Хм., 1997. – С.328.
23. В.М.Ярошук. Рівненська обласна державна бібліотека як базовий центр історичного краєзнавства в регіоні//Волинь незабутня. Тези ІУ регіон.наук.-пр.конф.23-24 лютого 1993 р. – Рівне, 1993. – С.74.
24. Літопис Волині. – Вінніпег, 1990. – Ч.16. – С.89.
25. ЦДАВО України. – ФР.4633, оп.1, спр.50, арк.217.
26. ДАЖО. – ФП.4876, оп.1, спр.5, арк.15.
27. ДАКО. – ФР.5521, оп.1, спр.1, арк.94.
28. Там само. – Арк.95.
29. І.І.Заєць. Діяльність Вінницького краєзнавчого музею в 60-х роках //Тези доповідей сьомої Вінницької обласної краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1989. – С.6.
30. С.Е.Баженова. Історія, сьогодення, перспективи розвитку Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника //Музей і Поділля. Тези доповідей наук.конф., присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам.-Под. держ.істор.музею-заповідника. – Кам.-Под., 1990. – С.7.
31. Віктор Прокопчук. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: “Рідний край”, 1995. – С.132.
32. П.Я.Слободянюк. Культура Хмельниччини. – Хм.: “Поділля”, 1995. – С.255.
33. Л.Р.Кароева. Народні музеї Вінницької області //Тези доповідей четвертої Вінницької обл.істор.-краєзн.конф. – Вінниця, 1986. – С.41.
34. ДАЖО. – ФР.4876, оп.1, спр.632, арк.12.

35. Г. Г. Мезенцева. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР)/Відп.ред. С. М. Чайковський. – К.: “Вища школа”, 1980. – С. 45.
36. ДАРО. – ФР. 2528, оп. 1, спр. 168, арк. 2.
37. ДАЖО. – ФР. 4876, оп. 1, спр. 632, арк. 18.
38. П. Я. Слободянюк. Вказ. праця. – С. 250.
39. С. І. Василевська. З історії музею і формування музейної колекції//М-ли і тези наук. конф. до 130-річчя Житомирської краєзн. музею. 11-13 жовтня 1995 р. – Житомир, 1995. – С. 89.
40. С. П. Піонтковський. М. В. Підкуймуха – літописець з Яромирки// Academia на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. Т. II. Гуманітарно-суспільні дослідження. – Кам.-Под., 1997. – С. 162.
41. Там само. – С. 163.
42. Поточний архів Хмельницького обл. краєзн. музею. – Довідка Хм. обл. краєзн. музею про виконання постанови ЦК КПРС “Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв (1 березня 1983 р.). – С. 20.
43. Там само. – С. 30.
44. ДАРО. – ФР. 562, оп. 3, спр. 244, арк. 1.
45. Там само. – Арк. 2.
46. Там само. – Арк. 3-4.
47. Там само. – Арк. 6.
48. Там само. – Арк. 7.
49. ДАРО. – ФР. 478, оп. 11, спр. 18, арк. 32.
50. Там само. – Арк. 43.
51. С. З. Заремба. Українське пам’яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К.: “Логос”, 1995. – С. 406.
52. УССР в цифрах на 1981 г. Краткий статистический справочник. - К., 1982. – С. 123.
53. Підрахунки зроблені на основі “Довідки про роботу музеїв Української РСР за 1983 р.” (К., 1984, 31 с.), що зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї під інв. № 743.
54. Особистий архів академіка Тронька П. Т., спр. 1, арк. 21.
55. ДАРО. – ФР. 562, оп. 2, спр. 18, арк. 12.
56. Там само. – Арк. 13.
57. Там само. – Спр. 39, арк. 1-2.
58. Там само. – Спр. 23, арк. 1.
59. Там само. – Спр. 22, арк. 4-5.
60. Там само. – ФР. 478, оп. 3, спр. 459, арк. 1.
61. Б. А. Прищепа. З історії Рвненських музеїв //Шоста всеукраїнська наук. конф. з істор. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 337.
62. ДАРО. – ФР. 2528, оп. 1, спр. 168, арк. 2.
63. Довідка про роботу музеїв Української РСР за 1983 р. – С. 1, 22, 29.
64. Олександр Середюк, Олег Малахівський. Скарбниця історії Волині//Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкаловський і край. М-ли IX наук. іст.-кр. міжнарод. конф. 20-23 січня 1998 р. – Луцьк: “Надстир’я”, 1998. – С. 28.

65. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки. Нарис історії. – Львів: “Світ”, 1992. – С.43.
66. Г.С.Маслай. Про створення волинського музею освіти//Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідмлень II регіональної “Велика Волинь” і IV обласної істор.-краєзн.конф.8-10 жовтня 1992 р. – Луцьк, 1992. – С.60.
67. В.М.Заторжинська. Дунаївчанин В.М.Кмецінський – видатний краєзнавець Волині //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краєзнавчих праць. Випуск III. – Київ – Дунаївці – Кам.-Под.: “Абетка-Нова”, 2003. – С.277-279.
68. Довідк апро роботу музеїв Української РСР за 1983 р. – С.31.
69. Там само. – С.29.
70. Створення та організація роботи громадських музеїв В.І.Леніна. Методичні рекомендації. – К., 1975.
71. З досвіду атеїстичної роботи музеїв України. – К., 1972.
72. Лощинин Н.П. Литературный музей и школа. – М., 1976.
73. Буланий І.Т., Явтушенко І.Г. Громадські музеї України. Історія, досвід, проблеми. – К., 1979.
74. Розгон А.М. Исторические музеи в России (1861-1917 гг.). Автореферат диссертации. – Саратов, 1973.
75. Минц Н.В. Экспозиционные приёмы и новые технические средства, применяемые в зарубежных музеях гуманитарного профиля. – М., 1968.
76. Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. – К., 1959; Мезенцева Г.Г. Музейне будівництво на Україні за 40 років Радянської влади. Наук.записки КДУ. Т.16. Випуск 12. – К., 1957; Г.Г.Мезенцева. Музеєзнавство (на м-лах музеїв Української РСР). – К.: “Вища школа”, 1980. – 120 с.
77. П.Т.Тронько, О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-80-і рр. ХХ ст. Збірник документів та матеріалів. – К.: “Рідний край”, 1999. – С.63-64.
78. Сергій Заремба. Українське товариство охорони пам’яток історії та культури. Істор.нарис. – К.: “Логос”, 1998. – С.31.
79. ДАВО. – ФР.5330, оп.2, спр.1, арк.1.
80. Там само. – Арк.2.
81. Там само. – Арк.17.
82. ДАЖО. – ФР.4989, оп.1, спр.1, арк.2.
83. Там само. – Спар.3, арк.2.
84. ДАРО. – ФР.562, оп.2, спр.18, арк.10-11.
85. Сергій Заремба. Вказ.праця. – С.42.
86. ЦДАВО України. – ФР.4633, оп.1, спр.113, арк.43-44.
87. ДАРО. – ФР.2528, оп.1, спр.6, арк.4.
88. Сергій Заремба. Вказ.праця. – С.56.
89. Гордость и слава Подолии. Очерки о Героях Советского Союза - уроженцах Хмельницкой области. – Л.: “Каменяр”, 1985. – 262 с.
90. Там само. – С.7.
91. ДАЖО. – ФР.4989, оп.1, спр.28, арк.75.
92. Сергій Заремба. Вказ.праця, - С.70.

93. ДАВО. – ФР.5330, оп.1, спр.89, арк.56.
94. Там само. – Спр.1, арк.1.
95. ДАЖО. – ФР.4898, оп.1, спр.12, арк.64.
96. Сергій Заремба. Вказ.праця. – С.73.
97. ДАРО. – ФР.2528, оп.1, спр.91, арк.13.
98. Там само. – Арк.16.
99. Там само. – Арк.22-23.
100. Там само. – Арк.17.
101. Сергій Заремба. Вказ.праця. – С.72.
102. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – С.177-178.
103. Сергій Заремба. Вказ.праця. – С.120.
104. Там само.
105. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – С.183.
106. Юрій Данилюк, Олег Бажан. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.).- К.: “Рідний край”, 2000. - С.98.
107. Сергій Заремба. Вказ.праця. – С.82.
108. В.Прокопчук. 1905-1907 роки на Дунаєвеччині//Ленінським шляхом. - 1970. - № 2. – 6 січня; Наш край у давнині//Там само. – 1970. - № 26. – 3 березня; Кармалюкові місця//Там само. – 1972. - № 44. – 11 квітня; Поділля в період середньовіччя//Там само. – 1970. № 60. – 23 травня; Поділля в ХІУ-ХУІ сторіччях //Там само. – 1970. - № 79. – 7 липня; Поділля у визвольній війні 1648-1654 рр. //Там само. – 1970. - № 42. – 1 грудня та інші.
109. Особистий архів академіка Тронька П.Т. – Спр.2, арк.21.
110. ДАВолО. – ФР.4633, оп.1, спр.66, арк.78.
111. Олена Савчук. Долі фронтів (сторінки з радіокниги). –Хм.: “Поділля”, 1999. – 139 с.
112. Сергій Заремба. Вказ.праця. – С.155.
113. ДАВО. – ФР.5967, оп.1, спр.1, арк.1.
114. Там само. – Спр.2, арк.15.
115. Там само. – Спр.27, арк.8.
116. Там само. – Спр.7, арк.2.
117. Там само. – Спр.37, арк.8.
118. ДАЖО. – ФР.4985, оп.1, спр.1, арк.1.
119. Там само. – Спр.17, арк.12.
120. Там само. – Спр.48, арк.3.
121. Там само. – Арк.8.
122. Там само. – Спр.78, арк.27.
123. П.Т.Тронько, О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк. Тернистим шляхом до храму. – С.88.
124. УІЖ. – 1964. - № 3. – С.154.
125. І.Кириченко. Перша Подільська історико-краєзнавча конференція //Архіви України. – 1965. - № 6. – С.88.

126. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Жовтень, 1965 р. /Ред.колегія: І.С.Винокур, С.К.Гуменюк, Л.А.Коваленко. – Хм., 1965. – 126 с. У п'яти розділах збірник вмістив 63 матеріали.
127. І.Кириченко. Вказ.повідомлення.
128. Особистий архів академіка Тронька П.Т. – Спр.1, арк.65.
129. І.І.Заєць. Перша Вінницька історико-краєзнавча конференція //Архіви України. – 1972. - № 9. – С.150-152.
130. Поточний архів Вінницького обласного краєзнавчого товариства “Поділля”. – Постанова установчої конференції товариства від 23 вересня 1988 р. Список правління.
131. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я/Ред.колегія: П.Т.Тронько, О.Г.Бажан, В.Б.Врублевська та інші. – К., 2001. – С.60.
132. Там само. – С.7.
133. Там само. – С.83.
134. ЦДАВО України. – ФР.4633, оп.1, спр.66, арк.4.
135. Там само. – Спр.47, арк.2.
136. П.Т.Тронько. Літопись дружбы и братства. – С.78.
137. ЦДАВО України. – ФР.4633, оп.1, спр.112, арк.56.
138. І.С.Винокур, Б.М.Кушнір, О.Д.Степенко. Методичні вказівки для учителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (УІ клас). – Хм., 1966. – 10 с.
139. Л.Коваленко, Б.Кушнір, О.Степенко. Методичні вказівки для студентів та вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (УІ клас). – Хм., 1967. – 11 с.
140. Б.М.Кушнір. Методичні вказівки до вивчення історії Хмельниччини (1900-1970 рр.). – Кам.-Под., 1970. – 50 с.
141. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.15, спр.8247, арк.22.
142. ДАКО. – ФР.5521, оп.1, спр.1, арк.93.
143. Там само. – Арк.94.
144. ДАВО. – ФР.5330, оп.2, спр.1, арк.12.
145. Там само. – Оп.1, спр.152, арк.7-8.
146. ЦДАВО України. – ФР.166, оп.15, спр.8236, арк.9.
147. ДАРО. – ФР.2528, оп.1, спр.62, арк.56.
148. ДАЖО. – ФР.4989, оп.1, спр.119, арк.65.
149. Історичне к-во в Українській РСР. – С.198..
150. М.В.Туленков: Участь комсомольців і молоді у Всесоюзній пошуковій експедиції “Літопис Великої Вітчизняної”//Тези доповідей УІ Подільської іст.-кр.конф. – Кам.-Под., 1985. – С.53-54.
151. П.Т.Тронько. Літопись дружбы и братства. – С.79.
152. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.). Збірник документів і матеріалів /Під ред.М.І.Мехеди. – Л.: “Каменяр”, 1969. – 415 с.
153. Нариси історії Хмельницької обл.партійної орг./ Ред.колегія: Т.В.Главак, О.Ф.Осетров, Ю.Н.Скрипник, А.Ф.Суровий. – Л.: “Каменяр”, 1972. – 372 с.

154. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Видання друге, перероблене /Ред.колегія: В.І.Купратий, Г.М.Бондар, С.К.Гуменюк та ін. – Л.: “Каменярь”, 1982. – 271 с.
155. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Поділля на сучасному етапі //Тези доповідей сьомої Вінницької обл.краєзн.конф. – Вінниця, 1989. – С.9.
156. Історичне к-во в Українській РСР. – С.24.
157. Народ про Кармалюка. Збірник фольклорних творів/Упор. В.І.Тищенко. – К., 1961. – 276 с.; Тищенко В.І. Образ Устима Кармалюка в творчості Василя Кучера. – К.: “Вища школа”, 1971.
158. Альперін Ю.Й. Микита Годованець. Літературний портрет. – К.: “Дніпро”, 1973.
159. А.А.Криськов. Музей В.П.Затонського у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті //Музей і Поділля. Тези доповідей наук.конф.- Кам.-Под., 1990. – С.35.
160. ЦДАВО. – ФР.166, оп.15, спр.8367, арк.16.
161. Там само. – Арк.42.
162. Там само. – Арк.18.
163. Там само. – Арк.45.
164. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки. Нариси історії. – С.37.
165. Нарис історії Волинської обласної партійної організації. – Л.: “Каменярь”, 1968. – 254 с.
166. П.Т.Тронько. Летопись дружбы и братства. – С.27.
167. Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка. Історичний нарис. – К.: “Техніка”, 2002. – С.24.
168. Там само. – С.25.
169. Там само. – С.26.
170. Там само. – С.45.
171. Е.Сецинский. Археологическая карта Подольской губернии. Труды XI АС. – М., 1901. – С.197-355; В.К.Гульдман. Памятники старины в Подолии. – Кам.-Под., 1901. – 401 ХУІІ с.
172. С.М.Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре //МИА. – 1953. - № 38.
173. М.Ю.Брайчевский. Древнеславянское святилище в с.Иванковцы на Днестре //КСИИМК. Выпуск 52. – М., 1953; Римська монета на Україні. – К., 1959; Антський період в історії Східних слов'ян//Археологія. Т. УІІ. – К., 1952.
174. В.И.Довженок. Древнеславянские языческие куклы из с.Иванковцы в Поднестровье//КСИИМК. Выпуск XLVIII. – М., 1952.
175. Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957-1964 гг.//Тезисы докладов советской делегации на международном конгрессе славянской археологии. – М., 1965. – С.39-41.
176. Рудинський М.Я. 3 матеріалів до вивчення передісторії Поділля//Антропологія. – К., 1929. - № 2. – С.152-191; 3 матеріалів

- Дністровської експедиції 1945 р. (Палеологічні стоянки Сокіл, Китайгород, Калачківці)//Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т.2. – С.299-314.
177. М.А.Тиханова. Днестровско-Волынский отряд Галицко-Волынской экспедиции//КСИИМК. Выпуск 79.-М., 1960; Розкопки верхніх горизонтів поселення Лука-Врублівецька//Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. –Т.1. – С.177-184; Археологические памятники Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н.э.//КСИА АН УССР. – К., 1953.-Вып.2.
178. І.С.Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е.//Старожитності Східної Волині. – Чернівці, 1960. – 130 с.
179. Богун Г.Г. Археологічні пам'ятки Бердичівського району//Наукові записки Бердичівського педінституту. Т.2.-1961. – С.271-277; Археологічні пам'ятки р.Гнилоп'яті//Праці комплексної експедиції Чернівецького університету. Т.УІІІ. Серія археологічна. Вип.1. Старожитності Східної Волині. – Чернівці, 1960. – С.131-136; Назва Бердичева – слов'янського походження //Тези доповідей і повідомлень на звітній науковій сесії кафедр Бердичівського педінституту за 1965 р. – Бердичів, 1966. – С.33 та інші.
180. Липко С.А. Де був давній Болохів? //УІЖ.-1971.-№ 4. – С.99-104; Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова//Археологія. – 1973. – Вип.12. – С.95-98; Старожитності верхів'я р.Случ: М-ли до археологічної карти//Археологія. – 1982. – Вип.41.-С.83-90.
181. Іон Срулевич Винокур. Бібліографічний покажчик (До 70-річчя від дня народження). – Кам.-Под.:”Абетка”, 2000. – С.7.
182. ЦДАВО України. –ФР.166, оп.15, спр.5115, арк.40.
183. Винокур І.С. Поселение у с.Бакота на Днестре //Археологическое открытие 1971 года. – М., 1972. – С.364-366; Комплексы Бакотского селища середина I тыс.н.э.//Тезисы докладов ХУІІ конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С.98; Исследования Бакотского селища//Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С.312-313; Исследования 1978-1979 гг. на селище I тыс.н.э. с.Бакота на Среднем Днестре//Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. Тезисы докл.ХУІІІ конф. Института археологии АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С.138-139; Раскопки Бакотского селища//Археологические открытия 1979 года. – М., 1980. – С.258-259; Исследования с.Бакота//Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С.236-237.
184. История и культура черняховских племен лесостепного Днестро-Днепровского междуречья (первая половина I тысячелетия н.э.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора истор.наук. – Институт археологии АН УССР. – К., 1978. – 52 с.

185. В.С.Прокопчук. Іон Срулевич Винокур – археолог, педагог, громадянин//Іон Срулевич Винокур. Бібліографічний покажчик. – Кам.-Под.: “Абетка”, 2000. – С.11.
186. Онищук О.Г. Археолог з Маліївець //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник наук.-краєзн.праць. Випуск II. – К. – Дунаївці – Кам.-Под.2000. – С.213.
187. Літопис пам'ятних подій. З історії Луцького державного пед.інституту ім.Лесі Українки (1940-1990 рр.) Бібліографічний покажчик. – Луцьк, 1990. – С.23.
188. Л.В.Баженов. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – Кам.-Под., 1993. – С.386.
189. Там само. – С.214.
190. Прадавнє золото Поділля. Врятовані пам'ятки України – Вінниця, 1993.
191. ДАРО. – ФР.478, оп.11, спр.18, арк.3-4.
192. Д.Б.Бабишен. Топоніміка в школі. – К.: “Рад.школа”, 1962. – 122 с.
193. Богун Г.Г. Про походження назв і виникнення міста Бердичева//УІЖ. – 1968. - № 5. – С.101-103; У назвах – історія//Радянська Житомирщина. – 1972. – 17 грудня.
194. На думку Вайнтруба С.Є. “ба” подібне за смыслом до “бахвал”, “кот” – “хотіння”, звідси – “бажане, чудове місце”.
195. ДАРО. – ФР.479, оп.1а, спр.22, арк.98.
196. Там само. – Спр.329, арк.13.
197. ЦДАВО України. – ФР.4633, оп.1, спр.114, арк.71.
198. Гумецька Л.Л. Топоніміка в українській актовій мові ХІУ-ХУ ст.//Мовознавство. Т.ХІУ. – К., 1957; Сучасні тенденції у творенні назв укарїнських населених пунктів //Укр.мова і літ. в школі. – 1966. - № 4. – С.24-28.
199. Цілуйко К.К. Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України. – К., 1962.
200. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К.: “Наукова думка”, 1978. – 151 с.
201. Янко М.Г. Топонімічний словник – довідник Української РСР. – К., 1973.
202. Э.М.Мурзаев. Очерки топонимики. – М.: “Мысль”, 1974. – 384 с.; Поспелов Е.М. Школьный топонимический словарь. – М.: “Просвещение”, 1983; Суперанская А.В. Что такое топонимика. – М.: “Наука”, 1985.
203. Вовкодав В.П. Голодомор 33 р. в приказках одного села //Етнографія Поділля. Тези доп.наук.конф. Ч.І. – Вінниця, 1992. – С.30-33.
204. В.Верховлюк. Фольклористи-краєзнавці у фондах Вінницького державного архіву//Вказ.зб. Ч.ІІ.- С.33.
205. До криниць народного слова. З досвіду роботи секцій фольклору, етнографії та літератури при правлінні Вінницької обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури. – Вінниця, 1989.
206. ДАВО. – ФР.5330, оп.1, спр.37, арк.76.

207. Гальчевська Г.С. Етнографічна колекція Вінницького обласного краєзнавчого музею//Етнографія Поділля. Ч.ІІ. – С.34.
208. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – С.200.
209. Літопис пам'ятних подій. – С.27.
210. Віктор Прокопчук. З народних глибин. – Хм., 1991. – С.11-17.
211. ДАКО. – ФР.552, оп.1, спр.1, арк.90.
212. ЦДАВО України. – ФР.4633, оп.1, спр.50, арк.26.
213. В.С.Прокопчук. Дунаївці. Краєзнавчий нарис. – Л.Каменярь, 1989. – 79 с.; Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хм., 1990. – 327 с.
214. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. – Л., 1970; Ілляшенко Я., Михайлюк О., Оксенюк Р. Луцьк (Іст.-кр.нарис). – Л., 1974; Михайлюк О.Г. Луцьку – 900. – Луцьк, 1983; Колосок П.П., Мах П.П., Санжаров Л.П. Луцьк: історико-архітектурний нарис. – К., 1972.
215. Сидоренко Б.П. Місто хліборобів (Про колгосп “Комсомолец” с.Бередовичі Володимир-Волинського району). – Львів, 1975. – 102 с.; Береговий Ф.Г. Ордена Леніна колгосп “Росія” Черкаської області (Тальнівський район). – Дніпропетровськ, 1974. – 110 с.
216. Ордена Леніна колгосп “Україна”. Збірник документів і матеріалів з історії колгоспу “Україна” с.Лісоводи Городоцького району. – Львів, 1977. – 316 с.
217. О.А.Бевзо. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Видання друге. – К., 1971. – 198 с.; Літопис Самовидця. Видання підготував Дзира Я.І. – К.: “Наукова думка”, 1971. – 205 с.
218. Памятники истории и культуры Винницкой области. М-лы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Выпуск 8. – К., 1990.
219. Друга республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982.
220. Данилюк Ю.З., Лобурець В.Є. Перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства //УІЖ. – 1988. - № 3. – С.156-158.
221. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – С.72.
222. Особистий архів академіка Тронька П.Т. – Спр.1, арк.29.
223. Олег Бажан, Юрій Данилюк. Кінець 60-х-почток 70-х рр. в житті та діяльності Ф.П.Шевченка//Історіографічні дослідження в Україні. Випуск 7. – К., 1999. – С.71-73.
224. Там само. – С.70.
225. П.Т.Тронько, О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк. Тернистим шляхом до храму. – С.134-138, 254.
226. Там само. – С.264-265.
227. Балик Надія. “Багато літ моє прізвище не згадувалось”//Волинь.-1997. – 6 лютого. – С.4. 27 січня 1998 року, як член президії Українського фонду культури, я брав участь у роботі пленуму Волинського відділення УФК, що проходив у науковій бібліотеці імені О.Пчілки. Запамятався виступ Дмитра Полікарповича Іващенко. Він з болем згадував “мордовський період” свого понівеченого життя, нелегку ношу, яку

довелось нести йому і дружині в 60-70 рр., допоки не прийшла перебудова. І все ж виступ його носив оптимістичний характер, він вірив у неможливість будь-яких утисків інакодумства в незалежній Україні.

228. Новальська Т.В., Цешківська І.В. Бібліотечне краєзнавство на Україні: історія, сучасний стан, перспективи розвитку//Культура України і слов'янський світ. Тези доп.наук.-пр.конф. Частина II. – К., 1992. – С.53.

РОЗДІЛ IV

Історичне краєзнавство доби незалежності Української держави

На початку 90-х років ХХ ст. в житті українського народу сталися доленосні зміни. Логічного завершення набула багатовікова боротьба за незалежність, яка дісталася нації дорогою ціною – за волю і незалежність віддали життя кращі сини і дочки українського народу. 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР продекларувала курс на державний суверенітет, а 24 серпня 1991 року позачергова сесія Верховної Ради прийняла Акт про незалежність Української держави. 1 грудня 1991 року надало цьому рішенню повної легітимності: за незалежність висловились більше 90 відсотків учасників референдуму. До кінця 1991 року незалежну Україну визнала третина світової співдружності. Почалася нова ера в житті народу – представника однієї з найдавніших світових цивілізацій, який мав підтвердити це конструктивним державотворенням, розбудовою всіх сфер суспільного життя, утвердженням власної незалежності на практиці.

Як ніколи постала об'єктивна потреба ідеологічно обґрунтувати давність державотворчих традицій, наявність прецедента, певного досвіду – позитивного й негативного, з якого належало оперативно, на марші, винести історичні уроки. З утворенням незалежної держави нового змісту мали набути такі відомі поняття як „батьківщина”, „національна свідомість”, „національна гідність”, „патріотизм”. А це потребувало звернення до історичного коріння, відродження історичної пам'яті – пізнання минулого з його героїчними й трагічними сторінками і, особливо, - минулого того міста, села, селища, яке стало малою батьківщиною кожного громадянина. Звідси – й звернення до краєзнавства, яке найбільше імponує кожному інтелектуальному й емоційному поруху людини, формує патріотичні почуття, усвідомлення причетності до долі України, яку формували попередники, і за яку відповідальне кожне наступне покоління, кожен її громадянин.

Об'єктивна потреба в розвитку історичної науки і її складової – історичного краєзнавства витікає з необхідності постійного аналізу, осмислення, прогнозу. Раніше ці функції брала на себе комуністична партія з відповідним науково-ідеологічним апаратом, системою наукових суспільствознавчих центрів. Ми є свідками того, як у доповідях з нагоди роковин незалежності, долаючи політичні нашарування й пристрасті, робиться спроба здійснювати огляд пройденого й прогнозувати наступні кроки. На жаль, вони не безпомилкові, що вкотре вимагає звернення до історичного досвіду, до історичного краєзнавства, яке на думку М.С. Грушевського є тими пробними свердловинами, які оживлять ріку історії, наповнюють її багатоманітним подій, явищ, фактів для якомога об'єктивніших узагальнень, пошуку зв'язків і закономірностей, характерних для нашої землі, нашого народу, нашої держави.

Українська влада створює сприятливе правове поле для діяльності істориків-краєзнавців.

Впали ідеологічні bastiони тоталітарного режиму. Як справедливо відмітив заступник голови Всеукраїнської спілки краєзнавців доктор історичних наук О.П. Реєнт, „після десятиліть тоталітарної задухи науковці, змогли дихнути на повні груди”.¹ Історична наука, краєзнавство долає такі пережитки попереднього часу, як упередженість, міфотворчість, схематизм, власне – політичну заангажованість.

Це прискорило становлення вітчизняної історичної науки. Учені отримали можливість звернутися до національних теоретичних, методологічних надбань української історичної науки XIX – початку XX століть, праць Д.М. Бантиш-Каменського, П.О. Куліша, М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, його учнів М.С. Грушевського, Н.В. Молчановського, О.М. Андріяшева, М.П. Дашкевича та інших. Йде розробка концептуальних проблем, методології історичного дослідництва. Поглиблюється взаємодія всіх галузей науки – академічної, галузевої, вузівської. Спроби інтеграції сприяють наближенню науки до життя, реальних суспільних потреб, взаємобумовленості дій, посиленню кадрового потенціалу, взаємозбагаченню.

Немаловажне значення для поглиблення краєзнавчого пошуку має відкриття доступу до архівів як державних, так і відомчих. Стало можливим працювати з раніш забороненими джерелами, літературою, пресою, зокрема – окупаційного періоду, що дозволяє об’єктивно розкрити принципи і механізм колективізації, репресій, визвольних змагань 1917-1920 рр., часів Другої світової війни.

Відкрився доступ до архівів, бібліотек, наукового доробку західної української діаспори, що збагачує українську історичну науку, краєзнавство новими фактами і новими нестандартними поглядами на відомі події, історичні явища.

Всі ці обставини сприяли ширшому розмаху краєзнавчого руху доби незалежності.

4.1. Краєзнавчий рух на Правобережній Україні в контексті українського національного відродження: організаційно-структурне оформлення.

У своєму розвитку історичне краєзнавство доби незалежності пройшло кілька етапів:

Перший – 1990-1996 – етап організаційного оформлення, становлення краєзнавчих центрів, дослідження маловивчених, замовчуваних сторінок історії, подій, фактів, особистостей;

Другий – 1996-2001 – період дальшого організаційно-правового й методологічного посилення краєзнавчого руху,

поглиблення його інтеграції та взаємодії з академічною, галузевою та вузівською історичною наукою, збільшення обсягу краєзнавчих видань і публікацій;

Третій – з 2001 року – перехід до комплексного розвитку краєзнавчих досліджень, розв'язання глобальних довгострокових науково-краєзнавчих програм, створення масштабних історико-краєзнавчих праць.

У 90-х роках минулого століття краєзнавчий рух набув масового характеру і яскравого виявлення як у державних, так і громадських формах. Організаційною, об'єднуючою силою, координатором взаємодії всіх краєзнавчих формувань виступила Всеукраїнська спілка краєзнавців, створена 27 березня 1990 року. Саме цього дня за ініціативою науковців Інституту історії України Національної академії наук України та Українського фонду культури в приміщенні музею В.І. Леніна (нині – Народний дім) відбувся перший установчий з'їзд, який розглянув питання дальшого розвитку краєзнавчого руху в Україні, проголосив створення Всеукраїнської спілки краєзнавців – спадкоємиці репресованого на початку 30-х років ХХ століття Українського комітету краєзнавства.

У доповідях академіка НАН України П.Т. Тронька „Досвід і проблеми історичного краєзнавства в Україні”, члена-кореспондента НАН України А.П. Непокупного „Роль краєзнавства в дослідженні культури”, президента Географічного товариства О.М. Маринича „Географічне краєзнавство, наукові основи і напрями дослідження”, повідомленнях Д.Г. Янка, В.В. Женченка від Українського фонду культури, виступах Г.О. Гуртового з Волині, А. Л. Зінченка з Вінниці, І.Г. Пащука з Рівного, Р.Д. Ляха з Донбасу, М.Є. Іщенко з Канева, С.З. Заремби від Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та багатьох інших делегатів звучав аналіз стану краєзнавства, думки і пропозиції, що, по суті, формували концепцію, методологію краєзнавчого руху в Україні в момент її національного пробудження. Кожен, хто піднімав руку за положення статуту Спілки, оголошеного Ю.З. Данилюком, назву новоствореної організації, принципові засади її діяльності, керівні органи, брав на себе відповідальність за долю цієї важливої галузі духовного життя, її роль і місце в боротьбі за незалежність України. Цю відповідальність тоді розділив і автор цих рядків, один з більш як 300 делегатів з'їзду, представники інших областей Правобережної України.²

З'їзд проголосив відродження Спілки, затвердив статут, обрав керівні органи - правління та ревізійну комісію, президію правління. Очолив правління Петро Тимофійович Тронько, учений, організатор і координатор виконання ряду краєзнавчих проектів, що перманентно здійснювались в Україні впродовж 60 – 80-х років минулого століття, заступниками – Галина Сергіївна Косян, Анатолій Павлович Непокупний, Лерій Леонідович Макаренко, відповідальним секретарем – Юрій Зіновійович Данилюк, головою ревізкомісії – Євген

Михайлович Скляренко. Учасники з'їзду прийняли звернення „До всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує його минуле і вірить в його майбутнє”.

24 серпня 1990 року постановою Ради Міністрів УРСР статут був затверджений, 7 квітня 1993 року зареєстрований в новій редакції Міністерством юстиції України. Спілка отримала свідоцтво за номером 440.³

За період між I і II з'їздами Всеукраїнська спілка краєзнавців провела 5 пленумів, 26 засідань президії.⁴ Перший пленум було скликано 23 квітня 1991 року. Його учасники заслухали та обговорили доповідь голови правління П.Т. Тронька „Про чергові завдання Всеукраїнської спілки краєзнавців”, інформацію Н. Юнак „Про деякі зміни та доповнення до статуту Всеукраїнської спілки краєзнавців”. Пленум дообрав нових членів правління та президії, перевів Ю.З. Данилюка на громадську посаду заступника голови правління Спілки, утворив ряд громадських комісій при правлінні та затвердив голів: архівної – К.Новохацького, бібліотечної – А. Комську, видавничої – І. Ушегу, географічно-природничої – І. Мельничука, історичної – С. Кота, міжнародних зв'язків – Г. Косян, мовно-ономастичної – А. Непокупного, пам'яток історії і культури – В. Вечерського, пропагандистсько-інформаційної – Є. Парійського, музейної – С. Верговського, туристсько-краєзнавчої – І. Ганюкову, фольклорно-етнографічної – Г. Скрипник, дослідження некрополів – Л. Проценко, молодіжної – І. Винниченка. Було створено комісію по премії імені Дмитра Яворницького, яку очолив Федір Павлович Шевченко, член-кореспондент НАН України.⁵

23 жовтня 1993 року президія правління ВСК прийняла постанову про відзначення перших двадцяти шести активістів Спілки званням „Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців”. Серед них – відомі краєзнавці, вчені – представники Правобережної України І. Винокур (Кам'янець-Подільський), Г. Пуртовий (сmt Торчин, Волинь), Л. Макаренко (Київ), М. Костриця (Житомир), І. Пашук (Рівне), М. Пономаренко (Золотоноша, Черкащина), П. Соса (Черкаси), Ф. Шевченко (Київ) та інші.⁶ За період між з'їздами цього звання удостоїлись 74 краєзнавці, 37 із них – представники регіонів Правобережної України.⁷ Лауреатами премії ім. Дмитра Яворницького 1991-1996 років стали 10 колективів та 8 найактивніших діячів краєзнавчого руху, зокрема – Микола Куценко (посмертно), колишній заступник голови Запорізького облвиконкому, один з ініціаторів створення Національного заповідника „Хортиця”, викладачі Волинського державного університету імені Лесі Українки Геннадій Бондаренко, Богдан Заброварний, Іван Кічий, Олексій Михайлюк, Євген Франчук, директор Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника Михайло Сікорський та член-кореспондент НАН України Федір Шевченко.⁸

Ще 1970 року, вивчаючи хід підготовки і видання історії міст і сіл Української РСР, представники Москви, доктори історичних наук Д.О. Коваленко та М.М. Улащик у довідці пропонували: „Було б доцільно поставити питання про видання краєзнавчого журналу в масштабі всієї країни і відновлення ліквідованого в минулому товариства краєзнавців”.⁹ І ту, і другу пропозицію на початку 90-х років втілили українські краєзнавці. Журнал

„Краєзнавство” – відродився через 23 роки з часу внесення цієї пропозиції і 63 роки після закриття свого попередника. Вихід першого числа поблагословив перший Президент незалежної України Л.М. Кравчук. Засновниками виступили Всеукраїнська спілка краєзнавців та редакція журналу „Пам’ятки України”. Редакційну раду, до складу якої ввійшов 31 чоловік, очолив голова правління ВСК академік Тронько П.Т. Він же й презентував читачеві перше число журналу вступною статтею „Родовід українського краєзнавства”.¹⁰ Вихід давноочікуваного часопису викликав великий інтерес у науково-краєзнавчих колах. 17 листопада 1993 року в Державній історичній бібліотеці України відбулася презентація журналу, широко висвітлена засобами масової інформації.¹¹ Між першим і другим з’їздами ВКС побачили світ 7 чисел журналу у трьох випусках.

II з’їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців, що відбувся 25 грудня 1996 року в конференц-залі Інституту історії України Національної академії наук України констатував факт організаційного зміцнення Спілки. На з’їзд прибуло 120 делегатів від 20 обласних, більше 100 районних, міських організацій, що визнали і діяли на основі статуту ВСК.¹² Тому на форумі й були присутні голови 25 міськрайонних краєзнавчих осередків, у тому числі – з 11 районів Правобережної України.

Не дивлячись на велику матеріально-фінансову скруту, викликану кризою, що охопила економіку, науку, освіту, культуру, все ж краєзнавчий рух набув дальшого розвитку, сприяв вихованню у громадян України почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також – інших народів, пов’язаних з ним своєю долею, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи і культури, і цим впливав на розвиток державності України. Спілка ініціювала і разом з іншими зацікавленими організаціями втілювала ряд масштабних науково-краєзнавчих, пам’яткознавчих заходів. Зокрема – порушила питання створення літопису сіл, що в силу різних обставин зникли з карти України, з Селянською спілкою України, редакцією „Сільських вістей” розробила програму „Пам’ять втрачених сіл”. Разом з Лігою історичних міст та відділом регіональних проблем Інституту історії України закликала розпочати роботу по підготовці і виданню літопису історичних міст і сіл України, яких в Україні налічується більше 5 тисяч. Спілкою було порушено питання перевидання історії міст і сіл України в новій редакції. Вона виступила генератором кількох пам’яткоохоронних ідей. В результаті 9 грудня 1995 року з’явився Указ Президента „Про заходи щодо відтворення видатних пам’яток історії та культури”, 1996 року заснований Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам’яток історико-культурної спадщини імені Олеса Гончара. Разом із Спілкою письменників України ВСК звернулася до Верховної Ради, Кабінету Міністрів України з відозвою „Збережемо твою славу” про створення національного пантеону видатних діячів минулого, виробила відповідну програму. Не обминула увагою ювілейні дати – 500-річчя українського козацтва, 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького, піввікові ювілеї визволення України та Великої Перемоги, 60-річчя голодомору. У співдружності з НАНУ, СБУ,

товариством „Меморіал” започаткувала видання журналу „З архівів ВЧК – ГПУ – НКВД - КГБ”,¹³ формування програми випуску науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”. За цей час було проведено V, VI, VII Всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства в Кам'янці-Подільському (1991), Луцьку (1996), Черкасах (1995), серію науково-краєзнавчих загальноукраїнських та регіональних конференцій, видано під егідою Спілки 225 монографій, наукових збірників, інших окремих праць.¹⁴

III з'їзд помітно відрізнявся від попередніх і засвідчив поліпшення соціально-економічної обстановки: він зайняв три дні – 28-30 жовтня 2003 року, присутні 147 делегатів отримали пакет документів, черговий випуск журналу „Краєзнавство”,¹⁵ перший том довідника про українських краєзнавців,¹⁶ а також довідник про діяльність ВСК за період 1997-2003 рр.,¹⁷ після першого дня роботи, ввечері 29 жовтня, правління Спілки організувало для делегатів урочистий прийом.

Традиційно прозвучали вітання від Президента, Голови Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, міністерств освіти і науки, культури і мистецтв, Інституту історії України НАНУ, Українського фонду культури, Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, Товариства „Просвіта” ім. Т. Шевченка, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. У звітних доповідях правління та ревізійної комісії, оголошених П.Т. Троньком, головою правління, С.І. Котом, головою ревізкомісії, зроблено підсумки краєзнавчої діяльності спілчан найтривалішого міжз'їздівського періоду. Він характеризувався, як знаковий етап переходу в нове XXI століття, зміцнення української незалежності, поліпшення економічного і духовного життя. „Ми горді з того, - відмітив голова правління Спілки академік НАН України П.Т. Тронько, - що саме за нашої участі Україна стала вільною і незалежною”.¹⁸ І цим підкреслив не тільки дану долею можливість бути сучасниками історичного процесу, а й своєю специфічною працею на ниві наукового краєзнавства позитивно впливати на ці процеси. Адже за роки незалежності відбувся справжній ренесанс краєзнавчого руху, регіональних досліджень, в Україні проведено більше 400 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій. Каталог виставки краєзнавчих надбань у міжз'їздівський період зафіксував 472 окремих видання.¹⁹ Помітне просування відбулося по всіх напрямках краєзнавства, його забезпечували – організаційно і методично – правління обласних, міських та районних осередків Спілки. Високу оцінку з'їзду отримали Волинська обласна організація Спілки, яку очолював Г.В. Бондаренко, Хмельницька (голова В.І. Войтенко), Черкаська (В.М. Мельниченко), Рівненська (І.Г. Пащук), Житомирська (М.Ю. Костиця) та інші. З'їзд висвітвив і цілий ряд проблем, що вимагають вирішення. Зволікається визнання Спілки, як творчої організації, внесення відповідних змін до Закону про творчі спілки, утримання відповідного штату при правлінні ВСК, який здійснював би організаторську, методичну та видавничу діяльність. З перебоями випускається журнал „Краєзнавство”, він не визнаний ВАКом як фахове видання. Не завершено процес організаційного становлення навіть на рівні окремих областей, у тому числі - Вінницької.²⁰

Робота по створенню районних організацій та первинних осередків визначена постановою з'їзду першочерговою і невідкладною. Як і перехід до конкретного втілення в життя таких довгострокових проектів, як видання книг „Зводу пам'яток історії і культури”, „Реабілітовані історією”, нової редакції історії населених пунктів України.

Визнаними організаторами науково-краєзнавчого руху в Україні є, звичайно, голова ВСК академік НАН України П.Т. Тронько, перший заступник голови, член кореспондент НАНУ О.П. Реєнт, заступники голови Ю.З. Данилюк, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відповідальний секретар правління А.А. Ситник, Є.М. Скляренко, голова Київської обласної організації ВСК, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук, професор. Саме вони виявилися біля витоків відродженої Спілки, впродовж наступних років здійснювали організаційно-методичне й наукове забезпечення краєзнавчого руху в Україні, його координацію. Делегати III з'їзду ВСК надали їм можливість і надалі очолювати Всеукраїнську спілку краєзнавців.²¹

Важливими центрами краєзнавства за роки функціонування Всеукраїнської спілки краєзнавців стали її обласні організації.

Високу оцінку III з'їзду ВСК отримала діяльність Волинського обласного товариства краєзнавців, його голови Геннадія Васильовича Бондаренка, доцента Волинського державного університету, кандидата історичних наук, заслуженого працівника народної освіти України, лауреата премії ім. Д. Яворницького.²² Створена 17 листопада 1989 року, статут зареєстрований Волинським облвиконкомом 26 лютого 1990 року. На його основі розгорнули діяльність історична, топонімічна, музейно-краєзнавча, природнича, літературно-мистецька, фольклорно-етнографічна та організаційно-методична секції. 1995 року її легітимність підтвердило обласне управління юстиції.²³

Товариство опирається на районні краєзнавчі осередки, що активно діють у Любомлі (голова – директор краєзнавчого музею Олександр Остапюк), Ковелі (Іван Сидорук, директор народного музею Полісся), Нововолинську (Олександр Бабак, журналіст), Володимирі-Волинському (Володимир Стемпковський, директор історичного музею) та інші. Вони втілюють у життя започатковану правлінням ВСК програму відтворення історії зниклих сіл. Адже таких на Волині – понад 3 тис. Тільки в одному Маневицькому районі з карти зникли 286 сіл, хуторів, колоній.²⁴ Добре налагоджена співпраця з обласними краєзнавчими осередками Житомира, Рівного, Хмельницького, Кременця в питанні дослідження минулого Великої Волині, що вилилась у проведення більше 80 спільних конференцій з виданням збірників матеріалів.²⁵

Товариство координує краєзнавчу працю з Волинським державним університетом ім. Лесі Українки, обласним історичним товариством, Волинським історичним молодіжним товариством, обласним геральдичним товариством, Фондацією ім. В'ячеслава Липинського, музеями, архівами. Розгортається робота по написанню історії міст і сіл області, відродженню козацького руху, залученню молоді до участі в обласних та всеукраїнських краєзнавчих акціях, популяризації краєзнавства засобами масової інформації,

зокрема – журналів „Педагогічний пошук”, „Волинь”. Започаткована серія „Краєзнавча бібліотека Волині”. За період від II до III з'їзду ВСК в області видано більше 200 науково-краєзнавчих праць.²⁶

Визнаним центром краєзнавства на Правобережжі, та й в усій Україні, є Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, що взяло на себе роль правонаступника Товариства дослідників Волині почату ХХ ст. На 1 червня 2004 року воно налічувало 246 дійсних і 20 почесних членів, мало 18 районних і 4 міських осередки краєзнавства.²⁷ Спочатку Товариство діяло під егідою обласного відділення Українського фонду культури, 1993 року зареєстроване в складі ВСК. 30 серпня 2003 року товариство провело IV звітно-виборну конференцію, у роботі якої взяли участь 68 делегатів та запрошених активістів. Президентом Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині було обрано кандидата географічних наук, Почесного члена ВСК Миколу Юхимовича Кострицю, віце-президентом – Л.П. Грузьку, вченим секретарем – Р.Ю. Кондратюка.²⁸ За період 1997-2004 рр. товариство провело 17 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій, у збірниках яких вміщено понад 1500 статей. У звітній доповіді на III з'їзді підкреслювалася велика робота житомирського активу ВСК по відновленню забутих імен, їх увічненню. За звітний період встановлено пам'ятні знаки на могилі князя Ігоря (с. Немирівка Коростенського району), знак у смт Любар на честь 850-річчя Болохівської землі, меморіальні дошки краєзнавцям Липку С.А. (Любар), Богуну Г.Г. (с. Бистрик Бердичівського району)²⁹ та інші.

Підкреслюючи наступність, товариство відновило видання збірника наукових праць під назвою „Велика Волинь”, продовжило нумерацію „Трудов Общества исследователей Волыни”. Вже побачили світ 15-31 числа. Взагалі за 14 років діяльності активом товариства опубліковано більше 100 книг. Велику роль у цьому відіграє створене 1997 року видавництво „Волинь” під керівництвом заслуженого журналіста України Георгія Павловича Мокрицького, який окрім видавничої роботи, по суті, очолив такий напрям, як дослідження історії підприємств, установ Житомира, його історичної топографії, повернення топонімічним об'єктам обласного центру їх історичних назв.³⁰

Житомирське товариство підтримує міжнародні краєзнавчі зв'язки з вінніпезьким Інститутом дослідів Волині і Товариством Волинь у Канаді, Товариством волинських німців у Німеччині. Плідну співпрацю з цим Товариством, його головою Ніколаусом Арндтом має Валентин Володимирович Вітренко, голова Новоград-Волинської організації Житомирського краєзнавчого товариства, учасник і організатор багатьох конференцій, автор понад 50 науково-краєзнавчих праць.³¹ Він зробив кілька виїздів з учнями на стажування до німецького міста Візентайд, брав участь у науково-краєзнавчій конференції в м. Рюденгаузені, зробив доповідь про німецьку літературну творчість на Волині, яку досліджує.³² З участю товариства в Житомирі створено молодіжний історико-краєзнавчий центр.

У вересні 2000 року Товариство відзначило своє 100-річчя, провівши міжнародну науково-краєзнавчу конференцію „Житомирщина на зламі тисячоліть” та відкривши меморіальну дошку на будинку колишньої публічної бібліотеки, де 1900 року пройшло перше установче засідання Товариства дослідників Волині, створило фонд своїх документів у Державному архіві Житомирської області.

Еволюції зазнало Рівненське обласне краєзнавче товариство, засноване 31 березня 1989 року. 15 травня 1996 року воно конституювалося під егідою Спільки, об'єднавши 60 дійсних і 20 почесних членів, що входили до Рівненського міського (голова В.Й. Сидорук), Острозького (М.П. Манько), Радивилівського (В.І. Ящук), Млинівського (О.О. Гроцька), Дубенського (П.Г. Яковчук), Сарненського (Р.К. Тишкевич), Рокитнівського (Ж.М. Даниш) районних осередків краєзнавства. Обласну організацію очолила рада в складі Івана Григоровича Пащука, голови, Алли Миколаївни Українець, відповідального секретаря, та членів – Валерія Йосиповича Сидорука, Наталії Петрівни Тимошук, Миколи Петровича Камінського.³³ Разом з рівненським відділенням УФК товариство заснувало краєзнавчу премію „За відродження Волині”, організувало ряд фольклорно-етнографічних експедицій, фестивалів, конференцій.³⁴ Діють секції – історична (голова В.І. Цибульський), літературознавча (Я.О.Поліщук), етнографічна (А.М.Українець), топонімічна (Г.В.Бухал), природнича (М.П.Камінський), мистецтвознавча (Р.П.Мельник), геральдична (Ю.П.Тарлецький), чорнобильська (Р.К. Тишкевич).³⁵ 31 березня 1999 року рівненські літописці відзначили 10-річчя товариства, яке на той час налічувало 93 дійсних і 5 почесних членів. Звіт про роботу видали окремою брошурою.³⁶

Великий доробок має Острозьке науково-краєзнавче товариство „Спадщина”, створене за ініціативою першого голови, учителя і краєзнавця Петра Зотовича Андрухова (1924-1996) - консолідація краєзнавчого активу, вивчення джерел, організація з 1990 року щорічних науково-краєзнавчих конференцій „Острог на порозі 90-річчя”, яких відбулося десять, видання краєзнавчої літератури.³⁷ З 1993 року воно носить ім'я князів Острозьких. Краєзнавчу працю П.З. Андрухова підтримав і розвинув професор Ковальський Микола Павлович, проректор з наукової роботи Острозької академії, доктор історичних наук, професор, автор близько 250 наукових праць, у тому числі – „Етюдів з історії Острога”, що містять 14 нарисів, присвячених аналізу цінних історичних джерел з історії міста, видатним подіям та особистостям Острога.³⁸

Четверо членів острозької „Спадщини” є вихідцями з с. Межиріч. Тут 1998 року з ініціативи депутата районної ради, громадського активіста, книголюба й краєзнавця Феодосія Гнатовича Антонюка створена первинна організація ВСК з 15 чоловік. Серед них – сільський голова, секретар сільради, бібліотекар, методист відділу освіти, вчителі, працівники місцевого господарства. Вони стали організаторами і учасниками відзначення 600-річчя свого села, 900-річчя Острога, вивчають мікротопоніми, події і знаменитості, збирають матеріали для музею історії с. Межиріч.³⁹

На початок 2005 року Рівненське обласне краєзнавче товариство, яке очолює його фундатор Іван Григорович Пащук, Почесний член ВСК, член Спілки журналістів України,⁴⁰ об'єднує 246 членів, 9 громадських секцій, 16 міських і районних краєзнавчих організацій, понад 250 первинних осередків.⁴¹ З його участю видано понад 150 краєзнавчих праць, відкрито меморіальні дошки відомому краєзнавцю, Почесному членові ВСК Г.С. Дем'янчуку (1936-2001), фольклористу й музикознавцю Юрію Цехміструку (1895-1968), пам'ятник на могилі народного артиста України, музикознавця Богдана Депо (1944-1992).⁴²

2004-го минуло 40 років з часу заснування Хмельницького історико-краєзнавчого товариства, яке виникло в радянські часи, на самому початку роботи над історією міст і сіл, і стало свого роду паростком відродження й організаційного оформлення краєзнавчого руху не тільки в області, а й – в Україні. До жовтня 1991 року його очолював великий ентузіаст краєзнавства Степан Костянтинівич Гуменюк (1965-1991), учений, краєзнавець-дослідник, бібліограф.

25 квітня 1991 року товариство прийняло статут Всеукраїнської спілки краєзнавців, стало його обласним відділенням під головуванням Івана Тихоновича Буб'якова.⁴³ А вже наприкінці жовтня того року обласний історико-краєзнавчий актив прийняв учасників V всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства, що проходила в Кам'янці-Подільському під егідою Інституту історії України Академії наук України, Всеукраїнської спілки краєзнавців, Міністерства культури, Українського фонду культури, Кам'янець-Подільського державного педінституту, обласної організації ВСК. Змістовні доповіді виголосили голова правління ВСК академік П.Т. Тронько, заступник директора Інституту історії України С.В. Кульчицький, заступник міністра культури В.Б. Врублевська, завідувач відділом Інституту історії України В.О. Горбик, відбулися засідання 15 секцій, круглого столу. Матеріали виступів вміщено в об'ємному томі доповідей, повідомлень, тез конференції.⁴⁴

На другій звітно-виборній конференції обласної організації ВСК 12 грудня 1996 року головою правління обраний Володимир Іванович Войтенко, начальник обласного управління освіти. З того часу організація посилила як кількісні, так і якісні показники, має 20 районних і 6 міських краєзнавчих організацій, первинні осередки в майже 400 населених пунктах, близько 6800 членів.⁴⁵ Показовою з цієї точки зору є робота Дунаєвецької, Теофіпольської, Старосинявської, Кам'янець-Подільської краєзнавчих організацій Спілки, які очолюють В.С. Прокопчук, І.А. Стасюк, І.Д. Козельський, І.С. Винокур. Скажімо, дунаєвецька районна організація краєзнавців має 52 первинних осередки в більшості населених пунктів, об'єднує разом із старшокласниками 844 члени. Виникла 23 квітня 1992 року другим після канівського районним осередком Спілки на установчій конференції, в якій брали участь член правління ВСК, член-кореспондент НАН України доктор історичних наук, професор Ф.П. Шевченко, голова правління ВСК П.Т. Тронько. Петро Тимофійович виголосив настановчу промову, вручив першим 55 краєзнавцям Дунаєвеччини членські квитки єдиного зразка. З того часу в районі проведено 5 науково-краєзнавчих конференцій, започатковано видання наукових збірників

„Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій”, видано 25 книг з різних аспектів краєзнавства.⁴⁶ 1999 року районна організація ВСК встановила премію імені Ф.П. Шевченка, члена-кореспондента НАН України, вихідця з Дунаївців, якою відзначено 12 дійсних і почесних членів.⁴⁷

Плідно працює Теофіпольська районна організація Спілки, яку очолює Почесний член ВСК Іван Архипович Стасюк. Доробок краєзнавців складає близько 50 книг, серед яких – „Теофіпольщина: сторінки історії сіл району”, яка є одним з перших варіантів історії міст і сіл у новій редакції.⁴⁸

За період між II і III з'їздами ВСК на Хмельниччині відбулося 5 міжнародних, 12 всеукраїнських та регіональних конференцій, симпозіумів, круглих столів, видано понад 120 монографій, книг, збірників документів, брошур. Науково-краєзнавчий актив працює над втіленням довгострокових регіональних наукових програм „Книга пам'яті” і „Книга скорботи”, підготовкою книг „Реабілітовані історією”, створенням „Зводу пам'яток історії та культури області”, перевидання багатотомної історії міст і сіл Хмельниччини.

Започаткованою 1993 року премією обласної державної адміністрації, яка носить ім'я патріарха подільського краєзнавства Євтимія Йосиповича Сіцинського щороку, напередодні Дня незалежності, відзначаються активісти обласної краєзнавчої організації. Лауреатами стали Степан Костянтинівич Гуменюк, перший голова обласної організації Спілки (помертньо), Петро Тимофійович Тронько, академік НАН України, почесний член обласної організації, Іон Срулевич Винокур, академік АНВШ, фундатор повоєнного краєзнавства на Хмельниччині, Лев Васильович Баженов, професор, доктор історичних наук, Віктор Степанович Прокопчук, голова Дунаєвської районної організації ВСК, кандидат історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету, Іван Архипович Стасюк, почесний професор КПДУ, Євген Данилович Назаренко, член президії обласної організації ВСК, Валерій Степанович Степанков, професор Кам'янець-Подільського держуніверситету, відомі краєзнавці Сергій Миколайович Єсюнін, Вадим Петрович Шептицький, авторський колектив монографії „Становлення медичних наук на Поділлі”.⁴⁹

Дальшого організаційного зміцнення набула Черкаська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку очолює доцент Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, кандидат історичних наук, Почесний член ВСК Василь Миколайович Мельниченко.⁵⁰ Вона має найбільш розгалужену сітку міських і районних організацій, первинних осередків, якою охоплено близько 1000 дослідників.

1999 року створена Лисянська районна організація Спілки „Витоки” (голова Володимир Щербатюк). За короткий час лисянці стали організаторами трьох науково-практичних конференцій, видали 12 наукових праць, ініціювали встановлення в Лисянці пам'ятного знаку на честь надання місту 1622 року магдебурзького права, випуск журналу „Добрідень”, відкриття в райгазеті краєзнавчої сторінки „Витоки”, заснували премію імені свого земляка доктора історичних наук, професора І.Г. Шульги.⁵¹ Монастирищенська районна організація має 8 первинних осередків – 70 активістів, які з головою Іваном

Волошенком розгорнули плідну роботу по дослідженню краю. Маньківська районна організація випускає газету „Маньківський літопис”, голова П. Качалаба склав словник походження півтори тисячі найбільш уживаних прізвищ мешканців району, підготував нарис з історії заснування сіл району.⁵² Краєзнавець А.А. Колпаков написав „Історію Маньківського району”.

2002 року обласна організація Спілки відновила випуск науково-популярного видання „Краєзнавство Черкащини”, ініціювала заснування обласної літературно-краєзнавчої премії імені М. Максимовича, за період між II і III з'їздами ВСК видала 64 праці історико-краєзнавчої тематики.⁵³ Делегація черкащан взяла активну участь у роботі III з'їзду Спілки, а голова обласної організації ВСК В.М. Мельниченко та керівник лисянського районного краєзнавчого осередку „Витоки” В.М. Щербатюк виступили, поділилися досвідом, внесли ряд пропозицій.

В обласну організацію Спілки об'єдналися краєзнавчі осередки Київщини. Правління очолив відомий український історик, доктор історичних наук, професор Євген Михайлович Складенко.

Цікавий досвід написання і видання історії населених пунктів району має броварський краєзнавчий актив. Зусиллями Івана Доцина та Володимира Мельника за підтримки райдержадміністрації 2002 року був започаткований творчо-видавничий проект „Броварщина – наш рідний край”. А вже 20 вересня 2003 року, до 80-річчя утворення району, побачив світ тритомник „Броварська минувшина”.⁵⁴ Плідні результати отримано Германівським первинним краєзнавчим осередком, у центрі якого – сільський голова Анатолій Миколайович Шафаренко. Під його керівництвом у селі створено 3 музеї, картинна галерея, пам'ятні події і особистості увічнені 30 пам'ятниками і пам'ятними знаками, видано 11 краєзнавчих книг.⁵⁵ Сам А.М. Шафаренко став автором книги про Германівку.⁵⁶

Різноманітна науково-дослідницька, пам'яткознавча і музейна краєзнавча робота здійснюється вузами, школами, архівами, музеями та іншими краєзнавчими організаціями й установами Вінниччини. На жаль, - і це відзначено в звітній доповіді правління III з'їздові ВСК - вінницька краєзнавча громада „не оформлена, як складова Спілки”.⁵⁷

Не залишались осторонь масового краєзнавчого руху науково-дослідні установи Національної академії наук України. Приклад показує Інститут історії України. Його участь у краєзнавчому пошуку досить різностороння. Інститут виступив співорганізатором з'їзду ВСК. І тепер демонструє активну участь в її житті. Показовим є і той факт, що із 40 делегатів-киян останнього третього з'їзду ВСК 20 – п'ятдесят відсотків – працівники Інституту. Засідання вели академік Тронько П.Т., член-кореспондент НАНУ, заступник голови ВСК Реєнт О.П. Доповідь ревізкомісії оголосив Сергій Іванович Кот, старший науковий співробітник відділу історико-краєзнавчих досліджень, від мандатної комісії виступив Роман Юрійович Подкур, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України цього Інституту. Серед 104 членів новообраного правління – Інститут представлений 17 науковцями. Правління і президію знову очолив академік Тронько П.Т., завідуючий відділом

регіональних проблем історії України, його заступниками обрані О.П. Реєнт, Ю.З. Данилюк, вченим секретарем – Р.В. Маньківська, головою ревізкомісії – О.Г. Бажан, членами президії – О.С. Рубльов, Г.Я. Рудий, Є.М. Складенко, членами ревізкомісії – Г.А. Вербиленко, Р.П. Семко, Л.В. Шевченко, теж працівники Інституту історії України НАНУ.⁵⁸ Інститут здійснює науково-методичне забезпечення краєзнавчих досліджень в Україні, і в першу чергу – його відділи регіональних проблем історії України та історико-краєзнавчих досліджень.

Останній – більш давній за часом своєї праці, розвинув і продовжив надбання попередників, що займалися історією міст і сіл України. Його колектив розробляє питання історії і теорії історичного краєзнавства пам'ятокознавства, готує „Звід пам'яток історії та культури України”. Відділ з 1983 року очолює відомий учений, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України В'ячеслав Олександрович Горбик, дослідник загальної історії, історії України ХХ ст., проблем історичного краєзнавства, автор більше 100 фундаментальних праць.⁵⁹ З участю колективу відділу побачили світ такі колективні монографії, як „Історичне краєзнавство в Українській РСР”, „Історичне краєзнавство в СРСР: питання теорії і практики”, перші томи „Зводу пам'яток історії та культури України” тощо.

Провідну роль у розробці питань теорії і практики історичного краєзнавства належить створеному 1993 року відділу регіональних проблем історії України. Його поява пов'язана з рішенням Президії Верховної Ради від 6 квітня 1992 року та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року про підготовку багатотомної науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”. Однак відділ зразу ж розширив діапазон діяльності і став своєрідним центром Інституту історії України по координації історико-краєзнавчих досліджень в Україні. Очолює колектив визнаний теоретик і практик історико-краєзнавчих досліджень, доктор історичних наук, професор, академік НАНУ Петро Тимофійович Тронько. У його доробку – 26 томів історії міст і сіл України українською і перевидання 14 томів російською мовами, розгортання діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, яке очолював майже 22 роки, відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, біля керма якої стоїть ось уже 15 років, більше 500 науково-краєзнавчих праць.⁶⁰ Зусиллями відділу і його керівника проведено міжнародну, дві всесоюзних, біля 20 всеукраїнських конференцій, видаються журнали „Краєзнавство”, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, наукові збірники „Історія України: маловідомі імена, події, факти”, монографії.⁶¹

Чималий вклад в історико-краєзнавчий пошук на місцях вносять інші відділи Інституту. У час демонополізації наукової істини, деідеологізації історичної науки з'явилася можливість не тільки поглибити дослідження, переосмислити минуле, а й реконструювати замовчувані сторінки історії, висвітлити їх з позицій сучасної української історіографії. Велика робота з участю учених з регіонів проводиться навколо козацької доби, ролі і місця козацтва і його провідників в українському державотворенні. Очолює цей науковий напрям директор Інституту академік НАН України Валерій

Андрійович Смолій. За його ініціативою на базі Черкаського державного університету започатковано всеукраїнські історичні читання „Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”, випуск ряду наукових збірників та монографій. Активну участь у цій праці бере завідувач кафедрою всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, доктор історичних наук, професор Степанков Валерій Степанович. У числі лауреатів Державної премії України в галузі науки і техніки 2001 року за цикл праць „Україна крізь віки” у числі провідних науковців України є і він - подолянин, історик-краєзнавець.⁶² Підтримує регіональні дослідження, публікує праці учених, краєзнавців на сторінках наукового збірника „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” відділ історії XIX – початку XX ст. У сьомому випуску, наприклад, серед 23 авторів є 18 представників Правобережної України.⁶³ Працівники Інституту розробляють краєзнавчі проблеми концептуального, методологічного характеру. Академік Тронько П.Т. у ряді праць узагальнив досвід розвитку історичного краєзнавства з часів літописання, обґрунтував основні принципи організаційної і наукової праці, перспективні напрями науково-краєзнавчих досліджень. Проблеми історії та методології краєзнавства займають значне місце в публікаціях О.П. Реєнта, заступника директора Інституту історії України, провідних наукових співробітників Є.М. Скляренка, Ю.З. Данилюка, Я.В. Верменич.

Виявом активної співпраці з місцевими науковцями, краєзнавцями, інтеграції академічної, галузевої науки з регіональною є створення різноманітних відділень, центрів галузевих інститутів Національної академії наук України в регіонах.

Буковинський центр археологічних досліджень, який очолює доцент С.В. Пивоваров, видає збірник „Археологічні студії”, посприяв виходу більше 20 монографій, 10 підручників, посібників.⁶⁴

Надійною опорою Всеукраїнської спілки краєзнавців на Поділлі став Центр дослідження історії Поділля, заснований 1 червня 1995 року на базі Кам'янець-Подільського державного педінституту. Очолює роботу вчена рада та президія, голова – доктор історичних наук, професор Баженов Лев Васильович.⁶⁵ Центр об'єднав краєзнавчу працю 10 почесних і 82 дійсних членів, налаштував відносини із спорідненими структурами, став організатором і співорганізатором 20 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, з його участю видано 40 монографій, книг, посібників, понад 200 наукових і науково-популярних статей.⁶⁶ Серед них помітно відрізняються праці Л.В. Баженова, С.Е. Баженової, І.С. Винокура, О.М. Завальнюка, М.Г. Кукурудзяка, В.С. Лозового, В.А. Несторенка, М.Б. Петрова, В.С. Прокопчука, І.В. Рибак, І.В. Сесака, Ю.В. Телячого, А.Г. Філінюка, О.Т. Щура та інших. За цей час з Центром співпрацювали з проблем поділезнавства 5 докторів, 12 аспірантів, ряд магістрантів, дипломників. У Центрі створено бібліотеку краєзнавчих книг, картотеку „Бібліографія історії Поділля і Волині”.

17 лютого 1995 року в Черкаському державному педагогічному інституті за участю В.А. Смолія відбулася презентація Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я Інституту історії України НАН України.

Проголосивши в числі основних напрямів праці історико-регіональний пошук, Центр наполегливо стимулює краєзнавче дослідництво, об'єднує широкий науково-краєзнавчий актив, організовує конференції, видання науково-краєзнавчої літератури.⁶⁷

Слід зазначити зростання професійного рівня краєзнавчих досліджень, яскравим доказом чого є захист в Україні протягом десяти років більше 300 докторських та кандидатських дисертацій на краєзнавчу тематику. Зокрема, Львом Васильовичем Баженовим докторської дисертації „Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст.” в Інституті історії України, по краєзнавчій тематиці написані і захищені докторські дисертації В. Обозним (Київ), С. Гаврилюк (Луцьк), кандидатські С. Гальчаком (Вінниця), К. Завальнюком, О. Кошелюком, М. Каньосою (Кам'янець-Подільський), О. Прищепю (Рівне), І.І. Ярмо шиком (Житомир).

З метою консолідації науково-краєзнавчих сил і стимулювання історико-регіонального дослідництва Інститут історії України НАН України виступив організатором нового науково-громадського формування – Української академії історичних наук, діяльність якої бере відлік з 1999 року. Її очолили авторитетні вчені – президент В.А. Смолій, віце-президенти П.Т. Тронько, П.П. Панченко, В.М. Литвин, О.П. Реєнт, І.К. Рибалко.⁶⁸ Обрані дійсні члени і члени-кореспонденти, які розбудовуючи українську історичну науку, надають великої уваги регіональним дослідженням.

Важливе місце в історико-краєзнавчому вивченні регіонів Правобережної України належить вузам III-IV рівнів акредитації, і в першу чергу – закладам суспільно-гуманітарного профілю. І це – зрозуміло: у них концентрується найбільш кваліфікований прошарок дослідників, готуються кадри спеціалістів – майбутніх краєзнавців, наукова робота є складовою діяльності викладацького колективу. Скажімо, у Кам'янець-Подільському державному університеті на 1 січня 2005 року працювало 499 науково-педагогічних працівників, у тому числі – 53 доктори наук, професори, 251 кандидат наук, доцент, тобто у викладацькому складі університету більше 60 відсотків осіб мали наукові ступені і вчені звання. З 1992 року в КПДУ діє аспірантура. 2005 року в ній навчалося 75 осіб, 50 аспірантів – в інших вузах і наукових установах, всього – 125 чоловік.⁶⁹ Це – великий науковий потенціал, який по праву відіграє авангардну роль у науково-дослідній роботі на Хмельниччині. 2004 року колектив університету розробляв 46 комплексних тем, у тому числі – 2 держбюджетних, 4 господарсько-договірних, 2 - за підтримкою міжнародних грантів, 408 – індивідуальних. Протягом року опубліковано 2025 наукових і науково-методичних праць – понад 2558 друкованих аркушів, серед них – 22 монографії, підручники, 61 навчальний посібник, 27 наукових збірників.⁷⁰

Провідна роль належить історичним факультетам. 2000 року істфак Київського національного університету мав 1061 студента, 113 аспірантів і 10 докторантів. Науково-викладацьку роботу вели 92 викладачі, у тому числі – 33 доктори, професори, 55 кандидатів наук, доцентів. Центрами навчально-виховної і науково-дослідницької роботи є кафедри, які в умовах національно-

культурного відродження, розбудови незалежної держави спрямували зусилля на підготовку висококваліфікованого фахівця, громадянина-патріота.⁷¹ На історичних факультетах, як правило, вивчається історія регіонів, з допомогою спецкурсів поглиблюються знання з окремих проблем, здійснюється підготовка студентів до науково-краєзнавчої праці. На відродженому історичному факультеті Житомирського державного педагогічного університету, курс археології Волині читає професор Винокур І.С., організатор археологічних досліджень краю ще в 50-і роки минулого століття. На історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного університету студенти опановують курси історії Поділля, музеєзнавства, археології, історії подільського краєзнавства, шкільного краєзнавства, методики викладання історії. На істфаці Київського національного університету тільки силами кафедри давньої та новітньої історії України розроблено і читаються більше двох десятків спецкурсів. Поглиблену підготовку дають кафедра археології, музеєзнавства та етнології й краєзнавства, створена 1995 року. Введена спеціалізація „Краєзнавство”, читається нормативний курс „Краєзнавство”.⁷² Випускники таким чином отримують широку загальноісторичну підготовку з краєзнавчим ухилом. Готує студентів до шкільної краєзнавчої роботи історичний факультет Волинського державного університету за рахунок курсів археології, історії України, Волині, історичного краєзнавства, етнографії, методики викладання історії тощо.⁷³ Науково-краєзнавча робота викладачів і студентів вузів структурована, організаційно оформлена. Функціонують осередки Всеукраїнської спілки краєзнавців, гуртки, проблемні групи, студентські наукові товариства, діяльність яких координується Радою з науково-дослідної роботи університету та Радою СНТ. Зростає доля курсових, дипломних, магістерських робіт на краєзнавчу тематику. З метою обговорення невідкладних проблем навчальної, науково-методичної та організаційної роботи проведено дві наради-семінари деканів істфаків – 2001 року в Донецькому національному університеті і 2004-го – у Кам'янець-Подільському державному університеті. В результаті вироблений пакет пропозицій щодо вдосконалення підготовки істориків, дослідників.

Науково-дослідна робота ведеться в різноманітних вузівських центрах, лабораторіях, музеях. Високим рівнем науковості відзначається робота Центрів дослідження історії Середнього Подніпров'я при Черкаському державному університеті та Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. Центр дослідження історії Поділля підтримує наукові зв'язки з науковими і краєзнавчими формуваннями регіону, справляє помітний науково-методичний вплив на розвиток краєзнавства на Хмельниччині. 1999 року відкрив свою філію в Теофіполі, де плідно працює невеликий колектив редакційно-видавничого відділу на чолі з Іваном Архиповичем Стасюком. Професор Баженов Л.В. виступає водночас керівником наукової школи, яка успішно розробляє тему „Історичне краєзнавство Правобережної України”. До неї відносяться кандидати історичних наук Баженова С.Е., Кошель О.М., Лозовий В.С., Несторенко В.А., Осіп'ян Л.О., Прокопчук В.С., дослідники різних проблем регіональної історії – здобувачі наукового ступеню Н. Михайлик, Е. Зварчук, А. Трембіцький та інші.

У Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського помітним осередком краєзнавчих студій є створений 1993 року Народознавчий центр. Він функціонує як громадська структура і об'єднує не тільки групу ентузіастів-викладачів і студентів, педагогів міста, а й 2 спеціалізованих кабінети, науково-дослідну та навчально-методичну лабораторії, виставкову галерею. Провідна тема Центру – традиційно-побутова культура, що вивчається шляхом організації експедицій, анкетування, збору спогадів, матеріалів, організації виставок, конкурсів, підготовки наукових робіт, методичних порад, рекомендацій, сценаріїв, планів-конспектів уроків.⁷⁴ Історичний факультет виступає організатором Вінницьких обласних історико-краєзнавчих конференцій, з 1999 року видає історичну серію „Наукових записок ВДПУ”.

У вересні 1991 року в Кам'янець-Подільському державному педінституті була започаткована діяльність кабінету народознавства, який 1996 року оформився в навчально-наукову лабораторію етнології. Її програмна тема – „Народна культура Поділля в контексті національного відродження України”. У приміщенні лабораторії обладнано, по суті, музей народознавства, предмети якого відображують минуле, релігійні вірування, організацію подільського побуту, традиції, обряди, звичаї. Щорічні пошукові експедиції дали можливість обстежити більше 100 сіл Хмельницької і Тернопільської областей, зібрати багатий матеріал, який використовується при підготовці студентських наукових робіт, курсових, дипломних, дисертаційних досліджень. Очолює лабораторію знавець історії і культури Поділля Танасій Іванович Колотило, кандидат філологічних наук, доцент університету.⁷⁵ З 1 вересня 2004 року в університеті діє ще один осередок дослідництва – Центр огієнкознавства, яким відає Євгена Іванівна Сохацька, кандидат філологічних наук, доцент, голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка. У ньому сконцентровано близько 500 примірників праць І.І. Огієнка та книг, пов'язаних з аналізом його наукової та державницької діяльності, надається допомога студентам, магістрантам у доборі літератури для наукових робіт, ведеться підготовка наукових збірників „Іван Огієнко і сучасна освіта та наука”. Встановлено наукові контакти з діаспорою, багатьма науковими та навчальними закладами України, підготовлена серія науково-методичних матеріалів на допомогу тим, хто цікавиться спадщиною видатного вченого.

Рівненський державний гуманітарний університет має Центр полієтнології (керівник – член ВСК Алла Сівець). Спільними зусиллями Центру, Рівненського обласного краєзнавчого музею щорічно проводяться фольклорно-етнографічні експедиції в поліські райони, що постраждали від чорнобильської катастрофи. Матеріали досліджень друкуються в науковому збірнику „Етнокультура Волинського Полісся і чорнобильська трагедія”.⁷⁶ Університет разом з обласною організацією ВСК видає з 1995 року науково-краєзнавчий альманах „Волинські дзвони”.

Після відкриття 1994 року історичного факультету Черкаського державного університету активізувалося історико-краєзнавче дослідження Черкащини, підтримане Інститутом історії України НАН України і відкриттям

Центру дослідження історії Середнього Подніпров'я, і проведенням читань з козацької тематики. Виконаний ряд дисертаційних досліджень – А.Ю. Чабан 1996 року захистив докторську дисертацію „Середнє Подніпров'я в історії України з найдавніших часів до середини XVII ст.”, М.В. Поставнича 2002 року – кандидатську роботу „Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50-х – 90-х роках XX ст.”.⁷⁷

Взагалі, намітилася тенденція виокремлення краєзнавства в специфічну наукову галузь. Свідченням того є захист в Україні за роки незалежності більше 300 кандидатських і докторських дисертацій. Краєзнавча тематика стала окремим напрямом роботи аспірантів, здобувачів столичних вузів. Зокрема, на кафедрі теорії і історії педагогіки Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова під керівництвом завідувачки доктора педагогічних наук, професора Людмили Вовк Василем Обозним виконана докторська дисертація „Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя”.⁷⁸

Науково-краєзнавчу роботу розгорнув нещодавно створений на базі педагогічного коледжу Хмельницький гуманітарно-педагогічний інститут. В інституті з 2001 року діє, як самостійний структурний підрозділ, Подільське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, яким завідує кандидат філологічних наук С.В. Маховська-Козяр. Вивчення етнічної культури Поділля ведеться за такими напрямками: національно-утверджуюча роль української етнокультури на Правобережжі; народна культура Поділля в контексті національного відродження України; духовно-релігійне життя, міжконфесійні і міжнаціональні історико-демографічні процеси; фольклор Поділля та його особливості; народне мистецтво, ремесла та промисли подолян; сучасний стан мистецтва і культури на Поділлі та інші. З цією метою в співпраці з іншими структурами організовуються фольклорно-етнографічні експедиції, конкурси, виставки, лекції-концерти, семінари, науково-краєзнавчі конференції.⁷⁹ Результати досліджень апробуються, публікуються. За 10 років діяльності відділення опубліковано понад 70 праць, у тому числі – його науковими співробітниками П.Я. Слободянюком, С.В. Козяр, К.П. Слободянюк.⁸⁰ На базі Подільського відділення ІМФЕ підготовлена і 2004 року захищена С.В. Маховською кандидатська дисертація „Весільні пісні Поділля: функціонування, поетика, символіка”, готується кандидатська дисертація К.П. Слободянюк.

Викладач інституту В.М. Ілінський очолює обласне відділення Українського геральдичного товариства, вивчає геральдику краю як складову його історії, актуальний напрям краєзнавчої роботи. Краєзнавчий пошук здійснюють кандидати історичних наук ректор інституту В.Є. Берека та завідувач магістратурою Ю.В. Телячий. На рахунку Юрія Васильовича 12 окремих видань, у тому числі – про рідне село Лисець,⁸¹ лисецьку православну церкву,⁸² у співавторстві з М.М. Дарманським та Л.Ф. Шумлянською – нарис історії вузу,⁸³ бібліографічне дослідження про М. Борзаківську,⁸⁴ у співпраці з професором Завальнюком О.М. – монографій про українське шкільництво часів УНР⁸⁵ та інші. 1 вересня 2001 року Хмельницький гуманітарно-педагогічний інститут став місцем проведення представницької наукової конференції

„Спадщина Т.Г. Шевченка в контексті гуманізації освіти”. Науковий збірник за матеріалами конференції вмістив 42 статті про перебування Тараса Григоровича на Поділлі, вплив його творчості на історико-краєзнавчі дослідження, літературну творчість подолян, зробив помітний вклад у подільську шевченкіану.⁸⁶

Розуміючи роль краєзнавства у формуванні громадянина-патріота, історико-регіональне дослідництво ведуть і вузи технічного профілю. 1992 року кафедра історії, соціології і політології Кам'янець-Подільського сільгоспінституту (нині – Подільський національний аграрний університет) затвердила програму активізації історико-краєзнавчої роботи у вузі.⁸⁷ У розвиток краєзнавчих традицій (саме викладачі К-ПДСГІ виступили ініціаторами створення 1963 року Кам'янець-Подільського відділу Українського географічного товариства і брали активну участь у написанні нарисів історії ряду міст, сіл, районів, що ввійшли до тому „Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”(1971), тут 1967 року був створений музей інституту, 1970 року доцентом А.В. Ткачуком введена практика написання студентами рефератів на краєзнавчі теми, організовуються студентські екскурсії по історичних місцях Кам'янця-Подільського, краєзнавчі заняття в університетському музеї, підготовка рефератів, контрольних робіт, семінарських занять. У відповідності з новими дослідженнями зусиллями кафедри, доцентів Алещенка М.І., Каденюка О.С, Романюка В.Г. проведено реекспозицію музею, підготовлений ряд наукових розвідок з історії вузу, видано кілька праць про минуле і сьогодення університету.⁸⁸ Робляться спроби деякої координації науково-краєзнавчого пошуку між вузами та краєзнавчими організаціями Правобережної України. Зокрема, - у дослідженні Болохівської землі, історії Великої Волині, Поділля і Південно-Східної Волині, ролі і місця Острога в історії України.

З метою консолідації зусиль навколо вивчення минулого Великої Волині 1991 року в Рівному була проведена перша науково-краєзнавча конференція „Велика Волинь: минуле і сучасне”, створена регіональна координаційна рада.⁸⁹

У плані історико-регіонального дослідництва вузи прагнуть міжнародних зв'язків, інтеграції із закордонними науковими центрами. Волинський державний університет плідно співпрацює з австралійським товариством „Волинь”, яке доклало чимало зусиль до реорганізації Луцького педінституту в університет, у час найвищого загострення в Україні економічної кризи надавало матеріально-фінансову підтримку вузу. Плідні зв'язки з канадськими волинянами, особливо – товариством „Волинь” та Інститутом дослідів Волині, збагатили ВДУ цінними закордонними виданнями, привели до відкриття відділення ІДВ, яке поступово перебирає і продовжує його традиції.

Кам'янець-Подільський державний університет для підтримки науково-дослідної роботи залучає міжнародні гранти, які за останні 3 роки склали понад 100 тис. грн.,⁹⁰ має сталі зв'язки з навчальними та науковими установами Республіки Польща, археологами Люблінського і Краківського університетів. 8 жовтня 2004 року спільно з науковцями міста Сянок в університеті, де здійснюється підготовка спеціалістів з польської філології, відбулося відкриття

Кабінету полоністики, якому польська сторона передала понад 3 тис. книг.⁹¹ Відомий історик, професор Степанков В.С. проходив закордонне стажування в Республіці Польща. Загалом – університет має офіційно заключні міжнародні угоди більш як з 50 закордонними організаціями.⁹² 1999 року відбулася міжнародна наукова конференція „Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки”, у якій взяли участь польські науковці і краєзнавці.

Ці відносини вузи Правобережної України поширили і на США. За роки незалежності відбулося два міжнародних конгреси українських істориків – 2000 року – у Чернівцях, 2003-го – у Кам'янці-Подільському. Третина з понад 500 доповідей була присвячена проблемам регіональної історії, 60 матеріалів – історії Поділля. У конгресі взяли участь історики з 10 зарубіжних країн.⁹³

Особливою активністю в пошуку наукових зв'язків з істориками України відзначається президент Українського історичного товариства професор Любомир Винар. Саме за його ініціативи та безпосередньої участі відбулися обидва конгреси, виданий ряд спільних наукових збірників, з'явилося понад 20 осередків УІТ у Києві, Кам'янці-Подільському, Острозі, Рівному та інших містах.⁹⁴ Осередок Українського історичного товариства під началом відомого історика, професора, ректора Олександра Михайловича Завальнюка вже кілька років діє в Кам'янець-Подільському державному університеті. Професор Степанков В.С., підготував до видання збірку праць Л. Винара під загальною назвою „Козацька Україна” (2003) обсягом 54,8 др. арк., входить до редколегії органу УІТ – „Українського історика”. Результатом співпраці КПДУ та УІТ стало проведення в Кам'янці-Подільському II Міжнародного конгресу українських істориків.

15 жовтня 1999 року відбулися установчі збори осередку Українського історичного товариства імені М. Грушевського у Волинському державному університеті. Головою осередку обрана Світлана Гаврилук, ученим секретарем – Леся Шваб. 21 грудня того року з участю осередку відбувся круглий стіл, присвячений відомому історичному діячowi України О.П. Оглоблину, фундатору УІТ. Його члени побували в Острозькій академії, де голова острозького відділення УІТ професор М.П. Ковальський поділився досвідом співпраці з істориками діаспори. Луцькі дослідники-краєзнавці взяли активну участь у Чернівецькому та Кам'янець-Подільському міжнародних конгресах українських істориків.⁹⁵

На наш погляд активізація взаємодії українських осередків УІТ потребує погоджених дій, а отже – створення координаційної ради, планування і здійснення спільних заходів, видання спільних наукових збірників. І, взагалі, вузівська краєзнавча робота має чимало резервів. На історичних факультетах варто повсюдно відкрити загальновузівські кафедри з історичного краєзнавства, виробити програму і підручник з „Краєзнавства”, ввести обов'язкову педагогічну історико-краєзнавчу практику, відкрити, як це зроблено в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, спеціалізацію краєзнавець-музейник, краєзнавець-етнограф чи фольклорист тощо.

Активним суб'єктом краєзнавчого руху на початку 90-х років стала школа. Специфіка шкільного краєзнавства полягає в тому, що серед усіх функцій, притаманних краєзнавству, переважають навчально-освітня й

патріотично-виховна. Їх реалізація досягається введенням у програму історії України 5-11 класів уроків про рідний край, його минуле й сьогодення, проведенням гурткових занять у дошкільних загальноосвітніх, й позашкільних закладах. Однак програми дошкільного виховання, початкової школи не передбачають ні уроків, ні групових чи гурткових занять з питань краєзнавства. Компенсується це за рахунок творчості самих вихователів, учителів, керівників гуртків. Відділ освіти Дунаєвецької райдержадміністрації Хмельницької області, райметодкабінет, наприклад, підготували програму краєзнавчих занять з дошкільниками випускної старшої групи “Край, в якому ми живемо”, яка після детальної експертизи була схвалена обласним управлінням освіти і науки та інститутом післядипломної педагогічної освіти, поширена на дошкільні установи всіх міст і районів Хмельниччини. Програма передбачає упорядкування й поглиблення тієї краєзнавчої інформації, яку діти фрагментарно отримували як удома, так і в дошкільному закладі. За формою – це завершення роботи над складанням родоводу, його презентація на спільному з батьками заході, заняття, де діти в доступній формі отримують знання про найбільш важливі події в історії свого села, міста, походження його назви. Це – екскурсії до природних та історико-культурних об’єктів, зустрічі з ветеранами війни та праці, знатними людьми населеного пункту і т. п. Учні I-IV класів у Хмельницькій області послуговуються програмою “Рідний край” (автори Прокопчук В.С., Заторжинська В.М.), яка в різних формах гурткової роботи систематизує краєзнавчі знання, формує деякі навички краєзнавчої пошукової праці. “Топоніми рідного краю” – так називається програма для старших класів, професійно-технічних ліцеїв та посібник, підготовлені нами.⁹⁶ На жаль, ця галузь знань після піднесення в кінці 60 – на початку 70-х років минулого століття, сьогодні не огорнута належною увагою ні науковців, ні краєзнавців.⁹⁷ А топоніми, мікротопоніми – то невичерпне джерело історичних знань, “голос предків, вкарбований в слово”, як образно називають історично сформовані назви географічних об’єктів. Цю прогалину до деякої міри намагалися компенсувати в середині 90-х Міністерство освіти України, Головне управління геодезії, картографії та кадастру Кабінету Міністрів України, Національна рада з географічних назв, оголосивши з 1 лютого 1995 року всеукраїнську історико-географічну експедицію учнівської молоді “Мікротопоніми України”. Її промотором виступив Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. Експедиція висвітлила проблему, стала приводом до підготовки програми, посібника, які надали учителям та учням відчутну допомогу в організації систематичної роботи по вивченню топонімів та мікротопонімів краю.

На Хмельниччині відповідно до програмних уроків з історії краю виданий ряд посібників, зокрема – “Історія Поділля та Південно-Східної Волині” в двох книгах за авторством доктора історичних наук, професора Винокура І.С. та кандидата історичних наук, доцента Трубочанінова С.В.⁹⁸

У такий спосіб компенсується відсутність відповідних програм, підручників і посібників для організації цілеспрямованої краєзнавчої роботи в нижчих структурних ланках системи освіти.

Всебільшій ваги набирає третя, не менш важлива науково-пошукова функція шкільного краєзнавства. Учні під науково-педагогічним керівництвом вчителів здобувають уміння і навички дослідництва, відкривають нові сторінки минулого рідного краю. Цьому сприяють кілька факторів. Насамперед, організаційно-методичні зусилля Міністерства освіти і науки України, Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, які спрямовують туристсько-краєзнавчу діяльність 99 обласних, районних та міських центрів, станцій туризму – краєзнавства, гуртківців 250 палаців, будинків дитячої та юнацької творчості. В Україні діє розгалужена мережа – понад 20 тис. гуртків, клубів, секцій.⁹⁹ Загалом організованими формами краєзнавчої роботи охоплено близько півмільйона школярів, вихованців дошкільних та позашкільних закладів. Про розмах туристсько-краєзнавчої діяльності позашкільних установ Правобережної України можна судити з такої таблиці:¹⁰⁰

№ п/п	Назва областей	К-сть учнів в школах (тис.)	Гуртківців	% охоплення
1	Вінницька	222.0	3.6	1.6
2	Волинська	154.0	2.3	1.5
3	Житомирська	184.0	1.2	0.7
4	Київська	231.0	4.2	1.8
5	Рівненська	179.1	2.2	1.2
6	Хмельницька	190.1	4.5	2.3
7	Черкаська	175.2	4.3	2.4
8	м. Київ	275.6	4.5	1.6
	Всього	1611.4	26.8	1.7
	По Україні	5833.2	109.0	1.8

Найвищий процент охоплення школярів туристсько-краєзнавчою справою в Черкаській, Хмельницькій, Київській областях, значно нижчий – на Волині, зокрема – у Рівненській та Житомирській областях.

До краєзнавчого пошуку учнівську молодь спонукають рухи, експедиції, конкурси, які ініціюють Міністерство освіти і науки, УДЦТК, ВСК, зокрема – започаткований 1990 року рух “Моя земля – земля моїх батьків”, проголошені і здійснювані в його рамках історико-географічні експедиції “Краса і біль України”, “Сто чудес України”, акції “Пам’ять”, “Збережемо пам’ять про подвиг”, присвячені ювілеям визволення України та перемоги над фашизмом. Участь в експедиціях стає все масовішою. Започаткована 1 червня 1998 року історико-географічна експедиція “Сто чудес України” 2002 року на Хмельниччині охопила 2382 учні. Райміські конкурсні комісії направили до обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді 159 робіт. Найбільше – 7 робіт – з Дунаєвецького, по 6 – з Ярмолинецького районів, міст Хмельницького і Шепетівки, 5 – з Кам’янця-Подільського, по 4 роботи – з Волочиського та Чемеровецького районів. Шість переможців відзначені грамотами обласного управління освіти і науки, 28 – грамотами Центру

туризму і краєзнавства. А 2003 року число учасників цієї ж експедиції зросло на 300, кількість робіт – подвоїлась.¹⁰¹

На заключний етап Всеукраїнської краєзнавчої конференції “Краса і біль України” до Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України 2003 року надійшло 105 кращих робіт. Активну участь взяли педагоги і школярі Рівненської та Черкаської областей.¹⁰²

Матеріали учнівських краєзнавчих експедицій, конференцій, досліджень видаються окремими збірниками. За останні 10 років Центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Хмельниччини видано 10 книг. Серед них – “Рідний край очима допитливих” (м-ли учнівської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького), “Легенди Подільського краю” (м-ли обласної туристсько-краєзнавчої експедиції), “Збережемо пам’ять про подвиг” (спогади земляків, учасників Великої Вітчизняної війни у записах їх онуків і правнуків) та інші.¹⁰³

Важливим стимулом краєзнавчого пошуку старшокласників стали конкурси, що проводяться Малою академією наук, яка об’єднує 27 територіальних відділень, 102 наукових товариства, 37 тисяч юних дослідників. У Волинському відділенні МАН України популярністю користуються гуртки, які ведуть науковці, досвідчені вчителі, зокрема – І.М. Майданець, вчителька історії Жидиченської ЗОШ.¹⁰⁴ При Київському палаці дітей та юнацтва роботу відділення МАН під назвою “Дослідник” вже багато років веде Галина Йосипівна Братчук. Її вихованці беруть участь не тільки в конкурсах, а й – у регіональних та всеукраїнських конференціях з історичного краєзнавства.¹⁰⁵ А Дмитро Чистик від покоління юних краєзнавців виступав навіть на III з’їзді ВСК.¹⁰⁶ У Черкасах в роботі відділення МАН беруть участь активісти обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. Голова правління Василь Михайлович Мельниченко, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету, кандидат історичних наук, підготував до участі в конкурсі учня Черкаської ЗОШ I-III ст. №17 Сергія Джолоса, робота якого зайняла третє місце на третьому етапі конкурсу.¹⁰⁷ Стимулом є і те, що учні-переможці мають пільги при вступі до вузів по спеціальності. Однак педагогічну громадськість все більше турбує недосконалість положення про конкурс, на що слушно звернув увагу Олександр Петрович Реєнт, член-кореспондент НАН України.¹⁰⁸ Адже на головне, оцінку самої роботи, йде тільки п’ята частина балів. Решта – на усне й письмове екзаменування учня, що, нам здається, є абсолютно неоправданим.

Активізували участь у краєзнавчій роботі на місцях інститути післядипломної освіти. Статті і наукові розвідки вчителів, науковців, розробки краєзнавчих уроків, сценаріїв публікує журнал “Педагогічний вісник” – орган управління освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації та Інституту післядипломної педагогічної освіти. Інститут фінансує наукову працю Центру дослідження історії Поділля при Кам’янець-Подільському державному університеті, видання журналу “Хмельниччина: Дивокрай”, разом з

управлінням освіти і науки облдержадміністрації організовує конференції, семінари, щорічні конкурси учнівських наукових робіт, олімпіади.

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти 2003 року вивершив багаторічну краєзнавчу пошукову роботу учителів, батьків та учнів області відкриттям музею освіти Волині, який зібрав біля 3 тис. експонатів, відобразив розвиток шкільництва на Волині за 250 років, педагогічний досвід Острозької академії, братських шкіл краю, Луцької української гімназії, яка в роки польської окупації 1921-1939 рр. міцнила дух українства. У науково-методичному віснику “Педагогічний пошук”, зареєстрованому ВАКом України, рубрику “Краєзнавство” веде Геннадій Васильович Бондаренко, голова Волинської обласної організації ВСК. Під цією рубрикою оприлюднюються статті, повідомлення вчителів, плани уроків, сценарії виховних заходів, краєзнавча хроніка, бібліографія.¹⁰⁹

Великий вклад у краєзнавчу працю на Житомирщині вносить завідуючий кафедрою природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти кандидат географічних наук, доцент Костриця Микола Юхимович. За його ініціативи та безпосередньої участі відроджено й інтегровано в структуру ВСК Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, яке він очолює. За 40 років праці на ниві освіти, історичного й географічного краєзнавства він опублікував 40 монографій, підручників, посібників, атласів, більше 1000 статей, повідомлень.¹¹⁰ 1997 року Товариство з участю органів та закладів освіти створило молодіжний історико-краєзнавчий центр, де учні старших класів під науковим керівництвом педагогів займаються краєзнавчим пошуком.¹¹¹

З поліпшенням економічної обстановки, бюджетного забезпечення освітніх витрат, рівня зарплат активізувався туризм, як напрям шкільного краєзнавства. Концепцію розвитку туризму в Україні, використання його можливостей для відновлення історичної пам'яті, національно-культурного відродження України сформовано на всеукраїнських науково-практичних конференціях у Черкасах (1992), Косові на Івано-Франківщині (1994), у с. Світязь Волинської області (1998). Розвитку туристичної діяльності посприяв Указ Президента України „Про підтримку розвитку туризму в Україні” (2001). Такі форми туризму, як пішохідний і велосипедний, вже багато років використовують учні Красноставської ЗОШ Чемеровецького району Хмельницької області. Це – походи по місцях боїв часів Великої Вітчизняної війни, особливо – до так званої „Лінії Сталіна”, системи дотів по Збручу, до печер, у яких за переказами переховувався Устим Кармалюк, у м. Гусятин Тернопільської області, де народився Северин Наливайко, його брат – священнослужитель, педагог і просвітник Дем'ян, сестра Ольга, у смт Смотрич Дунаєвецького району до музею Мелетія Смотрицького. Матеріали туристських походів використовуються на уроках.¹¹² Яремче, Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Почаєв, Острог, Дермань – такі маршрути освоїла на Хмельниччині Дунаєвецька районна станція туристів-краєзнавців. 2005 року її працівники організували 27 туристичних поїздок, в яких взяв участь 821 учень.¹¹³

А загалом 2003 року в загальноосвітніх і позашкільних закладах України працювало 4932 бюджетних туристсько-спортивних гуртки, в яких навчалось 84458 учнів. У туристських походах, змаганнях, вони гартують не тільки волю, а й патріотичні почуття.

Посилилась шкільна музейна робота як напрям шкільного краєзнавства.

Традиційними центрами краєзнавства залишаються музеї. Із здобуттям незалежності почався новий етап їх розвитку. Його особливості пов'язані з демонтажем системи ідеологічних вимог, яка впродовж семи десятиліть домокловим мечем висіла над усією духовною сферою, музейних експозицій радянської доби, які, як правило, займали до 80 відсотків площ, до закриття музеїв на громадських засадах. На 1 січня 2001 року на Хмельниччині було знято з обліку 83 громадські музеї, у Волинській області із 183 музеїв залишилося тільки 52. У Рівному зник музей М.І. Кузнецова.¹¹⁸ Цей процес торкнувся всіх регіонів Правобережної України. Важкого удару музейній мережі завдали матеріально-фінансові труднощі. Штат Ковельського історичного музею, наприклад, до середини 1997 року був скорочений наполовину, решта отримувала зарплату нерегулярно, за охорону музею, у фондах якого знаходилося більше 2 тис. цінних експонатів, платити було нічим.¹¹⁹

Відчулися прогалини науково-інформаційного характеру з раніш замовчуваних або перекручених тем, брак експонатів. Почався процес згортання масово-політичної роботи й посилення науково-краєзнавчого пошуку. Працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею 2001 року підготували 30 довідок, наукових повідомлень, розробок. Серед них – „Уродженець Поділля Болислав Орлинський – талановитий авіатор”, „Актор і режисер подолянин Василь Германович”, „Видатні постаті Подільської землі”.¹²⁰ Наукові співробітники Волинського краєзнавчого музею за 1990-1996 рр. опублікували 425 статей, заміток.¹²¹ З метою поглибленого вивчення важливих сторінок історії музеї стали організаторами, співорганізаторами науково-краєзнавчих конференцій. Волинський краєзнавчий музей 1994 року зініціював проведення в м. Луцьку і с. Колодяжне науково-практичної конференції „Волинський музей. Історія і сучасність”, першої наукової конференції „Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації”, 1995-го - наукової конференції „Андроник Лазарчук і українська художня культура кінця ХІХ – початку ХХ століття”, другої міжнародної наукової про волинську ікону, 1996-го – у с. Колодяжне - „Леся Українка та родина Косачів у контексті української культури”, третьої всеукраїнської „Волинська ікона”, 1997-го традиція наукового вивчення іконографії, форм і методів музейної роботи з іконою увінчалася наступною четвертою конференцією. Матеріали конференцій лягли в основу наукових збірників. Ця робота була продовжена в наступні роки. Колектив Вінницького краєзнавчого музею став співорганізатором 19 вінницьких обласних науково-краєзнавчих конференцій. У тісній співдружності з Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині шляхом проведення конференцій вивчає сторінки минулого Житомирський обласний краєзнавчий музей. Директор

музею Л.П. Грузька обрана віце-президентом товариства. За період 1997-2005 рр. проведено 19 конференцій різного рівня, опубліковано близько 2000 статей, тез. Науково-краєзнавча дослідницька праця рівненських музейників увінчалася захистом кандидатських дисертацій Г.В. Бухалом, Л.Ю. Глухою, Б.А. Прищепою, Н.Г. Стоколос та іншими науковими співробітниками.

Активізувалася видавнича діяльність музеїв. Вінницький обласний краєзнавчий започаткував видання наукового збірника „Подільська старовина” і вже здійснив три його випуски. Останній вмістив 29 матеріалів 26 авторів, іменний та географічний покажчики, став помітним вкладом в історію та методологію музейного будівництва нової доби.¹²³ Цікавий доробок має Волинський краєзнавчий музей: каталог виставки „Культ святих у православній церкві” (1990), комплект альбомів графіки Ніла Хасевича (1992) буклет „Виставка волинське народне вбрання”, брошура О. Ошуркевича „Заграли труби (народні музичні інструменти на Волині)”, путівник „Музей Ігоря Стравінського”, „Г. Гуртовий. Вибрані краєзнавчі статті та бібліографія” (До 70-річчя від дня народження) та інші. Музейні працівники беруть активну участь у виданні збірників статей та документів „Роде наш красний”.¹²⁴

На характері музейного показу відобразилася концептуальна невизначеність, характерна для початку 90-х років. Вона знайшла вихід щонайменше у двох напрямках – курсі на широке відображення етнографії, фольклору краю та активізацію виставкової діяльності. А подекуди й досі спостерігається очікування, доповнення діючих експозицій матеріалами „У добу незалежності”.

Хмельницький обласний краєзнавчий музей утворив відділ новітньої історії, поглиблено вивчає сучасну історію краю, й популяризує її шляхом проведення пересувних виставок. Щороку оновлюються виставки „Шляхом незалежності”, „Біль Чорнобиля”, „Хмельничани на фронтах Великої Вітчизняної” та інші.¹²⁵

2002 року вінницькі музейники оформили пересувну виставку „Наш біль - Афганістан”, здійснили 14 виїздів автомузею в навчальні заклади, військові частини. До 350-річчя Батозької битви оформили і демонстрували під час урочистостей в с. Четвертинівка Тростянецького району виставку „Відлуння козацької доблесті”. Виставки „Т.Г. Шевченко і Вінниччина”, „Т.Г. Шевченко і Поділля”, „Шевченкіана в музейній збірці” супроводжували шевченківське свято „В сім'ї вольній, новій”. Ювілеям визволення і перемоги над фашизмом приурочені виставки „Партизанськими стежками”, „Реліквії війни”, виїзди автомузею в с. Осівку Бершадського району до місця базування партизанського загону С.О. Печеного. 2002 року загалом було здійснено 55 виїздів автомузею з 125 виставками, які оглянули 44772 чоловіка.¹²⁶

Волинські музеї у виставках відображують особливості історії свого краю. Рівненські музейники – діяльність УПА на Волині, репресії, волинський іконопис, луцькі – життя і діяльність видатних краян Олени Пчілки, Лесі Українки, Ольги Косач-Кривинюк, Олександра Цинкаловського, В'ячеслава Липинського, Павла Тутківського, трагедію луцької тюрми, перебування Т.Г. Шевченка на Волині.

Відбувається реекспозиція музейних відділів. Найповніше вона проведена в Рівненському, Вінницькому, Волинському, Черкаському обласних краєзнавчих музеях. У невизначеності – колектив Житомирського обласного краєзнавчого музею, що знаходиться в приміщенні консисторії католицької церкви, громада якого прагне повернути будинок. На місці демонтованих експозицій радянського періоду розгорнутий ряд актуальних виставок про козацьку добу, чорнобильську трагедію.

Волиняни посилили зв'язок із західною українською діаспорою, за рахунок оригінальних документів, експонатів поповнюють свої фонди. Волинський краєзнавчий музей налагодив контакти з австралійським Товариством волинян. Біля 500 одиниць збереження надійшло до музею від Анатолія Дублянського західноєвропейського і паризького митрополита УАПЦ, з особистих архівів і бібліотек митрополитів Полікарпа Сікорського, Никанора Абрамовича, Іларіона (Ів. Огієнка), Йосипа Сліпого, Мстислава.¹²⁷

Розвитку музеїв сприяє наростаюча участь і допомога держави. 1995 року прийнятий закон „Про музеї і музейну справу”, який зафіксував досягнення теорії і практики музеетворення нової доби. Стратегію, пріоритетні напрями і засоби музейного будівництва закладено в розроблену Міністерством культури і мистецтв „Програму розвитку музейної справи в Україні на 2001-2005 роки”. Збереженню і розбудові комплексу пам'яток часів визвольної війни 1648-1654 рр. на Черкащині слугуватиме комплекс заходів, закладений у затверджену Кабінетом Міністрів України програму розвитку історико-архітектурного комплексу „Резиденція Богдана Хмельницького”, розраховану на 2004-2010 роки. У 90-х роках ряду провідних музеїв Правобережної України надано статус національних. Серед них – Національний музей історії України, Меморіальний комплекс „Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.”, Національний музей „Чорнобиль” у Києві, Національний музей-садиба М. Пирогова у Вінниці. 31 березня 2001 року Указом Президента України статус Національного отримав Київський державний музей Т.Г. Шевченка.¹²⁸ Ряд музейників відзначений державними нагородами, у тому числі – Зоя Василівна Сульська, організатор Лугинського на Житомирщині районного народного краєзнавчого музею, 2003 року нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня.¹²⁹ Підвищується зарплата музейників, з 1 січня 2005 року введено доплату за стаж.

Сучасний період музейного будівництва позначений появою нових музеїв, які торкаються нових тем, забутих подій, особистостей.

На базі відділів Волинського краєзнавчого були створені самостійні Люблінський музей партизанської слави, Володимир-Волинський історичний.¹³⁰ З ініціативи сільського голови Арсена Сидорчука обладнано музей історії с. Лаврів Луцького району,¹³¹ з допомогою працівників Вінницького обласного краєзнавчого створено музей історії села Северинівка Жмеринського району, доповнено експозиції музею історії села Четвертинівка Тростянецького, В. Стуса в с. Рахнівка Гайсинського, М.Д. Леонтовича – у селі Марківка Теплицького районів.¹³² Хмельницьке обласне управління культури та обласний краєзнавчий музей підготували методичні рекомендації на допомогу

тим, хто займається перебудовою музейних експозицій,¹³³ підтримали створення Нетішинського краєзнавчого музею,¹³⁴ музею Ю.Й. Сіцинського – патріарха подільського краєзнавства в с. Мазники Деражнянського району,¹³⁵ музею-діорами Пилявецької битви в Старій Синяві.

Велика увага надається вивченню та увічненню видатних постатей. На Хмельниччині створено літературно-меморіальний музей Анни Ахматової в селі Слобідка-Шелехівська Деражнянського, музей байкара Івана Сварника в с. Лисогріка, репресованого поета Леоніда Лупана в с. Нестерівці Дунаєвецького, поета-воїна В. Булаєнка в с. Сорокодуби Красилівського районів. Аналогічні процеси відбуваються в інших регіонах Правобережної України. Провідною темою літературознавчих досліджень на Житомирщині, приміром, є життя й творчість земляка – професора І.І. Огієнка.

Таким чином музейна мережа України на межі тисячоліть склала 500 державних і 3800 громадських музеїв,¹³⁶ у їх числі – 25 державних і 105 громадських музеїв Вінниччини, 10 і 211 відповідно – Хмельниччини, 10 і 270 – Житомирщини, 11 і 53 – Волинської області.

Йде посилений пошук стратегічних напрямів музейного будівництва. Досвідчений фахівець директор Вінницького обласного краєзнавчого музею Людмила Кароєва бачить перспективу в переносі уваги від статичних експозицій до мобільних виставок, посиленні інформаційної ролі музеїв з участю комп'ютерної техніки, у поєднанні зусиль музеїв, бібліотек, театрів, організацій „Просвіти”, „Меморіалу”, активізації комерційної діяльності.¹³⁷

Цьому б сприяло вирішення в масштабах держави ряду складних питань:

- створення Науково-координаційних рад на рівні центру та областей, Спілки музейників України;
- посилення науково-методичного супроводу музейної справи, створення Науково-дослідного центру музеєзнавства;
- вирішення кадрових проблем – розширення підготовки музейників на базі вузів III-IV рівня акредитації, суттєвого підвищення зарплати;
- поліпшення фінансування, зміцнення матеріальної бази, комп'ютеризації музейних закладів, тощо.

Активізували краєзнавчу діяльність архівні установи Правобережної України. Сприяє цьому участь держави в розбудові власної архівної системи. 1993 року був прийнятий закон „Про національний архівний фонд і архівні установи”, він зазнав перевірки часом, змін та удосконалень, і діє сьогодні в редакції, затвердженій Верховною Радою 13 грудня 2001 року. Закон юридично унормував й концептуально зафіксував останні досягнення світового архівного будівництва, дав простір його удосконаленню в Україні. Указом Президента України від 30 жовтня 1998 року встановлений День працівників архівних установ – 24 грудня. Держава визнала їх працю суспільно-важливою, подбала про соціальний захист: з початку 2003 року керівні та наукові працівники прирівняні до держслужбовців, їх середньомісячна зарплата зросла із 294 грн. 2002 року до 354 грн. 2003 року. Помітні зрушення в оплаті праці відбулися 2005 року. Вони стали можливими і завдяки розпорядженню Президента України від 2 вересня 2000 року „Про невідкладні заходи щодо розвитку

архівної справи», яке визначило комплекс доручень Кабінету Міністрів України, обласним державним адміністраціям щодо вдосконалення нормативно-правової бази, методичного забезпечення, інформатизації, зміцнення матеріально-технічних умов збереження документів.

Масове роздержавлення, приватизація, поява суб'єктів різних форм власності, численних громадсько-політичних об'єднань значно активізували процеси документоутворення і документообігу. Посилилась роль відомчих архівів. З'явилися нові – так звані „трудові архіви”, які концентрують великий масив кадрових документів збанкрутілих, реорганізованих, закритих підприємств.

Ознакою нового в діяльності архівних закладів є формування Національного архівного фонду, що об'єднує сукупність тих архівних документів, які відображують історію матеріального і духовного життя народу, є надбанням української нації. На початок третього тисячоліття вони склали 55 млн. справ, сконцентрованих у 7 центральних, 24 обласних, 146 міських, 487 районних держархівах, багатьох відомчих.¹³⁸

Відбувається демократизація, яка мабуть, бере початок ще з 1960 року – виведення архівів з-під опіки Міністерства внутрішніх справ, припинення чисток архівних фондів від документів, які б викривали репресивну роль держави. У спецхронах утримувалися сотні тисяч суспільно важливих справ. До останнього часу архівні документи, пов'язані з діяльністю ОУН-УПА, чомусь знаходилися у рукописному спецфонді бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі.¹³⁹ Відбувається розсекречення фондів. 1992 року до Державного архіву Хмельницької області передано 130 тис. фільтраційних справ, трофейних документів, 2,5 тис. справ репресованих, що знаходилися в архіві колишнього КДБ.¹⁴⁰ Процес передачі таких документів продовжився в наступні роки. Держархіви областей Волині, зокрема – Рівненської та Волинської, поповнилися колекціями документальних матеріалів ОУН-УПА, укладеними у фонди Р-30, Р-1021. Сформовані фонди П-1, П-400 – Рівненський підпільний обком КП(Б)У та Рівненський обком КП(Б)У, П-1 – Волинський обком КП(Б)У з документів місцевих партійних органів, що стосуються „бандоунівського руху”, власне – історії національно-визвольної боротьби на Волині в 40-х-на початку 50-х років ХХ ст.¹⁴¹ Відкрився доступ до справ розкуркулених, що зберігаються в обласних управліннях МВС. Активізувалося формування фондів особового походження.

Важливим напрямом посилення документальної бази, а власне – історичної пам'яті українського народу, є реституція, повернення в Україну архівів з-за рубежа. Мова йде про архіви, колекції чи навіть окремі документи, свого часу створені в Україні і вивезені за її межі, а також ті колекції, документи, які збиралися представниками нашої діаспори за кордоном. Великим успіхом вирішення даної проблеми є повернення 1996 року з Канади в Україну архіву уряду УНР в екзилі. Великого значення набуває міжнародна співпраця архівних установ, започаткована 1956 року вступом України до Міжнародної ради архівів. У наші дні вона набирає нової якості, стала характерною не тільки для центральних, а й регіональних архівних установ.

Скажімо, Держархів Волинської області за рахунок контактів з українською діаспорою в Австралії утворив особові архівні фонди Степана Радіона – письменника, науковця, Наталії Тиравської – голови Товариства волинян в Австралії.

Примітною ознакою реформування архівної справи є створення вітчизняної бази наукових досліджень в галузі архівознавства, формування власної системи підготовки кадрів архівістів. Її здійснюють університети, а також – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, при якому діє аспірантура та спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій за спеціальностями історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – архівознавство, документознавство. Тому й з року в рік зростає кадровий потенціал. Держархіви Вінницької та Хмельницької областей очолюють кандидати історичних наук, у Вінниці працює 3 кандидати наук, 4 проводять дисертаційні дослідження, у Хмельницькому – двоє. УНДІАД веде історико-архівознавчі, біографічні, термінознавчі, хіміко-біологічні дослідження, розробку проблем теорії та технології формування Національного архівного фонду, документознавства, діловодства, інформатизації архівної справи, власне – науково-методичне забезпечення реформування цієї важливої галузі. Інститут виступив організатором 2003 року міжнародної наукової конференції „Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції”, здійснив видання „Хрестоматії з архівознавства”, кількох випусків бібліографічного довідника „Українські архівісти”, щорічно видає „Студії з архівної справи та документознавства” тощо.¹⁴²

Все це сприяє краєзнавчій діяльності архівів – джерельному забезпеченню регіональних досліджень, видавничій справі самих архівних установ, їх участі в різноманітних науково-краєзнавчих проектах. За роки незалежності з участю архівів видані документальні збірники про колективізацію, голодомор в Україні, діяльність Української Центральної Ради, чорнобильську трагедію, національно-визвольну боротьбу, взаємозв'язки українських урядових кіл з українсько-канадською громадою в другій половині 40-х – 80-ті роки ХХ ст.¹⁴³

Великою увагою користуються тематичні виставки архівних документів, що супроводжують, як правило, ювілейні дати – роковини визволення і перемоги над фашизмом, ювілей Б. Хмельницького, УЦР, незалежності, сумної пам'яті роковини голодомору. Центральний державний архів кінофотофонодокументів створив компакт-диск „Голодомор в Україні. 1932-1933”, представив добірку унікальних документів учасникам парламентських слухань з цього питання, розіслав низку фотовідеодокументів цієї тематики 65 посольствам України за кордоном.¹⁴⁴

Держархів Вінницької області, зокрема – його директор С.Д. Гальчак, здійснив комплексне дослідження документів, що стосуються гіркої долі оstarбайтерів, причин і наслідків цього явища, опублікував більше двох десятків статей та монографію з добіркою документів.¹⁴⁵

З цікавою ініціативою, підтриманою облрадою та облдержадміністрацією, виступив Держархів Хмельницької області. За рахунок вивчення власного фонду й тематичної добірки документальних матеріалів започатковане видання серії книг з історії місцевого самоврядування Хмельниччини. Сам директор архіву кандидат історичних наук Петро Якович Слободянюк підготував і видав монографії „Культура Хмельниччини”, „Українська церква: історія руїни і відродження”, „Чорна дошка України”, „Єврейські общини Правобережної України”.

Державний архів Житомирської області документально підтримав підготовку доповідей і повідомлень 17 науково-краєзнавчих конференцій, видання 15-32 чисел наукових збірників „Велика Волинь”, більше 100 інших видань. Співробітник архіву Р.Ю. Кондратюк обраний вченим секретарем Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.

Разом з тим на етапі реформувань архівні установи Правобережної України супроводжують труднощі і проблеми. Найтиповіші – недоліки фінансового забезпечення, недостатня технічна база, база комп'ютерів, вичерпуються резерви площ, бажають серйозного поліпшення умов зберігання документів. Сенсацією світового розмаху став пожеар 2003 року в пристосованому приміщенні Кам'янець-Подільського міського державного архіву, де в п'яти фондах – „Подільського цивільного губернатора”, „Кам'янець-Подільської міської управи”, „Подільського губернського в селянських справах присутствія”, „Подільської казенної палати”, „Подільського військового губернатора” зберігалось 100714 справ. Вони зазнали серйозних ушкоджень.¹⁴⁶ У зв'язку з цим неабиякого звучання набувають думки архівіста-академіка М.В. Калачова про те, що „архіви – скарбниці більш цінного народного майна, ніж вміст державних казначейств, - гроші втрачаються й знову наживаються, а писемні пам'ятки народної історії, раз втрачені, не можуть бути куплені і придбані знову ніякою ціною й ніякою працею”.¹⁴⁷

„Важливими осередками науково-дослідницької та організаційно-масової роботи з краєзнавства були і залишаються бібліотеки й архіви, адже на їхніх полицях і в сховищах зберігаються неоціненні скарби попередніх поколінь, численні документи і література про рідний край”,¹⁴⁸ таку високу оцінку бібліотечному краєзнавству дав академік Тронько П.Т. у доповіді на III з'їзді ВСК. Провідна роль у науково-методичному, інформаційному забезпеченні регіонального дослідництва на Правобережжі, та й в усій Україні, належить Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського та Державній історичній бібліотеці України.

Сьогодні НБУВ перетворилася в головну бібліотеку незалежної України, у загальнодержавний документально-інформаційний, науково-дослідний центр, державне сховище рукописної спадщини, творів друку. У його структурі – п'ять науково-дослідних інститутів – бібліотекознавства, української книги, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень, чотири центри – бібліотечно-інформаційних технологій, консервації та реставрації, культурно-просвітницький, редакційно-видавничий. Видаються журнал „Бібліотечний вісник”, „Наукові праці НБУВ”, збірник „Рукописна та книжкова спадщина

Україні”.¹⁴⁹ Заснований 1993 року Інститут біографічних досліджень готує багатотомне видання „Українського біографічного словника”, з 1996 року випускає науковий збірник „Українська біографістика”, включений ВАКом до переліку фахових видань.¹⁵⁰

Головною методичною установою в галузі бібліотечного краєзнавства є Державна історична бібліотека України, яка відповідно до „Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України” „...аналізує діяльність бібліотек України в галузі історичного краєзнавства, визначає шляхи і напрями дальшого удосконалення; вивчає, узагальнює і поширює кращий досвід історико-краєзнавчої роботи бібліотек; бере участь у розробці питань теорії і практики краєзнавчої діяльності та проводить науково-дослідну роботу”.¹⁵¹ Заснована 1939 року напередодні війни вона мала півмільйонний фонд, розграбований і знищений в роки окупації. Відновила діяльність 1952 року і тепер налічує близько мільйона документів, у тому числі – понад 25 тис. стародруків та рідкісних книг.¹⁵² Обидві книгозбірні в числі перших були удостоєні премії ВСК імені Д. Яворницького.

У роки перебудови, особливо після 1996 року – появи в законі про бюджет страшної формули про „приведення мережі і штатів у відповідність з бюджетом”, книгозбірні пережили великі труднощі. Це може проілюструвати стан однієї з кращих на Хмельниччині Дунаєвецької централізованої бібліотечної системи. Якщо до 1990 року щорічно мережа отримувала 80-85 тис. нових книг, то 1993 року – 37 тис., 1996-го – 5 тис., 1997-го – тільки 520 книг. Така ж картина з передплатою періодики: до початку фінансової кризи кожна сільська бібліотека передплачувала до 30 назв газет і журналів, після 1996 року – 3-4 газети. Після введення постановою КМУ №510 від 30 травня 1997 року нормативів забезпечення населення публічними бібліотеками на 83 населених пункти залишилося 52, а на 1 січня 2005 року – 49 книгозбірень. Ще й досі не зжито ганебне явище – робота бібліотекарів на 0,5 і 0,25 ставки, при цьому вони нерідко обслуговують два села.¹⁵³ І лише з січня 2005 року ситуація почала мінятися на краще.

В умовах відродження духовного життя, національно-культурного обличчя етносу бібліотеки ще з більшим ентузіазмом прилучилися до історичного краєзнавства. Різні його концептуальні аспекти обговорювалися на наукових конференціях „Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України” (1993), „Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні” (1994), „Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам’яті народу України” (1998), „Історія наукових бібліотек у контексті історії, культури, освіти в Україні” (1999) та інших, логічно вони зафіксовані в „Положенні про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України”.

Це привело до виділення спеціальних структурних підрозділів – відділів краєзнавчої літератури, які діють в усіх універсальних наукових бібліотеках Поділля, Волині, Київщини. Головним напрямом роботи вони вважають накопичення краєзнавчого інформаційного ресурсу. Цьому сприяє зростання

кількості регіональних видавництв (1992 року їх діяло в Україні 29, а 2002-го - 1200) та випущеної краєзнавчої літератури (1992 – 4400 назв, 2002 - 12400).¹⁵⁴

У Волинській державній науковій бібліотеці ім. О. Пчілки такий відділ очолює Ємілія Степанівна Ксендзук. Колектив головним своїм завданням вважає виявлення, збір, збереження і популяризацію друкованих матеріалів, пов'язаних з краєм, має фонд краєзнавчих видань, що налічує близько 2 тис. одиниць. Серед них – п'ять томів „Историко-статистического описания церквей и приходов Волынской епархии” М. Теодоровича, двохтомник „Волинь під поглядом статистичним, історичним і археологічним” Тадеуша Стецького, „Луцьк на Волині” Адама Войничя, газети „Волинь” – з 1947 року, „Віче” – з 1967-го. Кількість читачів (1993 року починали з 500) збільшилася більш ніж у 2 рази.

1993 року був створений краєзнавчий відділ Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки на чолі з Валентиною Никифорівною Козловою. У його штаті 4 працівники, які ведуть різноманітну бібліографічну, краєзнавчу роботу, маючи більше тисячі примірників краєзнавчої літератури, масив періодики. Зведений каталог систематизовано відображує матеріали про Житомир та область. Відділ співпрацює з науково-краєзнавчим Товариством дослідників Волині, бере участь у краєзнавчих конференціях, організовує зустрічі, презентації краєзнавчих видань. Випускає „Календар знаменних і пам'ятних дат”, покажчик „Житомирщина в літературі і пресі” тощо.¹⁵⁵

Багатий фонд краєзнавчої літератури і періодичних видань – у розпорядженні краєзнавчого відділу Вінницької обласної наукової бібліотеки. його працівники, особливо, коли заступником директора працювала Людмила Мстиславівна Шпильова, не тільки популяризували краєзнавчу літературу, а й виступили співзасновниками обласного краєзнавчого товариства „Поділля”, організаторами різних краєзнавчих заходів.

Понад 2 тис. краєзнавчих творів – книг, брошур, буклетів, плакатів, газет ще на 1 січня 1993 року зібрала Рівненська обласна державна універсальна бібліотека. 1994 року відділ краєзнавчої літератури мав 1000 читачів, видав їм 11300 книг.¹⁵⁶ Інформаційний потенціал відділу щороку зростає.

Великої уваги надають бібліотеки макрорегіону збору матеріалів про населені пункти краю. 2003 року Державна історична наукова бібліотека України, провівши моніторинг ведення бібліографічних картотек „Історія міст і сіл”, засвідчила: започаткована в 60-х роках минулого століття картотека існує, поповнюється, працює на підготовку навої редакції літописів населених пунктів.¹⁵⁷

З початком перебудови бібліотеки Поділля, Волині та Київщини почали активно поповнюватися літературою з діаспори.

Гордістю Рівненською державної обласної універсальної бібліотеки для дорослих є колекція книг, газет і журналів – майже тисяча назв – з приватної бібліотеки їх земляка Сидора Тимофійовича Кравця – представника української діаспори США: книги з історії, літературознавства, редаговані ним альманахи „Відродження”, „Наша Батьківщина”, твори Уласа Самчука, Євгена Маланюка, праці І. Огієнка, В. Винниченка, С. Петлюри, Ісаака Мазепи, О. Потоцького, М.

Подворняка та інші.¹⁵⁸ Юнацька бібліотека м. Луцька отримала 25 томів „Літопису УПА” з Канади від М. Нечипорука, книги про гетьмана П. Скоропадського від його дочки. З нею, як і з О. Черавським з Австралії, Миколою Дилем з Великобританії, Катериною Штуль-Жданович з Франції, були проведені зустрічі, наслідком яких стало чергове поповнення фондів діаспорними виданнями.¹⁵⁹ Волинська державна обласна універсальна бібліотека ім. О. Пчілки має добірку праць волинянина-краєзнавця О. Цинкаловського, твори С. Радіона з Австралії, Максима Бойка – з США, І. Огієнка – з Канади, видання Інституту дослідів Волині з Вінніпега, зокрема – комплект „Літописів Волині”. Бібліотеки Поділля поповнились творами Павла Богацького – професора з Австралії, Григорія Костюка зі Сполучених Штатів Америки, Івана Огієнка.¹⁶⁰

Наприкінці 90-х років ХХ-го – початку ХХІ століття обласні, міські, окремі районні бібліотеки активізували роботу по комп'ютеризації, формуванню електронної версії каталогу краєзнавчої літератури, фіксуванню краєзнавчої інформації на електронних носіях, забезпеченню можливостей отримувати науково-краєзнавчу інформацію через Інтернет, що значно посилює їх джерельну краєзнавчу базу. Однак ця робота поки що на початковій стадії.

Важливим напрямом бібліотечного краєзнавства є бібліографічне інформування шляхом підготовки і видання щоквартальних, річних покажчиків матеріалів краєзнавчого характеру, календарів знаменних дат і подій, тематичних та іменних покажчиків. У Вінницькій обласній книгозбірні, наприклад, можна ознайомитись з бібліографічними даними та бібліографією професора Шульги І.Г., письменників – земляків Михайла Стельмаха, Степана Руданського, Анатолія Свидницького, бібліографічними покажчиками про Устима Кармалюка, події Великої Вітчизняної війни на Вінниччині, пам'ятники Вінницької області та іншими.¹⁶¹

Відділ історичного краєзнавства ДІБУ щоп'ять років узагальнює роботу ОУНБ по виданню краєзнавчих бібліографічних покажчиків. 1996 року, наприклад, бібліотеками України було підготовлено і видано 600 назв краєзнавчо-бібліографічних посібників.¹⁶² Рекомендації щодо удосконалення цього роду видань ДІБУ поміщає в інформаційному бюлетні „Краєзнавча робота в бібліотеках України”, а також видає зведені „Краєзнавчі бібліографічні посібники бібліотек України”. Вони засвідчують позитивну динаміку бібліографічних видань в усіх областях Правобережної України.

Бібліотечні працівники беруть активну участь у розробці теоретичних і прикладних проблем бібліотечного краєзнавства, а також вивченні історії і культури регіонів. Вже згадувана Дунаєвецька районна бібліотека Хмельницької області, наприклад, провела дослідження життя і творчості репресованого поета-земляка друга юності Олеся Гончара Леоніда Сильвестровича Лупана, підготовку літературної карти Дунаєвеччини, збір колядок, щедрівок, виданих кількома збірками.¹⁶³ Старосинявська районна бібліотека на Хмельниччині основним напрямом краєзнавчих досліджень обрала історію Болохівщини та козацьку тематику, адже на терені району, біля

Пиляви, відбулася вирішальна в кампанії 1648 року - переможна битва козаків з польським військом. На її базі 19 вересня 1998 року відбулися науково-краєзнавчі конференції „Поділля та Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.”, присвячена 350-річчю Пилявецької битви, 2000 року – „Болохівщина: земля і люди”.¹⁶⁴ У бібліотеці експонується галерея портретів українських гетьманів, написаних О. Пажимським. Працівники бібліотеки брали участь у підготовці та відкритті 1995 року в будинку культури музею-діорами „Пилявецька битва”. Бібліотеки популяризують краєзнавчу книгу та її авторів. При Хмельницькій обласній універсальній бібліотеці імені М. Островького ще з 60-х років минулого століття діє клуб „Краєзнавець”. Його раду очолює Юрій Іванович Блажевич, заступник голови обласної організації ВСК, начальник управління облдержадміністрації, що, звичайно, посилює організаторську роль клубу, сприяє консолідації краєзнавчого активу бібліотеки.

Бібліотеки Правобережної України вивчають і поширюють кращий досвід бібліотечного краєзнавства й іншими формами. Зусиллями дирекцій Хмельницької та Вінницької обласних книгозбірень був проведений спільний семінар бібліотечних працівників з питань краєзнавчої роботи. 1994 року Хмельницька ОУНБ узагальнила досвід краєзнавчої роботи Дунаєвецької ЦБС, видала брошуру „Скарби батьківської землі”.¹⁶⁵

Такі краєзнавчі зусилля бібліотек зазначені і підтримані правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців, яке відзначило Хмельницьку обласну універсальну та Дунаєвецьку районну бібліотеки преміями імені Д. Яворницького. Директору Хмельницької ОУНБ присвоєне почесне звання „Заслужений працівник культури України”. Хмельницька облдержадміністрація 1993 року встановила премію імені Смотрицького в галузі бібліотечної роботи, якою „за вагомі досягнення в бібліотечно-бібліографічній справі, змістовну культурно-просвітницьку діяльність, впровадження новітніх технологій” за період 1993-2005 років відзначено 3 бібліотеки, 9 бібліотечних працівників.¹⁶⁶ Регіональними преміями відзначаються краєзнавчі зусилля бібліотек інших областей Правобережної України.

Певну участь в краєзнавчій роботі беруть інші наукові, громадські структури.

Провідне місце серед них належить Українському фонду культури, створеному 11 квітня 1987 року. Його очолює визнаний громадсько-політичний діяч, письменник, народний депутат України, академік НАН України Борис Ілліч Олійник. Фонд виступив засновником багатьох організацій, товариств, об'єднань, у тому числі – Всеукраїнської спілки краєзнавців, Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка (нині „Просвіта”), прилучився до уфондування історико-освітнього товариства „Меморіал”. Фонд започаткував і поетапно втілює в життя програми „Пам'ять”, „Краєзнавство”, „Топоніміка”, „Т.Г. Шевченко”, „Повернення” та інші, спрямовані на відродження історичної пам'яті, культури українського народу, його духовності. У рамках програми „Нові імена України” проводяться конкурси. За 12 років більше 300 учасників стали дипломантами, майже 200 дітей – стипендіатами УФК.¹⁶⁷ Міжнародною

премією Українського фонду культури імені Володимира Винниченка відзначені видатні українці західної діаспори, що внесли великий вклад у вивчення й поширення історії, літератури, культури Поділля, Волині, Київщини академік Григорій Костюк (США), Євгенія Пастернак (Канада), Петро Кравчук (Канада), премією імені І.С. Нечуя-Левицького – кобзарі Василь та Микола Литвини, письменник Андрій Гудима. За поданням Фонду лауреатами Державної премії України імені Тараса Шевченка стали берегиня української пісні Ніна Матвієнко, письменник, учений Іван Дзюба, етнограф Іван Гончар та інші.¹⁶⁸ Фонд культури причетний до проведення багатьох історико-краєзнавчих, пам'яткознавчих, мистецьких акцій – створення музею Івана Гончара,¹⁶⁹ спорудження Кургану Скорботи в пам'ять про знищених голодомором, проведеного 1991 року походу-реквієму „Останній шлях Кобзаря”, реставрації, спорудження багатьох пам'ятників, повернення в Україну культурних та історичних національних пам'яток. Фонд поширив свої дії на регіони, брав участь у створенні обласних відділень.

11 вересня 1987 року утворено Волинське обласне відділення УФК. Велику роль у його становленні та розгортанні роботи відіграв письменник, журналіст, краєзнавець Микола Антонович Онуфрійчук. У своїй роботі він опирався на 17 міських, районних рад, понад 200 груп сприяння. Зі своїм активом виробив й успішно реалізував ряд краєзнавчих програм „Волинь пам'ятає”, „Т.Г. Шевченко і Волинь”, „Краєзнавство Волині”, „Старе місто”, „Відродження і розвиток” та інші. Премію обласного відділення „Одержимість” отримали відомі в Україні краєзнавці Микола Куделя, Григорій Гуртовий, Віра Комзюк. Григорій Олександрович Гуртовий – творець і незмінний директор Торчинського народного історичного музею. Микола Куделя – в'язень Луцької тюрми, що чудом урятувався під час знищення його контингенту в перші дні війни, створив у своєму домі музей Шевченкової книги. Віра Комзюк – завідувача Колодяженським літературно-меморіальним музеєм-садибою Лесі Українки є хранителькою національних скарбів української історії, літератури.¹⁷⁰ Член правління УФК М.А. Онуфрійчук за поданням Фонду 1997 року удостоєний почесного звання Заслуженого працівника культури України „за вагомий особистий внесок у розвиток національної культури, високий професіоналізм”.

24 жовтня 1987 року – день народження Вінницького обласного відділення УФК. У його активі – реалізація програм „Книга пам'яті”, „М.М. Коцюбинський”, „П.І. Чайковський”, „Історична Брацлавщина”, „Село”, „Меморіал” та інших. Голова Григорій Олександрович Німчук надав грошову підтримку багатьом студентам – стипендіатам відділення, проведенню різноманітних історико-краєзнавчих та культурно-мистецьких акцій.

1987 року створено Житомирське відділення УФК. Програми „Спадщина”, „Леся Українка”, „Тарас Григорович Шевченко”, „Краєзнавство”, „Фонд культури – Чорнобильській зоні”, „Повернення”, „Топоніміка”, „Фольклор і культура”, „Нові імена” привернули увагу і об'єднали широкий актив. Було створено 69 осередків відділення. У рамках програми „Коліївщина” проведено експедицію під керівництвом М.Ю. Костриці. Під егідою відділення

1989 року виникло єврейське культурно-просвітницьке товариство, 1990-го – польське. Слов'янське товариство „Еней” об'єднало представників чеської, польської національних меншин, українців, росіян. Пам'ятним в історії відділення було 7 жовтня 1989 року, коли на засіданні президії розглядалося питання „Про створення товариства краєзнавців”. По доповіді тодішнього голови президії професора Лавриновича М.І. було прийнято рішення створити краєзнавче товариство, затвердити оргкомітет (Грузька Л.П., Зотов Є.П., Каповський Ю.Л., Костриця М.Ю., Лавринович М.І., Мокрицький Г.П., Ярмошик І.І., Яросевич Г.В.), підготувати проект статуту. Установчу конференцію відкривав Є.П. Зотов, першим президентом був обраний М.В. Никончук.¹⁷¹ Євген Петрович Зотов згодом був обраний до правління Українського фонду культури, очолив його комісію „Культура – Чорнобильській зоні”.¹⁷²

Певний період під керівництвом Віри Петрівни Тимошенко плідотно діяло Київське відділення УФК, 1995 року реорганізоване в міжнародний благодійний фонд „Духовна спадщина”. На його рахунку виставка, присвячена М.М. Міклухо-Маклаю, тематичні виставки „Т.Г. Шевченко в Києві”, до святкування в Києві 1000-ліття хрещення Русі, про події в Афганістані, Чорнобильську трагедію тощо.¹⁷³

Пріоритетом Хмельницького відділення фонду стало краєзнавство, сприяння дослідженню історії сіл, життя і діяльності визначних діячів, увічнення їх доробку. Саме в рамках цієї програми була підготовлена книга нарисів про славетних подолян „Подільської землі сини”,¹⁷⁴ відкрито музей Смотрицьких, письменників Івана Сварника, Володимира Бабляка, Леоніда Лупана в Дунаєвецькому районі. На виконання програми „Запорізьке козацтво” 1990 року відкрито Курган козацької слави в с. Пилява Старосинявського району, 2001-го – Хрест-оберіг у Козацькій долині в Дунаєвецькому районі. Найбільший вклад у здійснення цих програм внесли П.Я. Слободянюк, голова відділення, М.Й. Камінський, В.С. Прокопчук – заступники, С.П. Пилявський – відповідальний секретар.

Черкаські фондівці концентрували зусилля на реалізації довгострокових програм „Т.Г. Шевченко”, „Краєзнавство”, „Народна творчість Черкащини”, „Молодь і культура”. Преміями відділення імені М. Максимовича, В. Доманицького відзначено багатьох краєзнавців, активістів мистецького життя. Проведено обласні читання „Черкащина у визвольній війні 1648-1654 рр.”, літературні вечори до Шевченківських днів.¹⁷⁵

Однак під пресом матеріально-фінансових нестатків робота відділень УФК занепала і потребує додаткового стимулювання.

Дослідження краю, популяризацію його історії і культури ведуть організації „Просвіти” та „Меморіалу”.

Виникли просвітянські осередки 1989 року під назвою „Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка”. У Хмельницькому його очолив відомий український письменник Микола Магера. У Рівному роль організатора взяв на себе Борис Степанишен. 1990 року почали формуватися міські, районні осередки „Просвіти”. 1992 року відбулася реорганізація ТУМу в організації під

назвою „Просвіта”. На той час рівненська обласна організація „Просвіти” опиралася на 268 осередків і мала 3500 членів, Волинська – 218 і 2000 відповідно.¹⁷⁶ Найвпливовішою на Хмельниччині виявилася Кам'янець-Подільська міська організація „Просвіти” на чолі з деканом філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педінституту, кандидатом філологічних наук, доцентом Сохацькою Є.І. Вона послідовно повела роботу в напрямку повернення Кам'янцю-Подільському доброго імені і багатой наукової спадщини одного з організаторів і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Івановича Огієнкова, 1992 року виступила організатором першої Всеукраїнської науково-практичної конференції „Духовна і педагогічна діяльність Івана Огієнка в контексті українського національного відродження”, 1993 року очолила Товариство Івана Огієнка, наполегливо і послідовно добивається присвоєння Кам'янець-Подільському державному університету імені Івана Огієнка.¹⁷⁷

Вінницька „Просвіта” відродилася навесні 1989 року, чимало зробила для вшанування народного героя, козацького полковника Івана Богуна, відзначення шевченківських дат, повернення в духовне життя вінничан звичаїв, традицій та обрядів попередників.¹⁷⁸ Рівненські просвітники посприяли відродженню національних свят, забутих народних ремесел, промислів, відкриттю „Центру поліссязнавства”, музею етнографії та художніх промислів. Одним із напрямів роботи стало вивчення життя й діяльності Миколи Костомарова, Михайла Грушевського, Івана Богуна, Симона Петлюри і поширення цих знань лекційними засобами серед жителів міста.¹⁷⁹ 1995 року в Луцькому педучилищі за ініціативи просвітян був проведений вечір, присвячений гетьману І. Мазепі. Урочисто відзначений 80-річний ювілей власника найбільшої колекції „Кобзарів” Миколи Куделі.¹⁸⁰

1989 року у Вінниці зареєстрований обласний осередок „Меморіалу”. Біля його витоків стояла неординарна людина, музейник, краєзнавець, просвітниця Людмила Ростиславівна Кароєва, директор обласного краєзнавчого музею. Саме у Вінниці актив „Меморіалу” добився помітних результатів, увічнюючи пам'ять жертв репресій. Кожного року, третьої листопадової суботи, проходить День пам'яті жертв репресій. У міському парку встановлений пам'ятний знак, відкрита музейна кімната. Здійснений ряд видань і публікацій на тему репресій, реабілітації і пошанування жертв.

Одним з ініціаторів створення відділення історико-просвітницького товариства „Меморіал” на Волині виступила Волинська обласна організація Національної спілки письменників України, її представники В. Гей, Г. Бондаренко, М. Онуфрійчук ввійшли до оргкомітету.¹⁸¹ Члени „Меморіалу” були серед ініціаторів відкриття у вересні 1996 року в Ковелі першого в Україні пам'ятника всім жертвам Другої світової війни – „своїм” і „чужим”.¹⁸²

Слід зазначити, що в силу об'єктивних обставин письменники Правобережної України на різних етапах історії регіонів завжди брали активну участь у вивченні і популяризації минулого. Кожен край знайшов відбиток в усіх літературних жанрах через відображені в творах факти, події, якими

насичена наша історія, історичні постаті, що залишили яскравий світ на історичному полотні регіонів.

У поезіях волинянки Олени Криштальської постає образ легендарної просвітниці й добродійниці Гулевичівни („Сповідь Гулевичівни”), Василь Гей звертається до козацької доби („... Повстаньмо, Палію, нині”), Йосип Струцюк торкається трагічних сторінок Берестецької битви („Журавлиха”), Клавдія Корецька факт розстрілу енкаведистами в’язнів луцької тюрми передала віршем „Розстріл у Луцькій тюрмі” і присвятила Миколі Павловичу Куделі, якому пощастило вижити під грудю тіл, Олександр Богачук торкнувся теми війни, спалених 160 волинських сіл („Пам’ять”).¹⁸³ На сторінках альманаху „Світязь” (до 2002 року вийшло сім випусків) під рубрикою „Спалахи” постійно подавалася хроніка місцевого життя, літературно-мистецького розвою. Часто звертаються до Лесиної тематики письменники В. Гей, П. Мах, Н. Гуменюк, В. Лазарук, В. Штинько, А. Філатенко, співавтори збірки нарисів і поезій „Джерела безсмертного слова: Лесині місця на Волині”.

Тема Великої Вітчизняної війни знаходить широке відображення в творчості житомирських спілчан, як і пошанування Оноре де Бальзака, який деякий час жив і творив на Житомирщині, Івана Огієнка – вихідця з Брусилова, видатного державного, церковного, наукового діяча. Поворотним у легітимізації професора Івана Огієнка слід вважати 1992-ий ювілейний рік. Серед ініціаторів і активних організаторів 110-річного ювілею земляка була Житомирська організація НСПУ, її голова Олексій Опанасюк. З його участю фундувалася премія імені І. Огієнка, він став заступником голови Товариства Івана Огієнка, одним з перших лауреатів премії його імені.¹⁸⁴

Краєзнавча тематика склала основу багатьох творів хмельницьких майстрів художнього слова. Броніслав Грищук глибоко дослідив історію так званої “Миньковецької держави”, заснованої графом І. Мархоцьким на початку ХІХ ст., і відобразив у романі “Поділля – колиско і доле”, окремій книжечці під назвою “Граф Мархоцький і Миньковецька держава” постать двічі Героя Соціалістичної Праці, колишнього голови Ордена Леніна колгоспу “Україна” с. Лісоводи Городоцького району – у документальній повісті “Тригорій Ткачук: легенда і дійсність”.¹⁸⁵ Петро Карась у художньо-документальному романі “Південний Буг” (2001) повідав про проскурівське підпілля, його керівника Ф.В. Назарова, у повісті “Викликаю вогонь” - про подолянина Володимира Майборського – Героя Радянського Союзу, що повторив подвиг О. Матросова.¹⁸⁶ Микола Магера – учасник і свідок багатьох подій звернувся до теми голодомору (оповідання “Бевка”, “Зелені паляниці”), колективізації і репресій (“Діда спродують”, “Червона валка”). Високу оцінку наукових кіл та читацької громадськості отримала повість “Кам’янецькими стежками”, що зазнала кількох видань.¹⁸⁷ Микола Мачківський – не тільки вправний поет, літературознавець і критик, а й – майстер прози. У його зацікавленнях і тема війни (роман “Пароль – “Проскурів”), і постать поета-земляка Володимира Булаєнка (“Сорокодуби”).¹⁸⁸ Тема війни близька і по віку, і по духу (бо живе в партизанському краї) ізяславцю Василю Кравчуку, голові Хмельницької письменницької організації Миколі Федунцю, ветерану війни Афанасію

Коляновському. А Леонід Шерстинюк 2003 року порадував читачів повістю у віршах “Кармелюк”, над якою працював 8 років. Вона є найвагомим літературно-художнім документом, присвяченим легендарному оспіваному народом меснику.¹⁸⁹ Літературознавці Анатолій Сваричевський, Віталій Мацько стали творцями літературної карти Хмельниччини.

Письменницькі осередки Правобережжя не тільки художнім віддзеркаленням дають портрет свого краю, а й прагнуть увічнити його яскраві події і постаті в бронзі й граніті, музейних експозиціях. За ініціативи й участі письменників наше героїчне й трагічне минуле стає справжнім учнем для наступників.

У ролі організаторів і популяризаторів краєзнавства традиційно виступають засоби масової інформації.

У масштабах України краєзнавчу діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців періодично висвітлюють загальноукраїнські газети “Голос України”, “Урядовий кур’єр”, “Літературна Україна”, “Сільські вісті”, “Освіта”, “Освіта України”. Українське радіо веде щомісячний радіожурнал “Рідний край”, який редагує Василь Марусик. Частим гостем українського телебачення є голова ВСК академік П.Т. Тронько як координатор краєзнавчої справи в Україні, так і учасник багатьох історичних подій. Вдало популяризує видатні постаті України в програмі “Імена” Оксана Марченко.

Подекуди, як-от - у Житомирі, журналістська організація популяризує історію краю не тільки на сторінках газет, а й, створивши журналістський фонд, шляхом видання краєзнавчих нарисів, розвідок. Особливо плідно працює в цьому напрямку Заслужений журналіст України Георгій Павлович Мокрицький.

Тісно співпрацює із засобами масової інформації Рівненська обласна організація ВСК, використовуючи можливості газет і журналів, радіо і телебачення для консолідації краєзнавчого загалу, спрямування його діяльності. Обласна газета “Вільне слово” випускає щомісячну спецсторінку “Ріднокрай”.¹⁹⁰ Краєзнавчі матеріали публікують вінницькі обласні газети “Поділля”, “Вінниччина”, “Південний Буг”, “Понорама”. На Хмельниччині, поряд з такими часописами як “Подільські вісті”, “Хмельниччина”, “Проскурів”, краєзнавчі матеріали друкує газета “Є!”. Це – розвідки про цікаві події, особистості. Зокрема – викладач Хмельницького національного університету Сергій Феодосьєв дав кілька статей про графа Нассау-Зігена – власника тинянського маєтку на Дунаєвеччині, який свого часу відіграв важливу роль як в історії Франції, так і Росії, дунаєвчанку Молі Штеймер – учасницю революційної боротьби в США та Росії.¹⁹¹

Журналісти-краєзнавці стали організаторами видання в регіонах суто краєзнавчих журналів. Григорій Семенович Дем’янчук, журналіст, викладач курсу “Краєзнавство” в Рівненському державному інституті культури, як редактор започаткував науково-краєзнавчий альманах “Волинські дзвони”. Олексій Журко, кандидат історичних наук, працюючи завкафедрою Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, виступив організатором і науковим редактором науково-краєзнавчого

альманаху “Дивокрай”, здійснив протягом 1995, 1997 і 1998 років три його випуски. 28 вересня 2004 року Держкомітетом телебачення і радіомовлення України альманах зареєстрований як Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. У числі його засновників Хмельницька обласна державна адміністрація, Кам’янець-Подільський держуніверситет, Хмельницький ОШПО, Хмельницька обласна організація ВСК, Центр дослідження історії Поділля, який підготував і видав 2004 року перше-друге числа збірника під назвою “Хмельниччина: Дивокрай”. У такий спосіб альманах знайшов своє продовження аж через 6 років.¹⁹² Виходить також часопис “Краєзнавство Черкащини”. На Волині в значній мірі ці функції виконує всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис “Волинь”, заснований 1990 року. Головний редактор і видавець Анатолій Якубюк охоче надає краєзнавцям журнальні рубрики “Наші витoki”, “Цілком таємно”, “Життя у вирії”. Остання (веде голова товариства “Холмщина” М.А. Онуфрійчук) поміщає матеріали волинян із західної української діаспори та розповіді про них.

Різноманітні краєзнавчі публікації дають міські та районні газети. У Гощанській на Рівненщині газеті “Рідний край” щомісячну сторінку “Краєзнавець” веде відповідальний секретар районного осередку ВСК Юрій Кузьмин, у радивилівському “Прапорі перемоги” організатором краєзнавчих добірок виступає голова районної організації ВСК, заступник редактора, Почесний член ВСК Володимир Ящук. У Броварському районі на Київщині газети “Нове життя”, “Броварський кур’єр”, опублікувавши умови конкурсу “Наймиліша серцю сторона”, допомогли відділу культури райдержадміністрації та приватному підприємству “Водограй” (директор Іван Доцин) мобілізувати краєзнавчий актив на вивчення історії населених пунктів. На шпальтах газет нариси з історії сіл району проходили апробацію, а згодом були видані серією книг “Броварська минувшина”.¹⁹³ Нерідко журналісти-краєзнавці від окремих розвідок переходять до більш вагомих проектів, стають авторами книг, дослідниками дисертаційних проблем.¹⁹⁴

Активними учасниками краєзнавчого ренесансу і, водночас, організаторами патріотично-пошукової роботи стали ветеранські організації. Самі ветерани війни є носіями історичної пам’яті про події, які залишили глибокий карб в історії українського народу, її оберегами. Вони беруть участь в акціях “Пам’ять”, “Орден, медаль у твоїй родині”, “Збережемо пам’ять про подвиг”, зустрічах з молоддю, виступають у пресі, по радіо і телебаченню, відстоюють правду про Велику Вітчизняну війну. У Дунаєвецькому районі Хмельницької області заступник голови районної Ради організації ветеранів війни і праці кавалер ордена Слави III ст., фронтовик А.С. Баб’юх входив до президії районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, очолював секцію патріотичної роботи з молоддю. Спільно з Радою ветеранів організовано волонтерський рух, вироблено положення, проведено семінар з обміну досвідом постановки роботи. У селі Міцівці, де первинну ветеранську організацію очолює В.Є. Кучерявий, не тільки учні-волонтери закріплені за ветеранами, що потребують допомоги, а й активні ветерани ведуть шефство над

класами – беруть участь у виховних заходах, бесідах, зустрічах біля пам'ятників тощо. У п'яти наукових збірниках, що їх видала районна організація ВСК, вміщено 28 матеріалів колишніх фронтовиків, учасників підпільно-партизанського руху, учасників і свідків історичних подій.

2004 року Рада організації ветеранів України виступила співорганізатором XI Всеукраїнської наукової конференції “Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події”. Конференція проходила в м. Хмельницькому, у залі університету регіонального управління і права, з участю ветеранів війни.¹⁹⁵ Генерал армії голова ради Організації ветеранів України Герой України І.О. Герасимова доповідав про видання зусиллями дослідників – учених, краєзнавців, у тому числі – ветеранів, 250 томів “Книги пам'яті України”.

Робота над увічненням імен загиблих на фронтах, окупованих територіях земляків на Хмельниччині вилилась у багатолітню колективну працю великого загалу пошуковців. Координувала роботу обласна редколегія, а практичне виконання лягло на регіональне пошуково-видавниче агентство, яке очолював відомий в області краєзнавець, активіст ветеранського руху Ілля Хомич Шиманський. В результаті вийшло 10 томів історико-меморіального видання “Книга пам'яті України. Хмельницька область” – своєрідний пам'ятник 120860 полеглим воїнам-хмельничанам.¹⁹⁶ Після завершення 1998 року десятитомного серіалу це ж агентство взялося за підготовку „Книг скорботи” і вже 8 травня 2003 року в залі засідань облдержадміністрації презентувало перший з чотирьох запланованих томів.¹⁹⁷ Книги пам'яті, як і Книги скорботи, є не тільки пам'ятником полеглим, а й документальним джерелом для нових висновків про причини масової загибелі на фронтах наших земляків саме 1944 року, дають матеріал для уточнення втрат на окупованих територіях, роботах у Німеччині, від бомбардувань, підриву на мінах. Не стихли розмови про зроблене, як члени редакційних комісій міст і сіл, облредколегії повели роботу по підготовці книг про померлих після війни учасників бойових дій.

Аналогічна робота проведена в інших областях Правобережної України. У Волинській області, скажімо, видано тритомну “Книгу пам'яті України”, над якою протягом 1989-1995 рр. працювала редакційна колегія (голова П. Онищук) та група ентузіастів регіонального пошуково-видавничого агентства на чолі з В. Наконечним.¹⁹⁸ Їх зусиллями 1998 року побачила світ книга історико-публіцистичних нарисів про 2330 воїнів-афганців.¹⁹⁹

В організації та проведенні краєзнавчих досліджень у регіонах беруть посильну участь представники інших наукових, громадських, релігійних формувань.

“Подільське братство” на чолі з Мирославом Мошаком виникло в Кам'янці-Подільському на хвилі демократизації, перебудови і гласності наприкінці 80-х років минулого століття. Воно об'єднало біля трьох десятків активістів, які експедиційним способом шукають на Кам'яниччині автентичний фольклорний матеріал, документи і свідчення про невідомі історичні події, факти і популяризують їх усним і друкованим словом, піснею й фольклорним дійством. На його рахунок – кілька випусків інформаційного вісника

“Подільське братство”.²⁰⁰ Створено власне видавництво, видано більше 3 десятків краєзнавчих книг, проведено багато інших цікавих історико-культурних акцій.

У Києві діє Міжнародний історичний клуб, створений відновленим Історичним товариством Нестора-літописця разом з генеральною дирекцією по обслуговуванню іноземних представництв, мета якого полягає в ознайомленні дипломатів та іноземних гостей з історичною та духовною спадщиною українського народу, вивченні історичних контактів України з іншими державами.²⁰¹

Маємо підстави стверджувати, що в роки незалежності краєзнавчий рух в Україні вступив у фазу справжнього ренесансу. Активізували науково-дослідницьку та організаторську діяльність випробувані центри краєзнавства – музеї, архіви, бібліотеки, вузи і школи, Національні спілки письменників та журналістів. Виникли і влилися в краєзнавчий процес абсолютно нові структури – Український фонд культури, товариства “Просвіта”, “Меморіал”, Організація ветеранів України, різноманітні громадські, просвітницькі осередки. Український фонд культури, його обласні відділення виступили співзасновниками Всеукраїнської спілки краєзнавців, її обласних організацій. Відроджена 1990 року спадкоємиця Українського комітету краєзнавців – Всеукраїнська спілка краєзнавців та її організації в областях, містах, районах охопили впливом весь краєзнавчий загаль, очолили, стали координаторами його діяльності.

Науково-теоретичне й методичне забезпечення краєзнавчого процесу здійснює Інститут історії України НАН України, відділи регіональних проблем історії України та історико-краєзнавчих досліджень, президія ВСК. Вони розробляють проблеми історіографії, теорії й методики, узагальнюють і поширюють досвід, визначають перспективні напрями краєзнавчих досліджень і відображують їх у журналі “Краєзнавство”, “Українському історичному журналі”, науковому збірнику “Історія України. Маловідомі імена, події, факти”, колективних та індивідуальних монографіях, книгах про II і III з’їзди ВСК.

Посилилась інтеграція академічної, вузівської науки та краєзнавства, вона вилилась в утворення спільних Центру дослідження історії Поділля, Центру дослідження Середнього Подніпров’я, спільні дослідницькі та видавничі проекти.

Широкого розмаху набрала краєзнавча праця вчительства, школярів, спрямована на вивчення історії краю, її дослідження, патріотичне виховання підростаючого покоління. Цьому сприяє як підтримка ВСК, зниження вікового статутного цензу членства в Спілці, так і дії Міністерства освіти і науки, Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, спрямовані на залучення учнів до участі в русі „Моя земля – земля моїх батьків”, конкурсах, експедиціях, олімпіадах, що їх проводить Мала академія наук.

Час висвітив яскраві постаті організаторів краєзнавчого руху як в центрі, так і регіонах. Найвищого всенародного визнання – статусу „Патріарха

українського краєзнавства” заслужив Петро Тимофійович Тронько, академік НАН України, голова ВСК. Великий вклад у розвиток історико-краєзнавчих досліджень вносять В.А. Смолій, директор Інституту історії України, академік НАН України, О.П. Реєнт, заступник директора, член-кореспондент НАН України, перший заступник голови ВСК, члени правління Спілки Ю.З. Данилюк, Я.В. Верменич, Т.Ю. Григор'єва, Є.М. Складенко, Д.Г. Омельченко, А.А. Ситник, Р.В. Маньківська. Організаторами краєзнавчого руху в регіонах стали Г.В. Бондаренко, М.А. Онуфрійчук, А.М. Силук, Є.М. Франчук у Волинській області, Костриця М.Ю., Вітренко В.В., Грузька Л.П., Мокрицький Г.П., Скавронський П.С., Ярмошик І.І. – на Житомирщині, І.Г. Пащук, М.П. Ковальський, М.П. Манько – на Рівненщині, Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич, Винокур І.С., Войтенко В.І., Завальнюк О.М., Савчук В.О., Слободянюк П.Я., Філінюк А.Г. – на Хмельниччині, М.Є. Іщенко, В.М. Мельниченко, І.Д. Ліховий, П.П. Соса – на Черкащині та інші.

Функцію колективного організатора й популяризатора краєзнавства виконують засоби масової інформації, науково-краєзнавчі видання – альманахи, збірники „Дивокрай: Хмельниччина”, „Волинські дзвони”, „Волинь”, „Світязь”, „Краєзнавство Черкащини”, журнал „Краєзнавство”, збірник статей „Історія України. Маловідомі імена, події, факти” та інші. Поміщаючи концептуальні, методологічні, аналітичні матеріали, наукові розвідки дослідників, вони виконують роль потужного каталізатора краєзнавчого руху.

ПРИМІТКИ.

1. Реєнт О.П. Погляд у третє тисячоліття (перспективи розвитку суспільних наук Української держави) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 11.
2. Краєзнавчий загальний Хмельниччини на установчому з'їзді ВСК представляли І.С. Винокур, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського державного педінституту, Е.Р. Лалетін, директор обласного краєзнавчого музею, С.П. Пилявський, заст. голови Хмельницького обл. відділення Українського фонду культури, В.С. Прокопчук, член президії УФК, зав. Дунаєвським райвідділом освіти, А.В. Сваричевський, зав. кабінетом обласного ІУВ. Волинська краєзнавча громада направила на з'їзд Г. Бондаренка, Г. Гуртового, М. Онуфрійчука, Л. Протас, О. Бренчук.
3. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996, м. Київ). М-ли та документи. – К.: Рідний край, 1997. – С. 134.
4. Там само. – С.34.
5. Там само. – С. 130-131.
6. Там само. – С. 137-138.
7. Там само. – С. 161-163.
8. Петро Тронько. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. Досвід, проблеми, перспективи. – К., 2000. – С. 247-248.
9. ЦДАВО України. – ФР. 4633. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 16.
10. Краєзнавство. Науково-популярний журнал. – 1993. - №1. – С. 4-7.
11. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців... – С. 138.

12. Там само. – С. 35-36, 85.
13. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. - №1.
14. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців... – С. 166-186.
15. Краєзнавство. Науковий журнал. – 2003. - №1-4. – 196 с.
16. Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю). Довідник. Том. I. – Київ – Кам.-Под., 2003. – 270 с.
17. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – К., 2003. – 144 с.
18. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. – К.: Видавн. центр “Академія”, 2004. – С.28.
19. Там само. – С. 29, 133-157.
20. Там само. – С. 34.
21. Там само. – С. 92.
22. Краєзнавці України... – С. 24-25.
23. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – С. 7.
24. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців... – С. 56.
25. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – С. 27.
26. Там само. – С. 100-107.
27. Там само. – С. 46.
28. Житомиру – 1120 (884-2004): Наук. зб. “Велика Волинь”: Праці Житомирського наук.-кр. т-ва досл. Волині. Т. 31. – Житомир: Косенко, 2004. – С. 506.
29. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – С. 48.
30. М.В. Мартинюк. Краєзнавче видавництво “Волинь” у Житомирі: Здобутки і проблеми // Житомиру – 1120 (884-2004). – С. 121-123.
31. Краєзнавці України... – С. 37.
32. В.В. Вітренко. Краєзнавство – шлях дружби і взаєморозуміння між народами // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. Наук. зб. Т. 27. – Житомир, 2004. – С. 294-296.
33. ДАРО. – ФР. 2805. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1.
34. Там само. – Арк. 2.
35. Там само. – Арк. 6.
36. Іван Пащук. Перше краєзнавче десятиліття на Рівненщині (1989-1999 рр.). – Рівне, 1999. – 24 с.
37. Краєзнавці України... – С. 9.
38. Там само. – С. 97-98.
39. Микола Губернюк. Краєзнавче товариство с. Межиріч: цілі і завдання // Острозький краєзнавчий збірник. Випуск 1. – Острог, 2004. – С. 67.
40. Див.: Краєзнавці України. – С. 167-168.
41. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. - С. 73.
42. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – С. 66.
43. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – С. 80.
44. Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). Тези доповідей і повідомлень. – Київ – Кам.-Под., 1991. – 720 с.
45. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – С. 81.

46. В.С. Прокопчук. Краєзнавство в закладах освіти Дунаєвецького району // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Наук. зб. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2002. – С. 60-63.
47. Див.: III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С.53.
48. Краєзнавці України. – С. 214.
49. Лауреати обласних премій Хмельниччини. Біобібліографічний покажчик. – Хм., 2004. – С. 5-30.
50. Краєзнавці України. – С. 139.
51. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 74-75.
52. Там само. – С. 33.
53. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – С. 132-137.
54. Праотча сторона у межиріччі Десни і Трубежа: Нариси історії Броварського краю від стародавніх часів до ХХ ст. // Броварська минувшина / Уклад. – І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – Кн. 1. – 277 с.: іл.; Літописна скарбниця: Нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) // Броварська минувшина / Уклад. – І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – Кн. 2. – 640 с.: іл.; Історія поселень Броварського краю: Від стародавніх часів до сьогодення // Броварська минувшина / Уклад. – І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – Кн. 3. – 640 с.: іл.
55. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 104.
56. Шафаренко А. Германівка від найдавніших часів до сьогодення. – Германівка, 2003. – 510 с.
57. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. - С. 34.
58. Там само. – С. 85-93.
59. Див.: Краєзнавці України. – С. 49-50.
60. Там само. – С. 231-232.
61. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – С. 59.
62. УІЖ. – 2002. - №6. – С. 3.
63. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Випуск VII. – К., 2004. – 302с.
64. Тронько П.Т. Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 8.
65. Л.В. Баженов. Перші п'ять років Центру дослідження історії Поділля // М-ли Х Подільської іст.-кр. конф. – Кам.-Под., 2000. – С. 22-23.
66. Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2005 рік. Реком. бібліогр. довідник. – Хм., 2004. – С. 41.
67. В.М. Мельниченко. Створення Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я // УІЖ. – 1995. - № 4. – С. 148-149.
68. С.С. Падалка. Створення Української академії історичних наук // УІЖ. – 1999. - №3. – С. 158.
69. ?
70. ?
71. Освіта. – 1999. - №19-20. – С. 7.
72. Борисенко В.К., Гончаров О.П. Історичне краєзнавство у Київському університеті ім. Тараса Шевченка: досвід, проблеми, перспективи // VIII

- всеукр. наук. конф. "Історичне к-во і культура". Частина I. – Харків, 1997. – С. 68-70.
73. В.Є. Прокопчук. Деякі проблеми підготовки студентів до ведення краєзнавчої роботи в школі // Шоста всеукраїнська наук. конф. з істор. к-ва. – Луцьк, 1993. – С. 353.
74. Л.С. Мельничук. Народна культура і формування майбутнього вчителя // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Наук. зб. – Кам. – Под.: Абетка-Нова, 2002. – С. 81-87.
75. Танасій Колотило, Валерій Щегельський. З досвіду роботи навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. Наук. зб. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2002. – С. 23-31.
76. Іван Пащук. Вказ. праця. – С. 5.
77. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – С. 83.
78. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 38.
79. 18-19 червня 2002 року в КПДУ відбулася третя Всеукраїнська наукова конференція "Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність", наук. зб. вмістив 39 статей.
80. П.Я. Слободянюк. Культура Хмельниччини. – Хм.: Поділля, 1995. – 332 с; Його ж. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хм., 2000. – 266 с.
81. Прокопчук В.С., Телячий Ю.В. Лисець. – К.: Рідний край, 1998. – 96 с., іл.
82. Юрій Телячий. Лисецька церква Різдва Присвятої Богородиці: сторінки історії. – Кам.-Под., 2000. – 40 с.
83. Дарманський М.М., Телячий Ю.В., Шумлянська Л.Ф. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту. – Хм.: Поділля, 2001. – 132 с., іл.
84. Дарманський М.М., Телячий Ю.В. З вірою в Україну. Маргарита Борзаківська. – Хм., 2004. – 70 с., іл.
85. О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920). Істор. нарис. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2001. – 212 с.
86. Спадщина Т.Г. Шевченка в контексті гуманізації сучасної освіти. Зб. наук. статей. – Хм.: Вид-во ХГПІ, 2001. – 176 с.
87. Алещенко М.І., Романюк В.Г. Краєзнавство в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. к-ва. – Луцьк, 1993. – С. 374-375.
88. Алещенко М.І. Краєзнавча робота в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (сер. 1960-х – перша пол. 1990-х рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 6. – К.: Рідний край, 1999. – С. 82-84.
89. М.Ю. Костиця. Краєзнавство Житомирщини на межі тисячоліть // М-ли Х-ої Подільської іст.-кр. конф. – Кам.-Под., 2000. – С. 34.

90. В.О. Савчук. З досвіду організації міжнародних зв'язків в Кам'янець-Подільському державному університеті // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т. 3. – Кам.-Под., 2003. – С. 65.
91. Студентський меридіан. – 2004. - № 1511-1512.
92. В.О. Савчук. Вказ. Стаття. – С. 70.
93. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 60.
94. Юрій Макар. Поширення діяльності УІТ в Україні // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”. – Чернівці: Рута, 2001. – Том. 1. – С. 83-84.
95. Світлана Гаврилюк. Осередок Українського історичного товариства ім. М. Грушевського при Волинському державному університеті ім. Лесі Українки // Там само. – С. 91.
96. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю. Метод. посібник на допомогу керівникам краєзн. гуртків шкільних та позашк. освітніх закладів. – К.: Рідний край, 1999. – 96 с.
97. Приємною несподіванкою стало видання за авторством А.П. Коваль науково-популярного видання “Знайомі незнайомці” (К.: Либідь, 2001. – 304 с.) з інформацією топонімічного характеру.
98. Трубчанінов С.В., Винокур І.С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кн. 1. – Кам.-Под., 1993. – 112 с.: карти, іл.; Трубчанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної волині. Кн. 2. – Кам.-Под., 1994. – 80 с., іл.
99. Савченко О.Я. Стан краєзнавчої роботи в школах України та шляхи підвищення її ефективності // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 15.
100. Таблиця зроблена на основі інформації УДЦТК “Про стан розвитку туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді в Україні” (на 1 вересня 2004 року), надісланої авторові заст. директора УДЦТК Д.Г. Омельченком.
101. За матеріалами поточного архіву ХОЦТК.
102. Вказана інформація УДЦТК.
103. Рідний край очима допитливих (М-ли хм. обл. краєзн. конф. учн. молоді, присвяченої 500-річчю заснування м. Хмельницького). 28-30 серпня 1993 року. – Хм., 1994. – 102 с. Збірник вмістив 40 статей, повідомлень, тез, а також завдання для дальшої пошукової роботи, вироблені учасниками конференції; Легенди Подільського краю. М-ли обл. тур.-кр. експедиції. – Хм., 2001. – 126 с; Збережемо пам'ять про подвиг. Спогади земляків-учасників Великої Вітчизняної війни у записах їхніх онуків і правнуків. – Хм.: В-во С. Пантюка, 2003. – 140 с.
104. Краєзнавці України. – С. 133.
105. Там само. – С. 28-29.
106. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 76-77.
107. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – С. 85.
108. О.П. Реєнт. 10-річчя незалежності України: проблеми розвитку суспільних наук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного

- педагогічного університету. Історичні науки. Т. 7(9). – Кам.-Под., 2001. – С.10.
109. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. - С. 58.
110. Руслан Кондратюк. Вшанування 60-річчя доцента М.Ю. Костриці // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. Наук. зб. "Велика Волинь". Т. 27. – Житомир: Косенко, 2004. – С. 3.
111. М.Ю. Костриця. К-во Житомирщини на межі тисячоліть // Вказ. зб. – С.37.
112. В.В. Бабич, С.В. Бабич. Історичне краєзнавство в галузі туристсько-екскурсійної роботи в системі освіти // Історичне краєзнавство в системі освіти України... - С. 151-152.
113. За даними поточного архіву Дунаєвецької СЮТК.
114. ?
115. ?
116. ?
117. Наталія Кокошко. Хмельницький обласний краєзнавчий музей на початку третього тисячоліття // Хмельниччина в роки незалежності України: стан і перспективи. М-ли обл. наук.-теор. конф., присвяченої 10-ій річниці незалежності України 15 серпня 2001 року. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2002. – С. 153.
118. Анатолій Силюк. Історико-краєзнавча діяльність музеїв Волині: стан та тенденція // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. М-ли ІХ наук. іст.-кр. міжнар. конф. 20-23 січня 1998 року. Наук. зб. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 30.
119. Бураковська І. Музей на межі виживання // Віче. – 1997. – Липень. – С. 3.
120. Наталія Кокошко. Вказ. стаття. – С. 149.
121. Анатолій Силюк. Вказ. стаття. – С. 31.
122. Там само. – С. 32.
123. Подільська старовина: Наук. зб.: До 85-річчя з часу заснування Він. обл. краєзн. музею. – Вінниця, 2003. – 255 с., іл.
124. Анатолій Силюк. Вказ. стаття. – С. 32.
125. Наталія Кокошко. Вказ. стаття. – С. 149-151.
126. Поточний архів Вінницького обласного краєзнавчого музею. Звіт про роботу за 2002 р.
127. Анатолій Силюк. Вказ. стаття. – С. 30-31.
128. Президентський вісник. – 2001. - №14. – С. 76.
129. Див.: П.Н. Таргонський. Педагог, громадський діяч, краєзнавець (до 80-річчя З.В. Сульської) // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. – С. 423-426.
130. Архів Волинського краєзнавчого музею. - №ДМ-29849/2.
131. Ж. Шай. Сільський історичний музей (с. Лаврів Луцького району) // Слава праці. – 1997. - № 36. – 6 вересня.
132. Поточний архів Вінницького обласного краєзнавчого музею. Звіт про роботу за 2002 р.

133. Методичні рекомендації по реекспозиції музеїв на громадських засадах історичного та краєзнавчого профілів. – Хм., 1993. – 12 с.
134. Олександр Романчук, Микола Манько. Діяльність Нетішинського краєзнавчого музею по вивченню історії зниклих сіл регіону // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. “Велика Волинь”. Т. 25 (Ч. 2). – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – С. 77-82.
135. Подільські вісті. – 1999. - № 75. – 1 липня.
136. Піскова Е.М., Федорова Л.Д. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.17. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 7.
137. Див.: Людмила Короєва. Музей на місці не стоїть // Подільська старовина. Наук. зб. – В., 2003. – С. 38-47.
138. Урядовий кур’єр. – 1998. - № 248. – 26 грудня.
139. Петро Слободянюк. Свідки історії нашої // Подільські вісті. – 1998. - №156. – 24 грудня.
140. Подільські вісті. – 1997. - №95. – 14 серпня.
141. І.В. Марчук. Джерела з історії ОУН та УПА на Волині у фондах Державних архівів Волинської та Рівненської областей // Житомиру – 1120 (884-2004). – С. 179.
142. Урядовий кур’єр. – 2003. - №232. – 9 грудня. – С. 4.
143. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Том 1. – 588 с.; 1997. – Том 2. – 422 с; Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1996. – 784 с; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.; Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. – Київ-Нью-Йорк, 1996. – 376 с. та ні.
144. Урядовий кур’єр. – 2003. - №232. – 9 грудня. – С. 4.
145. Гальчак С.Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 344с., іл.
146. Див. детальніше: Хутірний патріотизм, або як “викурили” архів кам’ячани // Подільські вісті. – 2003. - №53. – 24 квітня.
147. Цит. за: Петро Слободянюк. Свідки історії нашої // Подільські вісті. – 1998. - № 156.
148. III з’їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 39.
149. Олексій Онищенко. Головна бібліотека України // Історичний календар. – К., 2003. – С. 330.
150. Віталій Чишко. Образ України в іменах // Там само. – С. 417-418.
151. В.П. Кисельова, О.В. Михайлова. Сучасні тенденції в наукових дослідженнях практики бібліотечного краєзнавства в Державній історичній бібліотеці України // Житомиру – 1120 (884-2004). – С. 203.
152. Лерій Макаренко. Скарбниця знань // ІК. – К., 1998. – С. 339.
153. За матеріалами поточного архіву Дунаєвецької ЦБС.

154. Валентина Кисельова. Державна історична бібліотека України: сучасний стан розвитку (до 65-річчя заснування) // Бібліотечний вісник. – 2004. - №4. – С. 37.
155. Житомирська державна обласна універсальна наукова бібліотека. – Житомир: Журфонд, 1996. – С. 9-10.
156. Ярощук В.П. Рівненська обласна універсальна бібліотека. Історія і розвиток // Головна книгозбірня області: історія і розвиток. Зб. статей. – Рівне, 1997. – С. 50.
157. Валентина Кисельова. Вказ. стаття. – С. 36.
158. Ярощук В.П. Вказ. стаття. – С. 5.
159. Гуменюк Н. Під лежачий камінь і вода не біжить // Віче. – 1997. – 18 вересня. – С. 18.
160. Автором отримано три поштових посилки з Вінніпегу і три бандеролі з Австралії, цінні видання з діаспори передані Хмельницькій ОУНБ, Дунаєвецькій ЦБС, бібліотеці та Центру огієнкознавства Кам'янець-Подільського державного університету.
161. Ілля Григорович Шульга. Бібліографічний покажчик. – Вінниця, 1991. – 24 с.; Михайло Стельмах і Вінниччина (Рекомендаційний бібліографічний покажчик до 75-річчя з дня народження). – Вінниця, 1987. – 24 с.; С.В. Руданський (1834-1873). Рекомендаційний список літератури. – Вінниця, 1983. – 12 с.; А.П. Свидницький (1834-1871). Рекомендаційний покажчик. – Вінниця, 1984. – 18 с.; Устим Кармалюк. Персональний бібліографічний покажчик. – Вінниця, 1986. – 24 с.; Вінниччина у Великій Вітчизняній війні (1941-1945). Бібліографічний покажчик. – Вінниця, 1984.- 88 с.; Памятники истории и культура Винницкой области (Научно-вспомогательный библиографический указатель). – Винница, 1986. – 106 с.
162. П з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 70.
163. Леонід Лупан. Дорога у вічність / Упор. – В.С. Прокопчук, Т.К. Прокопчук. – Хм., 1995. – 116 с.; Стелися, зелений кудрявцю. Подільські колядки, щедрівки, гаївки / Упор. – В.С. Прокопчук, Т.К. Прокопчук. – Хм.. 1992. – 158 с.; Ой радуйся, земле. Подільські колядки, щедрівки, гаївки / Упор. – В.С. Прокопчук, Т.К. Прокопчук. – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – 112 с.
164. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Стара Синява, 1998. – 328 с.; Болохівщина: земля і люди. М-ли всеукр. наук. конф. “Велика Волинь”. Т. 20. – Хм.-Ст. Синява-Любар, 2000. – 336 с.
165. Скарби батьківської землі (З досвіду краєзнавчої роботи Дунаєвецької ЦБС). – Хм., 1994. – 14 с.
166. Лауреати обласних премій Хмельниччини: Бібліогр. покаж. – Хм., 2004. – С. 48-66.
167. Євген Парійський. П'ятнадцять літ на ниві культури // Голос України. – 2002. - № 70. – 13 квітня.
168. Десять літ подвижництва. Український фонд культури. 1987-1997. – К., 1997. – С. 72-75.

169. Обраному 1988 року до складу правління, а згодом – президії УФК автору в складі комісії доводилося брати участь в обслідуванні стану історико-етнографічної колекції, що експонувалася тоді в помешканні І.М. Гончара, обговоренні питання її музейного експонування.
170. Див. детальніше: Для блага рідної культури. Літопис Волинського обласного відділення Українського фонду культури (1987-1997). Вид. друге, доп. і виправлене. – Луцьк, 1998. – 52 с.
171. З поточного архіву Житомирського відділення УФК.
172. Десять літ подвижництва. – С. 95.
173. Там само. – С. 116.
174. Подільської землі сини / Упор. – С.П. Пилявський, І.С. Чиж, В.П. Чижевський. – Хм.: Поділля, 1993. – 144 с. Автору належить 8 нарисів із 45, вміщених у книзі.
175. Десять літ подвижництва. – С. 141.
176. Борис Савчук. Волинська “Просвіта”. – Рівне: Ліста, 1996. – С. 128.
177. Віталій Мацько, Петро Маліш. Ювілей подільської “Просвіти” // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі. М-ли всеукр. наук.-краєзн. конф. 9-10 листопада 1995 р. – Хм., 1995. – С. 7; Детальніше: Євгенія Сохацька. На варті українства. – Кам.-Под.: Оіюм, 2004. – 380 с.
178. Л.В. Філонов. Діяльність Вінницького обласного товариства “Просвіта” (1991-1992 рр.) // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної істор.-кр. конф. 3 вересня 1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 211-212.
179. Борис Савчук. Вказ. праця. – С. 132.
180. Там само. – С. 133.
181. ДАВол.О. – ФР. 3212. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 2.
182. Світязь. Альманах Вол. обл. огр. СПУ. – 1996. – Випуск. 4. – С. 17.
183. Л.В. Гриб. Сторінки історії Волині у творчості місцевих поетів (друга половина ХХ століття) // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. “Велика Волинь”. – Т. 25. – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – С. 139-144.
184. Літопис Волині. Ч. 19-20. – Вінніпег, 1999. – С. 127-128.
185. Броніслав Грищук. Поділля – колиско і доле. Роман. – Львів: Каменяр, 1988. – 294 с., іл; Броніслав Грищук. Граф Мархоцький і Миньковецька держава. – Хм.: Поділля, 1992. – 32 с.; Броніслав Грищук. Григорій Ткачук: Легенди і дійсність: Док. повість. – К.: Преса України, 2004. – 256 с., іл. 48 с.
186. Петро Карась. Південний Буг. Художньо-документальний роман. – Хм.: Поділля, 2001. – 680 с.; Його ж. Викликаю вогонь. Худ.-док. повість. – Хм., 1994. – 120 с.
187. Микола Магера. Кам’янецькими стежками. Повість. – Хм., 1989. – 160 с.
188. Микола Мачківський. Сорокодуби. – Хм.: Поділля, 1994. – 256 с.
189. Леонід Шерстинюк. Кармелюк. Повість у віршах. – Хм.: Пролісок, 2003. – 108 с.
190. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – С. 62.
191. Сергій Феодосєв. Полум’яне життя дунаєвчанки Молі Штеймер // Є! – 2002. - № 42. – С. 17.

192. Хмельниччина: Дивокрай. Всеукр. наук.-краєзн. збірник. – 2004. - № 1-2. – 112 с.
193. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 66.
194. Едуард Подільський. Калина солодка з морозів. Худ.-публ. нарис. – Вінниця-Погребище, 2003. – 208 с. та ін.
195. Матеріали конференції вмістив збірник доповідей і повідомлень “XI всеукраїнська наукова конференція “Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події” (Київ-Хмельницький, 2004).
196. Про це дет.: Шиманський. В серцях і пам'яті народній // Вісник Хмельницької обласної Ради. – 2004. – Вересень. – С. 40-41.
197. Книга скорботи України. Хмельницька область. Том 1. – Хм.: Поділля, 2003. – 792 с., іл. 16 с.
198. Книга пам'яті України. Волинська область. – Львів: Каменяр, 1995. – Т. 1. – 576 с.; Т. 2. – 647 с.; Т. 3. – 487 с.
199. Забути не дано. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 152 с.
200. Перші три вісники в рубриках “Хроніка Братства”, “До історії університету”, “З неопублікованого”, “Публікації, переклади”, “Пошуки, знахідки” вмістили близько 50 матеріалів.
201. УІК, 96. – К., 1996. – С. 387.

4.2. Наукові, освітні заклади, громадські, науково-громадські об'єднання в західній українській діаспорі як осередки вивчення, популяризації історії і культури Правобережної України

У час становлення української історіографії нової доби, дослідження раніш замовчуваних або перекручених подій, фактів, написання, нової редакції історії населених пунктів об'єктивне висвітлення історії України, її регіонів не можливе без урахування доробку українських дослідників, які в силу певних обставин опинилися за межами Батьківщини. Джерела по-різному оцінюють кількість українців, що проживають у західній та східній діаспорі, здебільшого сходяться на цифрі 11-12 млн.

Саме там знаходяться архіви документів, створені в Україні і вивезені за її межі в час масової еміграції, як правило, - політичної, військової, накопичено чимало документів, літератури, газет і журналів, які віддзеркалюють важливі події української історії, життя української діаспори. Крім того, зусиллями дослідників за межами України створено сотні книг – монографій, мемуарів, посібників, популярних і художніх творів, які розкривають визначальні події, здебільшого – трагічні сторінки минулого України, досить часто пов'язані з авторами особисто. Отже, реконструюючи минуле, ми не можемо не залучити до обігу такого потужного джерельного пласту.

Разом з тим, ми зобов'язані усунути несправедливість, показати українському народу справжнє обличчя тих, хто в силу об'єктивних обставин став ізгоєм, був витіснений за межі батьківщини. Майже вся українська еміграція, і в першу чергу - її елітарна частина – політики, науковці, митці, у радянські часи були затавровані клеймом „українських націоналістів” з додачею для посилення негативності терміну, ворожості до зарубіжних співвітчизників епітету – „буржуазних”. А вони, оті закордонні „українські буржуазні націоналісти”, сіяли чужу ниву, будували українські за стилем хати, важко трудилися, вживаючись у нове середовище. І при цьому не носили образи до тих, хто залишився на рідній землі, а щиро співчували їм – понівеченим війнами, братовбивством, репресіями, намагалися всіляко міцнити дух українства, українського патріотизму в діаспорі, допомагати братам в Україні. А за зброю брали слово, слово історичної правди, правди про героїчне і трагічне минуле українського народу, його високу культуру, і в першу чергу того краю, вихідцями з якого були самі. Подвижницька праця наших земляків, у даному випадку – зарубіжних дослідників-краєлюбів і краєзнавців, – чекає визнання, аналізу й оцінки.

У зарубіжжі наші співвітчизники створювали освітні, наукові, громадські, просвітницькі, науково-громадські осередки, які не тільки консолідували їх зусилля в плані матеріальної та моральної взаємопідтримки, а й брали на себе функції центрів по вивченню, увічненню подій, фактів, особистостей, їх популяризації в країнах проживання. І це був не тільки культурно-освітній, а й науково-краєзнавчий рух, який відповідно з часом, завданнями й особливостями їх вирішення пройшов ряд етапів:

- I – міжвоєнний період (20-і – перша половина 40-х років ХХ ст.);
- II – повоєнний (друга половина 40-х – 80-і роки);
- III – доба перебудови, інтеграції зарубіжної та вітчизняної історичної науки (90-і ХХ-го – початок ХХІ ст.).

Перший, досить плідний етап розвитку історичного краєзнавства в українському зарубіжжі мав свої особливості. З поразкою національно-визвольних змагань за кордон емігрувала українська національна еліта – політики – представники Української Центральної Ради, Генерального секретаріату, державні діячі Української держави гетьмана Павла Скоропадського, Директорії та ЗУНР, військовики – старшина та рядовий склад армій УНР та ЗУНР, українські науковці, педагоги, студентська молодь, втягнуті кожен по-своєму в національно-визвольну боротьбу, змушені шукати притулку в сусідніх країнах.

Вони надіялись, що еміграція ця - тимчасова, як і більшовицька влада, яка на їх думку в Україні довго протриматися не могла. Тому селилися здебільшого в порубіжних, ближчих до України державах. Зокрема, - у Відні, де осів уряд ЗУНР і на перших порах почав відігравати роль українського емігрантського центру. Досить скоро почався перелив емігрантських сил до Чехословаччини, де уряд Масарика створив більш сприятливі умови перебування вигнанців. Військові підрозділи компактно осіли в Польщі, у місцях їх інтернування. Краків і Варшава зібрали чимало науковців та студентів з України, Білорусії, надавали можливість трудовлаштування й навчання тим, хто зазнав переслідування більшовицької влади. Гетьманці та їх прихильники осіли здебільшого в Німеччині.

Зазнали провалу зимові походи українських підрозділів на територію Правобережної України. Завдала удару слабкій більшовицькій владі в Україні тактика повстанської боротьби, але теж не зуміла підняти народ. Час йшов, життя вимагало адекватних рішень. Науковці, педагоги прагнули реалізувати свій потенціал задля підтримки родин, а також – в інтересах України. Військові, студентська молодь намагалася вивершити розпочату в Україні освіту, здобути фах, адаптуватися до нових умов.

Отже, на першому етапі потужну хвилю еміграції, високо підготовленої до наукової, дослідницької праці, в основному прийняла Європа. Саме тут, ближче до України, оселився уряд УНР, виник ряд наукових, навчальних установ та закладів, громадсько-політичних, просвітницьких осередків. Українська еміграція обрала історію, рідну мову і культуру засобом патріотичного виховання, розвитку національної ідеї, консолідації сил для боротьби за незалежну Українську державу.

Як уже зазначалося після першої світової війни значним центром української еміграції стала Австрія, де осіла значна кількість українців. Під кінець 1919 року у Відень прибув екзильний уряд ЗУНР з президентом Є. Петрушевичем, цілий ряд політичних та культурних діячів, учених, митців. Тільки у Відні налічувалося 15 тис. українців. Діяли школи, науково-мистецькі товариства.¹ Українська молодь прагнула здобути вищу освіту, поповнювати знання, у т.ч. – про Україну. Тому науковців, колишніх викладачів українських

вузів влаштовували лекції, хоча цього було явно недостатньо. Наприкінці 1919 року М.С. Грушевським був заснований Український соціологічний інститут (УСІ), який ставив завдання досліджувати різні сторони українського життя, видавати наукову літературу. Планувалася лекційна, популяризаторська діяльність. УСІ об'єднав лекторську і науково-видавничу працю таких відомих учених, як Д. Антонович, В. Липинський, В. Старосольський, І. Феценко-Чопівський, М. Шраг, М. Чечель та багатьох інших. До 1924 року, виїзду М.С. Грушевського до України і згорання роботи УСІ, було прочитано кілька курсів лекцій з суспільних дисциплін для українських емігрантів, видано 13 монографій з різних питань української історії і тогочасного життя. Першою в цій серії під фірмою „Український соціологічний інститут. Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга перша” вийшла книга Павла Христюка „Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.” (Відень, 1921. – Т.І. – 192 с.). У наступний період побачили світ монографії В. Липинського, В. Старосольського, М. Шрага, М. Лозинського, К. Грушевської.²

З кожним днем все гостріше поставала необхідність у вищому навчальному закладі для тисяч молодих українців, які не встигли отримати чи завершити вищу освіту. Українські наукові курси, діяльність УСІ не могли виконати цієї ролі, хоча зібрали навколо ідеї науки та освіти в еміграції кращі сили. За ініціативою М. Грушевського, Д. Антоновича, О. Колесси та інших учених, при підтримці Союзу українських журналістів та письменників, Товариства прихильників освіти у Відні 17 січня 1921 року систематичні навчальні курси були реорганізовані в Український вільний університет (УВУ). Ректорство було запропоноване М.С. Грушевському, однак він із-за розбіжності у поглядах на структуру університету від пропозиції відмовився і побажав зосередитись на науковій праці. Тому очолив новостворений вуз Олександр Михайлович Колесса (1867-1945), брат відомого академіка Ф.М. Колесси, випускник, а згодом доцент, професор Львівського університету.³ У Відні УВУ працював тільки один семестр.

Українці почали переїжджати до Праги, де склалися більш сприятливі умови для навчальної та науково-мистецької праці. Тут за ініціативою президента Чехословаччини Т. Масарика почала втілюватись так звана „російська акція”, суть якої полягала у фінансовій та правовій підтримці еміграції з Росії. Опіку над проектом здійснювало „російське відділення” Міністерства закордонних справ ЧСР на чолі з В. Гірсою. Через нього фінансувалися і потреби УВУ, який 23 жовтня 1921 року урочистим зібранням розпочав діяльність у стінах празького Карлового університету.⁴ Ректор О. Колесса виголосив доповідь „Українсько-чеські взаємини від Х до ХХ ст.”, яка була гідно оцінена фахівцями як з історичного, так і міжнародно-правового боку.

У празький період (1921-1945 рр.) університет очолювали О. Колесса, Л. Горбачевський, С. Дністрянський, Д. Антонович, Ф. Щербина, А. Яковлів, О. Мицюк, І. Борковський, А. Волошин. Часта зміна ректорів пояснюється не плінністю кадрів, а глибоким демократизмом життєдіяльності університету,

статут якого передбачав щорічне обрання ректора й проректора загальними зборами професорсько-викладацького складу.

На двох факультетах – філософському та суспільних наук і права протягом 1921-1943 рр. навчалося щорічно в середньому 264 слухачі з різних європейських країн. Українці серед студентів склали більше 80 відсотків. При університеті діяв інститут професорських стипендіатів, який закінчили і згодом стали відомими вченими В. Січинський, С. Наріжний, І. Борковський, Ю. Русов та багато інших.⁵ За час перебування в Чехословаччині університет видав чотири наукових збірники і 27 томів наукових праць.⁶

1922 року в Чехословаччині була відкрита Українська господарська академія (УГА), 1923 року – Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова (УВП), Студія класичного мистецтва. 1924 року в них навчалося 2300 українських студентів, в тому числі у Празі – 1235.⁷

Діяльність українських навчальних та наукових інституцій координував Український академічний комітет, очолюваний Д. Дорошенком.

Кожен з цих навчальних закладів вів наукову роботу. УВП, наприклад, залишив 3 томи „Праць”, 11 підручників та монографій.⁸ У 1927-1931 рр. виходили „Наукові записки УГА”. За час існування УГА видала 698 наукових праць, у т.ч. – 229 монографій.⁹ У зв’язку з скороченням асигнувань в 1934-35рр. академія була реорганізована в Український технічно-господарський інститут, який проіснував до 1945 року.

При Українському вільному університеті працювало чимало наукових товариств. Найбільший вклад у вивчення історії і культури України, її регіонів внесло Українське історично-філологічне товариство (УІФТ), яке очолювали Д. Антонович – голова, О. Колесса – заступник, В. Біднов – секретар. Товариство об’єднувало 1923 року – 31-го, у 1940 році – 65 учених, що жили в Чехословаччії та за її межами. За час з 1923 по 1945 рік провело 442 засідання, обговорило 679 доповідей та рефератів.¹⁰ Відбулися й спеціальні засідання з нагоди 10-річчя заснування українських університетів у Кам’янці-Подільському та Полтаві, у зв’язку з 150-річчям зруйнування Запорозької Січі. УІФТ брало участь у міжнародних конгресах і з’їздах, видало 4 томи „Праць” (1926, 1939, 1941), 65 книг, зробило відбитки окремих доповідей. Чимало праць його членів побачили світ у різних українських часописах.¹¹

Важливим науково-дослідницьким центром української діаспори в Празі в 20-40 рр. став Музей визвольної боротьби України, заснований 1925 року. Директором Музею був все той же Дмитро Антонович (1877-1945), син видатного українського історика, професора В.Б. Антоновича, секретарем – Симон Наріжний (1898-1983). У музейному архіві зберігалися документи місій УНР, СВУ, українських військових таборів у Чехословаччині, Української капели О. Кошиця, листування українських діячів, 1200 томів періодики, нумізматична колекція. Працювала бібліотека. Виходив бюлетень „Вісті”. З листопада 1945 року діяв під назвою Український музей і очолював його Симон Наріжний. 1948 року музей був закритий, архів вивезений до Москви, чимало документів та літератури попало до Слов’янської бібліотеки в Празі.¹²

У 1925-1945 роках діяв у Празі Український інститут громадознавства під керівництвом М. Шаповала. Він продовжив добрі справи віденського УСІ. У залежності від завдань, розмаху роботи та обставин міняв назву: спочатку УІГ, потім – Український соціологічний інститут, Інститут соціології. Тут працювали професори П. Богацький, С. Русова, С. Шелухін, А. Марголін, В. Січинський, М. Мандрика. Подолянин Павло Олександрович Богацький, наприклад, завідував Кабінетом шевченкознавства, видав ряд праць, що стосуються життя і творчості Т.Г. Шевченка. 1930 року за редакцією П. Богацького та В. Дорошенка у Празі побачили світ „Поезії Т.Г. Шевченка”, 1942-го – „Кобзар Тараса Шевченка за 100 років 1840-1940”.¹³ Професор П. Богацький є автором спогадів, зі сторінок яких постає Поділля 1917-1920 рр. у нелегкі дні відступу армії УНР за маршрутом Кам'янець-Подільський, Ярмолинці, Городок, Гусятин та столичний Кам'янець-Подільський, Державний український університет, де під началом ректора І. Огієнка він формував університетський архів.¹⁴

1926 року в Берліні був заснований Український науковий інститут. У 1926-1945 роках він працював під фінансовим та ідеологічним протектором німецьких властей і протягом двох періодів (1926-1931, 1931-1945) на кафедрах української історії, української державності, релігійних відносин, історії матеріальної культури втілював у життя ряд наукових програм, провів велику видавничу та культурно-просвітницьку роботу, у тому числі й серед німецької громадськості. Його дослідження знаходили висвітлення в „Записках” та „Повідомленнях”. Налагодив роботу УНІ-Б його перший директор (1926-1931 рр.) професор Д. Дорошенко. Велику підтримку надавав відставний гетьман Павло Скоропадський та українські політичні сили, що гуртувалися навколо нього. УНІ організував курси і лекції з українознавства, історії України, виставки, тут готувалися й видавалися В. Кубійовичем, директором І. Мірчуком, Б. Крупницьким та іншими науковцями монографії, науково-популярні праці, статті. 1938 – 1946 рр. виходили „Вісті Українського наукового інституту в Берліні”. Діяла бібліотека на 35 тис. томів. 1945 року УНІ припинив існування.¹⁵

Історія України, у т.ч. - ХХ ст., знайшла широке відображення в працях українців, що поселилися в Польщі. Наприкінці 1920 року налічувалося їх 30 тис. осіб.¹⁶ Переїхали до Польщі 18 професорів, доцентів та велика група студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету разом з ректором професором Іваном Огієнком. Осіли в Тарнові та Ченстохові. Огієнко І.І. повів тривале, коректне, але настирливе листування з ректорами Краківського Ягеллонського та Варшавського університетів про науково-викладацьку працю професорського корпусу і даліше навчання студентів з України. 15 січня 1921 року отримав відгук від Єжі Кохановського, ректора Варшавського університету, який згодився допустити професорів, доцентів, асистентів до роботи в бібліотеці, лабораторіях, а студентів при персональному розгляді їх документів – до навчання.¹⁷ Посипались сотні листів до Кам'янця-Подільського з проханням надіслати довідки, інші документи про курс та оцінки, отримані в КПДУУ.

Велику українознавчу працю здійснив у польський період еміграції (1920-1947 рр.) професор І. Огієнко. Спочатку жив у Винниках біля Львова, 1924-1926 рр. викладав українську мову і літературу в учительській семінарії Львова, потім – церковнослов'янську мову і палеографію на православному богословському відділі Варшавського університету. Видав „Історію українського друкарства”, „Костянтин і Мефодій”, ряд мовознавчих праць, книг з історії православ'я.¹⁸ Обстановка не завжди сприяла вченому. 1931 року університет у Брно (Чехословаччина) надав Огієнкові І.І. ступінь доктора філософії за працю „Українська мова XVI віку і Крехівський Апостол 1560 р.”, але 1932 року він змушений був покинути університет із-за тиску опозиції. Згодом події винесли його на гребінь церковного життя, у 40-х роках став єпископом, архієпископом, а 1944 року – митрополитом Холмсько-Підляським.¹⁹

Плідно працював у Варшаві виходець з Володимира-Волинського Олександр Михайлович Цинкаловський (1892-1983), історик, археолог, етнограф, збирач старожитностей. У 20-і роки, навчаючись у Варшавському університеті, співпрацював з Варшавським державним археологічним музеєм, потім став дійсним членом Польського археологічного товариства та Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Часто отримував наукові відрядження на Волинь та Полісся для археологічних досліджень. Протягом 1936-1943 рр. працював на Волині, очолював один з кращих історико-краєзнавчих музеїв краю при Крем'янецькому ліцеї, вивчав минуле Волині, публікував наукові розвідки, статті та окремі праці, присвячені Волині та Поліссю.²⁰ 1961 року у Варшаві побачила світ його монографія „Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся”, 1975 року за підтримки волинян з Торонто під грифом вінніпезького Інституту дослідів Волині вийшла монографія „Старовинні пам'ятки Волині”.²¹ Головною працею волинезнавця став двохтомний історико-географічний словник, який налічує 5600 топонімів Волині й Полісся.²²

Значну участь у дослідженні історії та культури України взяло створене в Польщі 1929 року Українське воєнно-історичне товариство, яке мало своє видавництво, та Український науковий інститут.

Ключовою фігурою в діяльності обох товариств був Олександр Гнатович Лотоцький, подолянин, видатний політичний і державний діяч, учений, педагог. Він отримав ґрунтовну освіту в ряді світських і духовних закладах – Тульчинській повітовій школі, Подільській, Тифліській, Київській духовних семінаріях, 1892-1896 рр. навчався в Київській духовній академії, познайомився з В. Антоновичем, О. Кониським, які справили великий вплив на його світогляд, науково-дослідницьку працю. Друкувався в „Подольских епархиальных ведомостях”, „Киевской старине”. Академію закінчив із ступенем кандидата богослов'я. Працюючи в Київській палаті державного контролю, ввійшов до українознавчого гуртка, разом з його членами – С. Єфремовим, Ф. Матушевським, В. Дурдуківським, Д. Дорошенком став співзасновником у Києві видавництва „ВІК”. Патріотичну позицію займав у Санкт-Петербурзі, куди був переміщений по службі. 1904 року разом з П. Стебницьким письмово звернувся до Кабінету міністрів про відміну указу 1876

року, що стосувався заборони української мови, і під тиском обставин добився позитивного рішення. У роки національно-визвольних змагань був губернатором Буковини і Покуття, генеральним писарем уряду УНР, державним контролером в уряді УНР, міністром сповідань за Гетьманату, послом у Туреччині за Директорії.²³

1920 року опинився в еміграції. 1926-1938 рр. був членом уряду УНР в екзилі, заступником Прем'єра, співпрацював з різними науковими, політичними та громадськими об'єднаннями українців, у Варшавському університеті читав курс історії православної церкви, вів дослідницьку роботу в колективі Українського військово-історичного товариства. 1930 року став організатором і першим директором Українського наукового інституту, зосередив у ньому найбільш підготовлені кадри. УНІ досить швидко заявив про себе як науково-дослідну установу, рівну Науковому товариству ім. Т.Г. Шевченка, видав „Праці” у 12 серіях. Побачили світ 13 томів творів Т.Г. Шевченка із 16 запланованих, „Діаріуш Пилипа Орлика”, два томи „Автокефалії”, два збірники статей під назвою „Мазепа”, ряд праць з економіки, демографії України, частково опублікований придбаний Інститутом архів М. Драгоманова. За неповних 10 років УНІ сформував бібліотеку україніки в 10 тис. томів наукових видань, надрукував понад 70 томів документів, наукових праць. На початку Другої світової війни припинив роботу.²⁴

Таким чином у наукових, навчальних закладах, науково-громадських товариствах ближчих до України західноєвропейських держав у міжвоєнний період сформувалися колективи українських учених-емігрантів, які проводили історико-краєзнавчі дослідження, видавали праці з історії України, Волині, Поділля, Київщини – у тому числі, формували бібліотеки, архіви, власне – джерельну базу, яка прислужилася справі в повоєнні роки.

Наступний етап історико-краєзнавчих досліджень у західній українській діаспорі пов'язаний з Другою світовою війною і наслідками, які вона спричинила. Війна завдала відчутного морально-політичного удару по старій українській еміграції: надії на відновлення незалежної України збройним шляхом міліли, як ріки спекотного бездошового літа. Виникла необхідність ґрунтовно осідати на Заході.

На роки війни і, особливо, - повоєнний період припадає третя хвиля української еміграції, викликана репресивною політикою як німецьких окупантів, так і радянських карних органів, політикою, що унеможлиблювала проживання мільйонів людей на своїй Батьківщині. Були й інші соціально-побутові, економічні обставини, але в даному випадку вони не були визначальними. Приплив нових сил – учасників національно-визвольних змагань 40-х років посилював політизованість, патріотичний заряд зарубіжного українського середовища, бажання докладати нових зусиль для блага України, її народу. Вони опирались на створену попередниками в країнах Заходу громадсько-політичну та культурно-освітню інфраструктуру, що сприяла порівняно легкій адаптації в новому світі, і разом з тим творили нові громадські, політичні, науково-просвітницькі організації, які відображали мету

життя і діяльності нового покоління еміграції – потребу в консолідації розсіяних сил, протистоянні асиміляційним процесам, навчанні й національно-патріотичному вихованні дітей, підтримці братів-українців на Батьківщині. Вирішення цих завдань тісно пов'язане із зверненням до рідної землі – її мови, історії, культури.

Історико-краєзнавча праця на цьому етапі не була однорідною: друга половина 40-х років і 50-80-і роки відрізнялися розмахом та інтенсивністю досліджень, роллю наукової еліти й широкого емігрантського загалу, зміною його центрів, результативністю.

У 40-х роках ХХ ст. найбільшим центром української еміграції, а отже науково-краєзнавчого, культурно-освітнього життя стала Німеччина. Чимало викладачів УВУ та інших українських навчальних закладів ще до приходу радянських військ зуміли перебратися з Чехословаччини до Німеччини. До Мюнхена прибули сім'ї Н. Полянської-Василенко, професорів О. Оглиблина, П. Коваліва, С. Драгоманова, О. Косач-Кривинюк, декана філософського факультету УВУ В. Щербаківського, Д. Дорошенка та інші. Там, у Мюнхені, на квартирі М. Томашевської, було вироблено план відродження УВУ. Ідею створення українського університету підтримало Міністерство освіти Баварії, міська управа та керівництво шкільної освіти Мюнхена, американська окупаційна влада і, звичайно, - українська громадськість. Восени 1945 року в приміщенні німецької школи на Версайлерштрассе на двох факультетах – філософії і права та суспільних наук розпочалися аудиторні заняття. Ректором став професор В.М. Щербаківський. Там університет працював до 1962 року, поки не перейшов у власне приміщення.²⁵

У складному становищі опинився університет у 1949-1950 рр., коли сталася масова еміграція професури і студентства з Німеччини в інші країни Європи, Америки, Австралії. До кінця 50-х років 30 відсотків українців переселилися з Німеччини до США, 19 - до Англії, 10 - Канади, 13 - Австралії, 10 – до Бельгії.²⁶ Навчальний процес зупинився. Основна увага концентрувалася на науково-видавничій діяльності. І лише 1965 року під час літніх курсів, на які з'їхалися українці з Канади, США, Бразилії, Європи, вдалося відродити навчання. У березні 1968 року ректором був обраний професор О. Орлецький, проректором – професор Ю. Бойко, деканами філософського факультету – професор Н. Полонська-Василенко, правничого і суспільно-економічного – професор Г. Горн.²⁷

1981 року УВУ відзначив своє 60-річчя. Відбувся ряд ювілейних засідань, в яких брали участь ректор професор В. Янів, проректор професор З. Сокалюк, декани Г. Баськевич, Б. Кордюк.²⁸

1945 року в Авгсбурзі зусиллями учених-емігрантів постала Українська вільна академія наук (УВАН). Для початку треба було сформувати бібліотеку, архів. Тому вже 10 жовтня того року був започаткований музей-архів УВАН за зразком Празького музею-архіву визвольної боротьби України.²⁹ Науковці УВАН розглядали його як надзвичайно важливу установу новоствореної академії, яка мала зібрати уцілілі документи і книги, концентрувати україно- та іномовні видання про Україну. З перших днів докладали до цього особливих

зусиль директор професор В. Міялковський, В. Дорошенко, А. Животко, Л. Бачинський, М. Маяковський, І. Коровицький.³⁰

За кордоном опинилася управа однієї з найстаріших і найвідоміших в Європі наукових установ – Наукового товариства імені Т. Шевченка, разом з його головою І. Раковським. 30 березня 1947 р. ініціативна група на чолі з професором Зеноном Кузелею за згодою І. Раковського, який тоді жив у Відні, збрала установчі збори і відродила НТШ в складі 52 членів. Головою був обраний І. Раковський, заступником – З. Кузеля, секретарем – В. Кубійович. До управи ввійшли також О. Лаба, Ю. Павликовський, Є. Храпливий, М. Чубатий, В. Щербаківський, Я. Падох. Сформовано 3 секції – історико-філософську, філологічну, математично-природо-лікарську.³¹ Робота здійснювалася шляхом підготовки і заслуховування на засіданнях секцій наукових доповідей і повідомлень, проведення наукових з'їздів у Міттенвальді (1947), Берхтесгадені (1948), видання „Записок НТШ”, українознавчого журналу „Сьогодні і минуле”, „Хроніки НТШ”, „Бібліотеки українознавства”. 1948-1949 рр., наприклад, побачило світ 87 друкованих аркушів наукових праць.³²

Головним завданням НТШ визначило підготовку і видання енциклопедії українознавства. З цією метою 1947 року був створений Інститут енциклопедії під керівництвом професора З. Кузеля. Але реалізувати цей задум вдалося значно пізніше, і не в Німеччині, а – сусідній Франції, куди 1951 року перебазувалося НТШ.

На кінець 40-х у Німеччині, зокрема – в Баварії, діяло 6 вищих шкіл та наукових організацій, у тому числі – Український технічних господарський інститут, Українська богословська православна академія, які стали також закордонними центрами історико-краєзнавчих досліджень.

На цьому етапі, у 40-і роки, була відновлена мережа раніш діючих у Європі українських навчальних та наукових інституцій, формувалися нові структури, відбувалося збирання наукових кадрів, консолідація їх у стінах УВАН, УВУ, НТШ.

Однак наприкінці 40-х повіяло холодною війною, різкою популяризацією сил колишніх союзників по Другій світовій війні. Зони окупації в політичному плані трансформувались у дві ворожих держави – Німецьку Демократичну Республіку та Федеративну Республіку Німеччину з великими контингентами чужоземних збройних сил. Західний світ – США, Канада, Англія, Франція, Австралія інші держави – широко відкрив двері еміграції, яка не опустила можливості виїхати подалі від небезпечних для життя місць. Тим більше, що радянські спецслужби посилювали переслідування. Був заарештований ректор Українського вільного університету, колишній президент Карпатської України Августин Волошин, вивезений до Москви і замучений в ході допитів у Бутирській в'язниці. Арешту в Чехословаччині зазнали декани, професори, доценти, які не встигли евакуюватися з наближенням радянських військ, бібліотеку, архів УВУ, банківські вклади конфісковано.³³ Був викрадений у Франції і таємно в трюмі радянського корабля вивезений до Росії онук професора Антоновича В.Б. відомий науковець і педагог, науковий співробітник Українського наукового інституту в Берліні (1936-1941), викладач

Віденського, Бреславського університетів, автор „Історії України” в 4 частинах, „Переяславської кампанії 1630 р.” та інших праць Михайло Дмитрович Антонович...³⁴

Почалася хвиля виїзду емігрантів за океан, яка отримала назву „великого ісходу”. Потенціал української наукової еліти в Європі помітно знизився, як і соціальна база його поповнення. У зв’язку з цим припинив навчальний процес Український вільний університет і до 1965 року здійснював суто науково-дослідницьку роботу.³⁵

На цьому етапі центр зарубіжного українського історико-регіонального дослідництва в Європі перемістився до Франції. Франція, хоч і віддалена від українських кордонів, завжди приваблювала українців як рівнем демократизації суспільного життя, досягненнями культури і науки, так і економічними можливостями. Коріння цих зв’язків сягає в княжі часи, коли Анна Ярославівна деякий час брала участь в управлінні Францією. З 14 століття знаходимо українців у списках студентів Сорбонни. Тут жив і досяг генеральського звання син Пилипа Орлика Григорій, якийсь час творили Марко Вовчок, Федір Вовк, Михайло Драгоманов, М. Грушевський.

На початку ХХ ст. українську політичну еміграцію тут представляв С. Петлюра та його оточення. У Парижі 1929 року була відкрита українознавча бібліотека його імені. Тривалий час директором і хранителем бібліотеки був Іван Рудичів, шкільний товариш Симона Петлюри, виходець з Полтавщини. Йому належать змістовні спогади, вміщені в збірнику „Симон Петлюра у молодості” (1936). Навіть у роки фашистської окупації в Парижі діяла книгарня „Кобзар”, яка займалась і видавництвом.³⁶

Після війни з ініціативи архієпископа І. Бучка при Державній школі східних мов, у якій директорував українець професор І. Борщак, було засновано Архів української еміграції.³⁷ 1946 року відновила роботу розграбована німцями бібліотека імені С. Петлюри. Якщо 1940 року вона налічувала 15 тис. книг, то 1954 року вдалося зібрати трохи більше 3 тис. томів.³⁸ Чимало зусиль до організації наукових досліджень у цей час докладав професор Ілля Борщак – автор праць „Григор Орлик” (1932), „Наполеон і Україна” (1937), ряду історичних розвідок.³⁹

З початку ХХ століття тут знайшли осідок різні українські політичні, культурно-освітні, громадські організації, у тому числі – Головна еміграційна Рада – координатор діяльності української політичної еміграції в Європі та Азії, яку очолювали О. Лотоцький, потім – О. Шульгин,⁴⁰ Об’єднання українців у Франції (1949 року), 1948 року відновлено випуск тижневика „Українське слово”, видавались тижневик „Українець”, двотижневики „Соборна Україна” і „Громада”, журнали „Україна”, „Смолоскип” та інші періодичні видання.⁴¹

Головним центром наукового, історико-красознавчого життя стало Європейське відділення Наукового товариства імені Т. Шевченка, що осіло в Сарселі, за 10 км від північної межі Парижа, у палаці, який надав для українознавчих занять НТШ архієпископ Іван Бучок. Головна увага Володимира Михайловича Кубійовича (1900-1985), голови Європейського відділення закордонного НТШ, двох його постійних і платних співробітників

була спрямована на підготовку і видання „Енциклопедії українознавства”, якої на той час ще не мала Україна.

Енциклопедія – то показник інтелектуальної, наукової зрілості нації, її самосвідомості. В Україні робилися спроби мати свою енциклопедію. 1927 року Х з’їзд КП(б)У прийняв рішення про створення видавництва „Українська енциклопедія”. Воно проіснувало в Харкові під опікою міністра освіти Миколи Скрипника до 1934 року, підготувало перший том „Української радянської енциклопедії”, але було розгромлене як „розсадник націоналізму”, 12 співробітників розстріляні, кілька десятків ув’язнені і вислані, колектив з 300 осіб розігнаний. Підготовлені до друку матеріали були знищені, у т.ч. – й УРЕ. Відновилася робота по підготовці енциклопедії 1957 року, було утворено Головну редакцію УРЕ на чолі з М. Бажаном. 1959 року вийшов перший з сімнадцяти томів.⁴² 1941 року в Кракові було зроблено спробу видати перший том енциклопедії українознавства зарубіжними українськими вченими І. Раковським, Є. Пеленським та іншими. Але війна помішала здійсненню цих планів. 1942 року Український науковий інститут у Берліні видав двохтомну „Handbuch der Ukraine”. 1949-1952 рр. вийшла трьохтомна енциклопедія українознавства, названа її редактором В. Кубійовичем „ЕУ-1”.⁴³ Великий науковий подвиг по створенню української енциклопедії в діаспорі зробив професор Євген Онацький, який протягом 1957-1967 рр. в Аргентині підготував і видав 8 томів „Української малої енциклопедії”.⁴⁴

У цей час зусиллями В. Кубійовича, М. Глобенка, А. Жуковського, С. Янів, І. Кошелівця готувалося і друкувалося том за томом головне десяти - книжне видання „Енциклопедії українознавства”.⁴⁵ Інститут Енциклопедії українознавства об’єднав багатьох учених з різних континентів. Серед редакторів – Н. Полянська-Василенко, Б. Кравців, В. Голубничий, Є. Глобінський, М. Стахів, А. Фріголь, В. Маркус, О. Оглоблин, І. Коровицький та багато інших. 3410 українських організацій та приватних осіб зробили добродійні внески на видання ЕУ-2 в сумі 2 млн. 627 тис. американських доларів. Бюлетень „Вісті з Сарселю” надавав гласності праці над ЕУ та добродійництву.⁴⁶

Енциклопедичні видання як в Україні, так і за її межами, звичайно не позбавлені ідейно-політичних нашарувань, але в своїй сукупності і взаємному доповненні засвідчили великі можливості українського інтелекту, склали потужну джерельну базу для історико-краєзнавчих досліджень у час переосмислень, переоцінок.

Діяльну участь в роботі європейського відділення Наукового товариства імені Т. Шевченка, особливо після смерті В. Кубійовича, брав професор Володимир Янів, протягом 1985-1987 рр. очолюючи його. Він – автор багатьох праць з питань української етнопсихології, історії, ректор УВУ (1968-1986), член УВАН, професор багатьох українських вузів у діаспорі.⁴⁷

І все ж можна з упевненістю твердити, що головний центр науково-дослідної, історико-краєзнавчої праці української діаспори перемістився за океан, у першу чергу – до США та Канади.

Ще наприкінці 1947 року із-за переселення значної частини емігрантів на Американський континент перший осередок УВАН в Авгсбурзі почав втрачати значення наукового центру. Управа визначила новим місцем осідку УВАН Канаду і відрядила туди першого президента професора Дмитра Дорошенка для облаштування й перенесення до одного з міст управи, організації переїзду туди українських науковців. За ним до Канади перебазувався віце-президент УВАН професор Леонід Білецький, генеральний секретар професор Ярослав Рудницький. Вони осіли у Вінніпезі, розгорнули там організаційну, науково-дослідну і видавничу працю і вже 13 березня 1949 року провели першу шевченківську конференцію.⁴⁸

Але більша частина українських науковців потрапила до США. З появою там динамічної постаті професора Михайла Ветухова розпочалася робота по консолідації наукових сил: 17 листопада 1949 року він скликав нараду ініціативної групи, 15 квітня 1950 року організаційні збори обрали тимчасову управу УВАН на чолі з проф. М. Ветуховим, 12 травня відбулася перша наукова конференція, 15 грудня того ж року був затверджений статут. УВАН стала повноправним осередком української науки на весь терен США.⁴⁹

Крім американського діяли канадське та європейське відділення УВАН. Домовлено, що роль координатора та репрезентатора Академії буде виконувати протягом п'яти років одна з президій. Обов'язки першої спільної президії випали на канадську УВАН, протягом 1954-1959 рр. – на американську.

Структура кожного відділення УВАН мала свої особливості. У США воно ділилося на відділи – історично-філологічно-філософський, правничо-економічний, природничих і медичних наук, фізико-хімічно-математичний і технічних наук, на 20 секцій і комісій. Поза відділами діяли Інститут шевченкознавства, Мистецька кураторія, Бібліотека-архів-музей УВАН імені Д. Антоновича, лабораторія протозоології.

Соціальну базу української науки в США, у т.ч. – історико-краєзнавчого дослідництва, склали, насамперед, 250 професорів університетів та коледжів, 1200 лікарів, 2000 учителів, 700 інженерів, 150 адвокатів з числа українців, які в середині 60-х років мешкали в США. Тенденція зростання українського наукового потенціалу в США стійко утримується й тепер.

У місцях життя та праці науковців – членів УВАН формувалися її групи, зокрема – у Вашингтоні, Денвері, Детройті. У Детройті група створена 1950 року, але набула юридичної чинності тільки 29 вересня 1951 року, після затвердження Нью-Йоркською головною управою. За перших 10 літ на зібраннях групи виступило 47 науковців, заслухано 95 доповідей.⁵⁰ Група УВАН в Денвері з'явилася 20 жовтня 1954 року. Вона об'єднала біля 80 дослідників. Серед них – голова управи професор В. Тимошенко, секретар – Л. Биковський, професори Богдан Винар та Любомир Винар.⁵¹ Група співпрацювала зі своєю підгрупою в м. Солт Лейк Сіті, Українським національним музеєм в Онтаріо, Українським історичним товариством, НТШ у США та Сарселі (Франція), Денверською публічною бібліотекою, де в конференційному залі і проводила свої засідання. Ця співпраця у тісній взаємодії з Головною управою в Нью-Йорку за період від 5 лютого 1955 року –

першого наукового засідання до 1965 року – 20-річчя УВАН дала плідні результати: група провела 60 наукових конференцій, де виступив 41 доповідач, виголошено 102 доповіді з питань історії, фольклору, мемуаристики, бібліографії. Половина із них побачила світ друком.⁵²

Велику роботу проводить Бібліотека-архів-музей імені Д. Антоновича. Відлік свого існування вона веде з травня 1945 року, коли в Авгсбурзі – таборі переміщених осіб почався збір видань для ВУАН. За 5 років книгозбірня вже не вміщала в одну кімнату. З переїздом до м. Ульм отримала два просторих зали. Коли в 1948-1952 рр. до США емігрувало більше 90 тисяч осіб з таборів для переміщених осіб,⁵³ перебралась туди з великими труднощами і за сприяння Злученого українсько-американського допомогового комітету Бібліотека-архів-музей. Зусиллями Л.Биковського, Т.Олексюка, В.Шугаєвського та інших працівників до 20-річчя УВАН відділ друкованих видань мав 15574 одиниці літератури та періодики, другий відділ зібрав рукописи творів, колекції листів різних організацій та осіб, зокрема – Оксани Лятуринської, Яра Славутича, Ольги Косач-Кривинюк, історика Никифора Григор'єва, Євгена Онацького та інших. У відділі речових пам'яток та музеалій, що оформився 1962 року, зберігаються полотна В. Винниченка, передані академіком НАНУ подолянином Григорієм Костюком, писанки О. Лятуринської та О. Вікул, гіпсові скульптури українських майстрів, колекції поштових марок, фотографій тощо.⁵⁴ На середину 60-х років збірня мала 200 тис. друкованих видань, рукописних творів, документальних пам'яток.⁵⁵

Почала свою працю УВАН в Нью-Йорку в чужому приміщенні, поки не перебралася у власне, триповерхове, неподалік Колумбійського університету. Протягом перших 15 років було проведено близько 730 наукових засідань, на них проголошено 1100 доповідей. Видано, починаючи з 1951 року, 10 англomовних томів „Анналів”, покажчик вміщеного в них до середини 1963 року, серію „Річників Шевченка”, літературно-науковий збірник, збірники С. Петлюри і В. Винниченка, твори М. Куліша, У. Самчука, В. Підмогильного, Т. Осьмачки, спогади Є. Чикаленка, С. Самійленка, річники української бібліографії, реєстр українських видань за рубежом.⁵⁶

Багатьох відомих й в Україні істориків збрала Історична секція УВАН, організована 10 березня 1952 року. Очолив її професор О. Оглоблин, на долю якого випала спроба відродити Українську Академію наук в окупованому німцями Києві. На засіданнях секції виступали з доповідями Любомир Винар, Андрій Яковлів, Лев Биковський, Іван Світ, надсилала дослідження з Мюнхена Наталія Полянська-Василенко. Її монографію „Заселення південної України” опублікували „Аннали”.⁵⁷

Праісторію та ранню історію України досліджувала створена 1954 року секція античної історії. У її складі працювали А. Коцевалов, О. Домбровський, Т. Іванівська, А. Котович, Н. Кордиш-Головко, Р. Олесницький, Д. Чижевський, Л. Чикаленко.⁵⁸

1954 року Канадське відділення УВАН у Вінніпезі очолив професор Ярослав Рудницький, його заступниками стали М. Мандрика, П. Юзик, вченим секретарем - професор Михайло Боровський. Управа мала свої представництва

в Торонто та Монреалі. У складі канадської УВАН діяли Інститут слов'язознавства, Комісія назвознавства, Інститут українознавства, Комісія бібліографії, бібліотека й архів.⁵⁹

29 вересня 1947 року виник американський відділ Наукового товариства імені Т. Шевченка, оскільки до США переїхало близько 40 дійсних членів відродженого в Мюнхені НТШ та кілька десятків молодих представників української науки.⁶⁰ Його очолив проф. М. Чубатий. Із трьох традиційних секцій дві – філологічна та математично – природописно - лікарська – осіли в Нью-Йорку.⁶¹

З самого початку проблемою стала координація діяльності відділів. Вона була до певної міри вирішена шляхом створення Головної ради. 12 січня 1955 року прийнято її статут. До президії першої Головної ради ввійшли президент професор Р. Смаль-Стоцький (голова НТШ в США), генеральний секретар професор В. Кубійович (голова Європейського НТШ). Всі голови управ НТШ за статутом є заступниками президента. До складу Головної ради входять ще й директори секцій, а також - 2 делегати від НТШ США, по одному – Європи і Канади.⁶² Отже на американському НТШ протягом перших 15 літ випала роль координатора наукової діяльності НТШ у західній діаспорі.

Напередодні 100-річчя Товариства (1873-1973) американське НТШ осідало в Нью-Йоркському Домі української культури, де знаходилася канцелярія управи, зал засідань, бібліотека. Товариство об'єднувало 100 дійсних членів, 17 членів-кореспондентів, 223 звичайних і 19 членів-прихильників, всього – 359 чоловік.⁶³ Бібліотека налічувала 4808 книг, 7249 журналів, 327 інших дрібних друків, всього – 12384 друкованих одиниць. Її складали бібліотеки В. Дорошенка, В. Міяковського, Р. Смаль-Стоцького, інших учених, пожертви, придбання. Архів уфундували збірки Івана Токаржевського-Карашевича, проф. О. Лотоцького та багатьох інших діячів. На той час було видано 19 томів „Записок НТШ”, 29 томів „Бібліотеки українознавства”, 6 томів „Українського архіву”, 10 томів „Просідінгс”, 11 томів окремих видань, 3 томи Української літературної бібліотеки, 36 томів „Доповідей пейперс”, 14 випусків Бюлетеня, 2 брошури про НТШ та інше.⁶⁴

У листопаді 1964 року в США була створена група ініціаторів, яка 1 березня 1965 року проголосила утворення Українського історичного товариства в діаспорі. Управу вибрано на 4 роки (1965-1969) і очолив її професор Олександр Оглоблин, голова історичної секції УВАН. Заступником стала професор Н. Полонська-Василенко (Німеччина), секретарем і скарбником - доктор Л. Винар. Серед членів управи були д-р Іриней Назарко (Італія), проф. Я. Пастернак (Канада). У такий спосіб Товариство заявило про свій набір об'єднати дослідників, різних континентів, яким не байдуже минуле, нинішнє й майбутнє України, хоч буде „пильнувати і боронити інтереси вільної української історичної науки та її кращі традиції”. Товариство ставило завданням не тільки полемізувати, а й „нотувати і виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях СРСР”.⁶⁵ Органом Товариства став журнал „Український історик”, редакційну колегію очолив д-р Любомир Винар. Обіжним листом Товариство задекларувало своє

існування, мету та завдання, і 1965 року вже налічувало 70 членів. Форми роботи – вивчення, оприлюднення на конференціях та наукових засіданнях доповідей, публікація їх у журналах, наукових збірниках, окремими виданнями. Наприклад, 20 червня 1965 року наукова конференція українських істориків була присвячена козацькій добі. Відкрив її словом про стан та завдання української історичної науки проф. О. Оглиблин. Основні доповіді виголосили д-р Л. Винар з Колорадського університету „Генеза і рання діяльність української козащини”, „О. Пріцак „Етимологія та зміст назви „Козак”, Б. Корчмарик „Києво-Могилянська академія в добу Козацько-гетьманської України”.⁶⁶ 1980 року в Нью-Йорку побачив світ 17-ий том „Українського історика”, присвячений 15-річчю УІТ (1965-1980) та своєму 17-річчю. Це чітко відображує зміст часопису: „Звернення Українського історичного товариства з нагоди свого 15-річчя”, О. Домбровський „Нова схема ранньої історії Руси-України”, С. Горак „Українці в другій світовій війні”, М. Антонович „До 15-річчя Українського історичного товариства”, П. Феденко „Тріумф і катастрофа – оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького”.⁶⁷

Минуле України, рідний край знайшли відображення в науковій і літературній праці в США багатьох подолян, зокрема – Володимира Січинського, Григорія Костюка, Степана Риндика, Анатолія Юриняка, Каленика Лисюка, Маргарити Борзаківської, Сергія Городецького, у минулому професора Кам'янець-Подільського с/г інституту, Никифора Григор'єва, Леоніда Бачинського, колишніх викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету та інших дослідників.

Григорій Олександрович Костюк (1902-2002) – родом з Боришковець, що біля Кам'янця-Подільського. 1929 року закінчив Київський інститут народної освіти, аспірантуру в Харкові, викладав в Харківському університеті та Луганському інституті народної освіти.⁶⁸ 1935 року був репресований. Спочатку до Німеччини емігрував, 1952 року – до США. Там займався науковою, викладацькою роботою, очолював об'єднання українських письменників „Слово”. Досліджував життя і творчість Володимира Винниченка. Дійсний член УВАН і НТШ, 1992 року був обраний академіком НАНУ, 1993 року – членом Спілки письменників України.⁶⁹ Автор книг „Сталінізм в Україні”, „Володимир Винниченко та його доба”, „На магістралях доби”, спогади „Зустрічі й прощання”. Підтримує контакти з Поділлям.⁷⁰ З великим задоволенням сприйняв повернення Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституту статусу університету. 11 жовтня 1998 року надіслав вітання з Сільвер Спінгу (США): „До Ректора і всіх співпрацівників Кам'янець-Подільського університету. Сердечно вітаю з 80-річчям з дня заснування Кам'янець-Подільського університету. Його поява мала велике культурне значення після Київського – це був єдиний університет, що підтримував ідеї всенародної науки. Пройшло багато років, він став великим науковим центром. При всіх змінах університет тримав високо прапор української науки. Слава і честь його засновнику професору Івану Огієнкові і всім, хто продовжує його велику ідею українського вогнища на Поділлі. З пошаною ваш земляк Григорій Костюк, академік Національної академії наук

України". Цю телеграму оголосив ректор університету професор, Копилов А.О. на урочистому засіданні вченої ради з нагоди ювілею університету, і вона була тепло сприйнята всіма її учасниками.⁷¹

А Маргарита Борзаківська, виходець з с. Лисець Дунаєвецького району, Хмельниччини, доносила до американського читача нашу історію англomовними віршами. Вона входила до літературного об'єднання „Слово”. 1991 року поему М. Борзаківської „Після революції – Україна 1921” відзначено Почесним свідоцтвом, за поему „Штучний голод в Україні 1932-1933 років” вона отримала звання „Бест-поет 1994 року”.⁷²

Каленик Лисюк високої освіти не отримав. Батько його Вахтам Андрійович Лепікаш був простим селянином з Великої Бубнівки на Хмельниччині, мав 3 морги поля і 10 душ сім'ї. Тому з 14 років син пішов „у світ”, втягнувся в революційну діяльність. Втікаючи з сибірської каторги, мусив змінити прізвище.⁷³ У роки першої світової війни вступив до армії, закінчив школу прапорщиків і, як старшина армії УНР, брав участь у визвольних змаганнях. Був дипкур'єром при уряді УНР в екзилі. 1923 року переїхав до США, очолив фірму, збудував українське поселення „Нова Україна” в Нью-Маркет. Зароблені кошти тратив, як меценат, на Музей визвольної боротьби в Празі, бібліотеку імені С. Петлюри. Заснував на власний кошт Український національний музей в Онтаріо (штат Каліфорнія), очолював його, видавав журнали „На слідах”, „Музейні вісті”. Леонід Бачинський, професор, директор українського музею-архіву в Клівленді, так охарактеризував працю К. Лисюка: „Директор Каленик Лисюк доказав свою любов до української народної справи не лише словами, а й своєю кишенею”.⁷⁴ А коли український національний музей за бажанням більшості членів музейної ради був перенесений до Чикаго, аби служив більшості й далі розвивався, К. Лисюк 18 травня 1959 року зачартерував українсько-американську фундацію і вже цього року виділив фінансову допомогу на розвиток музею в Чикаго, музею-архіву в Клівленді, УВУ в Німеччині, НТШ у Франції, Українському технічному інституту та НТШ в Нью-Йорку.⁷⁵ Дружина Катерина Лисюк не тільки розділяла погляди й підтримувала чоловіка, а й заповіла всі свої заощадження українсько-американській фундації”.⁷⁶

Такою ж жертівністю й самовідданістю відзначався колишній асистент Кам'янець-Подільського державного українського університету Леонід Бачинський, автор 35 книг, сотень наукових розвідок, директор музею-архіву в Клівленді.⁷⁷ Музей-архів не тільки зберігав українські старожитності, а й вів дослідницьку та видавничу роботу. Його „Бібліографічні покажчики української преси поза межами України” є цінним джерелом українознавства.⁷⁸

Значний вклад у вивчення і популяризацію на Заході історії і культури України вніс подолянин Володимир Юхимович Січинський (1894-1962), доктор мистецтвознавства, професор, бібліограф, краєзнавець. Народився в Кам'янці-Подільському в сім'ї священика та вченого-краєзнавця Ю.Й. Січинського. Навчався в Петербурзькому інституті цивільних інженерів, закінчив у Празі УВУ, був його професорським стипендіатом, викладачем філософії, мистецтвознавства. Його ім'я – серед фундаторів та викладачів української

гімназії в Празі. 1937 року для учнів гімназії видав на свій кошт 120 примірників „Вступу до українського краєзнавства”, а згодом – „Чужинці про Україну”, перевидану в Празі 1942 року.⁷⁹ Йому належать праці „Шевченко-гравер”, „Юрій Нарбут”, „Пам’ятки української архітектури”, стаття „Чужинці про Поділля” та інші.⁸⁰

У США діє немало інших структур, що ведуть історико-краєзнавчу наукову працю. Серед них лідирує Гарвардський університет, при якому з 1968 року функціонує Український науковий інститут. 1989 року ця установа разом з Інститутом мовознавства Академії наук УРСР виступила ініціатором створення Міжнародної асоціації українців.⁸¹

Українознавчою працею займаються Іллінойський, Пенсільванський, Колумбійський університети,⁸² формуючи бібліотеки україніки, архівні збірки, проводячи курси, семінари, конференції.

У західній українській діаспорі особливою науково-дослідницькою, історико-краєзнавчою діяльністю відзначалася не тільки наукова еліта, а й широка громадськість, що гуртувалася в громадські, науково-громадські, культурно-освітні осередки. Свої товариства створили подоляни, гуцули. Товариство „Поділля” в Нью-Йорку на початку 70-х років оприлюднило книгу Василя Горби „На розпутьях (До історії одного покоління)” (Нью-Йорк, 1976), збірник „Шляхами золотого Поділля” (Філадельфія, 1983).⁸³ Об’єднання надбужанців видало 2 томи документів, матеріалів, спогадів під назвою „Надбужанщина”, що стосуються Волині, Холмщини.⁸⁴ Волинянин Максим Бойко в м. Блаумінгтоні (штат Індіана, США) створив осередок бібліографії, друкарства і палеографії, став ініціатором підготовки „Словника Волині”, редактором тридцяти бібліографічних видань, ряду монографій, зокрема – „Волиніана – матеріали до бібліографії Волині” (1978), „Бібліографічний огляд збройної сутички на Волині” (1976), „Острозька і Германська друкарні” (1980) та інші.⁸⁵

Приклад земляцької консолідації, патріотизму, звернення до краєзнавчих джерел демонструють волиняни. Ще 26 листопада 1949 року у Вінніпезі вони створили ініціативну групу – інж. Максим Бойко, Гнат Душинський, Антон Молитовник, Степан Миколайчук, Каленик Щерблюк, Тиміш Мельник, Володимир Мельник, – опублікували заяву, якою оприлюднили мету, завдання і перший начерк плану діяльності: „Нижчепідписаний гурток волинян у місті Вінніпезі ... постановив звернутися з закликом через вільну пресу на всіх континентах західної півкулі до своїх братів-земляків, щоб вони взяли участь у збиранні матеріалів про життя українців на Волині в період від 1917 до 1949 рр. під московською, польською й німецькою окупаціями.

Зібраний матеріал має бути опрацьований п. н. „Волинь у боротьбі за волю України”, виданий книжкою або розділами, друкований в українській пресі. Метою цієї праці має бути відмосковлення і відкомунізовання наших братів, що прибули в Канаду, США, Аргентину й інші країни в передвоєнних роках. Намічена праця повинна мати історіографічний характер.

Організацію збірки матеріалів та його опрацювання поручаємо інж. М. Бойко ... Архівальне місце на збереження надісланих матеріалів визначаємо „Наукове товариство при Колегії Св. Андрія у Вінніпезі”.⁸⁶

Так постав гурток, який з самого початку основним напрямом діяльності означив історико-краєзнавче вивчення та популяризацію минулого Волині як одну з форм боротьби за незалежність України. Одночасно у 18 часописах побачив світ заклик волинян, який крім іншого запрошував „всіх волинянок і волинян подавати матеріали з таких округ: Бердичів, Володимир-Волинський, Горохів, Дубно, Житомир, Здолбунів, Ковель, Коростень, Крем'янець, Костопіль, Луцьке, Любомир, Овруч, Проскурів, Рівне, Сарни, Старокостянтинів, Шепетівка та всіх інших тут не згаданих округів, але історично належних до Волині”.⁸⁷

Гурток планував свій задум втілити через відкриття в українських установах США, Канади й інших країн волинської секції. Однак такої підтримки не отримав з боку жодної наукової інституції. Ініціативна група на першопочаток чітко задекларувала два напрями діяльності волинян – організаторсько-консолідаційний і науково-видавничий. Це визначило й пошук назви Товариства: спочатку – „Союз Західних земель України”, через рік з'явилась пропозиція назвати гурток „Дослідно-видавничим товариством Волинь”, потім – „Братством волинян”. Пошук, нарешті, привів до оформлення 1950 року „Товариства Волиняків (ТВ)”, а 21 липня 1951 року – Інституту дослідів Волині (ІДВ), які діяли від самого заснування й до останніх днів і разом, і паралельно, розходячись у своїй праці на більшу відстань, а інколи зближуючись настільки, що відмінність ця, особливо наприкінці 90-х, ставала номінальною і, навіть, - малопомітною.

Провідну роль у плані науково-дослідної та редакційно-видавничої діяльності відігравав ІДВ, покликаний до життя саме цією потребою. Установчі збори 21 липня 1951 р. прийняли статут, обрали раду Інституту, дирекцію, контрольну комісію. До складу ІДВ ввійшли почесні члени, дійсні, члени – наукові співробітники, згодом було сформовано й сітку членів-кореспондентів з волинян різних міст, держав і континентів.⁸⁸ Товариство створило видавничу комісію, роль якої зводилася до акумулювання коштів на видання літератури.

Діяльність Товариства активізувалася 1958 року, коли на загальних зборах головою було обрано Іллю Федоровича Онуфрійчука. Тоді попередню назву „Товариство Волиняків” було замінено новою – „Товариство Волинь”. Крім науково-видавничої праці члени Товариства займались питаннями побуту, моралі одноплемінників, мали свій товариський суд, організовували панахиди по померлих земляках, волинську колядку, різні ювілеї, влаштовували гостину, маючи свій імпрезовий комітет, збір коштів на підтримку видавничих та інших справ.⁸⁹

Отже, на першому етапі своєї діяльності найбільша заслуга Товариства „Волинь” у Вінніпезі полягала в створенні Інституту дослідів Волині, видані за 10 років п'яти чисел науково-популярного збірника волинезнавства – „Літопису Волині”, що став офіційним органом Товариства та Інституту дослідів Волині,

п'яти наукових праць,⁹⁰ започаткуванні популярної „Бібліотеки Літопису Волині”, окремих допоміжних ювілейних видань ІДВ.⁹¹

Разом з тим вінніпезьке Товариство „Волинь” справило вплив на створення і напрям діяльності подібних формувань у Канаді, США, Європі, Австралії.

24 лютого 1951 року постало Товариство „Волинь” у Нью-Йорку. Його організатором і керівником був Микола Дзівак з Рівного (1916-1981). Він закінчив рівненську українську гімназію, Львівський університет. Опинившись в еміграції у США, зайнявся активною громадською діяльністю, спрямованою на об'єднання новоприбулих волинян і встановлення зв'язків з численною старою еміграцією з Волині. Заснував церковне братство св. Володимира, а на його основі – Свято-Троїцьку православну церкву в Нью-Йорку, одну з перших українських кредитівок в США.⁹² Нью-Йоркське Товариство „Волинь” хоч і визначило в статуті терен діяльності - США, все ж передбачило широкі зв'язки з „українськими інституціями та культурно-освітніми товариствами”. А серед головних ідейно-моральних цінностей – дотримання „платформи УНР”, плекання і поширення серед волиняків національної „свідомості, ідей християнської моралі та засад релігійної і політичної толеранції”. Товариство ставило мету „б) нав'язати зв'язок з волинками, що перебувають поза залізною заслоною й допомогти їм в міру своїх сил та спроможностей матеріально й морально; в) влаштувати імпрези, виставки, відчити, виклади; г) провадити видавничу діяльність; д) збирати і переховувати матеріали та документи про Волинь...” Створене М. Дзівачком товариство „Волинь” у контакті з волинянами Вінніпегу ініціювало видання „Літопису Волині”. На 20 травня 1951 року Товариство мало 250 доларів, власних коштів, фінансово підтримало вихід перших чисел „Літопису Волині”.⁹³ У той же час волиняни Нью-Йорку розпочали видання власного журналу „Волинь”, очоленого М. Дзівачком – адміністратором і А. Трачуком – редактором. Було видано два числа журналу, поміщений ряд статей та повідомлень про події на Волині часів німецької окупації.⁹⁴

У лютому 1954 року Товариство внесло пропозицію ІДВ спільними силами видати „Нарис історії Волинської землі”, підготовлений доктором І. Левковичем.⁹⁵ Воно поширювало серед українців Нью-Йорка видання ІДВ.⁹⁶

6 червня 1953 р. зусиллями А. Матуха товариство „Волинь” було створене в Буффало.⁹⁷ Його очолив адвокат І. Корноухов, до управи ввійшли К. Бульба, О. Матух, Андрійчук, А. Нагребецький.⁹⁸

20 червня 1954 року Товариство „Волинь” постало в м. Клівленді (штат Огайо). Його активним організатором був магістр Лев Островський, який з 1952 року представляв тут Нью-Йоркське Товариство. Установчі збори прийняли статут, обрали головою Мартина Лещука, секретарем Миколу Тарасюка, скарбником Уласа Шишуту, затвердили план роботи.⁹⁹ Товариство проводило колядування, збір пожертв, надавало підтримку землякам, поширювало й підтримувало видання Інституту дослідів Волині. 1956 року Товариство очолив Л. Островський. 1957 року воно надало позичку ІДВ в сумі 1000 доларів, а 1959 року фактично її списало, передавши кошти Волинському видавничому фонду

у Вінніпезі.¹⁰⁰ До добрих справ клівлендського Товариства слід віднести співучасть у відкритті 23 вересня 1961 року в місті пам'ятника Лесі Українці.¹⁰¹

Мільйонний Клівленд у 50-і роки був помітним центром українознавства. 30 тис. українців мали свої громадські, наукові й культосвітні осередки. У парку Рокфеллера був створений „Український культурний город” з погруддям Володимира Великого, Т.Шевченка, Ф.Франка, барельєфами Б. Хмельницького, М. Грушевського.¹⁰²

7 червня 1951 року на терені Канади постало ще одне волинське товариство в Торонто під назвою „Історично-дослідне товариство Волинь”.¹⁰³ Ініціаторами його створення виступили І. Дубилко та М. Волосевич.

Іван Дубилко прибув до Канади 1948 року, співпрацював з багатьма видавництвами і редакціями („Наш вік”, „Нові дні”, „Літопис Волині”), був кореспондентом „Українських вістей” в Новому Ульмі, членом редколегії та адміністратором журналу „Молода Україна”, брав активну участь у політичному та релігійному житті українців Канади. Він упорядкував і виступив редактором історичного дослідження „50-ліття Української православної кафедральної громади Св. Володимира в Торонті – 1926-1976”, автором монографії про почаївський монастир,¹⁰⁴ організатором і фінансовим секретарем комітету по виданню п'ятитомника спогадів „Стежками життя” професора Василя Іваниса, отамана Кубані, промотором багатьох інших справ.¹⁰⁵

Не менш цікавою постаттю в духовному житті волинян Торонто була Марія Устимівна Волосевич (1899-1990). Народилася у Варшаві, жила в Україні. До початку першої світової війни навчалася в кременецькій гімназії, 1915-1917 рр. – у київській. У Києві стала студенткою Вищих жіночих курсів. З початком української революції працювала в Генеральному секретаріаті освіти секретаркою Міністра, начальником „стола персонального складу”, згодом – у культурно-освітньому відділі штабу Правобережного фронту, службовцем для особливих доручень штабу Діючої армії. 1920 року разом з чоловіком – начальником штабу 2-ої Волинської дивізії Олександром Волосевичем була інтернована в Каліші. 1923-1939 рр. заснувала й очолювала в Кременці філію Союзу українок. У Канаді брала активну участь у церковному та громадсько-політичному житті, очолила торонтське товариство „Волинь”, більше 20 років була активним членом Інституту дослідів Волині.¹⁰⁶

Участь Торонто в історико-краєзнавчому житті волинян Канади проявлялася, насамперед, у фінансовій підтримці видань ІДВ. 1958 року в звіті ІДВ згадується активна праця в цьому напрямку інженера Арсена Шумовського, який був заступником голови торонтського товариства „Волинь”, організовував поповнення Волинського видавничого фонду у Вінніпезі шляхом збору коштів під час товариських сходин, на хрестинах, весіллях, по листу, за рахунок колядок. Волинська „колодка” а Торонто 21 лютого 1958 року, для прикладу, принесла 318 дол., які пішли на друк „Літопису Волині”.¹⁰⁷

Арсен Федорович Шумовський (1887-1967) належить до відомої на Волині родини. Так зване Любитівське культурно-національне гніздо цієї

великої і гостинної сім'ї було не менш відоме свого часу ніж родинне гніздо Косачів у Колодяжному. Ця сім'я дала всесвітньо відомого археолога-дослідника Африки професора Юрія Шумовського, краєзнавця, археолога, музейника Волині, автора кількох книг про минуле Африки.¹⁰⁸ Видатним ученим у галузі агрономії, зоотехнії, ветеринарії, біології був професор Павло Шумовський, дійсний член НТШ, Української вільної академії наук, директор музею і архіву імені С. Петлюри.¹⁰⁹ Петро Шумовський – лікар в Англії, підготував і в ІДВ видав монографію про Острог.¹¹⁰

Арсен народився на Волині в сім'ї священика, середню освіту здобув у Рівному, вищу технічну – у Петербурзі, Києві. Зварюванню металів вчився в професора Є. Патона. У роки української революції офіцер А. Шумовський служив у Генеральному секретаріаті військових справ. Після поразки революції працював у Варшаві, з 1948 по 1951 рр. – у Манчестері. З 1952 року – у Канаді. Проводив кореспонденційні курси по зварюванню металів, написав ряд праць про металозварювання. Був членом-кореспондентом НТШ, УВАН, ІДВ. Поселившись у Торонто, розгорнув активну науково-громадську роботу, разом зі своїм помічником І. Довгалем організував цікаве життя волинського Товариства, щороку на підтримку ІДВ давав кількасот доларів.¹¹¹

Вже з 6-го числа товариство „Волинь” у Торонто фірмує „Літопис Волині”, потісняючи роль товариства „Волинь” Вінніпегу,¹¹² або ділячи з ним роль видавця в наступних числах.¹¹³ Роль волинян Торонто в підтримці праці ІДВ була настільки відчутною, що 1959 року навіть вирішувалося питання про перенос осідку ІДВ до Торонто.¹¹⁴ Робота Товариства стала помітною не тільки в Канаді. 11 жовтня 1969 року актив Товариства – Марія Волосевич, Іван Міщена, Іван Шлапак, Микола Гетманчук, Іван Довгаль – організував зустріч волинян з багатьох осередків Канади й Америки. На цій зустрічі було вирішено утворити в Торонто координаційний комітет з метою об'єднання волинян США і Канади в одне велике товариство „Волинь”.¹¹⁵

Чимало добрих справ здійснило Товариство за головування Миколи Вальєра, Миколи Гетманчука, Івана Міщени, Федора Цимбалюка. За І. Міщени було створено фонд і 1975 року, у п'ятиріччя від дня смерті Олекси Стефановича, видано його „Зібрані твори”, проведено урочистий вечір. А 7 листопада 1979 року на його могилі в Бавнд Бруці відкрито гранітний пам'ятник.¹¹⁶

13 лютого 1982 року товариство „Волинь” у Торонто підвело підсумок свого 30-літнього існування. Голова Федір Цимбалюк мав що доповісти: Товариство попри церковні й побутові справи організувало дві зустрічі волинян США і Канади, які закінчилися збором грошей на науково-видавничі та інші справи, співпрацювало з Інститутом дослідів Волині й через нього видало чимало волинознавчих книг. На ювілейному зібранні виступив Улас Самчук, доповідь „Чому ми об'єднуємось як волиняни” виголосила Антоніни Горохович, звучали поезії Лесі Українки, українські пісні.¹¹⁷ Зібрані кошти були спрямовані на чергову добру справу – видання двохтомного історико-географічного й економічного словника професора Цинкаловського О.М.¹¹⁸

1970 року постало ще два об'єднання волиняків у Європі та Австралії.

5 вересня 1970 року основууючи збори Товариства „Волинь” відбулися в Мюнхені. Після другої світової війни 100 тис. українців було зосереджено в Баварії, у таборах Мюнхена, Авгсбурга, Регенсбурга, Міттенвальда, Берхтесгадена, Ашаффенбурга та інших місцях. У Баварії виникли і діяли Український вільний університет, Український технічно-господарський інститут, Українська богословська православна академія, відновили дослідницьку працю Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українська вільна академія наук, виходили наукові збірники, монографії, журнали. 1968 року „Наукові записки” видав УТГІ.¹¹⁹

Ініціатором товариства волинян став отець Микола Гаюк. Він народився 1 жовтня 1910 року в с. Романові Луцького повіту в сім'ї дядка Гордія. Отримав середню освіту. Брав активну участь в діяльності „Просвіти”, був кореспондентом „Волинської неділі”, дописував до інших газет Луцька. 1932 року ув'язнений поляками. З початком війни переїхав до Берліна, працював в Українському національному об'єднанні, вів книжковий склад. 1945 року поступив до університету в Ерлянгені. 1947-1948 рр. вивчав теологію в Богословській академії УАПЦ у Мюнхені, суспільно-економічні дисципліни і право – в Українському вільному університеті.¹²⁰ 1960 року був висвячений й обслуговував парафію УАПЦ в Ерлянгені, де проживав, Нюрнберзі, Амбрезі, Регенсбурзі. Отець М. Гаюк вів активне громадське життя, став членом-кореспондентом ІДВ у Вінніпезі, автором ряду праць, спогадів про УНО, адміністратором журналу „Рідна церква” – органу УАПЦ в Німеччині. 1973 р. возведений у сан протоієрея і нагороджений Золотим хрестом. Саме йому належить ідея створення товариства „Волинь” у Німеччині та велика праця по організації його діяльності.¹²¹

Вересневі збори 1970 року об'єднали перших 13 членів, утворили управу – о. М. Гаюк, голова, інж. Ю. Ковальчук та І. Леник, заступники, В. Дідович, секретар, В. Огородник, Б. Дідик, О. Капітанчик – члени, статутну комісію, зібрали початковий капітал – 120 німецьких марок для розгортання роботи.¹²² Вже в ході дискусії про мету і завдання Товариства виключалась його політична діяльність, натомість „воно повинно плекати й зберігати культурні надбання Волині”.¹²³ Планувалося на наступному з'їзді восени 1971 року прийняти статут й посилити діяльність.

Однак збори по затвердженню статут відбулися аж 12 січня 1974 р. в приміщенні „Рідної школи” у Мюнхені. Був зачитаний і прийнятий протокол установчих зборів від 5 вересня 1970 року. Після обговорення на пропозицію о. Палладія Зубицького затверджений і статут. Він передбачав наступні зїзди скликати через кожних два роки, управу обирати з п'яти осіб. Того разу її склали протоієрей М. Гаюк, голова (Ерлянген), магістр Володимир Дідович, заступник (Мюнхен), Ірина Леник, секретар (Мюнхен), організаційний референт Іван Проноза, скарбник Степан Демчур. Були обрані контрольна комісія, товариський суд.¹²⁴ Від імені управи про з'їзд товариства „Волинь” у Мюнхені повідомила пресу секретар І. Леник.¹²⁵

Наступний з'їзд, що проходив 17-18 травня 1975 року в м. Гессені, був більш масовим. Він зібрав 60 волиняків з різних кутків Західної Німеччини та

Англії. Центральна частина з'їзду відбулася в неділю 18 травня. Після церковної служби й святкового обіду пройшла офіційна частина, яку вів голова протоієрей Микола Гаюк. У вступному слові він подав історію постання Товариства, результати праці, перспективи національно-патріотичного виховання волинян Західної Німеччини, особливо – молодого покоління, шляхом залучення до вивчення й поширення історії і культури Волині.¹²⁶ Про взаємодію Товариства з волинянами інших континентів свідчили і розповсюдження „Літопису Волині” серед українців Німеччини, привітання з'їздові від Інституту дослідів Волині та товариства „Волинь” з Вінніпегу, приїзд на з'їзд волиняків з Англії, телеграми з Парижа, Копенгагена та інших держав.

Великий інтерес для учасників з'їзду склали доповіді протопресвітера Анатолія Дублянського, дослідника й популяризатора історії Волині, на тему „Дещо з історії Волині” та магістра Володимира Дідовича „Культурно-національний розвиток життя Волині”. У такий спосіб сконсолідувавши чималий загал земляків та визначивши плани на наступний період, з'їзд закінчив роботу.¹²⁷

У травні 1977 року представники Товариства протопресвітер П. Дубицький та магістр В. Дідович взяли участь у відзначенні в Канаді 25-ліття товариства „Волинь” та Інституту дослідів Волині, зачитали привітання протоієрей М. Гаюк, в якому той бажав дослідникам Волині „якнайкращого успіху в такій корисній видавничій праці для добра волиняків і українського народу в чужині суцього”.¹²⁸

26 липня 1981 року в Нюрнберзі пройшли ювілейні загальні збори товариства „Волинь” у Німеччині. І хоч голова Товариства офіційно звітував про діяльність управи за звітний період – від 13 січня 1979 по 26 липня 1981 року все ж не обійшов зробленого за 10 років. Товариство числило своє існування від 5 вересня 1970 року, було зареєстроване 19 червня 1975 року в суді м. Ерланген, мало 32 члени. На протязі десятиліття відбуло чотири загальних збори. Його члени фінансово підтримували діяльність Товариства, попри організаційно-побутову працю досліджували історію і культуру Волині, поширювали краєзнавчі знання серед українців, що осіли в Німеччині, фінансово допомагали ІДВ видавати „Літопис Волині”, праці професора І. Огієнка, розповсюджували їх. Товариство мало свою бібліотеку – 119 краєзнавчих видань, підтримувало зв'язок з історичним товариством „Волинь”, створеним німцями-вихідцями з Волині. Нову управу знову очолив о. М. Гаюк.¹²⁹

Загальні збори, що відбулися 28 січня 1989 року в помешканні членів Товариства Лящуків у м. Новий-Ульм, засвідчили певний спад діяльності. Давався взнаки вік, що з кожним часом поважнішав та унеможлилював активну працю. Кількість членів Товариства знизилась до 19. на збори з'їхалось заледве 6. Не прибув і голова. Засідання вів заступник Андрій Лящук. Був зачитаний та продискусований протокол попередніх зборів від 2 листопада 1985 року. Звіту управи із-за відсутності голови не було. І хоч управу залишили

в попередньому складі, на активну науково-краєзнавчу працю Товариства із-за вказаних причин сподіватись важко.¹³⁰

9 серпня 1975 року в Нюрнберзі (Баварія) було засноване ще одне громадське науково-дослідне товариство, пов'язане з Волиню, під назвою „Історичне товариство „Волинь”. Його організаторами стали Гуго Карл Шмідт та Ніколаус Арндт, нащадки німців, що проживали свого часу на Волині. Першу управу ІТВ склали Гуго Карл Шмідт, голова, Ніколаус Арндт, секретар, Герберт Тіль, скарбник. 12 січня 1976 року воно було зареєстроване у Вюрцбурзі.¹³¹ Статут з 15 параграфів передбачав мету „... вести досліди і документацію Волині як топографічної частини України”. Більш рельєфно завдання ІТВ були викладені в повідомленні про його заснування і зводились до наступного:

- Товариство збиратиме писані й друковані матеріали про Волинь, щоб пізніше помістити їх (видати) в бібліографії;
- Товариство буде проводити досліди німецьких поселень на Волині та до цього збирати документи про минуле;
- документувати вклад німців на Волині протягом століть у господарське, суспільно-політичне життя;
- вклад німців в освіту, культуру, релігійне життя краю;
- Товариство висловлювало бажання співпрацювати в цій царині з українцями – представниками науки.¹³²

За майже 30 років статутні положення удосконалювалися в питанні членства, управління, організації праці. Незмінними залишалась мета і завдання, які й визначили основні напрями діяльності.

У садибі інженера-архітектора Н. Арндта у Візентгайді побудована з кругляка українська хата під соломою, наповнена іконами, вишитими рушниками, домотканими килимами, простими дерев'яними меблями. Тут, у штаб-квартирі Товариства, знаходиться бібліотека, архів, зібрано багато книг, журналів, рукописів, документів, ксерокопій, фотографій, карт з історії Волині.¹³³

Свої дослідження члени ІТВ поміщають у працях Товариства під назвою „Волинські зошити”. На початок 1998 року було випущено десять чисел цього видання, два останні вийшли в Україні, у Житомирі.¹³⁴

Починаючи з 1983 року, в Рюденгаузені неподалік Вюрцбурга щодвароки проводяться робочі засідання, конференції, на яких оприлюднюються доповіді, повідомлення, нові документи з історії німців Волині. Все частіше сюди з'їжджаються історики, краєзнавці України, Польщі, федеральних земель Німеччини. У таких засіданнях 1991 і 1993 рр. брали участь кандидат історичних наук, музейник, краєзнавець з Рівного Г. Бухал та аташе з питань культури українського посольства доктор історичних наук Олександр Шелест, 1994 року - архівіст з Варшави Ганна Краєвська та доцент з Рівного Таїсія Троцюк.¹³⁵ Широкий спектр обговорених питань знаходить відображення у „Волинських зошитах”. Це і проблеми часу поселення німців на Волинь, їх участі в господарському та духовному житті краю, організації шкіл, церковів, стосунків з українцями, репресій серед німецького населення, депортації.

Наукові статті, спогади, документи лягають на сторінки томів, перетворюючи „Волинські зошити” у важливе наукове джерело. У 6-му випуску „Волинського зошита”, наприклад, поміщено звіт про історію виникнення й діяльність ІТВ, підготовлений Гуго Карлом Шмідтом і Ніколаусом Арндтом, у наступних – сьомому і восьмому – фрагменти дисертації В. Меджецького і Д. Нойтатца, результати досліджень О. Бере, О. Колоска, А. Кляйндіста, хроніка волинських сіл, спогади, архівні матеріали, інші повідомлення. Особливий інтерес складає стаття Гурія Бухала про життя й діяльність ученого, політика, барона Теодора Штейнгеля, іменем якого названа одна з вулиць у Рівному. У 9-му випуску можна знайти цікаву інформацію про 20-літню історію ІТВ, переселення німців до Казахстану, виселення на початку 1945 року в радянську зону Німеччини.¹³⁶

Багато уваги приділяють члени ІТВ бібліографічній роботі, підготовці бібліографічних видань, монографій, публікації статей і інших наукових збірниках, журналах. Наслідком багаторічних пошуків стала монографія А. Арндта „Житомирські Арндти”, 1994 року в короткому варіанті подана житомирським дослідником, журналістом і видавцем Г.П. Мокрицьким.¹³⁷

1994 року побачила світ ще одна праця голови Історичного товариства „Волинь” Ніколаса Арндта „Німці на Волині”. В основу книги покладені архівні документи, спогади, раніше публіковані у „Волинських зошитах”. Книга ілюстрована, чітко структурована (передмова, післямова, 12 розділів, перелік літератури). Вона, власне, підтверджує поширене серед німців-колоністів прислів’я: „Перше покоління заробило собі смерть, друге – нужду і лише третє було з хлібом”.¹³⁸

Приклад волинян Канади, Америки, що об’єднувались у громадські товариства науково-краєзнавчого спрямування, був підтриманий українцями Австралії, яких на середину 50-х років ХХ ст. налічувалося близько 15 тисяч, у 80-х – 32065 чоловік.¹³⁹ В Австралії, як і на інших континентах, де осіли українці, спрацьовували ті ж об’єктивні фактори – потреба в згуртуванні заради виживання, ностальгія за рідною землею, намагання протиставити асиміляційним процесам рідне слово, освіту, культуру, історію краю, а нерідко – з допомогою правдивого висвітлення минулого й сучасного впливати на патріотичний дух українців, підтримувати національну ідею, наближати час її втілення в життя. Зерна досвіду вінніпезьких дослідників впали в Австралії на добре підготовлений ґрунт. Ще 1950 року за ініціативи П. Богацького, С. Гаєвського, І. Рибчина, І. Пеленської, М. Федусевича було створене Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТША), яке 1955 року ввійшло до складу Головної ради на правах відділення. НТША відкрило свої осередки – 1964 року – у Сідней та Мельбурні, 1965-го – в Аделаїді, 1971 – у Канберрі.¹⁴⁰ Активно працювали на ниві українознавства колишній редактор „Української хати”, архіваріус Кам’янець-Подільського державного українського університету професор Богацький П.О., волинянин Радіон С.М. Саме останньому випало на правах члена-кореспондента одному з перших представляти австралійських українців у складі Інституту дослідів Волині і, водночас, - Інститут в Австралії. Про це керівництво ІДВ офіційно повідомило громадськість у 6-му випуску „Літопису Волині”: „В 1962 р. Управа в порозумінню з членами ІДВ в Австралії

відкрила своє представництво. Представником затверджено п. С. Радіона, а його заступником-помічником на південну Австралію є п. М. Свідерський”.¹⁴¹

Народився Степан Радіон 24 липня 1912 р. в с. Сильному Луцького повіту, що з гордістю зазначив у вірші „Кипарис”:

Родився я в Сильному,	Від петлюрівця Микити
В селянській родині,	Й гайдамачки Ганни,
Не в світі екзильному,	Щоб Україні служити
В лісистій Волині,	Серцем без догани. ¹⁴

Початкову освіту здобув у містечку Олика, середню – у Луцьку. 1939-1940 рр. навчався у Високій школі політичних наук при Українському технічно-господарському інституті в Подебрадах. Активний діяч „Просвіти”. 1941 року очолив районну управу львівського уряду Ярослава Стецька в містечку Олика.¹⁴³ З 1949 року – в Австралії. Там закінчив школу журналістики, співпрацював з редакціями „Вільної думки” (Сідней), „Церкви і життя” (Мельбурн), „Визвольного шляху” (Лондон), „Нового шляху” (Торонто), „Літопису Волині” (Вінніпег). Як письменник – член Об'єднання українських письменників „Слово” та Національної Спілки письменників України – відомий книжками „Новий похід” (1954), „Микола Береза” (1956), „Припадкова зустріч” (1985), „Із пожовклих листків” (1992), літературознавчими нарисами, критичними статтями, рецензіями. Особливо плідно працює С. Радіон у царині бібліографії – 1993 року здійснив друге видання нарису історії НТША за 1950-1975 рр.,¹⁴⁴ він – автор дев'яти бібліографічних збірників (1978-1999), „Словника українських прізвищ в Австралії” (1980-1981), „Словника дипломників в Австралії” (1982), „Словника українських громадсько-культурних трудівників Австралії” (1992).¹⁴⁵

У 60-х роках минулого століття він вже входив до управи НТША, виконував обов'язки скарбника, вченого секретаря, на сторінках „Літопису Волині” 1961 року опублікував спогади про приїзд до Австралії й нелегку адаптацію до чужого життя.¹⁴⁶ З його участю співпраця волинян Австралії з вінніпезькими ТВ-ІДВ посилювалась і привела до виникнення в Австралії ряду науково-громадських об'єднань співвітчизників.

1 травня 1971 року в Народному домі в Лідкомбі (Сідней) відбулися установчі збори волинян, які заснували Товариство волинян ім. Лесі Українки.¹⁴⁷ Про це новообрана управа 23 червня того ж року інформувала Інститут дослідів Волині: „Як Вам вже напевно відомо від Вашого представника на Австралію п. Радіона, у травні ц.р. відбулась у Сідней (Австралія) перша зустріч волинян, зорганізована ініціативною групою під проводом др. М. Чигрина. В зустрічі взяло участь біля 200 осіб волинян і гостей з сусідніх українських земель. Доповідь „Волинь в історії України” виголосив др. М. Чигрин. На зустрічі була проведена збірка на видавничий фонд Інституту, зібрано 135 австралійських доларів, які своєчасно були переслані п. Радіонові. На зустрічі було основано Т-во волинян ім. Лесі Українки з тимчасовою управою на чолі з др. М. Чигрином, яка має виробити відповідний статут і предложити його на перші загальні збори Т-ва для прийняття...”¹⁴⁸

Отже волиняни Австралії, об'єднані Товариством, в основу діяльності зразу ж поклали турботу про духовний світ, патріотизм своїх членів, який збирались підтримувати шляхом звернення до рідної мови, історії та культури Волині, здійснення краєзнавчих пошуків і видань. Однак робота Товариства не набрала належного розмаху.

Активізувало свою діяльність відновлене Товариство волинян у Сідней 1993 року, в основному - стараннями Наталії Тиравської-Солошенко.

Наталя Солошенко народилася 9 березня 1924 року в Ківерцях біля Луцька. У воєводському центрі закінчила українську гімназію. Навчалася в балетній школі Софії Вигурської в Ченстохові (Польща). 1941 року почала працювати в Українському волинському театрі, познайомила з його адміністратором Вадимом Тиравським, одружилася. Шлях в еміграцію проліг через Польщу, Австрію, Німеччину аж до Австралії, де п. Наталя вела школу українського народного балету, брала участь у громадсько-культурному житті українців.¹⁴⁹

90-і роки сприяли налагодженню контактів з Україною, Волинню, і діяльність Товариства була спрямована на підтримку освіти і науки рідного краю, державотворчих процесів. Воно конкретними діями підтримало ініціативу надання Луцькому педінституту статусу університету. У зверненнях до Президента України, Кабінету Міністрів, державних, громадських органів ставило питання про зміну статусу, запевняло в різноманітній допомозі вузу. 27 серпня 1993 р. у день презентації університету його ректор А. Свідзінський підкреслив: „Обмірковуючи хід подій, пов'язаних з відкриттям Волинського університету, усвідомлюю, що чи не вирішальним чинником стала підтримка з боку української діаспори і, особливо, - з Австралії”¹⁵⁰.

Взаємозв'язок Волині і австралійської української діаспори став реальним завдяки незалежності України. До Австралії попрямувала українська наукова, історична, мовознавча й художня книга. Н. Тиравська, голова управи Товариства волинян ім. Лесі Українки, приїжджала в Україну, подарувала Волинському педуніверситету найновіші комп'ютери вартістю 6500 дол., кількасот зарубіжних видань. Цінну документальну збірку передала до Державного архіву Волинської області.

1984 року, після поїздки до Великобританії голови управи ІДВ Сергія Радчука, спробу створити Товариство волинян в Англії зробили тамтешні вихідці з Волині. Про це п. С. Радчук повідомив: „... Внаслідок моїх виступів у згаданих містах Англії (Манчестер, Нотінгем, Ольдгам, Братфорд, в офісах Українського національного об'єднання Британії - ВП), створився ініціативний гурток для заснування Товариства „Волинь” у Британії.¹⁵¹ Однак інформації про його діяльність поки що не має.

Об'єднання волинян функціонували в місцях компактного проживання волинян у Бразилії, Аргентині.

Але так повнокровно розгорнути науково-краєзнавчу діяльність, як це зробили вінніпезькі волиняни в Канаді, не вдалось нікому. Починаючи з 1953 року товариство „Волинь” та Інститут дослідів Волині видали 20 випусків

„Літопису Волині”. А це 2744 сторінки матеріалів науково-краєзнавчого характеру – документи, спогади, наукові розвідки, хроніка діяльності ТВ-ІДВ, художні й релігійні твори, біографії видатних діячів української діаспори, матеріали з історії, археології, етнографії, фольклору, географії, огляди преси, листів, українознавчих видань, некрологи. Все це склало неоціненну джерельну базу для вивчення історії Волині, України.

У розгортання діяльності ТВ-ІДВ доклало зусиль чимало подвижників. Окремо хочеться підкреслити вклад Іллі Федоровича Онуфрійчука – багатолітнього голови ТВ і незмінного члена управи ІДВ. Його організаторський талант особливо прислужився справі поповнення видавничого фонду, без чого будь-які дослідження залягали б мертвим багажем у шафах архіву. Тільки під час друкування двох томів „Старої Волині і Волинського Полісся” проф. О.М. Цинкаловського (а це – 1176 сторінок!) чималу суму виділило саме товариство „Волинь” у Вінніпезі, очолюване І.Ф. Онуфрійчуком. У проміжку 1989-1991 рр. кошти поступили від 60 жертводавців і склали 47.000 дол.¹⁵² Вінніпезькі дослідники, підтримані волинянами перелічених Товариств, видали 70 окремих праць. Серед них – „Волинь у боротьбі за волю України. Частина I” (Вінніпег, 1952); „Український рік в народних звичаях” у 5 томах подоянина С. Килимника; „Нарис історії Холмщини і Підляшшя” Є. Пастернака (Вінніпег-Торонто, 1968. – 466 с.: Карта); „Вітер з Волині” М. Подворняка (В., 1981. – 242 с.); „Духовність українського народу” д-ра С. Ярмуся; „Нарис історії Волинської землі” проф. І. Левковича; „Поетика Л. Українки” А. Горохович; документальні романи Уласа Самчука „На білому коні”, „Планета Діпі”, „На коні вороному”, „Втеча від себе”, „Армія без держави” Т. Бульби-Боровця та 17 книг проф. І. Огієнка. Сам автор у передмові до монографії „Дохристиянські вірування українського народу” підкреслив заслуги п. Іллі Онуфрійчука у видавничій справі такими словами: „Особливо щиро дякую Достойному Голові Видавничої комісії п. агрономові І.Онуфрійчуку”¹⁵³.

З початком реформування радянського суспільства – перебудовою і гласністю, розпадом Радянського Союзу, проголошенням незалежності України розпочався новий етап генези історико-регіональних досліджень в українській діаспорі – доба перебудови, інтеграції з вітчизняною історичною наукою. Із здійсненням мрії кількох поколінь еміграції – проголошенням незалежної Української держави з’явилися реальні можливості відкритого спілкування, взаємовідвідин, користування надбанями, бібліотеками й архівами обох сторін. Українські історики, спрагли до історичної правди, кинулись досліджувати раніш замовчувані події, давати нову транскрипцію перекрученим історичним фактам, власне, в умовах ідеологічного демонтажу, робити те, що донедавна подавали історики і краєзнавці діаспори.

Таким чином у діаспорі виникло чимало проблем, а подекуди й кризова ситуація, постало віковичне „що робити?” У середовищі старшого покоління формувався настрій, психологія, відчуття виконаного обов’язку. Уряд УНР в екзилі склав повноваження, передав архів Україні, його глава Микола Павлюк перебрався до Києва, включився в громадсько-політичне й культурно-освітне

життя України. Молодь, що зазнала помітної асиміляції в середовищі проживання, по-іншому розуміла роль, призначення наукових, краєзнавчих формувань, бачила потребу в зміні вектора діяльності від боротьби – українською державною владою до підтримки курсу на розбудову її незалежності. Назріла потреба в реформуванні існуючих закладів, установ.

Це досить рельєфно видно на прикладі Українського вільного університету. Звичайно, його заслуги в підготовці українських фахівців у діаспорі, об'єктивному дослідженні української історії, популяризації української історії і культури в зарубіжжі – неоціненні. Хоч визнані й посправжньому усвідомлені вже в час незалежності. Але монополія УВУ на об'єктивне висвітлення минулого, культури України вичерпалась. З кожним роком зменшується соціальна база поповнення студентства та кошти на їх підготовку. 1996 року Бонн заявив про припинення фінансування вузу. Підтримка з боку баварських властей не забезпечувала потреби. 1998 року в УВУ налічувалося менше сотні студентів, рівно стільки, скільки стипендій давала діаспора.¹⁵⁴ У професорсько-викладацькому середовищі з'явилися голоси на користь негайних реформ, суть яких можна звести до кількох напрямів: концентрувати зусилля не тільки на обслуговуванні української діаспори, а й на вивченні українсько-німецьких взаємин, навіть перетворити вуз в Академію німецько-українських відносин; запровадити німецьку й англійську викладові мови поруч з українською; омолоджувати професорсько-викладацький склад; відносинам з Україною, її науковим світом надати більшої прагматичності.

2001 року УВУ відзначив 80-літній ювілей в складі трьох факультетів – філософського, україністики та державознавчих і економічних наук. У його структурі – дослідний інститут німецько-українських відносин, педагогічний інститут. Водночас університет, маючи чотирьохповерховий будинок на околиці Мюнхена, виконує завдання українського культурного центру в Баварії. У перші роки незалежності, до придбання власного будинку, тут перебував український генеральний консул. Все частіше на бібліотечній та архівній базі УВУ вдосконалюють наукові дослідження аспіранти й докторанти з України. Університет ширить правду про історико-культурний потенціал України. Тут, наприклад, готувалися українські гасла до енциклопедії Баварії.¹³⁵ Його ректори, зокрема – авторитетний професор Леонід Рудницький, він же Президент світової Ради НТШ, професор германістики Альберт Кіпа шукають підтримки як на Заході, так і в Україні, разом з колективом прагнуть, інновацій, перебудови. Україна робить зустрічні кроки, визнала дипломи УВУ.

Цей етап історико-краєзнавчих досліджень в українській діаспорі характеризується все далі відчутнішими спробами інтеграції історичних установ, істориків діаспори й Україні, втілення в життя спільних проектів.

Це добре усвідомлює, скажімо, керівництво Українського історичного товариства, рахуючи початок 90-х років відліком нового часу в своїй діяльності. Основні завдання УІТ на цей період визначив його Президент доктор історичних наук, професор Любомир Винар:¹⁵⁶

1. Активна участь у процесі відродження української національної історіографії в самій Україні;
2. Проведення спільних наукових конференцій і конгресів;
3. Створення осередків УІТ в Україні;
4. Допомога українським вузам, науковим установам в розбудові бібліотек, архівів, музеїв, поповнення їх літературою, документами, експонатами з-за кордону;
5. Здійснення спільних видавничих проектів.

З метою їх реалізації Любомир Винар, як справжній піонер зарубіжної української історичної науки, одним з перших почав брати участь у спільних наукових заходах, поступово руйнуючи стіну несприйняття, незрозуміння. Саме за ініціативою УІТ та за підтримки Чернівецького національного університету, Світової наукової Ради при Світовому конгресі українців, історичної секції УВАН у Канаді, Інституту історії України, Інституту українознавства НАН України, фундації ім. Олега Ольжича 16-18 травня 2000 року на базі ЧНУ ім. Ю. Федьковича відбувся I міжнародний конгрес українських істориків „Українська історична наука на порозі XXI ст. ”, в якому взяли участь понад 300 науковців з 9 країн світу.¹⁵⁷ Більш представницьким був II Міжнародний конгрес українських істориків, що обрав темою обговорення „Українську історичну науку на сучасному етапі розвитку”. Протягом двох днів, 17-18 вересня 2003 року, близько 500 учасників з 14 країн на базі Кам'янець-Подільського державного університету в пленарному і секційному режимі обмінювалися думками, виробляли план дальшої інтеграції зарубіжної і вітчизняної української історичної науки. Цікавими були думки президента УІТ, голови Світової наукової ради Світового конгресу українців, редактора „Українського історика” Любомира Винара, останнього Президента УНР в екзилі Миколи Плавюка, голови Всеукраїнської спілки краєзнавців академіка НАН України Петра Тронька, ректора КПДУ професора Олександра Завальнюка, заступника директора Інституту історії України НАНУ професора Станіслава Кульчицького, голови секції античної історії УВАН у США професора Олександра Домбровського, професора із Словачкиї Миколи Мушинки. У 49 секціях було заслухано 268 виступів. Резолюція конгресу, підсумувавши дискусії, передбачила відзначення 40-річчя органу УІТ – журналу „Український історик”, започаткування „спільних наукових дослідницьких проектів”, опрацювання незавершених томів „Енциклопедії української діаспори”,¹⁵⁸ проведення спільних конкурсів наукових досліджень, видань, підготовку в Україні довідника –путівника про архівні збірки, передані в Україну діаспорою та інші питання. Намічено наступний конгрес скликати у Волинському державному університеті імені Лесі Українки.¹⁵⁹

За ініціативою УІТ його осередки в Україні створені більш ніж у 20 вузах. Одним з перших постали вони в Києві за головуванням професора Михайла Брайчевського, у Києво-Могилянській академії (проф. Юрій Мицик), у Львівському університеті (проф. Л. Зашкільняк), в Острозі (проф. М. Ковальський), у Чернівецькому держуніверситеті (проф. Ю. Макар), Кам'янець-Подільському (проф. О. Завальнюк). На Правобережжі діють

осередки УІТ у Рівному, Луцьку, Черкасах. Стоїть питання про утворення координаційної ради УІТ в Україні і нам здається цілком реальним оприлюднити її погоджений склад на III міжнародному конгресі українських істориків.

Розбудова так званих „Бібліотек Українського історичного товариства” в Україні відбувається поступово, але невпинно. Вони існують у ЧНУ, університеті „Острозька академія”. Чергове поповнення – 66 комплектів унікальної української періодики, що виходила в США, Німеччині, Франції, Канаді – „Свобода”, „Народна воля”, „Український голос”, журнали УВУ в Мюнхені, НТШ у Франції, США, передав 2002 року Острозькій академії український музей в Клівленді (США) за сприяння керівництва УІТ.¹⁶⁰ Такі бібліотеки формуються в ряді вузів Києва, Львова. Показово, що УІТ вислала вузам і науковим установам України більше 8 тис. томів „Українського історика”.¹⁶¹

До складу редакційної колегії журналу включений ряд провідних істориків України. Михайло Брайчевський був співредактором, як і професор Микола Ковальський, заступником редактора – Ігор Гирич з Києва. 1998 року цей поважний науковий журнал перейшов межу 10 тис. сторінок друку. За період 1963-2000 років вийшло 147 чисел журналу, 37 томів у 56 книгах. Нині стоїть питання про його видання – однакового змісту – у США та Україні окремо за фінансової підтримки української сторони.

Вимальовується співпраця у виданні серій УІТ „Історичні монографії” (у науковому редагуванні монографії Л. Винара про козацьку добу, як було відзначено нижче, взяв участь професор КПДУ Валерій Степанков), „Історичні студії”, „Мемуаристика”, „Українські вчені”, „Грушевський” та інших. Доповнений том „Люди старої України” побачив світ у співпраці з університетом „Острозька академія”. УІТ видало англійською працю „Трагедія Винниці” за ред. І. Каменецького, „Вибрані твори Михайла Брайчевського”, ювілейний збірник „Осягнення історії” (1999) на пошану професора М.П. Ковальського. У цих та ряді інших видавничих проекта беруть активну участь представники регіонів Правобережної України.¹⁶²

Перебудовні процеси заторкнули товариство „Волинь” та Інститут дослідів Волині у Вінніпезі. Один за одним відходять у пам’ять фундатори цих структур – Максим Бойко, Юрій Мулик-Луцик, Михайло Подворняк.¹⁶³ Почався пошук контактів з Україною, намагання якомога повніше комплектувати своїми виданнями навчальні, наукові, бібліотечні заклади. 1992 року член ІДВ професор О. Герус побував в Україні, брав участь у відкритті пам’ятного знака І. Огієнка на його батьківщині в м. Брусиліві.¹⁶⁴ 1993 року активний дослідник Волині, історії волинян у діаспорі Володимир Рожко із Луцька став членом ІДВ і його представником в Україні.¹⁶⁵ 1994 року на Волині побував професор і богослов Степан Ярмусь. Вже тоді він висловив думку про передачу естафети нинішнього керівництва ІДВ наступникам: „Це правда, що доля ІДВ у Вінніпезі підходить до завершення, - сказав він в інтерв’ю тижневику „TV-Візор”. – Ті з нас, хто працював у ньому, вже старші люди, дехто з наших друзів помер. Ми задоволені з того, що видали понад 75

серйозних книжкових праць. Але ми старіємо. Тому й починаємо думати, до якого заключення довести цю свою працю. У нас є думка, щоб знайти якесь місце тут на Волині...»¹⁶⁶

1996 року перший офіційний представник влади – заступник голови Волинської обласної Ради Сергій Шевчук побував у Вінніпезі. Розмова про можливу передачу в Україну багатшого архіву, книжкового фонду ІДВ продовжилась.¹⁶⁷

Посилились контакти ТВ-ІДВ з Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині, яке виданням чергового 15-го числа збірника науково-популярних праць „Велика Волинь” взяло на себе обов’язки правонаступника Товариства дослідників Волині, що діяло в роки 1900-1920-ті. Ілля Онуфрійчук, голова ТВ і член управи ІДВ, дав згоду ввійти до редколегії і передав п. Костриці М.Ю. комплект „Літопису Волині” та інших видань. Такі ж контакти з ТВ - ІДВ на Поділлі започаткував автор цього дослідження й отримав кілька посилок літератури з Вінніпегу, 1999 року в останньому 19-20 числі „Літопису Волині” помістив статтю „Ілля Федорович Онуфрійчук - організатор волинських краєзнавчих студій в діаспорі”.¹⁶⁸

Вирішальне значення для посилення співпраці ІДВ з ВДУ мав приїзд в Україну 1996 року голови управи ІДВ доктора Сергія Радчука. Університет на визнання заслуг у дослідженні Волині обрав професорів С. Ярмуся, С. Геруса, голову ТВ, заст. голови управи ІДВ І. Онуфрійчука Почесними професорами ВДУ. 12 червня була підписана ним та ректором Волинського державного університету професором Іваном Олексюком угода про створення відділення ІДВ як структурного підрозділу університету та наукові зв’язки.¹⁶⁹ Воно базувалося на історичному факультеті. Наказом по ВДУ № 75-к від 14 червня 1996 року виконавчим директором Відділення ІДВ була призначена Мар'яна Ярославівна Миць, ст. викладач кафедри археології та джерелознавства. Проректору Горотю К.Ф. та декану істфаку Франчуку Є.І. було доручено відремонтувати і передати під Відділення три аудиторії, новопризначеному директору доручалося розробити положення та перспективний план діяльності.¹⁷⁰ Нам випала можливість у січні 1998 року побувати у Відділенні. Кабінет літератури з діаспори вела доцент Мар'яна Миць. На книгах, а їх на січень 1998 року вже було більше 500, ставилася печатка Відділення. Своє завдання п. М. Миць бачила в накопиченні, описі та популяризації видань ІДВ, наданні допомоги в підготовці семінарських занять, написанні курсових, дипломних, магістерських робіт відповідної тематики. У Луцьку розпочато видання „Літопису Волині” – вийшло три номери. Однак структурне відділення ІДВ у ВДУ поки що недостатньо реалізує визначені угодою завдання, література чомусь об’єднана із загальним фондом університетської бібліотеки. У квітні 2005 року Мар'яна Ярославівна формувала наступне число „Літопису Волині”. На наш погляд Відділення ІДВ у Луцьку заслуговує і статусу, і становища не нижчого, скажімо, яке має Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при КПДУ з оплачуванним штатом.

Пошук контактів і співпраці з Україною характерний діяльності Історичного товариства „Волинь” у Німеччині. 1993 року з доробком

Товариства, його архівами знайомився професор В. Євнух, міністр з питань національних меншин та міграції О. Ємець.¹⁷¹ Товариство відчинило двері молодим дослідникам, лучанин Михайло Костюк, наприклад, вивчав матеріали з історії німецьких колоній на Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. З 1992 року Н. Арндт підтримує наукові контакти з президентом Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині М.Ю. Кострицею та дослідником Волині Георгієм Мокрицьким. Він передав Житомиру комплект видань ІТВ, спонсорував видання ряду краєзнавчих праць.¹⁷²

Товариство не раз надавало можливість дітям-волинянам з Чорнобильської зони оздоровлюватися в Баварії. Творчі контакти з ІТВ налагодило Новоград-Волинське краєзнавче товариство, його голова Володимир Вітренко кілька разів бував зі своїми учнями-краєзнавцями в Баварії, вивчав літературу й документи Товариства, дав глибоку рецензію на книгу Н. Арндта „Німці Волині”.¹⁷³ Подвижницька праця голови ІТВ Ніколауса Арндта відзначена Почесною грамотою „За взаєморозуміння між народами”, яку вручив йому посол України в Німеччині Ю. Костенко.¹⁷⁴

У Чехословаччині діє „Товариство чехів з Волині та їх приятелів”, яке ініціювало видання „Історії волинських чехів”, „Карти чеських поселень на Волині”, „Чеських пісень з української Волині”.¹⁷⁵

Певний вклад у краєзнавство Волині внесли євреї – вихідці з терену виданням серії книг про єврейські громади Торчина, Ковеля, Горохова, Берестечка, Устилуга, Луцька, Володимира-Волинського, Каменя-Каширського та інших великих населених пунктів.¹⁷⁶

Волиняни з Австралії, зокрема – С. Радіон, А. Тиравська передали свої документи, літературу, видану в діаспорі, Держархіву та бібліотекам Волині. Подолянин Левко Богацький упорядкував архів свого батька професора Павла Богацького і частину передав до Києва, професору Федору Погребеннику, частину літератури, матеріалів – у Дунаївці на Хмельниччині, батькові рукописи видав книгою під назвою „Архіви”.¹⁷⁷

У вересні 1993 року загальні збори товариства „Волинь” у Німеччині прийняли рішення про самоліквідацію. Наприкінці листопада того ж року голова управи Микола Гаюк передав архів Товариства й фінансові документи родині Ляшуків – членам управи. 1995 року за посередництва митрополита УАПЦ у Німеччині волинянина, краєзнавця, у минулому музейника Анатолія Дублянського архів товариства „Волинь”, частина бібліотеки попали до Волинського обласного краєзнавчого музею.¹⁷⁸

Ряд конкретних дій, спрямованих на підтримку української еміграції, здійснила українська влада, 1992, 1997 і 2001 років провівши в Києві три Всесвітніх форуми українців. В останньому брали участь по 150 делегатів від західної та східної українських громад із 42 країн світу, 300 – з України та ще кілька тисяч гостей. Відбулися пленарні засідання, різні питання обговорені в 16 секціях. Поновлено склад Української всесвітньої координаційної ради, головою обрано Миколу Гориня.¹⁷⁹ Форум супроводжували пікети, у залі лунали слова недовіри президенту Л. Кучмі та його оточенню.

Українська сторона сприяла утворенню 1993 року фундації імені О. Ольжича, відкриттю в столиці 1994 року бібліотеки, яка на 1 січня 1999 року збрала 8533 українських книги та журнали, видані за кордоном.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 червня 1999 року № 1100 в Ніжинському державному університеті імені М. Гоголя створений Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою як окремий структурний підрозділ.¹⁸⁰ Він взаємодіє з державним комітетом України у справах національностей та міграції - координатором реалізації державної політики щодо української діаспори, Міністерством освіти і науки України, співпрацює з НАН України, АПН, Інститутом досліджень діаспори, музеєм української діаспори в Києві та іншими. Затверджене Міністерством освіти та науки “Положення про Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою” визначає мету його діяльності: сприяння реалізації державної політики щодо української діаспори, допомога їй в гуманітарній сфері. У галузі освіти, науки, культури.¹⁸¹

Посилився обмін делегаціями – освітніми, науковими, мистецькими. Держава декларує визнання вкладу зарубіжних українців в українську історію і культуру, боротьбу за втілення в життя національної ідеї. Показовим є факт нагородження Аркадія Іларіоновича Жуковського, видатного вченого, іноземного члена НАН України, громадянина Франції орденом “за заслуги” II ступеня “За вагомий внесок у розвиток українсько-французьких відносин, збереження української історичної та культурної спадщини”.¹⁸²

4 березня 2004 року був підписаний Президентом Закон України “Про правовий статус закордонних українців”, який не тільки визначив процедуру надання статусу закордонного українця, а й конкретні гарантії задоволення його національно-культурних і мовних потреб.¹⁸³

25 березня 2005 року Верховна Рада прийняла запропоновані Кабінетом Міністрів України зміни до бюджету і вперше майже за 15 років незалежності передбачила видатки на підтримку української діаспори.

Отже, в силу зазначених обставин українська наукова еліта в західній діаспорі зуміла сконсолідуватися навколо наукових, навчальних, науково-громадських закладів – УВУ, УВАН, закордонного НТШ, УІТ, ІДВ та інших структур, використати вивезені еміграцією архівні, бібліотечні документи для встановлення історичної правди про складні події української історії ХХ ст., протиставити історію і краєзнавство об'єктивним процесам асиміляції, фальсифікації минулого, перетворити їх у зброю для дальшої боротьби за реалізацію української національної ідеї.

Історико-регіональні дослідження в західній українській діаспорі мали свої особливості і щодо складу учасників, діючих наукових, навчальних, громадсько-наукових структур, так і результатів, що дає підстави виділити три етапи їх розвитку: I – 20-і перша половина 40-х років ХХ ст, час становлення історико-регіонального дослідництва, консолідації науково-краєзнавчих кадрів навколо створених нею структур; II – друга половина 40-х – 80-і роки – період відновлення історико-краєзнавчого пошуку, перенесення його центрів за океан, на континенти Америки, Австралії; III – 40-і роки ХХ - початок ХХІ ст. – доба

перебудови, пошуку нових напрямів діяльності, форм інтеграції з вітчизняною історичною наукою.

Особливою активністю відзначаються волиняни, що склали більшість еміграції з теренів Правобережної України, були учасниками національно-визвольних змагань з притаманною цьому прошарку ідейністю, патріотизмом. Вони створили ряд волинських товариств у Європі, США, Канаді, Австралії, серед яких найбільший вклад вніс вінніпезький Інститут дослідів Волині. Він видав 70 окремих книг, у тому числі – 17 праць професора І.І. Огієнка, 20 чисел “Літопису Волині” – наукових збірників, що вмістили статті, повідомлення, інформації, звіти, що стосуються історії, географії, природи, демографії, релігійного життя, культури регіону.

Вклад діаспори у вітчизняну історичну скарбницю слід оцінити не тільки з кількісного, а й якісного боку. Адже дослідження українців з діаспори опиралися на літературу, архівні джерела, заборонені в Радянській Україні, а отже – недоступні нашим дослідникам, на особисті архіви, спогади сучасників, активних творців української історії. Вони мали свободу творчості, можливість об'єктивно відображати події і факти. А це той пласт наукової інформації про Україну, Волинь, Поділля, Київщину, якого нам ще й досі бракує. Водночас проглядається інформаційна бідність окремих досліджень, відсутність глибини, підміна фактів описовістю, загальними не позбавленими суб'єктивізму міркуваннями, а це вимагає поєднання закордонних та вітчизняних джерел, особливо – у час формування української національної історіографії, реконструкції історичного процесу в регіонах та Україні.

У західній українській діаспорі розвинули своє наукове, науково-краєзнавче дослідництво відомі українські історики Д.В. Антонович, В.О. Біднов, Д.І. Дорошенко, О.Г. Лотоцький, І.І. Огієнко, О.О. Оглоблин, Н.Д. Полонська-Василенко, О.Я. Шульгин, сформувались як видатні науковці Л. Винар, О. Домбровський, С. Наріжний, Я. Пастернак, Є. Пеленський, О. Прицак, Л. Рудницький, В. Січинський, О. Субтельний, В. Янів, заявили про себе як активні дослідники-краєзнавці, організатори і популяризатори знань про регіони Правобережної України М. Бойко, М. Боровський, М. Волосевич, І. Герус-Тарнавецька, Т. Горохович, І. Дубилко, О. Лятуринська, Ю. Мулик-Луцик, Л. Молодожанин, Ілля і Федір Онуфрійчуки, М. Подворняк, С. Радчук, У. Самчук, А. Шумовський, С. Ярмусь у Канаді, Л. Бачинський, Л. Биковський, Н. Григоріїв, М. Дзівак, Г. Костюк, М. Борзаківська, К. Лисюк – у США, Н. Арндт, М. Гаюк, А. Дублянський, А. Лящук – у Німеччині, І. Борщак, А. Жуковський, В. Кубійович, І. Рудичів, С. Янів – у Франції, Павло та Лев Богацькі, С. Радіон, Н. Тиравська-Солошенко, М. Чигрин, Д. Чуб – в Австралії, О. Цинкаловський – у Польщі та інші патріоти.

Досвід організації науково-краєзнавчої праці в діаспорі дає урок організаторам краєзнавства в Україні: більше організаторських зусиль, енергії, патріотизму слід протиставити матеріально-фінансовим труднощам в інтересах розбудови української національної історіографії, історичного краєзнавства України.

Примітки.

1. Енциклопедія українознавства. Т.1. – Львів, 1993. – С. 17.
2. Трощинський В. Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. – 1992. – Ч.1. – С. 100-101.
3. С.В. Віднянський. Заснування та діяльність Українського вільного університету-першої української вищої школи за кордоном (1921-1945) // УІЖ. – 1994. - № 4. – С. 48.
4. Там само. – С. 45.
5. Там само. – С. 50.
6. А.А. Криськов. Українські наукові заклади в Європі у період між двома світовими війнами // Наукові праці історичного факультету. Т.2. – Кам.-Под.: Історичний ф-т КПДПУ, 1996. – С. 118.
7. Історія української еміграції / Ред. – Б.Д. Лановик. – К.: Вища школа, 1997. – С. 280.
8. А.А. Криськов. Вказ. стаття. – С. 119.
9. Там само. – С. 121.
10. С.В. Віднянський. Заснування та діяльність Українського вільного університету-першої української високої школи за кордоном (1921-1945) // УІЖ. – 1994. - № 5. – С. 50.
11. Там само. – С. 51.
12. ЕУ. Т.5. – Л., 1996. – С. 1660.
13. Детальніше: Віктор Прокопчук. Павло Богацький – повернення в Україну // Вільна думка (Австралія). – 2000. – Ч. 1-2. – С. 14-15.
14. П. Богацький. З пережитого. Спогади // Вільна думка. – 1955. – ЧЧ. 12-15; Його. На горбах Поділля // Там само. – 1952. – ЧЧ. 8-22.
15. А.А. Криськов. Вказ. стаття. – С. 121-122; Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 968.
16. Історія української еміграції. – С. 281.
17. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 63-а. – Арк. 33-34.
18. У вересні 1926 року проф. І. Огієнко зробив літографічний відбиток першої частини лекційного курсу “Вступ до церковнослов'янської мови” під назвою “Костянтин і Мефодій”, 1927 року, доповнивши його, видав монографію “Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина І” (Варшава, 1927). 1970 року накладом Товариства “Волинь” праця була перевидана у Вінніпезі.
19. М. Онуфрійчук. Служив народові й Богові // ЛВ. – 1992. – Ч. 17-18. – С. 33.
20. Серед них: Волинська Швайцарія. Опис околиць Крем'янця // Життя і знання (Львів). – 1939. – Ч.2; Волинські надмогильні хрести // Там само. – 1936. – Ч. 10. – С. 287-289; Волинські старі дерев'яні церкви // Там само. – 1936; Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки НТШ. – Львів, 1939; Містечко Махнівка на Поліссі // Життя і закон. – 1937. – Ч. 11. – С. 312; Місто Шумськ. Істор. нарис // Наша Батьківщина. – Л., 1938; Пересопниця // Там само. – Л., 1937.

21. Олександр Цинкаловський. Старовинні пам'ятки Волині. – Вінніпег, 1975. – 124 с.
22. Його ж. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. – Вінніпег, 1984. – Том перший. – 600 с.; Том другий. – В., 1986. – 578 с.
23. Василь Уляновський. На засадах національних традицій // Історичний календар – 99. – К., 1998. – С. 299.
24. Там само. – С. 300; Довідник з історії України... – С. 968.
25. Н. Полонська-Василенко. Сторінки спогадів. Український вільний університет // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1965. – Ч. 3-4. – С. 46.
26. Історія української еміграції. – С. 370.
27. Н. Полонська-Василенко. Вказ. спогади. – С. 47.
28. Бюлетень НТШ. – Нью-Йорк, 1981. – Ч. 5. – С. 4.
29. Олександр Архімович. Українська вільна академія наук в її історичному розвитку // Українська вільна академія наук. Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності. 1945-1965. – Нью-Йорк, 1967. – С. 9.
30. Там само. – С. 50.
31. Володимир Кубійович. Мені – 70. – Париж-Мюнхен, 1970. – С. 78-79.
32. Там само. – С. 81.
33. С. В. Віднянський. Вказ. стаття. – С. 50.
34. М. Б. Барбон. У Норильському концтаборі // УІЖ. – 1995. - № 5. – С. 134-136. Автор замітки згадує, що в таборі М. Д. Антонович вечорами не раз розповідав різні епізоди з історії України, багато писав. Напередодні обшуку друзі сховали рукописи під опалубку в котловані, а інша бригада, не знаючи цього, залила їх бетоном. 1954 року був переведений в колимські табори, де загинув в автоаварії.
35. Н. Полонська-Василенко. Вказ. спогади. – С. 47.
36. Український історичний календар – 96. – К., 1995. – С. 253-375.
37. ЕУ. – Л., 1993. – Т. 1. – С. 69.
38. Там само. – С. 125.
39. Там само. – С. 164.
40. Там само. – С. 395
41. ЕУ. – Л., 1996. – Т. 5. – С. 1948.
42. Анатолій Михайленко. Рукотворний пам'ятник часові. Українська енциклопедія: вчора, сьогодні. А завтра? // Урядовий кур'єр. – 1998. - № 64-65. – С. 10.
43. ЕУ. Т. 1. – С. XII.
44. Там само. – С. XV.
45. Див. детальніше: Іван Кошелівець. Володимир Кубійович // Літературна Україна. – 1992. - № 22. – С. 5.
46. ЕУ. Т. 1. – С. XIV.
47. Див. детальніше: Петро Гуцал, Микола Ткачук. Знаний за кордоном, забутий у нас // Історичний календар – 98. – К., 1997. – С. 336-337.
48. Олександр Архімович. Вказ. стаття. – С. 10.

49. Там само. – С. 11.
50. М. Овчинник. Група УВАН у Детройті // Українська вільна академія наук Ювілейне видання ... – С. 46-48.
51. Лев Биковський. Група УВАН у Денвері // Там само. – С. 42.
52. Там само. – С. 43.
53. Історія української еміграції. – С. 373.
54. В. Міяковський, О. Волошина, Т. Іванівська. Музей-архів ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук // Українська вільна академія наук... – С. 55-57.
55. Вказ. збірник. – С. 13.
56. Там само. – С. 12.
57. Василь Омельченко. Історична секція УВАН // Українська вільна академія наук... – С. 31-32.
58. Олександр Домбровський. Секція античної історії УВАН // Там само. – С. 33-35.
59. Вказ. збірник. – С. 12.
60. В. Жила. НТШ в розсіянні і його місце в українській науці // Від Наукового товариства ім. Т. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наук. конф. 12-15 червня 1991 р. Матеріали. – Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1992. – С. 147.
61. ЕУ. Т. 5. – С. 1731.
62. С. Радіон. Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (1950-1975). – Мельбурн: Спадщина, 1993. – С. IX-X.
63. Василь Лев. Сто років праці для науки і нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Нью-Йорк, 1972. – С. 28.
64. Там само. – С. 29.
65. Український історик. Орган Товариства українських істориків. Ч. 1-2 (5-6). Рік видання другий. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1965. – С. 90.
66. Там само. – С. 93.
67. Повідомлення про вихід 17 номера „Українського історика” вмістила україномовна закордонна преса, зокрема – „Бюлетень НТШ” Ч. 5. – Нью-Йорк, 1981. – С. 17.
68. Віталій Мацько. Літературна діаспора в школі // Майбуття. – 1997. - № 14-15. – Серпень.
69. Микола Жулинський. Літописець „несамовитої доби” // Літературна Україна. – 2002. – 10 жовтня.
70. Зокрема – з літературознавцем В. Мацьком, головою Товариства Івана Огієнка, завідуючою Центром огієнкознавства КПДУ доцентом Євгеною Сохацькою.
71. 29 жовтня 2002 р. у зв'язку зі смертю видатного подолянина в Кам'янець-Подільському держуніверситеті відбулося засідання кафедри факультету української філології, були заслухані доповіді, виступи науковців Є. Сохацької, Г. Насмінчук, П. Ткачука, В. Лозового, Л. Третяк про життя і творчу спадщину Г. Костюка і так пошановано його світлу пам'ять.

72. Див. детальніше: Дарманський М.М., Телячий В. З вірою в Україну. – Хм., 2004. – 70 с., іл.
73. ЕУ. Т. 4. – Л., 1994. – С. 1298.
74. Українсько-американська фундація. Бюлетень. – 1959. – Ч.1. – С.3.
75. Там само. – С.8.
76. Там само. – С. 7.
77. Там само. – С. 17.
78. 1970 року вийшов 13-ий номер „Бібліографічного покажчика української преси поза межами України”, який вмістив 424 статті – цінну інформацію про історико-краєзнавчі видання про Україну в діаспорі.
79. Володимир Січинський. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Довіра, 1992. – С.5.
80. Статтю „Чужинці про Поділля” 1942 року в двох числах помістила газета „Подільнин” за 22 і 26 листопада. Зберігаються в Держархіві Хмельницької області.
81. Володимир Виткалов. Українська культура. Сторінки історії ХХ ст.. – Рівне, 1997. – С. 202.
82. Історія української еміграції. – С. 375.
83. Лев Баженов. Основні етапи регіональних і краєзнавчих досліджень України істориками західної української діаспори // Міжнародний науковий конгрес „Українська історична наука на порозі ХХІ ст.” – Чернівці: Рута, 2001. – С.163.
84. Онуфрійчук М.А. Краєзнавство волинського зарубіжжя і Волинський фонд культури // Минуле і сучасне Волині. Тези наук. конф. – Луцьк, 1992. – С.9.
85. ЛВ. – 1999. – Ч. 19-20. – С. 296.
86. Літопис Волині. Наук. попул. збірник волинознавства. Орган Інституту дослідів Волині і Товариства „Волинь” у Вінніпезі. Випуск 5. – Вінніпег, 1961. – С. 6-8.
87. Там само. – С.9.
88. Там само. – С. 16-18. Третій розділ статуту передбачав, що Товариство „Волинь”: а) відбуває спільні засідання та імпрези; б) улаштовує дискусії й реферати; в) провадить видавничу діяльність; д) удержує зв'язки з іншими товариствами волинян й українськими культурно-освітніми організаціями та установами. Такий спектр завдань давав широкий простір у виборі напрямів та засобів діяльності.
89. Там само. – С. 170. Детальніше про І. Онуфрійчука див.: Віктор Прокопчук . Ілля Федорович Онуфрійчук – організатор волинських краєзнавчих студій в діаспорі // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Наук. зб. – Луцьк: „Надстир'я”, 1998. – С. 74-76.
90. С. Гаюк. Від церковного престолу до Берези за дрови. – Вінніпег, 1955. – 47 с.; Ф. Одрач. Наше Полісся. – В., 1955. – 68 с.; І. Марчак. З мучеництва Холмщини на Білгорайщині. – В., 1957. – 56 с.; П. Філоненко. Збройна боротьба на Волині (Спомини учасника першої і другої світових воєн). – В., 1958. – 56 с.; І. Хміль. Гомін Полісся. – В., 1960. – 252 с.

91. Вісник ІДВ. Ч.1. – В., 1952. – 14 с.; Волинський листок. Одноднівка. – В., 1958. – 8 с.; Вісник ІДВ. Ч. 2. – В., 1954. – 10 с.
92. ЛВ. Ч.13-14. – В., 1982. – С. 208-209.
93. Див.: ЛВ. Ч.5. – С. 21; Геннадій Бондаренко. Історичне краєзнавство Волині. Книга II. – Луцьк: Вежа, 2003. – С. 115.
94. Там само. – С. 19.
95. Там само. – С. 23.
96. ЛВ. Ч.6. – В., 1962. – С. 67.
97. ЛВ. Ч.5. – С. 20.
98. ЛВ. №1. – Нью-Йорк – Вінніпег – Буенос Айрес, 1953. – С. 124.
99. ЛВ. Ч.4. – Нью-Йорк – Вінніпег – Буенос Айрес, 1958. – С. 121.
100. ЛВ. Ч.5. – С. 26.
101. Там само. – С. 20.
102. Енциклопедія українознавства (далі - ЕУ). Том 3. – Львів, 1994. – С. 1045.
103. ЛВ. Ч.5. – С. 20.
104. ЛВ. Ч.17-18. – В., 1992. – С. 140; І. Дубилко. Почаївський монастир в історії нашого народу. – Вінніпег, 1986. – 115 с.
105. Там само. – С. 141.
106. Там само. – С. 170-171.
107. ЛВ. Ч.4. – С. 126.
108. ЛВ. Ч.17-18. – С. 134.
109. ЛВ. Ч.15. – В., 1988. – С. 166.
110. ЛВ. Ч.9. – В., 1967. – С. 74.
111. Там само. – С. 73-74.
112. Шосте число „Літопису Волині”, засвідчено в титулі, „видає: Інститут дослідів Волині і Т-во волиняків у Торонто”.
113. Сьомий збірник – „Інститут дослідів Волині за поміччю Т-ва волинян у Торонто і Вінніпегу”.
114. Зростання авторитету Товариства „Волинь” у Торонто підтверджується й обранням на загальних зборах 25 квітня 1959 р. заступником голови управи ІДВ на Торонто інженера А. Шумовського. 1 липня 1959 р. загальні збори ІДВ обговорили питання „перенесення осідку ІДВ до Торонто, тому що там перебуває значна кількість волинян”. Було доручено А. Шумовському „виробити на місці відповідні заходи”. Пропозиції керівництва Інституту були винесені на засідання Ради, яка „прихильно віднеслася до переселення місця осідку ІДВ до Торонто”. Хроніка діяльності ІДВ містить інформацію і такого роду: „Діставши з Торонто від’ємну відповідь, управа змінила цей „плян та вжила заходів да направи загрозливого стану...” (ЛВ. Ч.5. – С. 167).
115. ЛВ. Ч. 10-11. – В., 1972. – С. 157.
116. Там само. – С. 199.
117. ЛВ. Ч. 13-14. – В., 1982. – С. 113.
118. Проф. Олександр Цинкаловський. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Том перший. – В., 1984. – 600 с.; Том другий. – В., 1986. – 578 с.
119. ЕУ. Том 1. – Л., 1993. – С. 79.

- 120.ЛВ. Ч.12. – В., 1977-1978. – С. 151-152.
- 121.ЛВ. Ч. 13-14. – С. 180.
- 122.ЛВ. Ч.10-11. – С. 158.
- 123.Там же. – С. 159.
- 124.ЛВ. Ч.12. – С. 190-191.
- 125.Там само. – С. 192.
- 126.Там само. – С. 185.
- 127.Там само. – С. 186-187.
- 128.Там само. – С. 216.
- 129.ЛВ. Ч. 13-14. – С. 172-175.
- 130.ЛВ. Ч. 16. – В., 1990. – С. 128-129.
- 131.ЛВ. Ч. 13-14. – С. 171.
- 132.Там само. – С. 172.
- 133.Георгій Мокрицький. Об. авторе // Николаус Арндт. Житомирские Арндты. Краткая семейная хроника. – Житомир: «Журфонд», 1994. – С. 3-4.
- 134.Таїсія Троцюк. Вказ. стаття. – С. 242.
- 135.Волинські зошити. – Випуск 9. – Визентгайд, 1985. – С. 7.
- 136.Там само.
- 137.Житомирские Арндты. Краткая семейная хроника. – Ж.: «Журфонд», 1994. – 15 с.
- 138.В.В. Вітренко. Про книгу краєзнавця Ніколауса Арндта „Німці на Волині”// Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. – Ж.: „Журфонд”, 1997. – С.179.
- 139.Віктор Прокопчук. Українознавчі студії в Австралії // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Том 1. – Чернівці: „Рута”, 2001. – С. 115.
- 140.Енциклопедія української діаспори. Т.4. Австралія-Азія-Африка-Київ-Нью-Йорк-Чикаго-Мельборн, 1995. – С. 134.
- 141.ЛВ. Ч.6. – С. 119.
- 142.Петро Сорока. Степан Радіон. Літературний портрет. – Тернопіль, 1999. – С. 9.
- 143.Ст. Радіон. Коротка бібліографія україніки Австралії. Частина 8. Друге видання. – Мельбурн: „Спадщина”, 1998. – С. 127.
- 144.Ст. Радіон. Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (1950-1975). Другий наклад, змінений. – Мельбурн: „Спадщина”, 1993. – 234 с.
- 145.Своє 90-річчя п. С. Радіон зустрів не тільки людиною поважних літ, а людиною поважаною – він дійсний член Української Моголо-Мазепинської академії наук у Монреалі, доктор літературознавства університету в Туксоні (США), дійсний член ІДВ (Вінніпег), Почесний професор Волинського державного університету ім. Лесі Українки, член об'єднання українських письменників „Слово”, член асоціації австралійських письменників, член Національної Спілки письменників України.
- 146.С. Радіон. Мій приїзд в Австралію // ЛВ. Ч. 5. – С. 109-113.
- 147.ЛВ. Ч. 10-11. – С. 178.
- 148.ЛВ. Ч.12. – С. 70.

- 149.ЛВ. Ч. 7. – В., 1964. – С. 112-114.
- 150.Державний архів Волинської області. – Ф. 3410, оп. 3, спр. 2, арк. 6.
- 151.ЛВ. Ч. 15. – С. 233.
- 152.ЛВ. Ч. 17-18. – С. 205-206.
- 153.Віктор Прокопчук. Ілля Федорович Онуфрійчук ... – С. 75.
- 154.Надія Бедринчук. УВУ шукає свою нішу // Голос України – 1998. - № 229. – 28 листоп.
- 155.Сергій Козак. УВУ – єдиний, неповторний ... // Літературна Україна. – 2002. – 19 вересня.
- 156.Любомир Винар. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965-2000) // Міжнародний науковий конгрес „Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Том 1. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 8-18.
- 157.Там само. – С. 4.
- 158.1995 року побачив світ четвертий том „Енциклопедії української діаспори”, що охоплює історію української еміграції в Австралії, Азії, Африці. На часі вихід ще 6 томів із семи запланованих.
- 159.Студентський меридіан. Газета КПДУ. – 2003. - №1501. – 30 вересня. – С.2.
- 160.Урядовий кур’єр. – 2002. - №13. – 22 січня. – С. 12.
- 161.Любомир Винар. Вказ. стаття. – С. 13.
- 162.Там само. – С. 15.
- 163.В останньому числі „Літопису Волині” (1999) вміщений список членів Товариства „Волинь”, які брали активну участь у його діяльності на протязі 50 років – всього 110 осіб. 54 із цього числа, або майже 50 відсотків, покинули світ земний. Незабаром помер і промотор ТВ – ІДВ п. Ілля Онуфрійчук.
- 164.М.Ю. Костриця, Г.П. Мокрицький. У просторі і часі. Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – С. 27.
- 165.Народна трибуна. – 1993. - №70. – 15 вересня. – С. 7.
- 166.В. Гомоль. Де бути Інституту дослідів Волині? // TV-Візор. Інформаційно-комерційний тижневик. – 1994. - №34. – 4 лист. – С. 2.
- 167.Чуб І. Хто першим побачив Інститут дослідів Волині в Канаді? // Віче. – 1996. - № 38. – 19 вересня. – С. 1.
- 168.ЛВ. – В., 1999. – Ч. 19-20. – С. 26-31.
- 169.Там само. – С. 13-14.
- 170.Там само. – С. 15.
- 171.Волинські зошити. Випуск 9. – С. 7.
- 172.Георгій Мокрицький. Об авторе... – С. 4.
- 173.В.В. Вітренко. Про книгу краєзнавця Ніколаса Арндта „Німці Волині” // Житомирщина через призму століть. – Ж., 1997. – С. 179.
- 174.Таїсія Троцюк. Вказ. стаття. – С. 243.
- 175.Геннадій Бондаренко. Історичне краєзнавство Волині. Книга І. – С. 185.
- 176.Наконечний В.А. Видання волинської єврейської діаспори // Минуле і сучасне Волині. Тези доп. і повід. II регіон. „Велика Волинь” та VI обл. іст.-кр. конф. 8-10 жовтня 1992 р. – Луцьк, 1992. – С. 17-18.
- 177.Архіви. Зібрав Левко Богацький. – Сідней, 2003. – 360 с.

178. Вони склали окремий фонд Товариства „Волинь” у Німеччині у Волинському краєзнавчому музеї, до якого ввійшли протоколи, звіти, резолюції, книги, газети, журнали.
179. Літературна Україна. – 2001. - №30. – С. 1.
180. Олександр Астаф'єв. Українського цвіту – по всьому світу // Рідна школа. – 2000. - №8. – С. 41-44.
181. Затверджене наказом Міністерства освіти України від 13.12.1999 р. №417.
182. Урядовий кур'єр. – 2002. - №14. – 23 січня.
183. Урядовий кур'єр. – 2004. - №63. – 3 квітня.

4.3. Основні напрями, здобутки і проблеми історико-краєзнавчого вивчення Київщини, Волині й Поділля на сучасному етапі

Сучасний етап історико-краєзнавчого дослідництва характеризується рядом здобутків і, водночас, - стимулів дальшого розвитку краєзнавчого руху.

Насамперед, - зростанням ролі краєзнавства у вирішенні завдань розбудови незалежності. Звідси увага і різностороння підтримка з боку держави.

Набуває позитивної динаміки інтеграція академічної, галузевої, вузівської історичної науки з краєзнавством в усіх його формах. Це пояснюється й роллю краєзнавства в становленні вітчизняної історичної науки, яку досить промовисто засвідчив директор Інституту історії України НАН України академії Смолій Валерій Андрійович у виступі на II з'їзді ВСК: „Історія народу – це мозаїка малих історій (міста, села, області) і на основі цього принципу може бути реконструйована велика історія. Ось чому краєзнавці студії – це не тільки локальні та прикладні дослідження, це й частка копіткої роботи з написання фундаментальних академічних історичних праць”.¹ З такого підходу і розуміння витікають кардинальні рішення про утворення в структурі Інституту історії України двох підрозділів історико-регіонального характеру – відділу регіональних проблем історії України та відділу історико-краєзнавчих досліджень, ряду регіональних центрів історико-краєзнавчих досліджень, зокрема – у Кам'янці-Подільському, Чернівцях та Черкасах, ініціювання створення та підтримка діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців, проведення спільних з ВСК наукових конференцій з історичного краєзнавства.

Важливим здобутком у галузі науково-краєзнавчої праці є визнання дисертабельності краєзнавчої тематики і підтримка з боку Інституту історії України та Всеукраїнської спілки краєзнавців аспірантів і докторантів, які обрали темами дисертаційних досліджень проблеми регіональної історії. За 15 років незалежності за краєзнавчою тематикою захищено понад 300 кандидатських і докторських дисертацій,² що засвідчує утвердження нової тенденції розвитку краєзнавства – виокремлення його в особливу наукову галузь.

Важливим фактором, що засвідчує досягнення сучасного краєзнавства і стимулює його як науково-громадський рух є активне звернення до конференцій, круглих столів, наукових симпозіумів. За роки незалежності під егідою Всеукраїнської спілки краєзнавців та Інституту історії України НАН України на Правобережній Україні відбулося чотири із семи всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства (1991 року в Кам'янці-Подільському проведена п'ята конференція, 1993-го у Луцьку – VI, 1995-го у Черкасах – VII, 2004-го у Хмельницькому - XI). Це, звичайно, - визнання розмаху краєзнавчого руху на Правобережжі і, водночас, - вагомий чинник його активізації. Адже в чотирьох конференціях взяли участь 1450 науковців-краєзнавців, оприлюднено 1251 доповідей, повідомлень, видано 6 томів матеріалів цих конференцій.³ Конференції всеукраїнського масштабу стали

засобом консолідації краєзнавчого активу і керівництва ВСК, своєрідною школою досвіду. За нашими підрахунками в містах і селах Правобережної України за роки незалежності відбулося близько 450 науково-краєзнавчих конференцій різного масштабу.

Широкому розмаху краєзнавчого руху сприяв курс освітнього відомства на активне використання в шкільній та вузівській виховній роботі засобів краєзнавства, народознавства. Ці ідеї покладені в основу різних концепцій виховної роботи, „Державної національної програми „Освіта” (Україна ХХІ ст.)” та „Національної доктрини розвитку освіти”, прийнятої II всеукраїнським з'їздом педагогічних працівників на заміну та розвиток попередньої та затвердженої Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347. Посприяли цьому і зміни до статуту Всеукраїнської спілки краєзнавців про зниження вікової планки членства до 16 років,⁴ а також – організація учнівської дослідницької роботи в рамках Малої академії наук, всеукраїнські рухи, конкурси, експедиції.

Нова доба поставила на порядок денний увічнення подій і фактів національної історії в експозиціях музеїв, пам'ятниках, пам'ятних знаках. А це не тільки фіксація, а, насамперед, - пошук, дослідництво, обґрунтування, поширення краєзнавчої інформації, що втягнуло в історико-краєзнавчу працю тисячі музейників, пам'яткоохоронців, надало їй нового прискорення.

Правобережна Україна завжди була потужним донором світової еміграції. Сьогодні відбувається об'єднання джерельних можливостей України та української діаспори, встановлення конкретних організаційних засад цієї взаємодії. А це надає нового імпульсу історико-краєзнавчому вивченню регіональної історії, особливо – раніш замовчуваних, сфальсифікованих подій і фактів.

І хоч з часу перебудови і гласності, що відкрив історикам можливості більш вільної діяльності в царині „простору і часу” минуло 20 років, все ж „білих плям”, цілих „лакун” в історії України та її регіонів залишається багато. Їх подолання – дослідження раніш замовчуваних, перекручених подій і фактів стало важливим напрямом наукового пошуку істориків, краєзнавців Правобережної України на сучасному етапі.

І чи не в першу чергу це стосується національно-визвольних змагань в Україні 1917-1920 рр. Якраз Правобережна Україна виявилася в центрі цих подій. Київ став колискою української національно-демократичної революції, там виникла Українська Центральна Рада, була проголошена Українська Народна Республіка, відбувся гетьманський переворот, здійснювалися важливі соціально-політичні, культурно-освітні реформи Української держави. З Києва почала свій трагічний похід по Волині й Поділлію Директорія. Регіон став ареною потужних національно-визвольних змагань, які, на жаль, зазнали поразки. І якщо радянська історіографія класифікувала дії УЦР, Директорії, як „прояви українського буржуазного націоналізму”, що шкодили тріумфальній ході Жовтневої революції, а гетьмана П. Скоропадського, як маріонетку німецько-австрійської військової влади, то сучасна історична думка схиляється до визнання революційного характеру тривалої боротьби українського народу,

у ході якої відбувалися рішучі переміни: формувалися українська політична еліта, незалежна українська держава, її місцеві органи влади, зміни відбувалися в усіх сферах життя. Історико-краєзнавчий доробок про цей період досить вагомий, що засвідчує науково-бібліографічне видання Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського, яке зафіксувало 6848 друкованих праць з даної тематики.⁵

Історія Поділля за Центральної Ради, питання внутрішньої та зовнішньої політики Директорії УНР Кам'янецької доби стали предметом монографічного дослідження В.С. Лозового.⁶ Вивченням проблеми військової взаємодії УГА та армії УНР на Поділлі на дисертаційному рівні займаються С.В. Олійник під науковим керівництвом професора КПДУ О.М. Завальнюка.⁷ За короткий проміжок часу уряди УЦР, Української держави та Директорія чимало зробили для реформування освіти, її українізації, розвитку культури. Діяльність спеціальних комісій для підготовки проекту базових освітянських документів, практичні кроки розбудови освіти в усіх структурних ланках досліджені М.М. Собчинською та Ю.В. Телячим.⁸ Політику Української держави в галузі вищої школи, створення та функціонування університетів, у тому числі - Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920), всесторонньо досліджує О.М. Завальнюк.⁹ Дисертаційне дослідження фінансової системи Української держави виконав П.П. Нижник, діяльність Директорії в галузі культури – Л.В. Стопчак.¹⁰ Причини укладення Варшавського договору між Директорією та Польщею та його зміст аналізує В.П. Капелюшний.¹¹ Так поступово, як фенікс, із попелу забуття постає величний подвиг мільйонів українців, які майже 90 років тому зробили спробу втілити в життя виплекану й виборювану поколіннями українців мрію про свою незалежну державу. Її уроки важливі й для нинішнього покоління, яке розбудовує українську незалежність.

Не втрачає актуальності тема колективізації, голодомору 1932-1933 рр., сталінських репресій. Залишається чимало непіднятого фактологічного матеріалу, який дає можливість простежити особливості цих трагічних процесів на Поділлі, Східній Волині, Київщині. Асоціація дослідників голодоморів 2003 року направила в сільські ради близько трьох тисяч листів-запитальників, а отримала тільки 60 відповідей, у половині яких значилось: „Інформації немає”. У цьому факті проявилася не тільки байдужість, низький духовний рівень багатьох місцевих чиновників, а й недостатнє вивчення даного питання на місцях.

Поступово науковці - „аграрники” піднімають завісу подій кінця 20-початку 30-х років ХХ ст., пов'язаних з насильницькою колективізацією та її наслідками. 1990 року автори „Нарисів історії Поділля” (зокрема – І.В. Рибак, О.М. Завальнюк, А.Ф. Суровий, А.І. Мамалага) спробували по-новому оцінити колективізацію й показали пагубність форсування, адміністрування й репресій в її здійсненні, що в кінцевому результаті привело до кризи сільськогосподарського виробництва та голодомору.¹² Згодом професор Рибак І.В. поглибив свої висновки в монографії про українське село в проміжку 1921-1991 рр. та ряді інших статей.¹³

Тема колективізації та голодомору знайшла відображення в доповідях та повідомленнях С. Кульчицького, Г. Юхименка, В. Пахаренка, І. Пашука та інших учасників V всеукраїнської наукової конференції з питань історичного краєзнавства, що відбулася в Кам'янці-Подільському 1991 року. Були названі причини голодомору, методика винищення українського селянства, зроблено перші спроби встановити кількість жертв геноциду.¹⁴ Великий вклад у вивчення сутності голодомору, його наслідків вніс С.В. Кульчицький.¹⁵ Широкого узагальнення й аргументації тема колективізації й голодомору отримала в ряді документальних збірників. 1990 року працею науковців та архівістів був виданий збірник „Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”.¹⁶ 1992 року постала Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. У листопаді її члени взяли активну участь у міжнародній конференції, приуроченій 60-річчю голодомору. Учасники конференції високо оцінили подвижницьку працю подружжя Володимира Маняка та Лідії Коваленко-Маняк. Їх зусиллями 1991 р. була впорядкована багатосторінкова праця „33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал”, в якій вміщені серйозний науковий коментар, 1000 свідчень, добірка архівних документів, національна трагедія українського народу названа голодомором-геноцидом.¹⁷ У наступні роки картину доповнювали й розширювали інші збірники всеукраїнського масштабу.¹⁸ З'явився ряд збірників регіонального характеру. 1993 року Віталій Мацько видав упорядковану ним книгу свідчень про голод на Поділлі, Фаїна Винокур та Роман Подкур - збірку документів, матеріалів про голодомор у Вінницькій області. До 60-річчя голодомору Р. Кондратюк та Д. Самолук упорядкували збірник документів і спогадів про голодомор на Житомирщині.¹⁹ Голодомору 1932-1933 років на Поділлі присвятила свою монографію С.В. Маркова.²⁰

Активізувався краєзнавчий пошук на рівні районів, окремих сіл. Цей напрям започаткував 1990 року Олександр Міщенко – письменник, дослідник, опрацювавши розповіді про 1933 рік жителів Козельщинського району Полтавщини.²¹ У передмові Олесь Гончар – виходець з цього району підкреслив: „Безкровна війна” – так назвав свої записи автор, назвав, мені здається, вдало, адже то була справді безкровна, нерівна, людоморська війна проти цілого народу, такого працюючого, мирного й цілком безвинного.²² Тема колективізації і голодомору на Дунаєвеччині всесторонньо розкрита в матеріалах чотирьох науково-краєзнавчих конференцій, що відбулися в Дунаївцях Хмельницької області 1993, 1997, 2000 і 2003 років. У збірниках матеріалів вміщені статті 52 дослідників цієї проблеми. Цілеспрямований пошук веде О.М. Завальнюк, він опублікував наукові розвідки про голодомор 1932-1933 років на Хмельниччині, Дунаєвеччині, Кам'янецьчині.²³ Книгою болю та скорботи називають фахівці дослідження трагедії подільського села, яке побачило світ 1993 року за авторством професора-вінничанина І.Г. Шульги.²⁴ Петро Яшук, лікар і дослідник з Полонного на Хмельниччині, у двох книгах, на 1320 сторінках, подав свідчення, документи і матеріали під досить промовистою назвою „Портрет тьми”.²⁵ 2005 року за подвижницьку працю, у першу чергу – видання цих книг, він був удостоєний звання лауреата премії ім.

І. Огієнка. Володимир Іванців, Микола Таран предметом дослідження й упорядкування обрали документи і свідчення про 1932-1933 рр. на Білоцерковщині, Ю. Авраменко, В. Гнатюк – Переяславщині, В. Рудий – у Тиврівському районі Вінницької області.²⁶ Під назвою „Чорна дошка” України” видали дослідження кандидати історичних наук П.Я. Слободянюк, директор Держархіву Хмельницької області, та Ю.В. Телячий, завідувачий магістратурою Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту.²⁷ У передмові вони змалювали картину вселюдської трагедії: у травні 1933 року голодомор охопив 38 районів, 431 сільраду, 26859 господарств Вінницької області. Смерть щоденно і невпинно косила тисячі людей. А партійно-радянські органи на основі постанови ЦК КП(б)У та Раднаркому України від 6 грудня 1932 року „Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі” заносили на „чорну дошку”, а фактично засуджували на прискорене вимирання цілі села.²⁸ Крім оригіналів документів упорядники подали багатосторінковий щоденник учительки О.М. Радченко, який є дзеркалом трагедії українського села в переломну добу.²⁹ Відомий подільський краєзнавець, житель с. Кармелюкове на Вінниччині Володимир Вовкодав зібрав, проаналізував і оприлюднив фольклор односельчан про колективізацію, голодомор, добу сталінізму.³⁰ У такий спосіб на всіх рівнях краєзнавчого пошуку відтворюється картина трагічних подій в житті українського народу, про які мовчала українська Клію 50 років. Західна українська діаспора намагалася прорвати завісу, яка закривала правду про події 30-х років в Україні. 1951 року в Буенос-Айресі вийшла книга А. Височенка „СССР – без маски”,³⁷ яка вмістила ряд нарисів про виступ селян Шепетівської округи в лютому-березні 1930 року проти суцільної колективізації, названий „волинкою”, голодомор в Україні, у ході якого за оцінкою автора „протягом одного року загинуло від недоїдання 7-8 мільйонів людей!”³² Радянська колективізація і голодомор знайшла відображення в книзі відомого західного дослідника Роберта Конквеста „Нива скорботи” ще тоді, коли не тільки в СРСР, а й в країнах Заходу не визнавався факт голодомору.³³ 1988 року в Торонто (Канада) зусиллями Товариства „Волинь” був виданий збірник свідчень, спогадів, статей про голод 1932-1933 рр.³⁴

Загальнонаукову картину вивершили парламентські слухання, що відбулися в березні 2003 року, визнавши голодомор 1932-1933 років геноцидом проти української нації, спланований і здійснений тогочасною партійно-радянською владою”.³⁵ У рекомендаціях, прийнятих Верховною Радою України за наслідками слухань, передбачена дальша дослідницька і видавнича праця, яка не переривається.³⁶

90-ті роки минулого століття ознаменувалися плідними результатами в дослідженні причин, змісту, згубних наслідків та особливостей сталінських репресій в різних сферах суспільного життя. З’явилися і продовжують відкриватися все нові факти, аспекти. Сучасну лексику поповнили такі терміни, як „Слон”, „розстрільні списки”, „невинно убієнні”, „особлива нарада”, „особлива трійка”, „реабілітовані історією”, „репресоване краєзнавство”, по-іншому сприймаються такі географічні назви, як Соловки, Медвежа Гора,

Біломорканал, Норильськ, Воркута, Колима. Перед нами постали раніш невідомі імена. Сучасне покоління по-іншому глянуло на життєвий і науковий подвиг М.С. Грушевського, М.І. Яворського, А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова та багатьох інших учених, затаврованих клеймом „ворогів народу”, „українських буржуазних націоналістів”.

Інститут історії України НАНУ показав трагізм своїх попередників, затиснутих лещатами тоталітаризму, атмосферу, в якій доводилося їм працювати.³⁷ Спільними зусиллями працівників Інституту історії НАН України, правління ВСК та краєзнавців з регіонів досліджено страдницький шлях понівечених, знищених сталінськими репресантами 75 найбільш відомих краєзнавців, у тому числі – 30 із Правобережної України: книга „Репресоване краєзнавство” стала першою спробою наукової реабілітації краєзнавчого активу, прикладом розгляду даної проблематики. Серед її авторів – відомі дослідники-краєзнавці, академік Тронько П.Т., наукові співробітники Інституту історії України Є.М. Складенко, Ю.З. Данилюк, Т.Ф. Григор'єва, С.І. Кот, О.С. Рубльов, В.М. Ричка, подоляни О.М. Завальнюк, М.Б. Петров, І.С. Винокур, волиняни М.Ю. Костиця, Г.П. Мокрицький, та інші. Вони донесли до читачів правду про трагічні долі М.С. Грушевського, Ф.І. Шміта, В.Г. Кравченка, Ю.Й. Сіцинського, Ф.Л. Ернста, А.Ю. Кримського, В.Д. Отамановського, М.О. Макаренка, В.О. Геріновича, Г.В. Брілінга, П.Г. Клепатського, Ф.М. Мовчанівського, В.І. Бруховського, Є.А. Рихліка, М.В. Шарлеманя та багатьох інших краєзнавців-музейників, пам'яткоохоронців.³⁸ Автор цього дослідження 80-річному ювілею Українського комітету краєзнавства приурочив монографію, в якій здійснив наукову реабілітацію його членів, репресованих у 1929 – на початку 1930-х років.³⁹

Здійснений ряд комплексних досліджень, що стосуються гучних справ, за якими репресіям були піддані сотні й тисячі громадян. 1995 року відомі дослідники механізму сталінських політичних репресій доктор історичних наук Юрій Іванович Шаповал – автор книг „Контраргумент - правда” (1989), „У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні” (1990), „Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії” (1993), „Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні” (1994) та генерал-майор юстиції Володимир Ілліч Пристайко – співавтор книги „Жертви репресій” (1993) видали науково-документальну книгу про надуману справу „Спілки визволення України”, якою оголили все лицемірство сталінського „правосуддя”, розвінчали роль компартійного механізму планування, диригування процесом СБУ.⁴⁰ Навколо справи, що першою чергою ледь вмістилася в 237 томів, у вихорі слідства й судів закрутилося спочатку 45, потім – ще 700, і, нарешті, - біля 30 тис. невинних людей.⁴¹ Дослідження Ю.І. Шаповала та В.І. Пристайка є їм післяжиттєвим меморіалом. Соціальний портрет інтелігенції 20-х – 30-х років ХХ ст., трагізм її долі стали предметом розгляду Георгія Касьянова, Віктора Даниленка,⁴² Дмитра Табачника,⁴³ Євгена Складенка,⁴⁴ Романа Подкура,⁴⁵ а діяльність опозиційних сил 50-80 років – Ю. Данилюка та Олега Бажана.⁴⁶ Т.Ф. Григор'єва упорядкувала збірку документів та матеріалів про так звану

„Українську революційно-демократичну спілку” – чергову колективну справу каральних органів.⁴⁷

Такої ж комплексності прагнули і, слід відмітити, досягли академік НАН України М.Г. Жулинський та І.О. Ільєнко,⁴⁸ відповідаючи на питання, куди поділися 223 українських письменники із 259, які ще 1930 року друкувалися в Україні.⁴⁹

Чимало зробили для відновлення історичної справедливості регіональні дослідники. Хмельницька обласна прокуратура й суди після прийняття 17 квітня 1991 року Закону України „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” за десять років (1991-2001) реабілітували майже 19 тис. несправедливо засуджених, у тому числі 186 – за клопотанням представників редколегії „Реабілітовані історією”.⁵⁰ А наукову й моральну реабілітацію репресованих здійснюють краєзнавці. 1995 року О.Т. Гончар своєю передмовою благословив у світ дослідження про п'ятикурсника літфаку Київського державного університету, свого друга юності, талановитого поета Леоніда Лупана з Нестерівців Дунаєвецького району на Хмельниччині та його колег – літстудійців, репресованих 1937 року і замордованих у північних таборах. Книгу упорядкували і відредагували, супроводили детальним дослідженням В.С. Прокопчук та Т.К. Прокопчук.⁵¹ Хмельницьке обласне товариство „Меморіал”, обласний комітет сприяння реалізації положень Конституції України, хмельницька міська літературна спілка „Поділля” здійснили два видання історико-краєзнавчого збірника „Великий терор на Хмельниччині”.⁵² А. Матвеев присвятив свої статті питанню розкуркулення подолян, Л. Місінкевич, В. Нестеренко, О. Савчук, В. Жезицький – репресіям у середовищі національних меншин краю.⁵³ У працях М. Красуцького, Є. Назаренка, Л. Савицького, В. Прокопчука порушені інші аспекти даної проблеми.⁵⁴

Активізували роботу по дослідженню й увічненню жертв репресій вінницькі краєзнавці – члени „Меморіалу”, редакційної комісії видання „Реабілітовані історією”. У їх доробку ряд книг і збірників документів про політичні репресії на Поділлі, Вінниччині, спогадів репресованих, матеріалів пленарного та секційного обговорення на конференціях.⁵⁵ Репресованому краєзнавцю Отамановському В.Д. присвячений перший випуск збірника „Подільська старовина”.⁵⁶ Репресіям серед працівників культури - статті П.С. Григорчука, В.І. Нагорного, серед музейників – Л.Д. Ерліх,⁵⁷ дана тема знайшла відображення в дослідженнях В.В. Васильєва, М.М. Вільшини, В.П. Воловика, С.Л. Калитка, Л.Р. Кароєвої, В.С. Мазурика, Л.М. Шпильової, І.В. Мазила та інших краєзнавців.⁵⁸

Зі сторінок книг, наукових збірників „Велика Волинь” зусиллями краєзнавців М.Ю. Костиці, Г.П. Мокрицького, В.С. Прокопчука, Р.Ю. Кондратюка та інших постають трагічні долі житомирян, репресованих у 30-і – на початку 50-х років В. Бруховського, Н. Дмитрука, Ф. Козубовського, В. Кравченка, Ф. Мовчанівського, П. Постоева, Є. Рихліка, К. Черв'яка, І. Фещенка-Чопівського.⁵⁹

Краєзнавці Волинської та Рівненської областей концентрують увагу на трагедії в'язнів Луцької, Дубенської тюрем, знищених у перші дні війни, масових депортаціях волинян до Казахстану, Сибіру, репресіях проти членів ОУН – УПА та їх родин. Волинський обласний краєзнавчий музей презентував громадськості роботи Ніла Хасевича періоду його діяльності в УПА.⁶⁰ Григорій Дем'янчук дав серію нарисів про трагічні постаті волинян, їх діяльність на Рівненщині, у діаспорі.⁶¹

Важливим завданням краєзнавців, науковців є увічнення пам'яті репресованих шляхом підготовки і видання багатотомної серії книг. Постановою Кабінету Міністрів України „Про підготовку і випуск серії книг „Реабілітовані історією” від 11 вересня 1992 року затверджено Головну редакційну колегію видання на чолі з академіком Троньком П.Т., створені районні, міські комісії сприяння, робочі групи.⁶² Їх діяльність знайшла відображення в публікаціях В. Олуйка, Є. Складенка, М. Кучерепа.⁶³ 1994 року розпочато випуск журналу „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, заснованого головною редколегією серії. Головним редактором журналу призначено Ю.З. Данилюка. У рубриках „Утвердження тоталітаризму”, „Літопис „великого терору”, „Трагічні дати”, „Людські долі”, „Під прицілом - інтелігенція”, „Геноцид національних меншин”, „Церква як об'єкт уваги спецслужб” та інших з номерів в номер подаються статті, нариси, документальні добірки. Протягом 1994-2000 років вийшло 12 чисел журналу.⁶⁴

Розгорнулася робота ні місцях. На Хмельниччині плідно працює теофіпольська робоча група (І.А. Стасюк, П.П. Прокопчук, В.П. Шептицький), підтримана головою райради В.К. Шуляком. У районній газеті „Життя Теофіпольщини” вона вмістила зразок облікової картки репресованого і полились листи, дзвінки, відвідування.⁶⁵ Робота в архівах увінчалася не тільки створенням банку даних, а й виходом книги про трагічні долі теофіпольців.⁶⁶

Звичайно, робота редколегії, комісій і груп потребує активізації й динаміки, характерної, скажімо, подібним формуванням „Книг Пам'яті” та „Книг скорботи”.

За радянської вади замовчувалась роль церкви в історії України, її вклад у розвиток культури, морально-патріотичне, естетичне виховання поколінь. Діяльність церкви класифікувалася різко негативно: „темрява”, „опіум для народу”, „служіння панівним класам” і т.п. У часи незалежності оцінка ролі церкви помітно змінилася, історія релігії в Україні, церковів різних конфесій зазнала всестороннього вивчення як у церковному, так і науково-краєзнавчому середовищі.

Поштовху справі надала проведена 1992 року Всеукраїнською спілкою краєзнавців разом з комісією Верховної Ради України в Полтаві конференція „Релігійна традиція в духовному відродженні України”. До числа фундаментальних видань відноситься навчальний посібник з історії релігії в Україні А.М. Колодного, П.Л. Яроцького, Б.О. Лобовика,⁶⁷ посібник до спецкурсу історії християнської церкви в Україні О.А. Калініна, В.І. Лубського,⁶⁸ праці П. Панченка,⁶⁹ С. Павлова, К. Мезенцева,⁷⁰ Л. Пилиповича,⁷¹ В. Ульяновського, О. Крижанівського, С. Плохія,⁷² В. Єленського.⁷³

Монографічне дослідження про українське язичництво здійснила Галина Лозко.⁷⁴

Свій внесок у дану проблематику внесли краєзнавці Правобережної України. Директор Державного архіву Хмельницької області П.Я. Слободянюк на широкому історико-етнографічному матеріалі висвітив складну, трагічну історію Української православної церкви від найдавніших часів до наших днів.⁷⁵ Вінничанин А.Л. Зінченко, доктор історичних наук, у своїх монографіях, статтях дослідив різні аспекти історії та діяльності української церкви на Поділлі, Правобережній Україні.⁷⁶

Релігія і культура в умовах іноземного панування склала коло зацікавлень уманських дослідників І. Кривошеї та І. Близнюка.⁷⁷ До 200-річчя заснування Подільської єпархії книгу історичних нарисів про православну церкву на Поділлі видали протоіереї Володимир Ровінський та Олексій Миханчук.⁷⁸ Католицька церква на Поділлі - тема історико-релігієзнавчого дослідження А. Опрі, М. Поповича, В. Смолінського, Є.О. Зваричука, Є.В. Якиміва.⁷⁹ Член ВСК нестеровецький православний священик (Хмельницька область) отець Петро (Петро Дмитрович Бабій) готує до видання книги про становлення монашества на Поділлі і його вклад у духовне життя краю.⁸⁰

Православним монастирям Волині, древнім святиням Полісся, волинським чудотворним іконам присвятили книги краєзнавець, член наукового товариства ім. митрополита Полікарпа лучанин Володимир Рожко, С.І. Жилюк та М.Ю. Костиця.⁸¹ Інтерес дослідників торкнувся історії окремих церковів. Ю.В. Телячий видав книжку про історію Лисецької церкви на Хмельниччині.⁸² Сьогодні, працюючи над історією сіл у новій редакції, й інші дослідники в своїх нарисах віддають належне ролі сільських церковів, громадам різного конфесійного спрямування.⁸³

Ряд обставин актуалізує тему Великої Вітчизняної війни. На це впливають ювілеї Великої Перемоги і розуміння, що в безсмертя відходять останні герої минулої війни, учасники й свідки, носії об'єктивної інформації. І знову ж таки доводиться долати виверти радянської ідеології, замовчування невігідних фактів та гіперболізацію інших.

На необхідності розібратися в причинах, змісті і наслідках війни не один раз наголошувалося на різних наукових форумах.⁸⁴ Але XI всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства, що приурочувалася 60-річчю Перемоги і відбулася восени 2004 року в м. Хмельницькому, висвітила ще одну проблему – ветерани війни досить уважно стежать за всім, що видається, публікується і доторкується болючої теми війни. Будь-які спроби оприлюднити нові факти, нові оцінки знаходять з їх сторони бурхливу реакцію і нерідко – небажання приймати гіркі реалії. У залі Хмельницького університету регіонального управління і права, де проходила конференція і де було присутніх зо два десятки гостей-ветеранів війни, з їх боку лунало невдоволення й звинувачення на адресу науковців, Міністерства освіти і науки України в спотворенні правди про Велику Вітчизняну війну. Академік Тронько П.Т., головуючий на пленарному засіданні, у доповіді підкреслив, що „в історії не буває „незручних” тем, історію потрібно бачити такою, якою вона була...” Він

наголосив, що „нове бачення полягає не в тому, щоб паплюжити героїв і події Великої Вітчизняної війни, охаювати пам'ять про подвиг народу..., очорнення минулого, як і замовчування фактів, які сьогодні є „невигідними” з погляду політичної кон'юнктури – це злочин перед історією”.⁸⁵ Ці слова звучали авторитетно і переконливо: на трибуні стояв не тільки всесвітньо відомий вчений, академік НАН України, а й бойовий офіцер – фронтовик, захисник Сталінграда, визволитель України.

Всестороннього розгляду зазнає роль ОУН-УПА в Другій світовій війні, їх участь у національно-визвольних змаганнях. До раніш відомих фактів співробітництва бандерівців з окупаційними німецькими військами, протистояння радянським партизанам, підрозділам регулярної радянської армії, винищення мирного населення, особливо – партійного, комсомольського, радянського активу, долучаються дослідження причин цього масового виступу українців, у першу чергу – на західних землях, змісту, характеру боротьби, її наслідків та уроків.⁸⁶ У значній мірі світло на події, пов'язані з Поліською Січчю та утворенням Української повстанської армії, пролили спогади Тараса Бульби-Боровця, опубліковані 1981 року в Канаді, а 1991, 1995 років – у часописі „Волинь”,⁸⁷ та науково-краєзнавчі конференції в Рівному „Боротьба УПА за незалежність України” (1997), „Роль і місце Тараса Бульби-Боровця в національно-визвольній боротьбі українців за державну самостійність” (1998).⁸⁸ З'явився ряд публікацій про непрості взаємини й українсько-польське протистояння на порубіжних землях, події 1943 року, названі „волинською трагедією”, депортації.⁸⁹

1990 року в Луцьку створено Волинське обласне ветеранське громадсько-культурне товариство „Холмщина”, нині очолюване М.А. Онуфрійчуком. Воно обрало своїм дослідницьким кредо відродження й збереження історичної пам'яті про Холмщину – свою малу батьківщину. Результатом пошуків стало проведення 2004 року: 22 лютого – науково-практичної конференції „Депортація етнічних українців Польщі в ХХ столітті та її наслідки”; 11 вересня – віча пам'яті з приводу 60-річчя депортації етнічних українців з території Польщі; 16 жовтня – академії та години-реквієму „Ти не згасла, зоре ясна”. 23-24 листопада у Волинському державному університеті відбулася I міжнародна наукова конференція „Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків”. У ній взяли участь майже 200 дослідників, 80 науковців України, Польщі, виголошено 86 наукових доповідей, повідомлень.⁹⁰ Зібрані матеріали, свідчення, документи, речові пам'ятки лягли на стенди постійнодіючої музейної виставки, сторінки збірника „Співає Холмщина”, альбому „Чудотворна ікона Холмської Богородиці”.⁹¹

Зусиллями істориків-краєзнавців відкриваються все нові факти про події перших місяців війни, оборону Києва, пожежі на Хрещатику, трагедію військовополонених, долю радянських полонених генералів.⁹² Окремі історіографічні дослідження стосуються аналізу військової стратегії, тактики німецьких військ у різних військових операціях.⁹³

Особливою увагою дослідників користується раніше односторонньо висвітлена тема окупаційного періоду – організація економічного, духовного,

культурно-освітнього життя, управління окупованими територіями, участь у ньому самих українців.⁹⁴ Не завжди героїчною, ідейно спрямованою і рівною була підпільно-партизанська боротьба. Архів Служби безпеки України відкрив доступ до матеріалів про зраду першого секретаря Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії, трагедію його першого складу...⁹⁵ Сучасні дослідники, і в першу чергу докторант В.О. Шайкан, здобувач Ю.В. Олійник, доторкнулись теми колабораціонізму. Автор став свідком, як самі історики, краєзнавці, перш ніж вислухати доповідь В.О. Шайкан про політичні настрої української інтелігенції в роки війни,⁹⁶ закидали її безліччю питань про причини, доцільність вибору теми докторської, її непристижність і т.п. Зі сторінок статей, повідомлень краєзнавців Поділля, Волині, Київщини проглядають факти не тільки саботажу, диверсій, а й – певні активності населення у відбудові та роботі підприємств, участі відомих учених (О. Оглоблина, О. Севастьянова та інших) в управлінні містами Київ, Вінниця, організації наукового, краєзнавчого життя, діяльності закладів освіти, культури, медицини краю.⁹⁷

По-новому проглянула тема „східних робітників”, яка заторкнула долю близько двох з половиною мільйонів українців і яка в радянські часи вважалася непристижною, висвітлювалася однобоко. З’явився ряд дисертацій.⁹⁸ Директор Державного архіву Вінницької області Сергій Дмитрович Гальчак присвятив даній проблемі дисертаційне дослідження,⁹⁹ опублікував серію статей, видав монографію, в якій піддав цю проблему всебічному науковому розгляду: способи депортації подільського населення до Рейху, система експлуатації подолян в інтересах мілітаризації Німеччини, форми протидії, ставлення до остарбайтерів в Україні на різних стадіях повоєнного життя.¹⁰⁰ Листи подолян з Німеччини з науковою передмовою О. Алтухової, М. Слободян опублікували хмельницькі архівісти.¹⁰¹ Даній темі присвятили свої дослідження інші краєзнавці.¹⁰²

О.Г. Бажан, аналізуючи репресивну політику сталінського режиму, оприлюднив деталі етнічних часток на Кримському півострові, у тому числі – депортації кримських татарів.¹⁰³

Не сходить з порядку денного питання втрат - як матеріальних, культурних цінностей, так і людських ресурсів. Цікаві факти й міркування оприлюднюють учасники і свідки подій, краєзнавці.¹⁰⁴

Паралельно з дослідженням йде процес вшанування й увічнення пам’яті жертв фашизму як виданням „Книг пам’яті”, „Книг скорботи”, „Зводу пам’яток історії України”, так і шляхом упорядкування поховань, збереження існуючих і встановлення нових пам’ятників і пам’ятних знаків. Робота над томами „Книг пам’яті” втягнула в орбіту краєзнавчого пошуку 550 тис. дослідників,¹⁰⁵ стала школою патріотичного гарту нових поколінь. У дослідницький процес включаються внуки, і навіть, - правнуки фронтовиків. На XI всеукраїнській науковій конференції діяла учнівська секція. Дванадцять школярів-краєзнавців оприлюднили повідомлення, що відзначалися і новизною, і високим рівнем патріотизму.¹⁰⁶

На наш погляд фундаментальне дослідження - „Книга пам'яті України”, доповнена „Книгою скорботи України”, як свого часу подвиг 100-тисячного загону літописців історії міст і сіл України, заслуговує відзначення Державною премією України ім. Т.Г. Шевченка.

Великим полем краєзнавчої діяльності стала історія родів, окремих особистостей. Створена державна програма „Повернуті імена”, при Українському геральдичному товаристві діє генеалогічна секція, на базі Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського з 1994 року функціонує інститут біографічних досліджень. Окремі конференції присвячуються виключно персоналіям: 1991 року „Історичні постаті краю” стали темою конференції, що відбулася в Луцьку, 9 вересня 1994 року наукова конференція „Творці історії Поділля” відбулася в Кам'янці-Подільському, 2004 року окрема секція „Постаті Великої Волині” працювала в рамках науково-краєзнавчої конференції до 1120 річниці першої згадки про Житомир.¹⁰⁷ Практично жодна конференція не обходить увагою особистостей.

Причини криються, насамперед, у пагубному класовому, партійному підході, що сковував науково-краєзнавчий пошук радянської доби. Небезпека попасти до розряду „українських буржуазно-націоналістичних істориків”, зазнати репресій заставляла обходити історію князівських родин, власників великих маєтностей, фабрик і заводів, магнатів і шляхти, письменників та істориків, особливо – з числа репресованих. Заслужено славились родини хліборобів, металургів, кораблебудівників, пролетарських письменників, митців. І – не більше. У той же час історія – то не тільки події, що відбуваються в просторі і часі і творцями яких є абстраговані „народні маси”, а це, насамперед, - діяльність конкретних людей, що залишили слід не тільки в історії своєї сім'ї, родини, села чи міста, а й – всієї України. Історія завжди олюднена. Соціогенетична пам'ять зберігається й передається конкретними носіями. У житті і діяльності окремих родів, особистостей ховається багатий джерельний матеріал, без якого творення української історії, літописів конкретних населених пунктів неможливе. Крім того, генеалогія має великий виховний потенціал і в цивілізованих країнах, родини дуже пошановуються. На прикладі попередників формуються риси поважливого ставлення до минулого, до вкладу попередників, усвідомлення власного місця і ролі в естафеті поколінь. Автору, готуючи книгу з історії рідного села,¹⁰⁸ довелося торкнутися ролі родини Маковецьких – власників Блищанівки та Михайлівки на Поділлі в історії краю і виявити, що в сім'ї Ванди та Стефана Маковецьких з Варшави, створено родовідне дерево, яке охоплює більше 10 поколінь – 300 членів родини, що прожила на Поділлі близько 500 років. Першим на Поділлі 1444 року осів поранений під Озерною Мартін. 1620 року під Цецорою в складі об'єднаного польсько-українського війська прославився доблесний рубака Войцех Маковецький. Станіслав, стольник Летичівський, 1672 року разом з Юрієм Володієвським боронив Кам'янець від турків. Стефан Маковецький, маршалок шляхти Подільської, очолив відбудову Кам'янецької фортеці після турецької окупації, благоустрій міста – брукування вулиць, прокладку водогону, освітлення, у чині полковника брав участь у Барській конфедерації.

Останній власник блищанівсько-михайлівських добр, теж Стефан Маковецький, створив у Михайлівці, Немирові класичні парки англійського стилю, як ботанік активно працював у складі Товариства подільських природодослідників, став дійсним членом Польської академії наук, автором цілого ряду монографій. Його внуки і правнуки, оцінюючи своїх попередників, затратили час і чималі кошти, щоб відродити родинний склеп, підтримувати зв'язок з людьми і краєм, звідки пішов їх рід.¹⁰⁹

На жаль, у нас знання родоводу обмежується 3-4 поколіннями. У той же час ми маємо документальну базу для вивчення кожної родини. Це довів Ф.Ю. Кондратюк з Житомира, який зробив аналіз архівних джерел з генеалогії.¹¹⁰ А.Г. Роздобудько з Хмельницького дослідив родовід Яблоновських, які залишили глибокий слід в історії його рідного села,¹¹¹ черкаські краєзнавці опрацювали пласт документів про рід Бобринських,¹¹² житомирські – про Ярошевичів, Ружинських,¹¹³ спільними зусиллями краєзнавців – волинян і подолян - про рід Острозьких,¹¹⁴ Синявських, Чарторійських,¹¹⁵ привідкрито завісу й династії Смотрицьких.¹¹⁶

Заповнюючи „білі плями” на історичному полотні, сучасники не опускають можливості віддавати належне тим, хто жив нещодавно, або й сьогодні є активним творцем нового життя. „Кам'янець-Подільський державний університет в особах” – під такою назвою вийшов перший том дослідження про творців вузу, його видатних викладачів та випускників.¹¹⁷ Підготовлений до друку і другий том. У такий спосіб професор Завальнюк О.М. у співавторстві з О.Б. Комарницьким розкривають історію міста Кам'янця-Подільського в книзі історичних нарисів, що побачила світ 2003 року.¹¹⁸

2004 року історію Теофіпольщини в біографічних портретах 170 земляків видав І.А. Стасюк.¹¹⁹ З'явився ряд книг про життя і діяльність видатних людей. Апанович присвятила дослідження науковому подвигу члена-кореспондента НАН України Ф.П. Шевченка.¹²⁰ Б. Гришук повідав про двічі Героя Соціалістичної Праці Г.І. Ткачука,¹²¹ В. Прокопчук – про доктора медичних наук, професора, учасника Параду перемоги М.П. Чорнобривого,¹²² вінничанин Е. Подільський – про губернатора Вінниччини.¹²³ Л.В. Баженов став автором нарисів життя і діяльності президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині М.Ю. Костриці, М.А. Онуфрійчук – про письменника, просвітника, лікаря Модеста Левицького, Л.В. Баженов, М.Ю. Костриця, В.С. Прокопчук – про професора Винокура І.С.¹²⁴

Стало доброю традицією проводити академії-пошанування діячів науки. Їм присвячуються наукові збірники. Збірники „З любов'ю до України”, приурочений ювілеям академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька,¹²⁵ 2004 року двохтомник документів і наукових статей на пошану Федора Павловича Шевченка (до його 90-річчя) упорядкували С. Батурина, Г. Боряк, Л. Дубровіна, І. Корчемна, І. Матяш, О. Титаренко.¹²⁶ Інститут історії України НАНУ присвятив збірник наукових праць професору Скляренку Євгену Михайловичу. Про нього сказали вагоме слово академіки Смолій В.А., Тронько П.Т., професори Клоков В.І., Реєнт О.П., провідний науковий співробітник Данилюк Ю.З. та інші колеги.¹²⁷ Наукові збірники Кам'янець-Подільського

державного університету присвячувались Л.А. Коваленку, П.Ф. Щербині, М.Г. Кукурудзяку, І.С. Винокуру.¹²⁸ Така практика має місце в усіх вузах Правобережної України.

Активним реформаторам української дійсності присвячуються видання типу „Хто є хто на Хмельниччині”, „Лауреати обласних премій Хмельниччини”, „Подільська шевченкіана” та інші.¹²⁹

Цілком оправдано життя й діяльність видатних постатей стають темами дисертаційних досліджень. А. Трембіцький всесторонньо вивчає вклад у духовне життя Поділля патріарха подільського краєзнавства Ю.Й. Сіцинського, видав ряд його неопублікованих праць, Лілія Іваневич - пам'яткоохоронну діяльність і науковий доробок професора Широцького К.В. Баженова С.Е. успішно захистила дисертацію про життя відомого українського і польського краєзнавця, лікаря, громадського діяча Й.Й. Ролле, видала монографію.¹³⁰

Паралельно, що досить важливо як з точки зору пошанування окремих діячів, так і збереження їх творчої спадщини, надання доступу до історичних джерел сьогоднішнім пошуковцям-краєзнавцям, йде перевидання праць відомих істориків, митців.

Вінничани перевидали дисертацію В.Д. Отамановського, доктора історичних наук, професора, колишнього директора Вінницької філії Всенародної бібліотеки України, творця Кабінету виучування Поділля.¹³¹ Микола Тимошик повертає із забуття твори й рукописи професора І.І. Огієнка.¹³² Видавництво „Україна” 1992 року започаткувало серію „Історія України” в прозових творах та документах. Побачили світ книги „Відома і чута у всіх кінцях землі: друга половина IX – перша половина XI ст.” (упорядник і автор передмови О.І. Гуржій), „Великий неспокій: друга половина XII – XIII ст.” (упорядник та автор передмови В.М. Ричка), „Темні віки: XIV – перша половина XV ст.” (упорядник та автор передмови О.В. Русина), „На переломі? Друга половина XV – перша половина XVI ст.” (О.В. Русина). У книгах не тільки видруки з художніх творів, а й – літописів, праць відомих істориків. 1994 року в українському перекладі перевидано оповідання про чигиринське жіноцтво Б. Хмельницького.¹³³ Молодий та талановитий дослідник А.М. Трембіцький опублікував рукописи патріарха подільського краєзнавства Ю.Ю. Сіцинського, окремі його праці „Гектор Кам'янецької фортеці”, „Смотрицький замок”, „Болохівське князівство”, працю М. Орловського про м. Смотрич.¹³⁴ Дослідниця наукової спадщини Н.Я. Григоріїва Ольга Сухобокова перевидала його історико-географічний нарис про Поділля, що вперше вийшов ще 1919 року.¹³⁵ Історико-культурологічне Подільське братство 1992 року дало друге життя праці Д. Дорошенка „Про минулі часи на Поділлі”,¹³⁶ первинна організація Національної спілки журналістів України, редакція газети „Вільне слово” – нарису південно-руського церковного зодчества, виданого Ю.Й. Сіцинським ще 1904 року.¹³⁷ На Волині О. Бірюліна та А. Боднарчук, працівники Волинського обласного краєзнавчого музею, зініціювали перевидання українською мовою книги Д. Братковського „Світ, розглянутий по частинах” що побачила світ ще 1697 року в Кракові.¹³⁸ 1996 року було перевидано історичний нарис А. Дублянського „Луцьк”, у Житомирі – спогади

І. Фещенко-Чрпівського.¹³⁹ Всеукраїнська спілка краєзнавців присвятила перший том енциклопедичного довідника сучасним дослідникам рідного краю.¹⁴⁰

Було б правильно, якби справа повернення в активний науковий обіг праць істориків ХІХ-ХХ ст.ст., у тому числі тих, що зазнали репресій і їх праці були вилучені з фондів бібліотек, отримала державну підтримку.

Нова доба висунула в число першочергових ряд раніш досліджуваних тем, надавши їм цікавих деталей, нових оцінок.

Ще 1894 року О. Левицький в „Киевской старине” розповів про поїздку Т.Г. Шевченка на Волинь і Поділля.¹⁴¹ У час „хрущовської відлиги” Я. Крочек, М. Карпович деталізували кількадедне перебування Тараса Григоровича в Кам'янці.¹⁴² Так була започаткована подільська шевченкіана, що набула свого вивершення в час незалежності. 1989 -2001 рр. на Хмельниччині відбулося чотири наукових конференції на шевченківську тематику: 1989 року - „Т.Г. Шевченко і Поділля”, 1999-го – „Шевченко і Поділля”, 2000-го – всеукраїнський симпозіум „Тарас Шевченко і українська культура ХХІ століття”, 2001-го – „Спадщина Т.Г. Шевченка в контексті гуманізації сучасної освіти”. У їх роботі взяли участь близько 800 шанувальників творчості Великого Кобзаря, а наукові збірники вмістили 343 доповіді, статті, повідомлення.¹⁴³

Першість у науковому осмисленні перебування Т. Шевченка на Поділлі, його зв'язків і взаємовпливів з подолянами належить А.В. Сваричевському. Ще 1969 року виступив він зі статтею „Земля, яку сходив Тарас”, а згодом цій темі присвятив 30 публікацій, 1994 року – збірку науково-краєзнавчих та навчально-методичних матеріалів „Шевченко і Поділля”, 2001-го - книгу „На прекрасній Подолі”¹⁴⁴ за що відзначений обласною шевченківською премією.

Зацікавився даною темою лауреат обласної премії ім. Т. Шевченка, письменник Микола Магера. Його перу належить повість „Кам'янецькими стежками”, що вже витримала два видання, та книга „Мій Т. Шевченко”¹⁴⁵

Хмельницький краєзнавець Євген Назаренко дав своє бачення ролі Тарасової творчості в долі митців-подолян у книзі „Тарас Шевченко і Подоляни”. 14 нарисів, що ввійшли до неї висуюють ряд версій, несуть заряд дискусійності.¹⁴⁶ Віталій Мацько підготував своєрідний довідник про 210 осіб, що мають якесь відношення до Т.Г. Шевченка.¹⁴⁷ З 1966 року живе в Хмельницькому педагог і дослідник, праправнучатий племінник Т.Г. Шевченка Олександр Відоменко. У книгах „Сумна та радісна Шевченкіана”, „Оплаканий і зраджений” він поділився неординарними думками про відомі події з життя свого знаменитого родича і вніс цим свіжу струю в подільську шевченкіану.¹⁴⁸

Своєрідним каталізатором науково-краєзнавчого, мистецького пошуку стало проведення в Україні міжнародного шевченківського літературно-мистецького свята „В сім'ї вольній, новій”. Взавши старт у стольному Києві, 1989 року воно ступило на Черкащину, у травні 1991 року прийшло на Поділля – у Вінницю. На свято приїхали гості з Австралії, Канади, Монголії, Польщі, США відомі письменники з Києва Юрій Мушкетик, Борис Олійник, Олег Чорногуз, Віктор Женченко, Ганна Чубач, Полікарп Шабатин, Павло Мовчан,

український ансамбль з Хабаровського краю. Шлях Т. Шевченка з Києва до Кам'янця проліг Морозівкою, Плісковим, Брацлавом, Шпиковим, Джурином, Сербами, Могилів-Подільським, Яришевим, Мурованими Курилівцями, а назад – через Хмільник, Уланів.¹⁴⁹ Цей факт знайшов відображення як у його творчості, так і в віршах, прозових творах письменників-вінничан, увічнений в 11 пам'ятниках. У рамках свята були відкриті пам'ятники в містах Тульчині, Хмільнику та селі Олександрова Жмеринського району.¹⁵⁰ З села Морозівки Потрибищенського району, де Тарас 1846 року вперше ступив на подільську землю, учні розпочали похід Тарасовим шляхом по Вінниччині. Значний вклад у вінницьку шевченкіану внесли О. Полянський, П. Лісовий, І. Гуньковський, А. Подолинний та інші.¹⁵¹

21-25 жовтня 1996 року шевченківське свято „В сім'ї вольній, новій” пройшло на Рівненщині.

А 2000 року естафету свята прийняла Хмельниччина. У Кам'янці-Подільському був відкритий пам'ятник юному Тарасу Шевченку роботи Б. Мазура, дипломи лауреатів обласної Шевченківської премії отримали М. Магера та А. Сваричевський. Письменники Хмельниччини підготували до свята збірку віршів 110 поетів „Свіча вічності”, просвітники – буклет „Земля, яку сходить Тарас”.¹⁵²

У жовтні 1846 року, повертаючись з Кам'янця-Подільського до Києва Т.Г. Шевченко побував у Бердичеві, Кодні, Житомирі, звідти вирушив через Новоград-Волинський-Корець-Острог-Дубно-Кременець до Почаїва. Цей факт ось уже 160 років притягує увагу дослідників.¹⁵³ 1996 року, на честь 150-ої річниці перебування Кобзаря на Волині, у Рівному була проведена міжнародна науково-теоретична конференція „Тарас Шевченко і сучасність”.

Покоління за поколінням відкриває в житті і творчості Т.Г. Шевченка, факти його перебування на Поділлі, Волині, у зв'язках з подолянами та волинянами нові невідомі грані, насажується в розбудові незалежної України.

Важливим напрямом історико-краєзнавчих досліджень стало вивчення історії і культури національних меншин, які з давніх-давен проживали на Правобережній Україні пліч-о-пліч з українцями. Увага до національних менших – це не тільки данина їх вкладу в творення України, суспільному досвіду росіян, євреїв, поляків, німців, чехів та представників інших народів, а й свідчення інтернаціонального характеру українського краєзнавства нового часу.

Доля розпорядилася так, що 363 роки населення Правобережної України – Поділля, Київщини, а Волині – ще триваліший час – жили в складі Речі Посполитої. Отже стосунки українського і польського населення мають давню історію. Були вони складні, суперечливі і не безконфліктні, міцним карбом в'їлися в історичну пам'ять поколінь, відігравали й продовжують відігравати велику роль у співжитті поляків й українців на даному терені. Тому потребують детального вивчення, кристалізації суспільного досвіду й уроків для облаштування наступних стосунків.

На території України за даними перепису 1989 року проживало майже 20 відсотків поляків усього Радянського Союзу, 62 відсотки із них – на Правобережжі.¹⁵⁴ Це – найчисельніша національна меншина.

№ п/п	Територія	1989 року проживало поляків (тис.)	Відсоток	Примітки
	СРСР	1.126	100.00	
	Україна	219	19.45	- поляків, що проживали в СРСР
1.	Житомирська	69.4	31.69	- до кількості
2.	Хмельницька	36.7	16.76	поляків, що
3.	Київ	10.4	4.75	проживали на
4.	Вінницька	8.4	3.84	Правобережній
5.	Київська	5.1	2.33	Україні
6.	Рівненська	3.0	1.37	
7.	Черкаська	1.2	0.54	
8.	Волинська	1.1	0.50	
	На Правобережній Україні	135.3	61.78	- до кількості поляків, що проживали в Україні

Таблиця засвідчує, що на Правобережжі проживає переважні кількість поляків України. А в межах макрорегіону на першому місці за кількістю польського населення стоїть Житомирська область, а за нею – Хмельницька.

На Хмельниччині створений ряд польських товариств, організацій, закладів, які беруть все відчутнішу участь у громадському, культурно-освітньому житті: обласне відділення Спілки поляків в Україні, обласне відділення Федерації польських організацій в Україні, з 1996 року – Спілка вчителів-полоністів, заклади освіти, фольклорно-етнографічні колективи, Городоцька вища католицька духовна семінарія, 1997 року діяло 76 римокатолицьких костьолів, 4 монастирі, недільні школи. Проводяться фестивалі польської культури, учнівські олімпіади з польської мови. Активізувалися краєзнавчі дослідження. Баженов Л.В., Філінюк А.Г., Прокопчук В.С. вивчають історію польської колонізації на Поділлі, вклад польського етносу в економіку і культуру краю, взаємовпливи, роль польських істориків, краєзнавців у вивченні минулого Поділля,¹⁵⁵ Сесак І.В. – діяльність польських освітніх закладів дореволюційного періоду.¹⁵⁶ Л.Л. Місінкевич, В.А. Нестеренко – становище польського населення Поділля в 20-30-х роках ХХ ст.,¹⁵⁷ Ю.Д. Гжимайло – питання депортації поляків.¹⁵⁸ Напрацювання подільських істориків щодо вивчення польського етносу підсумували науково-краєзнавчі конференції, що відбулися в Хмельницькому та Вінниці, науковий симпозіум у Кам'янці-Подільському.

Багато уваги вивченню польсько-українських зв'язків на Волині надають краєзнавці Рівненської, Волинської та Житомирської областей, особливо - періоду 1921-1939 років, коли Західна Волинь перебувала в складі Волинського воєводства Польщі, як і трагічному протистоянню українського і польського населення на Холмщині, Підляшші в роки Другої світової війни, депортації

українців з цих споконвічно українських територій. 1995 року ці проблеми в Луцьку розглядала історико-краєзнавча конференція „Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки”, 1996-2001 рр. українсько-польські стосунки стали темою постійнодіючого семінару.¹⁵⁹ 2003 року міжнародна науково-краєзнавча конференція „Поляки на Волині: історія і сучасність” пройшла в Житомирі, її матеріали склали 30-ий том наукових праць „Велика Волинь”.¹⁶⁰

До 1947 року на Волині проживало 40 тис. чехів. За період майже столітнього перебування в краї вони залишили помітний слід в його історії і культурі і 1946 року за угодою між урядами Радянського Союзу і Чехословаччини виїхали на батьківщину. Про це пишуть і чеські, й українські дослідники, зокрема – Їржі Гофман, Ж. Ковба, О. Мазурик, В. Надольська, С. Шульга.¹⁶¹ 2001 року темі „Чехи на Волині” була присвячена міжнародна науково-краєзнавча конференція, що проходила в Малині Житомирської області.¹⁶²

Спільними зусиллями Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині і німецького товариства „Волинь” вивчається історія німецької колонії Волині. У липні 1991 року були погоджені спільні дії науково-дослідницької і видавничої співпраці.¹⁶³ 1993 року, під час другого приїзду до Житомира Ніколауса Арндта, голови німецького товариства „Волинь”, ці зв’язки отримали дальший розвиток та поглиблення.¹⁶⁴ З’явився ряд публікацій, що розкривають історію німців на Волині.¹⁶⁵

Німці на Поділлі – дану проблему вивчають як хмельницькі, так і вінницькі краєзнавці. Вона знайшла відображення в працях В.С. Прокопчука, І.В. Рибака та інших дослідників.¹⁶⁶

Активізувалося вивчення ролі єврейського населення Правобережної України, особливо – трагічних сторінок історії, вкладу єврейського населення в розвиток економіки, культури.¹⁶⁷

Даний напрям досліджень досить перспективний. Доба демократії поглибила зв’язки з представниками національних меншин, що проживають за межами України, сприяла створенню відділу нацменшин в Інституті політології та національних відносин НАН України, Кабінету українсько-грецьких відносин в Інституті історії України НАН України, появи різноманітних національних культурологічних об’єднань як у масштабі України, так і областей, відкрила додаткові можливості розвитку науково-краєзнавчого дослідництва.

Історіографія краєзнавства фіксує спалахи топонімічних та геральдичних досліджень у момент підготовки історії населених пунктів. Активізація топонімічної праці мала місце в другій половині ХІХ ст., коли на чергу дня став історико-статистичний опис церковів і парафій. Плідно діяла ономастична комісія в рамках всеукраїнського проекту написання й видання історії міст і сіл України в 60-х – на початку 70-х років, часто публікувалися Л.Л. Гумецька, К.К. Цілуйко.¹⁶⁸ 1962 року на матеріалах Хмельницької області видав свою книгу про використання топонімічного матеріалу на уроках завідуючий Хмельницьким обласним відділом народної освіти Степан Дмитрович Бабишен.¹⁶⁹

Цей інтерес підвищився в добу незалежності. Його обумовила підготовка й видання нарисів історії населених пунктів у новій редакції. Почався процес перейменування вулиць, населених пунктів, що триває й досі, впровадження гербів областей, міст, селищ і, навіть, - сіл. Поштовх краєзнавчому дослідженню назв географічних об'єктів дала всеукраїнська історико-географічна експедиція учнівської молоді „Мікротопоніми України”. Приклад укладання топонімічного словника 1991 року подали харківські краєзнавці.¹⁷⁰ 1999 року під егідою Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді побачив світ методичний посібник на допомогу керівникам краєзнавчих гуртків, учителям та учням, відзначений УДЦТК.¹⁷¹ У ньому розкрита історія топонімічних досліджень, надбання теорії і практики, а також – методика складання топонімічного словника, використання топонімії в дослідницькій, навчальній та виховній роботі з молоддю. 2001 року вийшло науково-популярне видання „Знайомі незнайомці” А.П. Коваль.¹⁷²

Топонімічними дослідженнями, що дуже важливо, зайнялися краєзнавці. Цілісністю і послідовністю характеризується вивчення мікротопонімів села Жубровичі Олевського району на Житомирщині, яке здійснюють В.Я. та А.В. Чепіки. Вони обґрунтували актуальність, роль і значення вивчення мікротопонімів, зібрали 150 назв об'єктів села та його околиць, 90 відсоткам зібраного дали потрактування та картографічну локалізацію.¹⁷³ Заслугове схилення досвід роботи лабораторії історії Волині Волинського державного університету, яка підготувала для студентів-практикантів анкету для фіксування даних про топоніми, створила картотеку топонімів на 500 карток.¹⁷⁴

Деякі теоретичні й методичні питання топоніміки розглядають С.П. Кузик, С.М. Єсюнін, С.В. Бабкова, Г.В. Обозна, В.В. Обозний.¹⁷⁵ Г.П. Мокрицький, вивчаючи топонімічний ландшафт передмістя Житомира, довів його безпосередній зв'язок з природним оточенням та лісовими промислами пражотомирян, А.А. Чекановський мікротопоніми урощича Гончар-Кожум'яки в Києві – з гончарним і шкірообробним промислами.¹⁷⁶ Краєзнавці звернули увагу на топонімію Чорнобильщини.¹⁷⁷ Широко відображений в краєзнавчій літературі особистий досвід та напрацювання в галузі топоніміки інших дослідників.¹⁷⁸

Зростанням рівня історичної свідомості можна пояснити заклик багатьох краєзнавців ставитися до топонімів як до пам'яток старовини, уважно й обережно підходити до перейменувань.

Відчувається певна недовершеність всеукраїнської історико-географічної експедиції „Мікротопоніми України”: чи трансформувалася в єдиний банк даних мікротопонімія, сформована в ході експедиції, чи буде вона відображена в картографічній продукції та спеціальній літературі?

З незалежністю України гостро постало питання символіки, герботворення, зріс інтерес до геральдики (гербознавства), яка вивчає походження, розвиток, закони складання, художнього оформлення й використання гербів. Дискусії навколо герба незалежної України нерідко переростали в політичні баталії. З'явилися публікації, які обґрунтували історичне коріння українського державного герба, закономірності й правила

його творення.¹⁷⁹ Виникло Українське геральдичне товариство. 1992 року Верховна Рада України затвердила зображення золотого тризубця на синьому полі малим державним гербом України.

Оскільки герби виконують ряд важливих соціальних функцій – представницько-правову, розпізнавальну, зображуються на прапорах, печатках, документах, будівлях тощо, виникла невідкладна потреба створення гербів областей, міст, інших населених пунктів. Активізували діяльність Українське геральдичне товариство, його обласні організації, що об'єднали й спрямували дискусії в русло наукового пошуку.

Типовим прикладом творення герба області є болісний процес консолідації науково-краєзнавчої думки і політичної волі, що відбувалася на Хмельниччині з нашою участю в якості члена обласної геральдичної комісії. Від засідання до засідання викристалізувались основні вимоги до герба: історична наступність, факт об'єднання областю земель Поділля і Волині, усвідомлення нових політичних реалій, пошук кольорів, знаків. Авторитетною була думка фахівців – голови обласного геральдичного товариства В.М. Ільїнського, секретаря Національної спілки художників України М.В. Мاستикаша та видатного подільського митця Б.М. Негоди. З 7 липня по 7 жовтня 2000 року тривав конкурс, на який було надіслано 50 ескізів. Комісія підтримала проект Михайла Мاستикаша: геральдичний щит, розділений по вертикалі навпіл з полями синього і малинового кольорів – символ Поділля і Волині, історична основа – 16-променеє сонце з усміхненим обличчям зверху, двома стилізованими золотими хлібними колосками у вигляді першої літери Хмельницької області знизу, з обрамовкою у вигляді золотого декоративного картуша. Проект розглядали районні групи сприяння обласній геральдичній комісії, подекуди – сесії Рад. І, нарешті, 22 березня 2002 року двадцять друга сесія обласної Ради одностайно затвердила герб і прапор області.¹⁸⁰

І, звичайно, вся ця робота стала наслідком глибокого наукового обґрунтування, в якому в кожній області Правобережної України брали участь краєзнавці. Територіальна геральдика перетворилася в актуальний напрям краєзнавчої роботи. Ще на V всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства 1991 року в Кам'янці-Подільському тема геральдики знайшла відображення в доповідях С.В. Трубочанінова та Ю.К. Савчука, які звернулися до історії герботворення.¹⁸¹ Важливе науково-методичне значення мали публікації голови Українського геральдичного товариства Андрія Богдановича Гречила, фахівця з питань геральдики вінничанина Юрія Костянтинівича Савчука, нині відомого пам'яткознавця, що ідентифікував гетьманську атрибутику, бере активну участь у поверненні в Україну національних святинь, Ільїнського В.М.¹⁸² І, особливо, - вихід наукового дослідження „Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.)”, підготовленого А.Б. Гречилом, Ю.К. Савчуком, І.І. Сварником.¹⁸³ Ця фундаментальна праця на 65 умовних друкованих аркушах не тільки дала зображення та опис 450 гербів, а й – історію геральдичної науки, закономірності і правила творення гербових знаків. Великий вклад у розвиток теорії і практики герботворення внесли

підготовлений Я.О. Іщенком та Ю.К. Савчуком довідник-показчик „Геральдика” та монографія Ю.К. Савчука про подільську міську геральдику.¹⁸⁴

Нормативне упорядкування процесу герботворення забезпечив Указ Президента України від 18 травня 2000 року №694 „Про впорядкування геральдичної справи в Україні”, який поставив вимогу під час запровадження, затвердження символіки погоджувати зразки з Комісією державних нагород та геральдики, піддавати їх геральдичній експертизі. Було доручено Кабінету міністрів України створити Державний геральдичний реєстр, а комісії з державних нагород та геральдики – розробити методичні рекомендації з питань геральдики для практичного використання на місцях.¹⁸⁵

Уважно підійшли до створення обласної символіки волиняни. Велику роль у цьому процесі відіграли члени обласного геральдичного товариства, відомі науковці, краєзнавці Г. Бондаренко, С. Мариньчак, О. Огнева, П. Рудницький, А. Силук, М. Онуфрійчук.¹⁸⁶ Теоретичну й методичну допомогу надавав голова Українського геральдичного товариства А. Гречило.¹⁸⁷ Трудність полягала в тому, що за радянських часів на Волині, як і в інших регіонах Правобережної України, класовий підхід, ідеологічні вимоги витіснили з символіки традиційні історичні елементи, дворянську та церковну атрибутику, натомість впровадивши революційну, виробничу тематику пролетаріату і його союзників, що в такий спосіб утверджували свою диктатуру, курс на будівництво нового суспільства. Тому поетапно доводилося відстоювати й повертати в нову українську символіку історичні знаки, атрибути, втілювати їх як у гербі області, так і міст Ковеля, Володимира-Волинського та інших. Герби та прапори міст і сіл Рівненщини – провідна тема досліджень Ю. Терлецького з м. Рівне.¹⁸⁸

Поступово процес герботворення охоплював міста, райцентри, селища і, навіть, - села. М.В. Мاستикаш, наприклад, проявив ініціативу, підготував своїм односельцям – жителям Лисця Дунаєвецького району Хмельниччини проекти герба і прапора, затверджені сесією сільради та вкарбовані у титулі книги про Лисець.¹⁸⁹

Процес самоідентифікації місцевих громад через символіку триває, як і краєзнавчі дослідження. Адже герб має свою історію, а також виконує пізнавальну, культурологічну й виховну функції.

На цьому етапі розвитку краєзнавства зростає увага до питань музеєзнавства та пам'яткознавства. Викликано це пошуком шляхів музейного будівництва в нових умовах, збереження й популяризації пам'яток історії і культури, повернення національних святинь в Україну.

Особливими труднощами позначився процес музестворення в нову добу. Закономірним у зв'язку з цим є звернення до історії музейного будівництва, пошук досвіду, уроків. Збірник наукових статей „Історія України. Маловідомі імена, події, факти”, що видається Інститутом історії України та Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”, надає постійно книжкову площу для публікації як окремих матеріалів цієї тематики, так і цілих добірок, укладених окремими розділами.¹⁹⁰ Глибиною досвіду й методологічних висновків відзначаються дослідження Р.В.

Маньківської, А.М. Тростогона, А.М. Трембіцького, Б.А. Прищепи, П.Я. Слободянюка.¹⁹¹ Питання теорії й методики музейної справи розглядав ряд конференцій. На шостій науковій конференції з історичного краєзнавства в Луцьку (1993 р.) діяла окрема секція „Музеї як центри історико-краєзнавчої роботи”, було заслухано 17 доповідей, включених до наукового збірника.¹⁹²

Приклад оновлення експозиційного матеріалу показують вузівські музеї. Музей історії Кам'янець-Подільського державного університету докорінно перебудував експозиційний показ: з'явилися стенди, альбоми, речові пам'ятки, що відображують процес створення і діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету в 1918-1920 рр., важкі наслідки репресій, вклад викладачів, науковців у розвиток освіти і культури краю, функціонування вузу в час незалежності. Здобутки, проблеми і перспективи оновлення і діяльності вузівських музеїв знайшли своє узагальнення в ряді публікацій.¹⁹³

Час покликав до життя нові музеї, присвячені раніш замовчуваним подіям, особистостям, зокрема – музей Степана Бандери, Уласа Самчука, репресованим письменникам. 1993 року в Києві постав музей гетьманства. 2002 року в Дунаївцях на Хмельниччині на базі СЮТК відкрито музей краєзнавчого руху. Досвідом їх створення та організації краєзнавчого пошуку діляться Т. Федорів, Г. Чернихівський, В. Крупник.¹⁹⁴ Л. Яковлева та Г. Тимчук розповідають про діяльність на Хмельниччині об'єднаних культосвітніх установ - бібліотека-музей.¹⁹⁵

На жаль, повільно розробляється концепція сучасного музею, проблеми побудови сучасної експозиції. Найбільш вагомим у вирішенні даного питання є вклад Л. Кароєвої, С. Єсюніна, А. Шифмана, І. Дорош, Т. Соломонової.¹⁹⁶

Діяльність пам'яткознавців позначена більшими успіхами в історіографічному осмисленні пам'яткоохоронної справи. Значний імпульс надав йому створений 1991 року Центр пам'яткознавства НАН України, покликаний розробляти теоретико-методологічні основи вивчення, збереження, відновлення, будівництва та використання пам'яток історико-культурної спадщини України. Він має 4 відділи – пам'яток історії, культурної спадщини, церковного пам'яткознавства, пам'яток східного регіону, вчену раду, до 20 наукових співробітників. Ініціював створення й очолював установу взнаний в Україні та за її рубежами вчений, доктор історичних наук, професор Сергій Захарович Заремба. Центр бере участь в археологічному вивченні регіонів, за 10 років існування разом з іншими провів 4 міжнародних та 6 всеукраїнських наукових конференцій, видав більше 30 монографій, започаткував наукові серії „Часи козацькі”, „Пам'ятки полемічної літератури”, „Українці за межами рідної землі”, „Некрополі України”, підготував трьох докторів і двох кандидатів історичних наук. Його друкований орган – „Праці Центру пам'яткознавства” та журнал „Київська старовина” розглядають актуальні питання теорії і практики пам'яткоохоронства.¹⁹⁷

Сам директор С.З. Заремба збагатив пам'яткознавство не тільки рядом наукових публікацій, а й випуском фундаментальних монографій, 1995 року під фірмою Центру пам'яткознавства та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у видавництві „Логос” вийшла його монографія „Українське

пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність”¹⁹⁸ розрахована на істориків, пам'яткознавців, краєзнавців, музейників. У ній висвітлено основні етапи, особливості та проблеми становлення й розвитку українського пам'яткознавства в межах 150 останніх років. Суттєвим продовженням порушених монографією організаційних та методичних питань українського пам'яткознавства стала його наступна праця про Українське товариство охорони пам'яток історії та культури – масової громадської організації, яка за 40 років діяльності внесла великий вклад в увічнення української історії і культури, розвиток пам'яткознавства.¹⁹⁹ Автор показує роль окремих особистостей, їх у пам'яткоохоронну і пам'яткознавчу діяльність.

До числа теоретиків і практиків українського пам'яткознавства відноситься П.Т. Тронько, академік НАН України, який протягом 22 років очолював Товариство, сприяв будівництву таких національних святинь, як Музей народної архітектури і побуту України, комплексу пам'ятників, музеїв у Переяславі-Хмельницькому, інших областях України. У 60-х – на початку 70-х років він очолив кампанію по вивченню й увічненню козацьких місць на Хортиці та в інших містах і селах України, знівельовану ідеологічною політикою ЦК КПУ.²⁰⁰ Багато уваги надає він розробці теоретичних та методологічних проблем пам'яткознавства, які знайшли відображення в документах з'їздів та пленумів УТОПК та ВСК, його монографіях, публікаціях.²⁰¹ За його наукової підтримки побачили світ більше 100 праць даної тематики інших авторів. Питання монументальної пропаганди в Україні, вклад державних органів і громадських організацій знайшли відображення в монографії „Увічнена історія України”, виданій в співавторстві з В.А. Войналовичем.²⁰² Під його науковим керівництвом успішно здійснив дисертаційне дослідження історії українського пам'яткоохоронства О.О. Нестуля, став доктором історичних наук.²⁰³ 1996 року, відповідно до Указу Президента України від 12 червня №422/96 П.Т. Тронько був призначений головою Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України та головою правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини, спрямованого на „сприяння діяльності щодо відтворення комплексу Михайлівського золотоверхого монастиря, Успенського собору, Києво-Печерської Лаври та інших видатних пам'яток історико-культурної спадщини України, виконання державних програм з цих питань, підтримку проектів щодо вивчення, відтворення, забезпечення охорони та належного використання об'єктів історико-культурної спадщини України”.²⁰⁴ Робота фонду вимагала зусиль та авторитетного впливу саме такого відомого громадського діяча, вченого з світовим ім'ям, як Петро Тимофійович Тронько, просувалася з великими труднощами, що засвідчила прес-конференція фонду, проведена 6 березня 1997 року у великому залі Українського фонду культури, на якій випало бути автору цих слів. Велику допомогу Фонду надав присутній на прес-конференції активний його член, керівник Національного банку України, нинішній Президент України Віктор Андрійович Ющенко. А через 5 років, 17 грудня 2000 р., відбулося освячення приділу св. Варвари та передача

оновленому Михайлівському золотoverхому собору ікони Богоматері XVIII ст.²⁰⁵ Теоретичну оцінку цьому досвіду П.Т. Тронько дав у ряді праць.²⁰⁶

Українське товариство охорони пам'яток історії і культури своєю просвітницькою, популяризаторською працею підвело наукову й громадську думку до необхідності видання двадцятивосьмитомного „Зводу пам'яток історії і культури України”, роботу над яким очолив відомий вчений, пам'яткознавець, історик В.О. Горбик, завідуючий відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, професор.²⁰⁷ Робота увінчалася виходом першого тому зводу в двох частинах, присвяченого пам'ятникам столичного Києва.²⁰⁸ У них представлені пам'ятки архітектури й містобудування, археології, історії і культури, а через них розкрита більш ніж тисячолітня історія міста.

Підготовка Зводу задіяла десятки тисяч краєзнавців-пам'яткоохоронців, що працюють в обласних редакційних колегіях томів, міських та районних радах сприяння. Достатньо сказати, що тільки в підготовці першої книги тому „Київ” (1999) 196 авторів підготували 700 статей, понад 1300 ілюстрацій, 15 карт.²⁰⁹ Проведена велика робота по виробленню сучасної концепції „Зводу”, методики написання томів. Підготовлений ряд збірників, методичних матеріалів, рекомендацій.²¹⁰

Примітною рисою перехідного періоду розбудови незалежної Української держави, економічної і духовної кризи стала так звана „війна з пам'ятниками”, їх нищення, розкрадання. Дана проблема викликала глибоку тривогу, спричинила бурхливе обговорення на сторінках газет, журналів, наукових видань, пошук шляхів її розв'язання.²¹¹

Наукові дискусії точаться навколо питання повернення культурних цінностей. Аргументовано розглядають дану проблему О.О. Нестуля, С.І. Кот, В.Б. Врублевська, О.К. Федорук та інші пам'яткознавці.²¹² Гостру реакцію наукової громадськості України викликало схвалення Радою Федерації Росії 5 березня 1997 року закону „Про право власності на культурні цінності, переміщені на територію Росії в результаті Другої світової війни”, розціненого як конфіскація чужого майна.²¹³

Тема відтворення, збереження та охорони пам'яток історії і культури активно обговорюється на історико-краєзнавчих конференціях, що проходять в областях Правобережної України. На Хмельниччині на державному обліку - понад 3,5 тис. пам'яток, у Волинській області – понад 3 тис.²¹⁴ Йде процес обґрунтування й відкриття нових пам'ятників – воїнам-афганцям, жертвам голодомору, репресій, Т.Г. Шевченку, козакам – учасникам Визвольної війни 1648-1654 рр., загиблим правоохоронцям тощо. У зв'язку з 60-річчям Великої Перемоги посилилась увага до увічнення подій Великої Вітчизняної війни, збереження і використання пам'ятників,²¹⁵ історико-культурних заповідників, число яких у добу незалежності зростає.

Узагальнили теоретичні й методичні напрацювання в галузі пам'яткознавства і пам'яткоохоронства закони „Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей” (1999), „Про охорону культурної спадщини” (2000) та „Про охорону археологічної спадщини” (2001). Вони визначили й

зафіксували відповідну термінологію, принципи, форми й методи діяльності, встановили правові засади пам'яткоохоронної роботи.

І все ж пам'яткознавчу і, особливо, - пам'яткоохоронну роботу не можна вважати відповідною потребам. Не дивлячись на створення ряду консультативно-дорадчих органів, зокрема – Ради з питань збереження національної культурної спадщини, ця робота на рівні областей, особливо – районів, міст, областей ослабла. Організації УТОПІК ледь жевріють. Фінансування пам'яткоохоронних заходів незадовільне. Потрібен єдиний державний пам'яткоохоронний орган з розпорядчими функціями, який міг би скоординувати й поєднати пам'яткознавчу та охоронну роботу.

У час формування української історичної науки, створення цілісної картини історичного процесу в Україні важливе значення мають наукові дискусії, порівняння поглядів на базі нових джерел. Якщо радянська історіографія допускала дискусію в основному тільки з „класовими” ворогами, „буржуазними істориками”, „українськими буржуазними націоналістами”, відстоюючи усталені догми без будь-яких поступок, перегляду певних положень, по принципу „гри в одні ворота”, то сьогочасні дискусії відрізняються толерантністю, змаганням аргументів, зацікавленням пошуком історичної правди. Прикладом може бути розробка комплексу питань, пов'язаних з українським козацтвом, національно-визвольною боротьбою, національною революцією середини XVII ст.

Як відомо, радянська історіографія виробила зафіксовану тезами до 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією²¹⁶ систему поглядів на ті події, своєрідний набір постулатів, відхід від яких був недопустимим. У наш час більш ніж п'ятнадцятилітня дискусія науковців зводилась до аргументованого спростування чи відстоювання окремих з них, формування на базі цих наукових змагань нового погляду на важливі процеси середини XVII ст. У цих дискусіях провідне місце належить академіку НАН України В.А. Смолю, професору Кам'янець-Подільського держуніверситету В.С. Степанкову, які поетапно і послідовно розглядають всі аспекти боротьби – і військові, і національно-визвольні, конфесійні, політичні, суспільні та економічні. В результаті вималювалася зафіксована рядом праць нова концепція, що розглядає національно-визвольні змагання третьої чверті XVII ст. як національну революцію, що носила і національно визвольний, і конфесійний, і соціально-політичний характер, ставила метою створення Української незалежної держави, нової моделі економічних, соціально-політичних відносин, опиралася на козацтво як головну рушійну силу, революцію, в ході якої відбувалося становлення української політичної еліти, набрала реальних обрисів і реалізувалася на практиці національна ідея, творилась незалежна держава – Українська козацька республіка. Концепція відкидає твердження про боротьбу українського народу з Річчю Посполитою в ім'я возз'єднання з Росією, про Переяславську раду 1654 року, як акт „возз'єднання”, про роль Росії, як старшого брата, що протягнув руку братньої допомоги, взяв під захист український народ, а не здійснював свою експансіоністську політику.

Концепція формується в непростих дискусіях. Ряд визнаних науковців – О. Апанович, О. Гуржій, М. Кравець, Ю. Мицик, В. Сергійчук, І. Стороженко та деякі інші, наприклад, трактують цю боротьбу як „національно-визвольну війну”. Історик Яковенко Н. Бачить у ній „громадянську війну”, О. Журко – „криваву Хмельниччину”, „еру насилля і розрухи”. Критично ставляться до оцінки визвольних змагань, як національної революції, О. Грищенко, Л. Зашкіляк, Г. Касьянов.²¹⁷

У зв'язку з цим важливе значення має краєзнавчий аспект розгляду питання, наповнення джерельної бази новими фактами, подіями з історії певних регіонів. Новий погляд на події середини XVII ст. вже звучав у квітні 1992 року на науково-краєзнавчій конференції „Поділля в роки визвольної війни 1648-1654 рр.”, що відбулася в Дунаївцях на Хмельниччині. Вже тоді професор В.С. Степанков показав еволюцію поглядів Б. Хмельницького на мету боротьби – перехід від політики автономії в складі Речі Посполитої до ідеї створення української незалежної держави.²¹⁸ Ще більшого джерельного опертя набувала нова концепція в ході науково-краєзнавчих конференцій, що стосувалися Пилявецької битви²¹⁹ та битви під Берестечком.²²⁰ Вона знаходила наукове осмислення й вихід на концептуальну вивершеність у ході всеукраїнських історичних читань,²²¹ і, особливо, – у працях В.А. Смолія, В.С. Степанкова.²²²

Спробу розхитати міф про мстивість і підступність княгині Ольги, яка поступово (разом з човном віддала землі послів – сватів; спалила в бані гостей з Іскоростеня; влаштувала тризну з хмільним медом і „посікла” 5 тис. древлян; перемогла їх у битві і хитрим способом спалила столицю) покарала древлян за вбивство чоловіка – князя Ігоря, здійснив П.В. Білоус.²²³ Він твердить: „Хитрощі Ольги, завдяки яким вона взяла Коростень (власне, зруйнувала місто), - це вигадка, що з'явилася внаслідок переробки відомих літописцям джерел. Це – мотив дуже старий і розширений, почавши від Самсона, що попавив подібним способом поля філістимлян, і до переказу, що татари здобули Київ „голубами”... Широко відомий у світах традиційний мотив знадобився і літописцю, аби підкреслити „мудрість” княгині, яка в свідомості давньокиївських книжників уже мала ореол святості...”²²⁴

Триває дискусія навколо часу заснування Кам'янця-Подільського. До існуючих двох поглядів про започаткування міста – в 60-х роках XIV ст. (Ю. Сіцинський, Я. Дашкевич), другій половині XII – на початку XIII ст. (С. Плетньова, В. Пашуто, С. Гуменюк, І. Винокур, М. Петров) – добавився і третій – про дако-римський період в історії міста, його заснування десь у II-III ст. н.е. (Є. Пламеницька та О. Пламеницька). Відомі дослідники минулого Кам'янця-Подільського професори Винокур І.С. та Петров М.Б.) аргументовано спростовують цю версію, піддаючи детальному аналізу докази опонентів, доводячи, що вона „не має під собою ніяких конкретних історичних реалій”.²²⁵

У 90-ті роки з'явилося альтернативне твердження Павла Ткачука, краєзнавця з Вінниччини, про місце битви литовських військ з татарськими 1362 року. Він висуває думку, що це бойовище відбулося не на території нинішньої Кіровоградщини, а – на Поділлі, у районі м. Хмільника. Називати таку битву Синьоводською, на його думку, не має підстав, бо річки з такою

назвою на карті України не має. Після розгрому Кутлубуги, Хаджибея й Дмитра литовці оволоділи Хмільником, територією, через яку протікає р. Снівода. Що діялось це біля магістральних шляхів ординських вторгнень – Чорного і Татарського. А ще – у польських джерелах назва річки подається в двох варіантах – Сіновода і Снівода, що могло спричинити помилку в трактуванні місця і назви битви. І оскільки ця переможна битва відбулася майже на 20 років раніше Куликовської, її значення в боротьбі з монголо-татарською окупацією слов'янських земель має виключно важливе значення.²²⁶ Цей висновок несподівано знайшов розвиток у праці подолянина Володимира Белінського, який наголошує на локальному значенні розпропагованої російською історіографією Куликовської битви, що відбулася в рамках протистояння татарських правителів і в якій князь Дмитро виступив не захисником землі Руської, а союзником одного з них.²²⁷ М. Крикун підсумовує: „Перемога українсько-литовського війська у Синьоводській битві задовго до Куликовської битви 1380 року підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга”.²²⁸ О.Д. Брайченко, висловлюючи свою позицію (він локалізує битву в межах нинішнього с. Торговиці на Кіровоградщині), бачить потребу в глибокому комплексному вивченні проблеми.²²⁹

Ще гострішою є полеміка навколо особи Устима Кармалюка, його діяльності, характеру селянської боротьби під його проводом у першій третині ХІХ ст. Її коріння – давнє. Ще у 80-і роки ХІХ ст. Й Ролле бачив у цій боротьбі не тільки опришківську романтику, а й елементи розбою.²³⁰ З ним полемізував професор Тищенко В.І., характеризуючи У. Кармалюка як народного месника, захисника знедолених подолян.²³¹ Цю думку в радянські часи поділяли І.О. Гуржій, О.С. Компан, І.С. Винокур, О.Д. Степенко, С.К. Гуменюк та інші дослідники.²³²

1991-1995 років з'явилася серія статей Валерія Васильовича Дячка,²³³ яка різко контрастувала з усталеними твердженнями, викликала дискусію. Вивчивши відомі та 14 невідомих судово-слідчих справ, а всього – 37 архівних справ, він стверджував, що вихідним моментом глорифікації постаті У. Кармалюка стало створення членами українського літературного гуртка В. Ржевською в м. Саврані Балтського повіту пісень „Повернувся я з Сибіру” та „Ой ти, Кармалюче, по світу ходиш”. В результаті недостатнього вивчення джерел, тенденційного підходу були витворені стереотипи. Він твердить, що мотивом дій У. Кармалюка та його „ватаги” був „фактор відсутності у них можливостей легального забезпечення свого існування”, бажання наживи і здобуття матеріальних засобів для задоволення власних потреб. Ця діяльність мала кримінальний, розбійницький характер, „не переслідувала мети зміни існуючих соціально-економічних чи політичних порядків”, що кількість його спільників сягала 100 чоловік, притягнутих до суду – не більше 300, але ніяк не 20 тис. селян²³⁴ і т.п. 2000 року свої дослідження В.В. Дячок вивершив захистом кандидатської дисертації. Його висновки в тій чи іншій мірі розділили В. Цимбалістий, Н. Зубарева, В. Абраїмов.²³⁵ Не дивлячись на суто документальне підґрунтя, ці висновки не завжди сприймаються однозначно і, закономірно,

викликають наукові дискусії. Автор був учасником і свідком такого суперництва, яке відбулося 22 вересня 1995 року під час всеукраїнського симпозіуму в Кам'янці-Подільському. На жаль, то було не стільки змагання аргументів, як емоційне несприйняття позиції доповідача. Згодом з'явилися більш вмотивовані відповіді, в яких немаловажну роль виконував односелець У. Кармалюка, відомий подільський краєзнавець, фольклорист, музейник Володимир Петрович Вовкодав. У наукових збірниках, літературних виданнях домінує образ У. Кармалюка як селянського ватажка, борця проти соціально-національного гноблення подолян.²³⁶ Досить виважено подали сучасну наукову інформацію про У.Я. Кармалюка автори історичних нарисів про минуле і сучасне Кам'янця-Подільського О.М. Завальнюк та О.Б. Комарніцький.²³⁷

Тривають дискусії, йде пошук об'єктивної істини, твориться вітчизняна історія, очищаючись від ідеологічного намулу, прикрас, міфоманії. Разом з тим, у ході дискусій, творення української історичної науки варто уникати безоглядного заперечення доробку попередників. Від цього застерігає сучасних істориків, краєзнавців академік НАН України П.Т. Тронько – людина, що пережила чимало ідеологічних припливів і відпливів, політичних змін і трансформацій: „Однаково небезпечно як тиражувати старі міфи, так і фабрикувати нові легенди, видаючи їх за історичну правду”.²³⁸

Доцільно в зв'язку з цим нагадати позицію відомого історика Федора Павловича Шевченка, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора, висловлену в статтях „Про суд історії” (1967) та „Дискусія – необхідна умова розвитку історичної науки” (1968).²³⁹ Він підкреслював, що розвиток науки не можливий без дискусій, без введення в обіг нових фактів. Однак не можна спочатку дикретувати різні положення і теорії, як це нерідко робилося, а потім до них добирати потрібні факти, підганяти їх під ці „теорії”. „Нове в науці можна досягти не шляхом нанизування фактів, навіть найцікавіших, яскравих і виключно нових, а лише шляхом узагальнень, висновків, відкриттям закономірностей, нового підходу до вирішення проблем”.²⁴⁰ У зв'язку з цим зростає роль історика, на дії якого завжди впливають суспільні умови. І чим більше демократії, гласності, тим кращими стають можливості для широкої наукової діяльності історика. Історик є людиною свого часу, представляє певні кола, суспільні інтереси, але він не має права „осучаснювати минуле”. „Крім знань, терплячості, наполегливості, принциповості, потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі. Історик завжди повинен бути самостійним, оригінальним у своїх висновках і твердженнях а не обивателем і чийось прикажчиком, що діє за принципом „Чого зволите”²⁴¹ – закликав Ф.П. Шевченко своїх сучасників ще в роки ідеологічного тиску, політичних гонінь. Ці думки досить актуальні і сьогодні.

І все ж при всій важливості зазначених напрямів науково-дослідницької краєзнавчої праці „найпріоритетнішим, найголовнішим завданням нашої творчої організації, - зазначав на III з'їзді ВСК голова правління академік П.Т. Тронько, – є виконання президентського розпорядження про підготовку на основі вимог сучасної української історичної науки багатотомного енциклопедичного видання „Історія міст і сіл України”.²⁴²

Історія міст і сіл – вершина краєзнавчого пошуку, до якої прагнуло не одне покоління. Час, що минув після видання останнього тому попередньої редакції, ще виразніше висвітлив обумовлені тогочасною ситуацією недоліки. Ідеологічні застороги не дали змоги зафіксувати альтернативні погляди на Київську Русь, козацьку добу, національно-визвольні змагання 1917-1920 рр., „за кадром” залишилися негативні сторони колективізації, голодомор, репресії. Однобоко показано події Великої Вітчизняної війни. Були проблеми організаційного порядку, що затягували підготовку і видання томів, навіть – на рівні столиці. Не використаний доробок діаспори. Необхідно продовжити історію міст і сіл у часовому вимірі – провести через 70-80 роки минулого століття – час гальмування, застою, 90-і ХХ-го – початок ХХІ ст. – перехідний період історії незалежної України.

На з'їздах, пленумах Всеукраїнської спілки краєзнавців, всеукраїнських конференціях і, в першу чергу - на спеціальній Х-ій, що відбулася 2001 року в Донецьку, вироблялася програма дій, методологічні засади, власне - концепція видання, що поглиблювалася згодом на аналогічних регіональних науково-методичних, науково-краєзнавчих конференціях. Вони відбулися: 2002 року – науково-краєзнавча конференція у Вінниці та науково-краєзнавча „Історія міст і сіл Великої Волині в контексті регіональних досліджень” – у Коростені Житомирської області, 2004-го – у Кам'янці-Подільському.²⁴³ Певним кроком у виробленні нових підходів до висвітлення історії міст і сіл була проведена 1996 року в Києві наукова конференція „Історія міст України: минушина і сучасність”. Значний вклад у концепцію видання внесли академік НАН України П.Т. Тронько, Ю.З. Данилюк, Л.В. Баженов, Г.В. Бондаренко, М.Ю. Костриця, А.М. Каньоса, В.М. Мельниченко, Д.М. Мацях, І.А. Стасюк та інші науковці, краєзнавці.²⁴⁴

Паралельно з науково-методичним осмисленням перспектив на місцях відбувається апробація принципів і методів нового видання. Значний досвід напрацювала теофіпольська на Хмельниччині районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців (голова І.А. Стасюк, почесний професор Кам'янець-Подільського державного університету), першою видавши ще 1993 року окремий том нарисів 55 населених пунктів району.²⁴⁵ Теофіпольці вирішили поглибити видання і програмою науково-дослідної і видавничої діяльності на період до 2010 року, затвердженою сесією районної ради, передбачили випуск серії книг (12 томів) „Історії Теофіпольщини”. 2003 року вийшов з друку перший том, куди вміщено огляд історії Теофіпольщини та добірку давніх актів, підготовлену науковими працівниками відділу давніх актів ЦДІАУ м. Київ В.Л. Бабкіною, О.Г. Полегайловим, Г.С. Сергійчук, В.В. Страшко, Л.Л. Сухих, Д.П. Шовковим.²⁴⁶

Певну готовність до колективної праці над новою редакцією міст і сіл демонструють бібліотечні працівники. За даними Державної історичної бібліотеки України картотеки з історії міст і сіл, створені 40 років тому в обласних універсальних наукових бібліотеках, не тільки збереглися, а й поповнюються. Певну роботу здійснюють архівісти. 20 січня 2005 року Хмельницька обласна рада, облдержадміністрація, Держархів Хмельницької

області урочисто презентували перші томи з історії області та місцевих громад Білогірського, Віньковецького, Деражнянського, Ярмолинецького районів з серії книг „Місцеве самоврядування Хмельниччини”.²⁴⁷ Воно здійснюється у відповідності з „Програмою розвитку краєзнавства на період до 2010 року”, затвердженою рішенням сесії Хмельницької обласної ради від 26 вересня 2002 року, і фінансується з обласного бюджету. До головної редколегії видання увійшов 21 чоловік, серед них – голови облради та облдержадміністрації, П.Я. Слободянюк, директор ДАХО, Л.В. Баженов, директор Центру дослідження історії Поділля, О.М. Завальнюк, ректор КПДУ, В.М. Олуйко, народний депутат України, голова наглядової ради Хмельницького університету регіонального управління і права, М.І. Приступа, хмельницький міський голова, А.Г. Філінюк, проректор КПДУ, відомі краєзнавці. Книги мають приблизно однакову структуру: нарис про район, історія і сьогодення місцевих громад (коротка довідка про кожну селищну, сільську раду), добірка документів та матеріалів, перелік джерел і літератури. Всього 2809 сторінок тексту та 48 сторінок ілюстрацій, які фіксують не тільки найновіший джерельний матеріал, а й певний методологічний досвід для майбутньої роботи над історією міст і сіл Хмельниччини.

У кожній області Правобережної України все частіше окремими виданнями або в наукових збірниках, журналах друкуються нариси з історії міст, селищ і сіл, в яких поглиблюється раніш опубліковане, доповнюється, переоцінюється. На Вінниччині в числі перших побачив світ спецвипуск про Липовець (1995).²⁴⁸ В. Святелик видав нарис історії Тульчина XVI – XVIII ст. (1998), Д. Маликов – про минуле Немирова (1998), О. Петренко – про Луку-Мелешківську (1999).²⁴⁹ В. Огородник, О. Роговий, А. Нагребецький, досліджуючи історію Оратова, Старої Прилуки, Плебанівки, використали не тільки раніш відомі літературні джерела, а й спогади, легенди, історичні перекази.²⁵⁰ Багатий фактами, у тому числі – з історії національно-визвольної боротьби у відповідності з новими оцінками, колективізації, голоду 1932-1933 рр., Великої Вітчизняної війни, підготовлений нарис про селище Чучельник.²⁵¹ Його автори – редактор районної газети Т. Вовк, співробітник Інституту археографії НАН України, кандидат історичних наук С. Таранець та старший викладач Вінницького державного педагогічного університету В. Косаківський – уродженець селища – вклали в книгу, як кажуть, і знання, і душу. Цікаві не тільки історичною канвою, а й етнографічною частиною нариси про Шаргородщину М. Купчишена та М. Мичак, В. Вовкодава та В. Лазаренко – про Жмеринський край.²⁵²

Немало зроблено на Хмельниччині. Авторами сучасних нарисів виступили О. Байдич, О.П. Білий, П.А. Білий, Ю. Гжимайло, С. Єсюнін, С. Маярчик, І. Міньков, М. Петров, В. Прокопчук, Ю. Телячий, І. Рибак, І. Стасюк, О. Щур та інші.²⁵³

Успішно йде вивчення й публікація літописів населених пунктів Волині. Б. Прищепа звернувся до історії Пересипниці часів Київської Русі, Л. Чучман – Берестечка.²⁵⁴ Місцеві луцькі видавництва „Надстир'я”, „Ініціал”, „Медіа”, „Вежа” змагаються за видання кращої книги з історії населених пунктів тільки

протягом 90-х років випустили 48 нових нарисів про міста і села області. Серед них – праці про Луцьк, Малевичі, Ковель, Любомль, Камінь-Каширський, Рожище, Жидичин, Колки, Олики, Торчин, Купичів та інші.²⁵⁵ Як і раніше археологічну частину історії Волині, окремих населених пунктів автори черпають з досліджень М. Кучінка.²⁵⁶ Останнім часом з'явився ряд нарисів про Пересипницю С. Терського, І. Пашука – про Рівне, Є. Цимбалюк – про Млинівщину, М. Жакуна – про Тучин на Рівненщині.²⁵⁷ Найкраще поставлено географічні краєзнавчі дослідження в Житомирі. 1999-2001 рр. видано географічний атлас Житомирської області, географічні нариси Малинського та Луїтинського районів.²⁵⁸ Одночасно видаються й комплексні дослідження, зокрема – „Історія Ружинщини: нариси і документи” Г. Махаріна, „Історія Радомишля” Г. Цвік, історико-краєзнавчий нарис про Скриглівку П. Михайленка та інші.²⁵⁹

Аналогічна робота проходить на Київщині, де цікавий приклад вивчення історії населених пунктів й публікації нарисів показав Броварський район. До минулого Ворзеля звернулись Г. Братчук та О. Іонов, історію сіл Андріївни і Красногірки Макарівського району вивчає І. Гавриш, смт Бабинці Бородянського р-ну – М. Шишкін та О. Куліда.²⁶⁰

Плідними результатами на ниві краєзнавчого літописання позначилася праця черкащан. Обласний та районні центри досліджуються першочергово. Вже видані краєзнавчі нариси про Черкащину, Уманщину, Жашківщину, Корсунщину, Маньківщину, а також – містечко Лисянку, села Жаботин Кам'янецького району, Доміантів та інші.

Процес видання сучасних літописів населених пунктів набрав широкого розмаху. На жаль, не обходиться без недоліків. Подекуди публікуються, перевидаються нариси без достатньої фактологічної бази, з дещо підфарбованими в сучасні кольори старими текстами. Не повинні зникнути з історичної пам'яті села, що в силу різних причин перестали існувати. Варта наслідування практика видання окремих нарисів про літописні населені пункти чи такі, що залишили особливий слід в історії краю. Можливе вкраплювання історії зниклих населених пунктів у канву нарисів історії сіл - „ правонаступників” або територіально близьких до них. Все це ще більше актуалізує потребу в організаційно-методичному забезпеченні підготовки нової редакції історії населених пунктів України.

На наш погляд із-за недостатньої активності, настирливості науковців столиці робота над історією міст і сіл застрягла на початковому етапі: ніби в усіх є бажання, досвід, є політична воля – Указ Президента України „Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” (2001), розпорядження Президента України „Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України” (2000), яким доручено Кабінету Міністрів „забезпечити підготовку за участю Національної Академії наук України дослідження і видання енциклопедичного багатотомного зібрання „Історія міст і сіл” у новій редакції”, є „Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року”, затверджена постановою КМУ 10 червня 2002 року № 789, але замість того, щоб ініціювати прийняття спеціальної постанови Кабінету Міністрів України, затвердження

центрального координаційного органу, відповідних редколегій, комісій, груп на місцях, як це було в 60-і роки ХХ ст., як зроблено тепер у зв'язку з підготовкою Книг пам'яті, Книг скорботи, томів „Зводу пам'яток історії і культури”, книг „Реабілітовані історією”, продовжується безкінечна розмова про важливість, роль і значення цього напрямку краєзнавства.

Було б ефективно до розгляду бюджету на наступний рік зініціювати прийняття окремої постанови Кабміну, проведення наради із заступниками голів облдержадміністрацій з гуманітарних питань, керівниками міністерств, відомств, наукових, науково-громадських організацій і в такий спосіб здійснити перехід до наступного етапу роботи над підготовкою і виданням історії понад 30 тисяч великих і малих міст, селищ і сіл України. І це – завдання не тільки патріотичного, а й державного значення, що досить промовисто підкреслив на ІІІ з'їзді Спілки її голова академік НАН України Петро Тимофійович Тронько: „Ця праця повинна красномовно засвідчити перед народами планети, що ми – велика нація, що, незважаючи на жорстокі удари долі упродовж минулих тисячоліть, український народ зберіг свою ментальність, культуру, правічні традиції, зробив вагомий внесок у розвиток світової цивілізації”²⁶¹.

Краєзнавство, як галузь суспільного духовного життя, відчуває не тільки переваги доби, а й труднощі, які супроводжують її. Новий економічний устрій, нерівність, економічна криза породили цілий ряд проблем та аномалій в духовному середовищі. Особливо віддзеркалились вони в ставленні до пам'яток старовини, і в першу чергу – пам'ятників радянського часу. Подекуди зникають надгробки, пам'ятні дошки з кольорових металів, піддаються грабунку квартири ветеранів і, навіть, - могили в пошуку нагород, торгівлі ними. Кризу відчувають музеї, пам'яткоохоронці – бракує коштів на утримання приміщень, створення нових експозицій, на поповнення книжкового фонду бібліотек, періодики. Всеукраїнська спілка краєзнавців не має жодного оплачуваного працівника, а тим більше – коштів на видання журналу „Краєзнавство” та краєзнавчої літератури.

Нелегко сьогодні аспірантам, здобувачам і, особливо, докторантам вести дисертаційні дослідження без коштів на відрядження до архівів, бібліотек. Затиснуті вимогою публікуватися у фахових виданнях вони мусять оплачувати вихід своїх статей, а тим більше – монографій.

Низька оплата наукової праці погнала багатьох українських вчених за кордон у пошуках засобів виживання. За даними, які в інтерв'ю кореспонденту „Нового кур'єра” навела Уповноважена Верховної ради України з прав людини Ніна Карпачова, за останнє десятиліття за кордон емігрувало 574 доктори і 907 кандидатів наук, третина з них – перспективні науковці віком до 40 років.²⁶²

Більшої уваги потребує розробка науково-теоретичних, методологічних основ історико-краєзнавчих досліджень, філософських засад розгляду суспільних процесів, методів дослідження, систематизації, узагальнення та популяризації краєзнавчої інформації. З цією метою варто створити Центр краєзнавства з відповідним штатом і можливостями на зразок Центру пам'яткознавства НАН України чи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Краєзнавчий рух потребує – чіткішого організаційного оформлення та організаційного зв'язку з правлінням ВСК. З'їзди, пленуми не можуть заповнити нехватку такого спілкування, як і журнал „Краєзнавство”, що виходить теж рідко. Цим до певної міри можна пояснити й той факт, що у Вінницькій області й досі організаційно не оформлений краєзнавчий рух, не об'єднаний в обласну структуру Всеукраїнської спілки краєзнавців. Це - єдина область на Правобережжі, яка не має іменних премій для стимулювання подвижників краєзнавства. Потрібне фінансування з боку держави, хоча б – на утримання кількох платних одиниць апарату ВСК, видання журналу „Краєзнавство”, бюлетеня чи вісника Спілки.

Удосконалення й систематизації потребує вивчення основ краєзнавства у педагогічних, гуманітарних вузах, підготовка типової програми та посібника з основ краєзнавства для студентів вузів та основ шкільного краєзнавства для вчителів, старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів, відкриття у вказаних вузах кафедр краєзнавства.

Більшої уваги потребує особа краєзнавця. Адже це, як правило, подвижники, які не отримують плати за свою науково-дослідницьку працю. За останні 15 років відійшли у пам'ять відомі історики, краєзнавці Г.С. Дем'янчук, С.К. Гуменюк, В.О. Замлинський, С.З. Заремба, Б.А. Кругляк, П.П. Соса, Ф.П. Шевченко, І.Г. Шульга та інші. Немало зроблено, наприклад, для увічнення пам'яті члена-кореспондента НАН України, колишнього директора Інституту археології, редактора „Українського історичного журналу” Ф.П. Шевченка. У зв'язку з 90-річчям від дня народження на його честь вийшов двохтомний збірник „Істину встановлює суд”, в якому вміщені і наукові праці Федора Павловича, і статті про його наукову діяльність, документи, щоденники. У Дунаївцях, на Хмельниччині, де він народився, відкрита меморіальна дошка, музейна кімната, бібліотека.²⁶³ 1998 року достойно пошановані в Луцьку ім'я і наукова праці Олександра Цинкаловського. Великою увагою дослідники минулого оточені в Рівному, де є вулиця відомого музейника барона Ф. Штейнгеля, меморіальні дошки М. Біляшівському, Г. Дем'янчуку. У роки незалежності іменем Ю. Сіцинського названа вулиця в Кам'янці-Подільському, у його рідному селі Мазники Деражнянського району Хмельницької області відкрито музей. Такі приклади є в кожному регіоні. Однак, як не прикро, вінничани не віддали ще належного таким літописцям краю, як В.Д. Отамановський, Г.В. Брілінг, Ч.І. Зборовський. У цьому плані є що робити в кожній області, районі, місті. Варто було б видати спеціальний том – мартиролог „Краєзнавці України”, присвячений поколінню краєзнавців, що покинуло земне життя, особливо – у зв'язку з репресіями. Та й держава могла б зробити свій вклад, встановивши на зразок Дня архівістів, музейників, бібліотекарів День краєзнавця та почесне звання Заслужений краєзнавець України для представників всіх форм і напрямків краєзнавчої роботи.

Отже, краєзнавчий рух у незалежній Україні набирає все ширшого розмаху. Він набув небаченої у попередні десятиліття організаційної сутності. Відродилася Всеукраїнська спілка краєзнавців, її структури діють в областях, містах, районах і селах Правобережної України, краєзнавством займаються

вузи, школи, бібліотеки, музеї, архіви, створені в роки незалежності просвітницькі організації, товариства „Меморіал”, організації Українського фонду культури.

Відбувається інтеграція вітчизняної історичної науки та краєзнавства з відповідними науковими та науково-громадськими організаціями західної української діаспори. Українські історики-краєзнавці, особливо – вихідці з Волині, опублікували цілий ряд монографій, наукових розвідок, статей, спогадів, сформували архіви, бібліотеки, які складають велику джерельну цінність і знайшли поширення в Україні. Все це робить науково-краєзнавчі дослідження багатшими і змістовнішими.

На цьому етапі зусилля дослідників спрямовані на вивчення раніш замовчуваних або сфальсифікованих історичних подій і фактів, що стосуються козацької доби, національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., колективізації, голодомору 1932-1933 рр., репресій, Другої світової війни. Активізувався краєзнавчий пошук в питанні вкладу національних меншин в історико-культурну скарбницю краю, геральдики, генеалогії, музеєзнавства і пам'яткоохоронства.

Демократія і гласність, як один з її виявів, створили сприятливі умови для дискусійного розгляду складних проблем, зокрема – вироблення нового погляду на події в Україні середини XVII ст., характер селянської боротьби на Поділлі першої третини XIX ст. і ролі в ній Устима Кармалюка та інших.

Час висунув на передові позиції в історико-краєзнавчому русі цілий ряд дослідників, об'єднаних у наукові школи. Це археологічні школи професорів Винокура І.С. і Кучінка М.М. на Хмельниччині та Волині, історико-краєзнавчі школи академіка НАН України П.Т. Тронька, професора Баженова Л.В. - у Кам'янці-Подільському, доцентів Костриці М.Ю., Бондаренка Г.В. – у Житомирі та Луцьку. Заслуженим авторитетом у науково-краєзнавчому середовищі користуються академіки НАН України Смолій В.А., Толочко П.П., доктори історичних наук Кульчицький С.В., Реєнт О.П., Склярєнко Є.М., Горбик В.О., Мисик Ю.А., наукові співробітники Інституту історії України НАН України О.Г. Бажан, Я.В. Верменич, Т.Ф. Григор'єва, С.І. Кот, Р.В. Маньковська, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов, члени правління ВСК А.А. Ситник, Н.І. Булаєвська, І.В. Доцин, М.І. Сікорський, А.М. Шафаренко на Київщині, В.П. Вовкодав, С.Д. Гальчак, Григорчук П.С., Завальнюк К.В., Зінько Ю.А., С.Л. Калитко, Л.Р. Кароєва, Мельничук О.Л. на Вінниччині, С.В. Гаврилюк, Г.О. Гуртовий, Б.Й. Заброварний, В.М. Комезюк, М.Я. Миць, М.А. Онуфрійчук, В.Є. Рожко, А.М. Силук, Є.І. Франчук з Луцька, В.В. Вітренко, Л.П. Грузька, Р.Ю. Кондратюк, Г.П. Мокрицький, П.С. Скавронський, І.І. Ярмошик - на Житомирщині, М.Й. Ковальський, М.П. Манько, І.Г. Пащук, Б.А. та О.П. Прищепи, А.О. Хведась - на Рівненщині, на Хмельниччині – В.Є. Берега, Ю.І. Блажевич, О.П. Григоренко, О.І. Журко, О.М. Завальнюк, І.Д. Козельський, О.Б. Комарницький, В.С. Лозовий, Л.Л. Місінкевич, Є.Д. Назаренко, Ю.В. Олійник, М.Б. Петров, В.О. Савчук, А.В. Сваричевський, П.Я. Слободянюк, І.А. Стасюк, В.С. Степанков, Ю.В. Телячий, А.Г. Філінюк, В.І. Якубовський, на

Черкащині – М.Є. Іщенко, І.Д. Ліховий, В.В. Масенко, В.М. Мельниченко, О.Г. Перехрест, А.Ю. Чабан, О.Г. Шамрай та багато інших пошуковців, дослідників.

Їх праця оточена увагою й стимулюється як правлінням ВСК, так і обласними Радами, адміністраціями. За поданням правління Спілки ряд краєзнавців відзначений почесними званнями, орденами. Голова ВСК академік Тронько П.Т. удостоєний звання Героя України. Встановлено премію імені академіка Дмитра Яворницького, звання Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців, якими відзначені близько 100 активістів. Ряд краєзнавців отримали дипломи лауреатів премій ім. В.Б. Антоновича та В.В. Хвойки, встановлених Українським товариством охорони пам'яток історії і культури.

У більшості областей Правобережної України діють регіональні премії. У Хмельницькій області з 1993 року напередодні Дня незалежності діячі культури, мистецтва, бібліотечні працівники, краєзнавці, музейники, пам'яткоохоронці відзначаються преміями імені Ю. Сіцинського, К. Широцького, М. Смотрицького, М. Годованця, В. Заремби, П. Бучинського, В. Розвадовського. За період 1993-2004 рр. премії вручені 85 лауреатам.

Волинська облдержадміністрація встановила премії імені А. Кримського, М. Куделі. Рівненська обласна організація Спілки разом з обласною організацією УФК відзначають активістів премією „За відродження”, відповідні волинські структури – премією „Одержимість”. Дунаєвецька районна організація ВСК Хмельницької області заснувала премію імені члена-кореспондента НАН України, історика-земляка Ф.П. Шевченка, Лисянська на Черкащині – премію імені доктора історичних наук, професора І.Г. Шульги.

Краєзнавців надихає підтримка держави. На цьому етапі взято курс на реалізацію масштабних довгострокових програм, найважливіше місце серед яких займає підготовка і видання історії міст і сіл України.

Примітки.

1. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 65.
2. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – С. 38.
3. V всеукраїнська конференція „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). Тези доповідей та повідомлень. – Київ-Кам.-Под., 1991. – 720 с.; Шоста всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – 512 с.; VII всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність” (Матеріали пленарного і секційного засідання). – К.: Рідний край, 1995. – Частина I. – 256 с.; – Частина II. – 250 с.; XI всеукраїнська наукова конференція „Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події”. Збірник доповідей і повідомлень. – Київ-Хмельницький, 2004. – 380 с.; Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 26. – К., 2004. – 438 с.
4. Пункт 3.2. статуту Всеукраїнської спілки краєзнавців, зареєстрованого Міністерством юстиції України 7 квітня 1993 року (Свідоцтво № 440) гласить: „Членом Спілки можуть бути з 16 років громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які беруть участь у краєзнавчій

діяльності...” А п. 3.3. допускає навіть прийняття до Співки громадян, „які не досягли 16-річного віку, але мають вагомні здобутки на терені дослідження рідного краю”.

5. Українська революція і державність (1917-1920 рр.): Наук.-бібліогр. вид. / НАН України. Нац. б-ка імені В.І. Вернадського. Ред. колегія: О.С. Онищенко (голова) та ін. – К., 2001. – 816 с.
6. В.С. Лозовий. Поділля в добу Центральної Ради. Істор. нарис. – К., 1999. – 28 с.; Його. Поділля в період гетьманату. Навч.-метод. посібник. – Кам.-Под., 2003. – 35 с.; Його ж. Внутрішня і зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). – Київ-Кам.-Под.: Аксіома, 2005. – 24 с.
7. О.М. Завальнюк, С.В. Олійник. Українська Галицька Армія на Поділлі. – Кам.-Под., 2001. – 198 с.; Сергій Олійник. Збручанський період Української Галицької Армії в історико-меморіальній літературі // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С. 30-32; Його ж. Підрозділи Української Галицької Армії на Дунаєвеччині (липень-вересень 1919 року) // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. М-ли наук.-кр. конф. – К.: Рідний край, 1997. – С. 72-74.
8. М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. – Кам.-Под.: Абетка, 1997. – 176 с.; О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920). – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2001. – 212 с.
9. З даної тематики професор Завальнюк О.М. видав більше 20 статей у наукових фахових виданнях та завершує докторську дисертацію „Формування і функціонування наукової університетської освіти в Україні 1917-1920 рр.”
10. Л.В. Стопчак. Діяльність Директорії УНР у галузі культури в 1918-1920 роках (історіографія проблеми) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 7(9). – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – С. 502-510.
11. В.П. Капелюшний. Варшавський договір між Директорією УНР і Польщею у контексті українського державотворення доби національно-визвольних змагань (1918-1921 рр.): інтерпретації вітчизняних та зарубіжних істориків // Там само. – С. 522-527.
12. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Автори – Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.К. Гуменюк, О.М. Завальнюк та інші. – Хм., 1990. – С. 246-252.
13. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.). – Кам.-Под.: Абетка, 2000. – 304 с.; Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Розкуркулення на Поділлі // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 133-140; Його ж. Типологія антиколгоспних виступів на Поділлі в період „колективізаторської лихоманки” (грудень 1929 – березень 1930 рр.) // Там само. Вип.7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 298-302; Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний

- перелом: Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2001. – 140 с.
14. С.В. Кульчицький. Смертність населення УСРР у 1933 р. // V всеукраїнська конференція. – С. 308-310; Юхименко Г.І. Голод 1932-1933 років на Україні: Причини і наслідки // Там само. – С. 311-312; Пархоменко В. Голодомор 1932-1933 рр. в Наддніпрянщині і Західна Україна // Там само. – С. 315-317; Пашук І.Г. До питання фальсифікації правди про голодомор 1933 року на західноукраїнських землях // Там само. – С. 323-325.
15. Див.: Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 року на Україні. – К., 1989. – 15 с.; Його. 1933: трагедія голоду. – К.: Знання, 1989. – 48 с.; Ціна „великого перелому”. – К., 1991. – 431 с.; Криза колгоспного ладу // УІЖ. – 2003. - №5. – С. 5-25 та ін.
16. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упорядники: Р.Я. Пиріг та ін. – К., 1990. – 608 с.
17. 33-ій: Голод. Народна книга – меморіал / Автори – упор. Коваленко Л.Б., Маняк В.А. - К., 1991. – 584 с.
18. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів / Упор. – Михайленко Г.М., Шаталіна Є.П. Вид. друге. – К., 1993. – 736 с.; Муніна М. Упокорення голодом. Збірник документів. – К., 1993. – 312 с.; Чорна книга України. Зб. док., архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упор. – Ф. Зубанич. – К., 1998; Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / Ред. - В. Васильєв, Ю. Шаповал. – К., 2001. – 399 с.
19. Голод на Поділлі: Книга свідчень / Упор. – В. Мацько. – Кам.-Под., 1993. – 104 с.; Винокурова Фаїна, Подкур Роман. Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька обл. Док. I м-ли. – Вінниця, 1993. – 224 с.; Голодомор на Житомирщині. 1930-1934 роки. Документи і спогади. Збірник / Упор. – Р.Ю. Кондратюк, Д.Я. Самолук. – Житомир, 1993. – 83 с.
20. Маркова С.В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі. – К.: МАУП, 2003. – 116 с.
21. Міщенко Олександр. Безкровна війна. Книга свідчень. Передмова О. Гончара. – К., 1991. – 176 с.
22. Там само. – С. 4.
23. Завальнюк О.М. 1932-1933 роки на Хмельниччині (до 60-річчя голодомору) // Подільська старовина. – 1993. – Вип. 1. – С. 228-237; Його ж. 1932-1933 роки на Дунаївщині // Тези доп. респ. наук. конф. „Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці, 1993. – С. 81-84; Кам'янецьчина і всеукраїнський голодомор 1932-1933 рр. // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Наук. зб. Т. II. – Кам.-Под., 1998. – С. 46-48.
24. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця: Континент-Прим, 1993. – 224 с. Голодомору 1932-1933 рр. присвячені сс. 27-49, 192-198.
25. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. // Автор-упор. – Ящук Петро. – К., 1999. – 707 і 612 с. Кн. 1. – 707 с.; - Кн. 2. – 612 с.
26. Іванців В. Голокіст. Документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Пороссі в 1921-22, 1932-33 та 1947 роках. – К., 1992. – 48

- с.; Таран М. Розіп'яте село. Свідчення очевидців про нищення селянства Грибінківщини в 30-х та 40-х роках ХХ ст. – Біла Церква, 1995. – 57 с.; Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині. Свідчення / Упор. – Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький-Київ-Нью-Йорк, 2000. – 445 с.; Рудий В. Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1932-1933 років у Тиврівському районі Вінницької області) . – Тиврів, 1993. – 62 с.
27. Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В. „Чорна дошка” України (події 1930-х років) . – Хм., 2001. – 126 с.
28. Постанова вимагала припинити довіз товарів до населених пунктів, занесених на „Чорну дошку”, кооперативну і державну торгівлю, вивезти з крамниць усі товари, зобов'язувала органи ДПУ-НКВС очистити села від „контрреволюційних елементів”, перекрити дороги до міста та інших репресивних дій до селян, що не справилися з планом хлібозаготівель.
29. Там само. – С. 29-60.
30. Вовкодав В. Доба сталінізму і застою у приказках земляків Кармалюка // Прапор. – 1990. - №6. – С. 167-171; Його ж. Голодомор 1932-1933 рр. у приказках селян с. Кармалюкового Жмеринського району // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обл. іст.-кр. конф. – Вінниця, 1992. – С. 66-68.
31. А. Височенко. СССР без маски. – Буенос-Айрес: Укрвидав. „Перемога”, 1951. – 200 с.
32. Там само. – С.19.
33. 1993 року в українському перекладі книга видана в Києві: Роберт Конквест. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 384 с., іл.
34. Великий голод в Україні 1932-33. Збірник свідчень, спогадів, доповідей та статей, виголошених та друкованих у пресі в 1983 році на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932-33 роках. – Торонто (Канада), 1988. – 163 с.
35. Наталя Сандрович. Нива пам'яті й скорботи // Сільські вісті. – 2004. – 2 грудня.
36. Див.: Парламентські слухання щодо вшанування жертв голодомору 1932-1933 років 12 лютого 2003 року. – К., 2003.
37. У лещатах тоталітаризму. Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.). Збірник документів і матеріалів. У 2-х частинах / Відп. ред. В.А. Смолій, упор. – Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Грищенко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Частина I (1936-1944). – 146 с.; Частина II (1936-1956). – 247 с.
38. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – 478 с., іл. 32 с.
39. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2004. – 312 с. У додатку на сс. 275-300 подано короткі біографічні дані 19 членів-фундаторів УКК.
40. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа „Спілки визволення України”: Невідомі документи і факти. Наук.-док. видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
41. Там само. – С. 44.

42. Касьянов Т.В. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, ВІК; Едмонтон: Канадський інституту українських студій Альбертського університету, 1992. – 176 с.
43. Табачник Д.В. Массовые репрессии против интеллигенции Украины во второй половине 30-х начале 40-х годов. Автореф. дис... канд. ист. наук в виде научного доклада. – К., 1992. – 40 с.
44. Скляренко Є.М. Тяжкий талан Миколи Марчака // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 385-398; Його. Чистки і перевірки у правлячій комуністичній партії та їх наслідки // Там само. Вип. 19. – К. – Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 173-185.
45. Подкур Р.Ю. Принципи класифікації архівно-слідчих справ за часом їх порушення // Там само. Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 440-451; Його. За повідомленням радянських спецслужб. – К., 2000.
46. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.; Данилюк Ю.З. Масові каральні акції органів НКВС в контексті політичних репресій в Україні в кінці 30-х років // Шоста всеукраїнська наукова конференція. – Луцьк, 1993. – С. 11-12; Його. Є.Д. Сташевський та його роль у дослідженні проблем історії України // Тези доповідей респ. наук. конф. „Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці, 1993. – С. 91-93; О.Г. Бажан. Переслідування інакодумства на Житомирщині в другій половині 50-80-х роках (за м-ми держ. відомчих архівів та самвидаву) // Житомирщина крізь призму століть. – Ж., 1997. – С. 91-93; Його ж. Статистика політичних репресій в УРСР у дзеркалі архівних джерел // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 106-109.
47. За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа „Української революційно-демократичної спілки”). Документи і матеріали / Упор. – Т.Ф. Григор'єва. – К., 2004. – 452 с.
48. Жулинський М.Г. Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). – К.: Дніпро, 1990. – 447 с.; Ільєнко І.О. У Жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (за архівами ДПУ-НКВС). – К.: Веселка, 1995. – 447 с., іл.
49. Ільєнко І.О. Вказ. книга. – С. 442.
50. Для відновлення історичної справедливості. Повідомлення прес-групи прокуратури області // Подільські вісті. – 2002. - № 77-78. – 31 травня.
51. Леонід Лупан. Дорога у вічність: Передмова О.Т. Гончара: Упор. – В.С. Прокопчук, Т.К. Прокопчук. – Хм., 1995. – 116 с.
52. Великий терор на Хмельниччині. – Хм.: Літ. спілка „Поділля”, 1997. – 272 с.
53. А.Ю. Матвеев. Розкуркулення селян на Поділлі в 1927-1934 рр. // Поділля і Південно-східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Хм., 1998. – С. 243-245; Його ж. Виселення і депортації селян Поділля і Південно-східної Волині в 1930 році: документи і факти // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2002. – С. 244-249; Нестеренко В.А. Репресії проти польського населення прикордонних районів СРСР в 30-х роках (за м-ми Кам.-Под. і Шепетівського округів) // Матеріали ІХ-ої

- Подільської іст.-кр. конф. – Кам.-Под., 1995. – С. 349-352; Л.Л. Місінкевич. Опір польського селянства Поділля колективізації в 1930 році // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за м-ми міжнародної наук. конф. (23-24 червня 1999 року). – Хм.: Поділля, 1999. – С. 350-356; Савчук О.В. Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20-30 рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 288-294; Жезицький В.Й. „Великий терор” на Поділлі у другій половині 30-х рр. // VIII всеукр. наук. конф. Ч. II. – Харків, 1997. – С. 204-208; Його ж. Політичні репресії проти польського населення Поділля в другій половині 30-х років ХХ ст. // Поляки на Поділлі... – С. 421-430.
54. Красуцький М. Репресовані безвинно. Хм., 1992. – 76 с.; Є. Назаренко. Арешт Сіцінського // Дивокрай. – Вип. II. – 1997. – С. 81-82; Савицький Л.А. Масові незаконні репресії в Хмельницькій області (за м-ми архівів) // Шоста всеукр. конф. з істор. краєзн. – С. 304-305; В.С. Прокопчук. Звинувачують архівні документи ЗАГСу // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. М-ли наук. конф. – К.: Рідний край, 1997. – С. 95-98; Його. Міністр УНР – виходець із Стріхівців // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. у-ту. Іст. науки. Т.6(8). – Кам.-Под., 2001. – С. 559-564; Подоляни – жертви харківського процесу в справі Спілки визволення України // Там само. Т. 5(7). – Кам.-Под., 2001. – С. 286-294; Павло Богацький – повернення в Україну // Архіви / Упор. Л. Богацький. – Сідней, 2003. – С. 8-19; Трагічна доля Дмитра Богацького // Там само. – С. 191-197.
55. Драган А. Пам'ятаймо про Вінницю. – В., 1992; Вінниця: Злочин без кари: Документи, свідчення. – К., 1994; Червоні жорна. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. – В., 1994; Народовбивство в Україні: Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці. – Львів, 1995; Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. ХХ ст.). – В., 1999; Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст. Мл-ли міжнар. наук.-пр. конф. 23-24 листопада 2001 р. – В.: Велес, 2002. – 211 с.; М. Мелешко. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937-1938 рр. / Ред. – Василя Верєги. – Нью-Йорк-Торонто-Лондон-Сідней, 1991. – 212 с.
56. Подільська старовина. Збірник наук. праць / Відп. ред. В.А. Косаківський. – В., 1993. – 480с.
57. Григорчук П.С. Вплив сталінізму на культуру Поділля в 30-х рр. ХХ століття // Культура Поділля: історія і сучасність. М-ли другої наук.-пр. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. 27-29 серпня 1993 р. – Хм., 1993. – С. 91-93; Нагорний В.І. Переслідування працівників культури на Вінниччині в 1933-1937 рр. (на м-лах Вінницького держ. педінституту) // Тези доповідей ІХ Вінницької іст.-кр. конф. 5 вересня 1990 р. – В., 1990; Ерліх Л.Д. З історії Вінницького краєзнавчого музею // Культура Поділля ... – С. 212-215.
58. Васильєв В.Ю. Опір сталінізму на Україні: кінець 20-х – 30-і роки // V всеукр. наук. конф. – С. 272-273; Його ж. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20-30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. ХХ ст.). – В., 1999. – С. 9-23;

Вільшина М.М. Більшовицький терор на Вінниччині в 1919 р. // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обл. іст.-кр. конф. 7 вересня 1993 р. – В., 1993. – С. 41-42; Воловик В.П. Судовий процес „СВУ” та інтелігенція Поділля // Там само. – С. 96-97; С.Л. Калитко. Політика керівництва Компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на м-лах Вінницької обл.) // Поляки на Хмельниччині... – С. 338-343; Кароєва Л.Р. З історії місць заховань репресованих 30-х років у Вінниці // V всеукр. наук. конф. з істор. к-ва... – С. 299-300; Мазурик В.С., Шпильова Л.М. Громадський та культурний діяч Поділля початку ХХ ст. Ю.Ю. Щириця // Культура Поділля: історія і сучасність ... – С. 256-258; Мазило І.В. Дослідження репресій проти нац. меншин в процесі підготовки серії книг „Реабілітовані історією” тому „Вінницька область” // VIII всеукр. наук. конф. Ч. II. – Харків, 1997. – С. 159-161.

59. Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – 208 с., іл.; М. Костриця. В'язень № 373 // Житомирський вісник. – 1997. - №5. – С. 4,10; В.С. Прокопчук. К.Г. Черв'як – краєзнавець-музейник, учений // Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 140-142; Трагічна доля волинянина К.Г. Черв'яка - ученого, краєзнавця // Житомирщина на зламі тисячоліть. Наук. зб. „Велика Волинь”. – Т. 21. – Ж., 2000. – С. 348-349; Трагічна доля Корнія Черв'яка // Культура України ХХІ ст.: Діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах. Зб. м-лів регіон. наук.-пр. конф. 30 листопада – 1 грудня 2001 р. – Київ-Рівне, 2001. – С. 71-74.
60. Ніл Хасевич. Графіка: Вол. обл. краєзн. музей. – Луцьк, 1992. – 32 с.; Книжкові знаки Ніла Хасевича. – Л., 1992. – 32 с. (перевидано з варшавського № 112 видання 1939 року).
61. Григорій Дем'янчук. Воскреслі для життя. – Рівне: Оріана, 1998. – 120 с.
62. Всеукраїнська спілка краєзнавців. Від А до Я. – К., 2001. – С. 58.
63. Віталій Олуйко. Був репресований. Нині реабілітований // Подільські вісті. – 1997. - № 22. – 21 лютого; Скляренко Є.М. Реалізація державної програми підготовки серії книг „Реабілітовані історією” // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 253-259; Кучерепа М.М. Хронологічні рамки і критерії відбору персоналій до видання науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією” // Шоста всеукр. наук. конф... – С. 327-328; Його ж. Джерельна база тому „Волинська область. Реабілітовані історією” // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства. – Луцьк, 1994. – С. 11-13.
64. Довідник з історії України (А-Я) / Заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С. 252-253.
65. Вадим Шептицький. Пам'яті живих і мертвих // Подільські вісті. – 1995. - №132. – 23 лист.
66. І.А. Стасюк, П.П. Прокопчук, В.П. Шептицький. Трагічні долі репресованих теофіпольців. Реабілітовані історією. У 20-х томах. Том.1. – Хм.: Поділля, 2000. – 656 с.

67. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 1999.
68. Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчо-довідковий нарис) / Авторі – укладачі О.А. Калінін, В.І. Лубський та ін. – К., 1991.
69. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні. – К., 1993.
70. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любимцева О.О. Географія релігій. – К., 1998.
71. Нові релігійні течії та організації в Україні / Упор. – Л. Пилипович. – К., 1997.
72. Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. В 3-х книгах. – Н., 1994.
73. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). – К., 1991.
74. Лозко Галина. Українське язичництво. – К.: Укр. центр дух. культури, 1994. – 96 с.
75. Петро Слободянюк. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хм., 2000. – 266 с.
76. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки // УІЖ. – 1992. - №1. – С. 104-114; Його ж. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993; Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. – К., 1994; Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
77. Кривошия І., Близнюк І. Уманський базиліанський монастир 1765-1834 рр. – К., 1998.
78. Володимир Ровінський, Олексій Миханчук. Православ'є на Подолії. Історичні нариси. – Кам.-Под., 1995. – 176 с.
79. Опря А.В., Попович М.Д., Смолінський В.І. Католицька церква на Поділлі. – Кам.-Под., 1997. – 27 с.; А.В. Опря. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.3(5). – К., 1999. – С. 89-95; Є.О. Зваричук. Церковне землеволодіння римо-католицького духовенства на Поділлі (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.). Наук. праці КПДПУ. Істор. науки. Т. 5. – Кам.-Под., 2001. –С. 99-104; Є.В. Якимів. Католицькі ордени на Поділлі (ХІV-ХVІІІ ст.) // М-ли Х Подільської іст.-кр. конф. – Кам.-Под., 2000. – С. 158-161; Сторчевий В.М., Нестеренко В.А. Римо-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст.: Історико-краєзнавче дослідження. – Коломия: ВІК, 2001. – 65 с.
80. В. Оліфер. Відкриваючи сторінки історії // Дунаєвецький вісник. – 2004. - №49-50. – 20 червня.
81. Рожко В. Древні святині Полісся. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 152 с.; Його. Православні монастирі Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 212 с.; Православні монастирі Волині. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – 348 с.; Чудотворні ікони Волині і Полісся. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 1998. – 356 с.; С. Жилюк, М.Ю. Костриця. Монастирі Волині. Історико-краєзнавчий нарис. – Житомир: М.А.К. Лтд, 1996. – 64 с.

82. Телячий Ю.В. Лисецька церква Різдва Пресвятої Богородиці: сторінки історії. – Кам.-Под., 2000. – 40 с.
83. О. Расшупкін, В. Сторчовий. Кафедральний костюл св. апостолів Петра і Павла. – Кам.-Под.: Оіюм, 1997. – 32 с., іл.; Луков І. Історія церкви с. Велика Побійна // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Зб. наук.-краєзн. праць. Вип. II. – Київ-Дунаївці-Кам.-Под., 2000. – С. 142-143; Гаврилюк О.Н. Сторінки історії Покровської церкви в Луцьку // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. Т.25. – Житомир: ПП Костенко М.Г., 2002. – С. 98-103; Гаврилюк С.В. Відновлення церкви Св. Василя в Овручі на початку ХХ ст. // Там само. – С. 87-93 та ін.
84. Микола Плав'юк. Друга світова війна. Необхідність нової оцінки // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. Том I. – Чернівці, 2000. – С. 26-28.
85. Тронько П.Т. Внесок українського народу в Перемогу у Великій Вітчизняній війні // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 26. – К., 2004. – С. 6.
86. Василь Верига. Визвольна боротьба українців у другій світовій війні в сучасній історіографії // Українська історична наука на порозі ХХІ ст... – С. 41-45; Йосип Пацула. Іду на ви, геноссе Сталін! // Рух. – 2001. - №25. – Червень; Г.В. Бондаренко. Волинь у другій світовій війні: деякі проблеми історії та історіографії // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.7(9). – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – С. 648-660.
87. Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави // Волинь. – 1991. - №1. – С. 74-135; №2. – 1995. – С. 96-177.
88. Іван Пашук. Перше краєзнавче десятиліття на Рівненщині (1989-1999 рр.). – Рівне, 1999. – С. 13.
89. Ю.І. Поп, С.Л. Калитко, В.П. Лациба. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.7(9). – Кам.-Под., 2001. – С. 682-687; І.Є. Цепенда. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943-1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Там само. – С. 693-700; Леонід Зашкільняк. Україна і Польща у ХХ ст.: між конфронтацією і союзом // Українська історична наука на порозі ХХІ ст... – С. 63-74; Володимир Бадяк. Переселенська акція українців із Закерзоння: історіографічний огляд // Там само. – С. 351-356.
90. Поточний архів Волинського обл. ветеранського гром.-культ. товариства. Інформація „Краєзнавство в роботі т-ва”, с. 2.
91. Там само. – С. 3.
92. Павло Григіль. Генерал М.П. Кирпонос і оборона м. Києва // ХІ всеукр. наук. конф. „Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події”. Зб. документів і повідомлень. – Київ-Хм., 2004. – С. 331-338; О.І. Кротов. Героїзм захисників Зеленої Брами // Там само. – С. 16-19; Д.В. Малаков. Пожежа Хрещатика // Там само. – С. 188-205; Віктор Коваль. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. // Історія в школі. – 2001. - №11-12. – С. 4-14; В.Л. Кирик, В.М. Піскун.

- Олександр Маслов. Полеглі генерали: радянські вищі офіцери, вбиті в боях. 1941-1945 рр. // УІЖ. – 2002. - №3. – С. 143-147.
93. Степенькіна П.Я. Німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції 1944 р.: сучасні історіографічні дослідження // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 26. – К., 2004. – С. 108-120.
94. Олійник Ю.В. Німецький окупаційний режим на Хмельниччині (1941-1944 рр.) // Там само. Вип.16. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 140-146; Його ж. До питання про зміни в побуті, звичаях та традиціях населення Хмельниччини в роки окупаційного режиму (1941-1944 рр.) // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Півд.-Сх. Волині: історія і сучасність. Наук. зб. – Кам.-Под., 2002. – С. 105-110; Віктор Король, Володимир Удовик, Євген Козій. Історіографія німецько-фашистського окупаційного режиму на території України під час Другої світової і Великої вітчизняної воєн // Історія в школі. – 2003. - №5-6. – С. 1-7; Ю.В. Олійник. Місто Кам'янець-Подільський в роки окупаційного режиму (1941-1944 рр.) // Кам.-Под. у контексті укр.-європ. зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць. – Кам.-Под., 2004. – С. 112-113; Зінько Ю.А., Григорчук П.С. Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.26. – С. 229-236.
95. ?
96. В.О. Шайкан. Політичні настрої української інтелігенції радянського тилу в роки Великої Вітчизняної війни (за документами архіву НКВС) // XI всеукраїнська наук. конф.: маловідомі сторінки, імена, події... – С. 50-58.
97. Ю.В. Олійник. Проблема колабораціонізму в умовах німецько-окупаційного режиму 1941-1944 рр. в Україні (до історіографії питання) // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.7(9)... – С. 677-681; В.М. Островий. В.М. Георгієвський – дослідник історії німецької національної меншини на Поділлі // Кам'янець-Подільський в контексті ... – С. 165-167; Українська національна Рада // УІК. – 1996. – С. 293-295; Ігор Верба. Українська академія наук в окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) // Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкаловський і край. М-ли ІХ-ої наук. іст.-кр. міжнар. конф. 20-23 січня 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 203-204.
98. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205с.
99. Гальчак С.Д. „Остарбайтери” з Поділля (1942-1947 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 211 с.
100. Гальчак С.Д. „Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 344с., іл..
101. Україна сниться... (Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-43 рр.) / Передм.: О. Алтухова, М. Слободян. – Хм., 1945. – 142 с.
102. Г. Осадча. Його ім'я було „остарбайтер” // М-ли Х Подільської іст.-кр. конф. – Кам.-Под., 2000. – С. 50-52.

103. Бажан О.Г. Депортація народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 26... – С. 155-171.
104. Василь Захарченко. „Війна у війні”. Ще раз про не обмундированих („чорносвітників”, „чорнорубашників”, „чорних піджаків”, „чорну піхоту”) // Літературна Україна. – 1998. - №41. – 29 жовтня; Віктор Прокопчук. У вічній скорботі // Книга скорботи України. Хмельницька обл. Т.1. – Хм.: Поділля, 2003. – С. 309-315; Його ж. Втрати у Великій Вітчизняній війні в оцінці істориків-краєзнавців, учасників і свідків подій // XI всеукр. наук. конф... – С. 154-162; Слободянюк П.Я. Холокост на Правобережній Україні // Там само. – С. 260-272; Л. Коган. Голокост на Житомирщині // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т.27. Ч.І. – Житомир: ПП Косенко П.Г., 2004. – С. 289-304.
105. Увічнення народної пам'яті і звитяги. Іст.-мемор. серіал „Книга пам'яті України” // Літературна Україна. – 2000. - №15. – 27 квітня. – С. 2.
106. Костя Омелянчук. І в Дунаївцях кувалась перемога // XI всеукр. наук. конф. „Велика Вітчизняна війна”... – С. 353-357. Даний збірник під рубрикою „Здобутки учнівської молоді” вмістив 9 учнівських робіт.
107. Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. Тези доповідей і повідомлень V волинської іст.-кр. конф. 11-13 жовтня 1991 р. – Луцьк, 1991. – 193 с.; Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Частина I. М-ли міжнар. наук.-пр. конф. 9-11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський. – Хм.: Поділля, 1994. – 432 с.
108. Прокопчук В.С. Два села – одна доля. – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – 272 с.
109. Там само. – С. 23-42.
110. Кондратюк Р.Ю. Огляд джерел з генеалогії українського духовенства у фондах Державного архіву Житомирської області // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.6. – К.: Рідний край, 1999. – С. 240-245.
111. А.Г. Роздобудько. До родинних зв'язків Яблоновських // Житомиру 1120 (884-2004). Наук. зб. „Велика Волинь”. Т.31. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 154-157.
112. Шовкопляс Г.М. Графи Бобринські – видатні постаті Черкащини // VII всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. Частина II. – К.: Рідний край, 1995. – С. 449-450; Приходько А.Б. Бобринські на Черкащині // Там само. – С. 450-451; Мойсієнко В.М. Граф Бобринський: неупереджений погляд на життя і діяльність // Там само. – С. 451-454.
113. В.В. Коротенко. Документи з історії дворянського роду Ярошевичів // Житомиру – 1120... – С. 172-178; Коляновський О.Б. Про життя та діяльність гетьманів Ружинських // „Велика Волинь”. Праці Житомирського наук.-кр. т-ва дослідників Волині. Том 15. – Житомир: Журфонд, 1994. – С. 138-144.
114. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – Київ-Старокостянтинів, 2001. – 416 с; Карп'юк Л.А. Князі Острозькі на Волині // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 391-392;

- Олекса Журко. До питання про походження і роль Острозького роду в історії // Болохівщина: земля і люди. – Хм.-Ст. Синява-Любар, 2000. – С. 217-221.
115. Пажимський М.О. Синявські, Чарторійські // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Стара Синява, 1998. – С.302-306.
116. П.К. Яременко. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К.: Наукова думка, 1986. – 159 с.; Оксана Приходько. Дерманський період життя і творчості Мелетія Смотрицького в контексті вивчення української літератури в школі // Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкаловський... – С. 71;. – Прокопчук В.С. Просвітителі з Поділля. – Дунаївці, 1982. – 24 с.; Його ж. Смотрицькі // Тези наук.-теор. конф. „Місту Хмельницькому - 500”. – Хм., 1991. – С. 53-55; Данило, Герасим та Мелетій Смотрицькі і українська культура // Наук.-пр. конф. „Культура України і слов'янський світ”. Частина II. – К., 1992. – С. 74-76; Про деякі аспекти біографії Смотрицьких // Острогіана в Україні і Європі. М-ли міжнар. наук. симпозиуму. „Велика Волинь”. Т.23. – Старокостянтинів, 2001. – С. 154-159.
117. Кам'янець-Подільський державний університет в особах / Творчий задум та загальна редакція професора Завальнюка О.М. – Кам.-Под.: Оіум, 2004. – Том 1. – 796 с., іл.
118. О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини. Історичні нариси. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2003. – Випуск 1. – 315 с.
119. Історія Теофіпольщини в уславлених іменах. Славні сини і дочки Теофіпольщини. – Хм.: Поділля, 2004. – 190 с.
120. Олена Апанович. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина. – К., 2000. – 180 с.
121. Гришук Б.А. Григорій Ткачук: легенда і дійсність. Док. повість. – К.: Преса України, 2004. – 250 с., іл. 48 с.
122. Прокопчук В.С. Професор Чорнобривий М.П. Нарис життя і науково-медичної діяльності. – Хм., 2003. – 150 с., іл.
123. Едуард Подільський. Калина солодка з морозів. Художньо-публіцистичний нарис. – Вінниця-Погребище, 2003. – 208 с., іл.
124. Баженов Л.В. Справа його життя. М.Ю. Костриця. Серія: Вчені Житомирщини. Вип.2. – Житомир: Вид. М. Косенко, 2002. – 40 с., іл.
125. З любов'ю до України. На пошану академіка Національної академії наук України Петра Тимофійовича Тронька / Редкол. - В.А. Смолій (голова), В.А. Войналович та ін.: Упор. – Ю.З. Данилюк, Є.М. Скляренко. – К.: Рідний край, 1995. – 262 с., іл.
126. „Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: В 2-х томах. – Том 1. Джерела. – К., 2004. – 782 с.; Том 2. Наукові студії. – 550 с.
127. З непереможною правдою життя. Зб. наук. праць на пошану Є.М. Скляренка. – К., 2004. – 460 с., іл.

128. Academia на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження): В 2-х частинах. – Кам.-Под., 1997. – Част.І. Історичні дослідження. – 208 с.; Част. ІІ. Гуманітарно-суспільні дослідження. – 216 с.; 90 років П.Ф. Щербині. Зб. наук. праць на пошану професора П.Ф. Щербині. – Кам.-Под., 2000; Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження проф. М.Г. Кукурудзяка. – Кам.-Под., 1998. – 352 с.; Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам.-Под., 2000. – 360 с.
129. Хто є хто на Хмельниччині. Довідково-біографічне видання / Редкол.: Болгов В.В., Бурбан В.Я., Завальнюк О.М. та ін. Випуск перший. – К., 2003. – 206 с., іл.; Лауреати обласних премій Хмельниччини. Бібліографічний покажчик / Упр. культури Хмельн. облдержадм., Хм. обл. універс. наук. б-ка. – Хм., 2004. – 176 с.; Микола Кульбовський. Подільська шевченкіана. Лауреати обл. премії ім. Тараса Шевченка. 1993-2000. – Хм.: Поділля, 2001. – 96 с.
130. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / Наук. видання. – Кам.-Под.: Центр Поділлезнавства, 2001. – 224 с.
131. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII століттях: Історичне дослідження. – Вінниця, 1993. – 462 с.
132. Видавничий проект Фундації ім. Митрополита Іларіона (Огієнка) „Запізніле вороття” у двох серіях („Рукописна спадщина” і „Зарубіжні передруки”) передбачає вихід 20 творів. На 1 січня 2005 року побачили світ 7 книг. Остання: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Свята Почаївська лавра / Упор., автор. передмови М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с., іл.
133. Ролле Йосип. Жінки при чигиринському дворі / Прим. О.І. Гурія. – К.: Україна, 1994. – 58 с.
134. Єфимій Сіцінський. Смотрицький замок / Хмельницький обл. краєзн. музей: Передм. та упор. А.М. Трембіцького. – Хм., 2003. – 32 с.; Його ж. Гектор Кам'янецької фортеці (історичний нарис) / Хм. обл. кр. музей: Передмова та упор. А.М. Трембіцького. – Хм., 2003. – 30 с.; Його ж. Болохівське князівство (1150-1257) / Передм. та упор. А.М. Трембіцького. – Хм., 2004. – 27 с.; Священник Михайл Орловський. Историческое описание заштатного г. Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии / Репринтне вид. 1864 р.: Передм. та упор. А.М. Трембіцького. – Хм., 2004. – 20 с.
135. Григоріїв Н.Я. Поділля. Географічно-історичний нарис / Вступна стаття О. Сухобокової. – Кам.-Под.: Оіюм, 2003. – 92 с., карта.
136. Дмитро Дорошенко. Про минулі часи на Поділлі (Коротка історія краю). – Хотин: Буковина, 1992. – 40 с.
137. Протоіерей Е. Сецинский. Южно-русское церковное зодчество. Воспроизведение 1907. – Хм., 1991. – 24 с.
138. Галина Ковальчук. Вивчаємо і популяризуємо рідкісні та цінні книги з бібліотечних фондів (До виходу фототипічного перевидання книги Д.

- Братковського „Swiat po czesi przeuzrany”) Бібліотечний вісник. – 2004. - №4. – С. 15-17.
139. Іван Фещенко-Чопівський. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – 124 с.
140. Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю). Довідник. Том 1. – Київ-Кам.-Под., 2003. – 272 с.
141. О. Левицький. Археологические экскурсии Т.Г. Шевченка в 1845-1846 гг. // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – С. 231-234.
142. Крочек Я., Карпович М. Т.Г. Шевченко і Поділля. Шевченко у Кам'янці // Прапор Жовтня. – 1960. – 23 листоп.
143. Т.Г. Шевченко і Поділля. Тези доп. наук.-пр. конф., присвяченої 175-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка. – Кам.-Под., 1989. – Ч. I. – 118 с., Ч. II. – 182 с.; Шевченко і Поділля. Збірник наук. праць за м-ми другої всеукр. наук. конф. 20-21 травня 1999 р. – Кам.-Под., 1999; Тарас Шевченко і українська культура ХХІ ст. М-ли всеукр. симпозиуму. 19-20 травня 2000 р. – Кам.-Под., 2000; Спадщина Т.Г. Шевченка в контексті гуманізації сучасної освіти. Зб. наук. статей. – Хм., 2001. – 176 с.
144. А. Сваричевський. Земля, яку сховає Тарас // Радянське Поділля. – 1969. – 9 березня; Його ж. Шевченко і Поділля. Земля, яку сховає Тарас. – Хм., 1994; Його ж. На прекрасній Подолі. Сторінки подільської шевченкіани. – Хм.: НВП „Еврика” ТОВ, 2001. – 55 с.
145. Микола Магера. Кам'янецькими стежками. Повість. – Хм., 1989. – 158 с.; Його ж. Мій Шевченко / Передмова В.С. Прокопчука. – Хм., 2002. – 142 с.
146. Євген Назаренко. Тарас Шевченко і подоляни. – Хм.: НВП „Еврика” ТОВ, 2003. – 32 с.
147. Віталій Мацько. Шевченко у серці моїм. – Хм.: Поділля, 1996. – 60 с.
148. Олександр Відоменко. Чи варто знімати кіно про нерозділене кохання Т. Шевченка? // Подільський кур'єр. – 1999. - №9. – 5 березня; Його ж. Сумна та радісна Шевченкіана. – Х.: Поділля, 1996; Його ж. Оплаканий і зраджений. Нариси і статті. – Хм.: Поділля, 2000. – 152 с.
149. Тарас Шевченко і Вінниччина (Бібліографічний покажчик) / Укладачі – Г.М. Авраменко, Б.В. Хоменко. – Вінниця, 1991. – С. 3-4.
150. Шевченко на Поділлі. Літ.-мист. свято „В сім'ї вольній, новій” на Вінниччині. – В., 1992. – С. 4.
151. О.А. Полянський. Подорож Т.Г. Шевченка на Поділля в 1846 р. // Тези доповідей четвертої Вінницької обл. іст.-кр. конф. – В., 1988. – С. 72-73; Лісовий П.М. Тема Поділля в творах Тараса Шевченка // V всеукр. наук. конф. з істор. краєзнавства... – С. 652-663; І.М. Гуньовський. Ім'я Тараса Шевченка на карті Поділля // Тези доп. XI Вінницької іст.-кр. конф. 5 вересня 1990 р. – В., 1990. – С. 49; Подолинний А. Друзі Кобзаря: Польські письменники і поети, які народилися на Поділлі – друзі Т.Г. Шевченка // Вінницька правда. – 1977. – 8 березня.
152. Свіча вічності. Поезії про Україну, Шевченка, українську душу / Упор. М. Федунець. – Хм.: Поділля, 2000. – 160 с.; Земля, яку сховає Тарас / Автор тексту Н. Наумова, упор. З. Діденко. – Хм., 2000.

153. Р.В. Танана. Міста і села Волині у творчості Т.Г. Шевченка // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т.25. Ч.ІІ. – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – С. 116-121; В. Дорошенко. Шевченкова подорож по Волині // Літопис Волині. – 1961. – Ч.V. – С. 55-62; Є.С. Крамар. Про подорож Шевченка по Волині // Літопис Волині. – 1977-78. – Ч.12. – С. 33-43.
154. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наук. праць за м-ми міжнар. наук. конф. (23-24 червня 1999 року). – Хм.: Поділля, 1999. – С. 396.
155. Баженов Л.В. Польська меншина Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст. у працях Даніеля Бовуа // VIII всеукр. наук. конф. з істор. к-ва. Частина І. – Харків, 1997. – С. 195-198; Юрій Блажевич. Етнокультурне відродження на Хмельниччині // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С. 49-52; А.Г. Філінюк. Боротьба поляків за вплив у Поділлі в 1793-1830 роках // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки... – С. 142-151; В.С. Прокопчук. Стефан Маковецький – вчений-ботанік, паркознавець // Там само. – С. 569-572; Його ж. Владислав Заремба – український і польський композитор // Там само. – С. 562-565.
156. І.В. Сесак. Учні – католики середніх навчальних закладів Поділля в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – С. 254-260.
157. Леонід Місінкевич. Національні сільські Ради на Поділлі в 1920-1930-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С. 33-38; В.А. Нестеренко. Польське населення Дунаєвецького району (20-30-ті роки ХХ ст.) // Поляки на Хмельниччині ... – С. 333-335.
158. Гжимайло Ю.Д. Депортація поляків з Красилівщини // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. – Хм. – Шепетівка, 1995. – С. 184-185.
159. Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки. М-ли наук. конф. – Луцьк, 1995.
160. Поляки на Волині: історія і сучасність. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т. 36. – Житомир: М. Косенко, 2003. – 360 с.
161. Гофман Їржі. Чехи на Волині. – Прага, 1998. – 34 с.; Ковба Ж. Пам'ятки чеської культури на Волині та волинських чехів у Чехії // Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкаловський і край... – С. 13-14; Мазурок О. З історії утворення чеських колоній на Волині в другій половині ХІХ ст. // Укр. нац. ідея: історія і сучасність. Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 97-98; Надольська В.В. Чеське шкільництво на Волині у другій половині ХІХ ст. // VIII всеукр. наук. конф. Частина 2. – Харків, 1997. – С. 80-83; Шульга С. Чеська преса на Волині в міжвоєнний період // Наук. вісник ВДУ. Істор. науки. Вип. 1. – Луцьк: Вежа, 1998. – С. 78-81; Г.П. Мокрицький. Чеські легіонери в Житомирі. Поправки до енциклопедії // Чехи на Волині: історія і сучасність. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т.24. – Житомир-Малин, 2001. – С. 44-46.
162. Чехи на Волині: історія і сучасність. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т. 24. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – 119 с.
163. Велика Волинь. Праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. Т.15. – Житомир: Журфонд, 1994. – С. 182.
164. Там само. – С. 184.

165. Дребот В.І. Німецька колонія в Коростишеві // Житомиру 1120... – С. 251-255; І.М. Можарівська. Німецька освіта на Волині – Житомирщині в 20-х роках ХХ ст. // Там само. – С. 311-316.
166. Рибак І.В. Німецька колонія в Дунаївцях // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. М-ли наук. кр. конф. – К.: рідний край, 1997. – С. 48-50; Прокопчук В.С. Дунаївці. Іст.-кр. нарис. – Львів: Каменяр, 1989.
167. С.Л. Бенциалов. Еврейские страницы в истории Полонного // Полонному – 1000 років. М-ли міжнар. наук.-пр. конф. 15-16 червня 1995 р. – Полонне, 1995. – С. 66-70; Наталія Кротік. Єврейська національна освіта на Поділлі у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С. 157-159; Винокурова Ф. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. – Винница, 2000. – Т.3; Финкельштейн И. Книга мужества и скорби: евреи Винницы в годы Великой Отечественной войны. – Винница, 1999; Л.О. Щур. З історії єврейських поселень на Поділлі // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.5. – Кам.-Под., 2001. – С. 165-173.
168. Гумецька Л.Л. Сучасні тенденції у творенні назв українських населених пунктів // Укр. мова і літ. в школі. – 1966. - №4. – С. 24-28; Цілуйко К. У світі власних назв (Про походження деяких населених пунктів) // Наука і суспільство. – 1966. - №7. – С. 53-55; Його ж. Програма збирання м-лів для вивчення топоніміки України. – К., 1962.
169. Бабишен С.Д. Топоніміка в школі (на м-лах Хмельницької обл.). – К.: Радянська школа, 1962. – 122 с.
170. Топонімічний словник Харківщини / Автори-укладачі Перепечена А.М., Ярещенко А.П. – Харків, 1991. – 119 с.
171. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю. Метод. посібник на допомогу керівникам краєзнавчих гуртків шкільних та позашкільних освітніх закладів. – К.: Рідний край, 1999. – 96 с.
172. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. Наук.-попул. вид. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
173. В.Я. Чепік, А.В. Чепік. Топоніміка – важливий напрям географічного краєзнавства // Житомиру 1120... – С. 431-439.
174. Бондаренко Г.В. Краєзнавчі публікації з історії міст і сіл Волинської області за 1991-2001 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 16... – С. 335.
175. С.М. Єсюнін. Походження назв населених пунктів на-івці // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. – Стара Синява, 1998. – С. 261-163; Кузик С.П. Мікротопонімія сільських поселень: методика дослідження // Історія міст і сіл Великої Волині. Ч.1. – С. 194-200; Бабкова С.В., Обозна Г.В., Обозний В.В. Вивчення і збереження топонімів - пам'яток Волині в контексті регіональних досліджень // Історія міст і сіл Великої Волині. Ч.ІІ. – С. 149-150.

176. Мокрицький Т.П. До питання про топонімічний ландшафт історичного передмістя Житомира / VII всеукр. наук. конф. Ч.І. – К.: Рідний край, 1995. – С. 141-143; Чекановський А.А. Мікротопоніми урочища Гончарі-кожум'яки в Києві // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. к-ва... – С. 212.
177. Гудченко З.С. Топоніми Чорнобильщини (за спогадами місцевого населення) VII всеукр. наук. конф. Ч.І. – С. 146-148.
178. Бондаренко Г., Кихтюк В. З історії назв районних центрів, міст і селищ міського типу Волині // Пед. пошук. – 1999. - №21. – С. 75-78; М.В. Опалинська. Топоніміка Малинщини – складова частина пізнання рідного краю // Актуальні проблеми географії, економіки, історії Великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т. 27. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 297-306.
179. Шаповалов Г.Ш. Походження українського тризубу. – Запоріжжя, 1992. – 19 с.; Його ж. До питання про походження українського державного гербу // Шоста всеукр. наук. конф... – С. 15-17; Іщенко Я.О. Герби міст України в роботі краєзнавців // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.16... – С. 145-150.
180. Петро Карась. Хмельниччина має свій герб і прапор // Под. вісті. – 2002. - №54. – 12 квітня.
181. Трубчанінов С.В. Герби міст Подільського намісництва // V всеукр. наук. конф. з істор. к-ва... – С. 525-527; Савчук Ю.К. З історії міських гербів Поділля /кінець XVIII – середина XIX ст. // Там само. – С. 527-528.
182. Гречило А. Земельна геральдика // Пам'ятки України. – 1991. - №3. – С. 46-50; Його ж. Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час // Україна в минулому. – Вип.9. – Львів, 1996. – С. 214-216; Савчук Ю.К. З історії земельної символіки Поділля // Шоста всеукр. наук. конф. з іст. к-ва... – С. 57-58; Ільїнський В.М. Геральдика трудової слави. – М.: Политиздат, 1979. – 150 с., ил.; Його ж. Чи був герб Полонного? // Полонному – 1000... – С. 39-41; Його ж. З історії геральдики Шепетівки // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура... – С. 101-103; Його ж. Магдебурзьке право на Поділлі // Дивокрай. – 1997. – Вип. II. – С. 42-45.
183. А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. Герби міст України (XIV-I пол. XX ст.). Науково-популярне видання. – К., 2001.
184. Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. – Вінниця: Континент-Прим, 1995. – 144 с., 32 іл.; Я.О. Іщенко, Ю.К. Савчук. Геральдика. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 71 с.
185. Урядовий кур'єр. – 2000. - №97. – 31 травня.
186. Г. Бондаренко. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – С. 118-141; Його ж. Герб Волині // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура... – С. 138-140; Г. Бондаренко, О. Огнева, П. Рудецький. З історії геральдики Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкаловський... – С. 84-85; Мариньчак С.Ю. Волинська геральдика (прагматичний аспект) // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. – Луцьк, 1992. – С. 148-149; Пожарський А.С. Герби міст Волині // Там само. – С. 150-151; Онуфрійчук М. Давній герб Волині // Волинь. – 1991. - №1. – С. 20-24.

187. Андрій Гречило. До питання про генезу герба Володимира-Волинського // Там само. – С. 100-101.
188. Гречило А., Терлецький Ю. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – Київ-Львів-Рівне, 2001.
189. Прокопчук В.С., Телячий Ю.В. Лисець. Історико-краєзнавчий нарис. – К.: Рідний край, 1998. – 95 с.
190. Див.: Випуск 8. – К.: рідний край, 1999. – С. 175-225.
191. Маньківська Р.В. Соціологізація музейних експозицій // Там само. Вип.9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 235-245; Її ж. Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. в музейних збірках України // XI всеукр. наук. конф... – С. 163-169; Тростогон А.М. Утворення в Кам'янці-Подільському епархіального музею-сховища в 1890 р. // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обл. іст.-кр. конференції. 7 вересня 1993 р. – Вінниця, 1993. – С. 34-35; А.М. Трембіцький. Вони творили музеї Поділля. До біографії Є. Сіцинського, М. Трублаєвича та Ю. Олександрова // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Вип. 8. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 271-277; Б.А. Прищепа. З історії рівненських музеїв // Шоста всеукр. наук. конф... – С. 337; П.Я. Слободянюк. Культура Хмельниччини: розділ VII. Музеї та архіви Хмельниччини. – Хм.: Поділля, 1995. – С. 243-261.
192. Шоста всеукр. наук. конф з істор. к-ва... – С. 329-345.
193. Л.А. Гаїда. Сучасні українські музеї при навчальних закладах: здобутки, проблеми, перспективи // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2002. – С. 74-80.
194. Федорів Т.Ф. Музей Степана Бандери // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 8... – С. 198-200; Г. Чернихівський. Перший музей Уласа Самчука // Літопис Волині. – 1999. – Ч. 19-20. – С. 132-140; В. Крупник. Відкрито музей краєзнавчого руху // Дунаєвецький вісник. – 2002. - №9-10. – 2 лютого.
195. Яковлева Л.Є. В пошуках нового (з досвіду роботи Божиковецької сільської бібліотеки-музею Деражнянської централізованої бібліотечної системи) // Культура Хмельниччини: синтез традицій і новацій. – Хм., 2000. – С.5-8; Тимчук Г.А. Бібліотека-музей історії села (з досвіду роботи бібліотеки-філіалу с. Вітківці Кам'янець-Подільської ЦБС) // Там само. – С. 19-22.
196. Людмила Кароєва. Музей на місці не стоїть // Подільська старовина. Наук. зб. – Вінниця, 2003. – С. 38-41; Єсенін С. Музеї: проблеми і пошуки // Культура Хмельниччини: синтез традицій і новацій. – Хм., 2000. – С. 23-26; Шифман А.Д. До проблеми побудови сучасної експозиції у краєзнавчих та історичних музеях широкого профілю // Шоста всеукр. наук. конф з істор. к-ва... – С. 334-335.
197. Заремба С.З. До 10-ліття Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 19... – С. 393-395.

198. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – 448 с.
199. Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (Істор. нарис). – К.: Логос, 1998. – 244 с, іл. 48.
200. Див. детальн.: Петро Тронько. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 59-66.
201. Тронько П.Т. Пам'ятники Києва // УІЖ. – 1982. - №5. – С. 131-135; В пам'яті народної / Ред. П.Т. Тронько. – К., 1985. – 340 с.; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник / Гл. ред. П.Т. Тронько. – К.: Наук. думка, 1987. – 735 с.; Його ж. Увічнення пам'ятних місць на Україні, пов'язаних з історією українського козацтва // Наук.-пр. конф. „Поділля в роки Визвольної війни 1648-1654 рр.” – Дунаївці, 1982. – С. 5-9; Краєзнавство у відродженні духовності і культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К.: Рідний край, 1999. – 108 с.; Українське краєзнавство в ХХ столітті (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2002. – 86 с.; Краєзнавство України: здобутки і проблеми. – К., 2003. – 126 с.
202. П.Т. Тронько, В.А. Войналович. Увічнена історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 276 с.
203. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. – К., 1994; Його ж. Доля церковної старовини в Україні. – В 2-х ч. – Київ-Полтава, 1996.
204. Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Гончара. Інф. м-ли для преси. – К., 1997. – С.1.
205. Василь Плющ. Освячення у Михайлівському Золотоверхому // Літературна Україна. – 2000. - №33. – 28 грудня.
206. Петро Тронько. Краєзнавство України: здобутки і перспективи. – К., 2003. – С. 79-80.
207. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки / Упор. О.Г. Бажан, А.А. Ситник. – К., 2003. – С. 96.
208. Київ. Кн. I... – К., 1999; К., 2004. – Кн. II.
209. Горбик В.О. Сучасний стан підгот. багатотомного „Зводу пам'яток історії та культури України” // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 17. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 301.
210. Там само. – С. 303.
211. Денисенко Г.Г. Увічнення подій Другої світової війни в пам'ятках історії та культури // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 17. – С.236-241.
212. Олександр Федорук. Українська культура – держава – політика // Володимир Січинський та Україна. М-ли міжнар. конф. – К.: Абрис, 1996. – С. 5-8; Його ж. Краєзнавство і повернення національних культурних цінностей // VIII всеукр. наук. конф. – Харків, 1997. – С. 21-29; Його ж. Проблема реституції в контексті демократичної державності // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 8... – С. 24-28; С.І. Кот. З історії повернення укр. культурних цінностей з Росії // VIII всеукр. наук.

- конф. – Харків, 1997. – С. 309-314; Врублевська В.Б. Повернення культурних цінностей в Україну: краєзнавчий аспект // Там само. – С. 407-411.
- 213.Сергій Кот. Конфіскація замість реституції // День. – 1997. - №43. – 13 серпня.
- 214.Геннадій Бондаренко. Історичне краєзнавство Волині. Книга I. – Луцьк: Вежа, 2003. – С. 188.
- 215.Н.Г. Ковпаненко. Увічнення подій Великої Вітчизняної війни на Хмельниччині // XI всеукр. наук. конф. „Велика Вітчизняна війна: Маловідомі сторінки історії, імена, події”. – Київ-Хм., 2004. – С. 221-230; Катаргіна Т.І., Колибанов К.В. Збереження пам'яток історії Другої світової війни на теренах зарубіжних країн // Там само. – С. 379-395.
- 216.Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. – К., 1954.
- 217.Глибокий історіографічний аналіз цим поглядам дав доктор історичних наук, професор Степанков В.С. у статті „Українська історіографія 90-х рр. ХХ ст. про сутність національної революції 1649-1676 рр., її типологію та хронологічні межі”. Див.: Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.7(9). – Кам.-Под., 2001. – С. 135-143.
- 218.В.С. Степанков. Становлення Української козацької республіки та боротьба її уряду за збереження суверенітету (1648-1654 рр.) // Тези доповідей наук.-пр. конф. „Поділля в роки Визвольної війни укр. народу 1648-1654 рр.” – Дунаївці, 1992. – С. 12-14.
- 219.Пилявецька битва 1648 р. в історії України. М-ли наук.-практ. конф. – Стара Синява, 1995. – 185 с.; Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини ХVII ст. М-ли всеукр. іст.-кр. конф. – Стара Синява, 1998. – 327 с.
- 220.Берестецька битва в історії України. Тези респ. наук. кр. конф. – Рівне, 1990; Берестецькій битві 340 років. Тези II респ. наук.-теор. конф. – Рівне, 1991. Наступні конференції відбулися 1994, 1995 рр., вони набули систематичності і сприяють поглибленому розгляду проблеми.
- 221.Наприклад, четверті всеукраїнські історичні читання, що відбулися в Черкасах 16-18 травня 1994 року, виключно присвячувалися козацькій тематиці й широко відображували роль і місце Черкащини, зокрема – Чигирини, у національній революції, державотворенні. Ця проблематика детально висвітлена у наукових доповідях та повідомленнях Чабана А.Ю., Пономаренка М.Ф., Горішного П.А., Рудич Т.О., Корновенка С.В., Мельниченка В.М., Перехреста О.Г. та інших доповідачів.
- 222.Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини ХVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; Їх же; Українська національна революція ХVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.7; Їх же. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; В.А. Смолій. Революція ХVII століття: Нові підходи до вивчення в українській історіографії 90-х років ХХ століття // Наукові праці КПДПУ. Історичні науки. Т.7(9). – Кам.-Под., 2001. – С. 120-126; Степанков В.С. Українська національна революція ХVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі

- (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. Зб. статей. – К., 1998. – С. 26-45; Його ж. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) // УІЖ. – 1995. - №4. – С. 14-33; Його ж. Українська національна революція XVII століття: проблема хронологічних рамок // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (М-ли четвертих всеукр. істор. читань). – Київ-Черкаси, 1994. – С. 15-19.
223. П.В. Білоус. Помста княгині Ольги древлянам: міфо-епічний контекст // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т.25(Ч.2). – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – С. 179-184.
224. Там само. – С. 183.
225. Іон Винокур, Микола Петров. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С. 10-23; М.Б. Петров. Історико-топонімічна еволюція Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. в історіографії 70-90-х рр. XX ст. // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.7. – Кам.-Под.: Оіюм, 2001. – С. 163-172.
226. Див.: Павло Ткачук. Вікопомна битва на Сніводі // Народна газета. – 1994. - №10. – С. 6.
227. Белинский В.Б. Страна Моксель. Роман-исследование. Кн. первая. – К.: Українська книга, 2002. – С. 230-252.
228. М. Крикун. Синьоводська битва // Довідник з історії України. Вид 2-ге. – К.: Генеза, 2001. – С. 752.
229. О. Брайченко. Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень // З непереможною правдою життя. Зб. наук. праць на пошану Є.М. Складенка. – К., 2004. – С. 82-94.
230. Й. Ролле. Кармалюк // Киевская старина. Ежемесячный истор. журнал. Год пятый. Том XIV. 1886 г. – К., 1886. – Март. – С. 495-561.
231. В.І. Тищенко. Кармалюк в оцінці Й. Ролле // М-ли другої Подільської іст.-кр. конференції. – Львів: Каменярь, 1968. – С. 164-170.
232. І.О. Гуржій, О.С. Компан. Устим Кармалюк. – К.: Рад. школа, 1960. – 79 с.; І.С. Винокур, О.Д. Степенко. Устим Кармалюк (Селянський антикріпосницький рух на Поділлі). До 200-річчя від дні народження. Метод. розробка. – Хм., 1987. – 30 с.; С.К. Гуменюк. Боротьба селян Поділля проти феодално-кріпосницького гніту в першій третині XIX ст. під проводом Устима Кармалюка (Метод. розробка). – Хм., 1980. – 40 с.
233. Дячок В.В. Малодосліджені аспекти початкового етапу діяльності У. Кармалюка (1813-1818) // Тези доповідей і повідомлень V всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Київ-Кам.-Под., 1991. – С. 532-533; Його ж. Устим Кармалюк в документальних джерелах // Культура Поділля: історія і сучасність. М-ли другої наук.-пр. конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. 27-29 серпня 1993 р. – Хм., 1993. – С. 249-251; Його ж. Подільські опришки під проводом Устима Кармалюка в документальних джерелах // Поділля і Волинь у контексті укр. нац. відродження. Наук. зб. – Хм.: Доля, 1995. – С. 329-333.

234. Дячок Валерій Васильович. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835). Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2000. – С. 16.
235. Н.В. Зубарева. Устим Карманюк (Кармалюк): міфи і реальність // Духовні витоки Житомирщини. Наук. зб. „Велика Волинь”. Праці Житомирського наук.-кр. т-ва досл. Волині. Т. 29. – Житомир: М. Косенко, 2003. – С. 202-206; В. Абаїмов. Соціальна боротьба в Україні в першій половині XIX ст. // Історія в школі. – 2001. - №7. – С. 28-33.
236. Володимир Вовкодав. Устим Кармалюк: правда про правдолюбця з Болохівщини // Болохівщина: земля і люди. – Хм. – Ст.. Синява-Любар, 2000. – С. 232-233; Останній гайдамака. Легенди, перекази, пісні, прислів'я та присказки про Устима Кармалюка / Записи В. Вовкодава. Упор., заг. ред. і передм. А.М. Подолинного. – Вінниця: Континент-Прим, 2001. – 160 с.; Павло Орленко. Легендарний Кармалюк // ІК – 2002. – К., 2002. – С. 147-150; Леонід Шерстинюк. Кармелюк. Повість у віршах. – Хм.: Пролісок, 2003. – 108с.
237. Устим Кармалюк // О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського. Істор. нариси. Вип. 1. – Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2003. – С. 35-40.
238. Петро Тронько. Українське краєзнавство в XX столітті. – К., 2002. – С. 70.
239. Шевченко Ф.П. Про суд історії // УІЖ. – 1967. - №2. – С. 45-54; Його. Дискусія – необхідна умова розвитку історичної науки // Там само. – 1968. - №8. - С. 27-41.
240. „Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 1. Джерела. – К., 2004. – С. 77.
241. Там само. – С. 78.
242. III з'їзд ВСК... – С. 41.
243. Історія міст і сіл великої Волині. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т.25 (У 2-х частинах). – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – 580 с.; Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам.-Под., 2004. – 600 с.
244. Петро Тронько. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – 49 с.; Петро Тронько, Ярослава Верменич. Дослідження історії міст і сіл в історичному краєзнавстві України: здобутки і проблеми // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Число 5. – К., 2001. – С. 14-19; Данилюк Ю.З. Дослідження історії міст і сіл України в контексті набутого досвіду // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 19. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 253-263; Баженов Л.В. Регіональні дослідження України істориками західної укр. діаспори (1921-2001 рр.) // Там само. – Вип. 16. - С. 237-243; Бондаренко, Г.В. Краєзнавчі публікації з історії міст і сіл Волинської області за 1991-2001 рр. // Там само. – С. 333-342; М.Ю. Костриця. Історія міст і сіл Житомирщини: досвід створення і проблеми перевидання // Історія міст і сіл Великої Волині. (Ч.1). – С. 10-14; Каньоса А.М. Проблеми підготовки літопису населених пунктів України на сторінках „Українського історичного журналу” // Історія України. Маловідомі імена,

- події, факти. Вип. 7. – С. 445-450; Мельниченко В.М. Нагромадження знань про міста і села Черкащини: сучасні аспекти проблеми // Там само. – Вип. 19. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 263-269; Мацях Д.М., Мацях М.М. Теоретико-методичні основи вивчення міських поселень // Там само. – Вип. 7. – С. 354-357; Стасюк І.А. Написання історії міст і сіл Хмельниччини: здобутки та проблеми // М-ли XI Подільської іст.-кр. конф. – С. 376-379.
- 245.І.А. Стасюк. Теофіпольщина. сторінки історії міст і сіл району. – Львів: Каменяр, 1993. – 368 с., іл.
- 246.Історія Теофіпольщини. Істор. нарис та збірник док. ЦДІАУ м. Київ. Т.1. Давні акти. – Хм.: Поділля, 2003. – 576 с.
- 247.Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. Іст.-етногр. видання. – Хм.: Поділля, 2004. – 592 с., іл.; Слободянюк П.Я., Нестеренко В.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси, історії місцевих громад Білогірського району. – Хм.: Поділля, 2003. – 214 с., 16 с. іл.; Слободянюк П.Я., Рибак І.В. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси, історії місцевих громад Віньковецького району. – Хм.: Поділля, 2003. – 312 с., 16 с. іл.; Горбатюк В.І., Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси, історії місцевих громад Деражнянського району. – Хм.: Поділля, 2003. – 768 с., 16 с. іл.; Слободянюк П.Я., Дорош Г.О. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси, історії місцевих громад Летичівського району. – Хм.: Поділля, 2003. – 416 с.; Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси, історії місцевих громад Ярмолинецького району. – Хм.: Поділля, 2004. – 508 с.
- 248.Липовець: Спеціальний випуск до 450-річчя селища (1995).
- 249.Святелик В. Історія Тульчина XVI-XVIII ст. – Тульчин, 1998; Малаков. Минуле Немирова. – К., 1998; Петренко О. Лука-Мелешківська: нарис історії села. – Вінниця, 1999.
- 250.Огородник В. Легендами овіяна земля. – Оратів, 1999; Роговий О. Стара Прилука. Документи, свідчення, сучасність. – Вінниця, 1993; Негребецький А. Моя Плебанівка: історико-етнографічний нарис. – К., 2001. – 67 с.
- 251.Вовк С., Косаківський В., Таранець С. Нариси з історії Чечельника. – Вінниця, 2000. – 214 с.
- 252.Купчишен М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. – К., 2002. – 320 с.; Вовкодав В., Лазаренко В. Жмеринський край. Іст.-кр. нарис. – Вінниця: ПП „Друк”, 2003. – 60 с.
- 253.Байдич О. Крізь плін віків... Історія Красилівщини. – Хм., 2003. – 292 с.; О.П. Білий, П.А. Білий. Миньковеччина: історичний нарис. – Кам.-Под.: Оіюм, 2004. – 160 с., іл.; Гжимайло Ю.Д. Місто над Случем. – Хм., 1992. – 98с.; Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хм., 2004. – 112с.; Маярчак С. Калюс: село на дні моря (нарис історії). – К.: Укр. центр духовної культури, 2004. – 76 с.; Міньков І.І. Ізяслав – місто старовинне. – Вид. 2-е, доп. – Шепетівка, 2003. – 92 с.; Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). –

- Кам.-Под.: Абетка-Нова, 2002. – 384 с., іл.; Прокопчук В.С., Телячий Ю.В. Лисець. Історико-краєзнавчий нарис. – К.: Рідний край, 1998. – 96 с., іл.; Прокопчук В.С. Два села – одна доля. – Кам.-Под.: Оіном, 2001. – 272 с.; Рибак І.В. Зінків в історії Поділля. – Кам.-Под., 1995. – 120 с.; Щур О.Г. Голосків – село на Поділлі. історія і сучасність. – Кам.-Под. – Київ: Рідний край, 1999. – 368 с.; Ковальчук С., Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне. – К.: ВАТ Видав. „Київська правда”, 2003. – 268 с., іл. 32.
254. Прищепа Б.А. Пересопниця в X-XII ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 7. – С. 358-362; Чучман Л. Берестечко. – Луцьк, 1997. – 72 с.
255. Денисюк В. Луцьку – 910 років. Іст.-кр. нарис. – Луцьк, 1995. – 64 с.; Все про Луцьк. Інф. довідник. – Луцьк, 1995. – 192 с.; Малевичам – 100 років. Іст.-кр. нарис. – Луцьк, 1992. – 36 с.; Семенюк А. Ковель: минуле і сучасне. Іст.-кр. нарис. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 314 с., іл.; Махнюк П. Любомлю – 710 років від першої писемної згадки // Наше життя. – 1997. – 31 травня; Денисюк В. Камінь-Каширський. Іст.-кр. нарис. – Луцьк, 1996. – 176 с.; Белов Г. Місто над Стиром // Наш край. – 1997. – 12 грудня; Майданець І. Жидичин. Іст.-кр. нарис. – Луцьк, 1998. – 88 с.; Гелетій Я. Мої Колки. Фото ілюстрований публ. іст.-кр. нарис. – Дубно: Джерело-Просвіта, 1997. – 72 с.; Гупало С. Містечко невідоме. До ювілею Олики // Вільним шляхом. – 1999. 10, 17, 24 квітня і 1, 15 травня; Гуртовий Г.О. Торчин – місто, містечко, селище // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 19. – К.-Донецьк, 2001. – С. 275-281; Купчинський М. Купичів. Іст.-кр. нарис. – Луцьк, 2000. – 30 с.
256. М.М. Кучінко, Г.В. Охріменко. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – 168 с.
257. Терський С. Пересопниця. – Рівне, 2003; Пащук І. Рівне – 720: Хроніка подій. – Рівне, 2003; Цимбалюк Є. Млинівщина на межі тисячоліть. Фрагменти літопису від давнини до сьогодення. – Луцьк, 2001; Жақун М. Тучин. Іст.-кр. нарис. – Рівне, 2002.
258. Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – К.: ТОВ „Вид. „Мапа”, 1999. – 20 с.; Костриця М.Ю., Музика Н.О., Опалинська М.В. Малинський район: Географічний нарис для учнів. – Житомир, 2000. – 92 с.; Костриця М.Ю., Таргонський П.Н., Янович В.М. Лугинський район: Географічний нарис для учнів. – Житомир: М.А.К., 2001. – 84 с., іл.
259. Махарін Г. Історія Ружинщини: нариси і документи. – Житомир: Волинь, 2000. – 158 с.; Цвік Г. Історія Радомишля. – Житомир: Полісся, 2002. – 104 с., іл.; Михайленко П. Моя рідна Скриглівка. Іст.-кр. нарис. – Житомир: Полісся, 2003. – 296 с., іл.
260. Братчук Г.Й., Іонов О.Н. Ворзель в культурному житті України (До сторіччя заснування) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 16. – С. 345-350; Гавриш І.В. З історії сіл Андріївки і Красногірки Макарівського району Київської обл. // Там само. – С. 342-345.
261. III з'їзд ВСК... – С. 41.

262. Валентина Кокіна. Примарне щастя // Новий кур'єр. – 2005. – Лютий. – С. 10-11.
263. Див.: „Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 1. Джерела. – Київ, 2004. – С. 207-214.

Висновки

Наукове дослідження, виконане на широкій джерельній базі з урахуванням принципів історизму, науковості, об'єктивності та з використанням аналізу, синтезу, методів порівняння, систематизації, класифікації матеріалу, дає підставу зробити ряд узагальнень та висновків.

Краєзнавчий процес, як вияв духовного життя на терені Правобережної України, протягом 30-х років ХХ-го— початку ХХІ століття, тобто — 75 років, не дивлячись на політичні, ідеологічні перешкоди, хвилеподібний характер все ж рухався по висхідній і в своєму розвитку пройшов ряд етапів:

- період репресій і занепаду — кінець 20-х – початок 50-х років;
- відродження краєзнавчого руху під впливом підготовки і видання двадцятишеститомної “Історії міст і сіл Української РСР”;
- 80-і – початок 90-х років, пов’язані з інтенсифікацією краєзнавчих досліджень, критичним переосмисленням історіографічних досягнень, методологічних підходів;
- 90-і ХХ-го – початок ХХІ ст. — період краєзнавчого ренесансу, організаційного зміцнення, науково-методичного посилення, зростання масовості й результативності в умовах розвитку української національної історичної науки.

Дослідженням доведено, що кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст. став рубіжним і фатальним для краєзнавства взагалі і правобережного — зокрема. “Зоряний” період регіонального дослідництва завершився масовими репресіями серед краєзнавців, викликаними ідеологічною несумісністю нової радянської влади і старої дореволюційної науково-краєзнавчої інтелігенції, вихованої здебільшого на нормах загальнолюдської моралі, принципах об'єктивності, відданості історичній істині. У конфлікт з адміністративно-тоталітарними методами керівництва краєзнавство вступило ще й тому, що і по змісту, і по формі організації ґрунтувалося на демократичних засадах. Воно будило національно-патріотичний дух, а це йшло врозріз з політикою згортання українзації, тенденцією нейтралізації національного змісту, переходу до інтернаціоналізації життя. Інтелігенція — передова частина суспільства не могла прийняти політику насильства нової влади і це неприйняття коштувало їй дорого. Чистки, висилки, арешти, розстріли, фабрикація гучних масових справ— такої ескалації зазнала політика репресій, ініційована і підтримувана вищим партійно-радянським керівництвом. На характер і масштаби репресій на Поділлі і в Східній Волині наклав відбиток факт перебування в Житомирі, Вінниці, Кам’янці-Подільському Директорії, армії УНР, частих мобілізацій, високий відсоток на терені поляків, німців, чехів тощо. Ударів зазнало духовенство, вчительство, що складало соціальну базу краєзнавства, музейники, пам’яткоохоронці. Тоталітарна доба породила й інші аномалії. Скаліченість власної психології тюрмами, висилками, морально-психологічним терором царської державної машини правляча більшовицька еліта переносила на співвітчизників, для блага яких пройшла пекло царського гніту. У кілька

покоління в'їлася іржа страху, самозбереження будь-якою ціною, готовність “каятися”, “роззброюватися”, йти в фарватері більшовицької ідеології, пристосовуватись до її вимог. Знищення сотень тисяч представників наукової, культурно-освітньої інтелігенції, страх і заборони на десятки років паралізували краєзнавство.

Аналіз стану краєзнавства 30-х – початку 50-х років засвідчує розгром масового науково-громадського руху, знищення не тільки краєзнавців, а й цілих науково-краєзнавчих установ і закладів. На зміну винищеній інтелігенції прийшов прошарок нашвидко підготовлених людей розумової праці, які в основному прийняли ідеологію і політику нової влади, стали її провідниками. Уніфікація й централізація охопила сферу духовного життя, привела до ідейної одноманітності, змістового збіднення краєзнавчого процесу, який, не дивлячись на несприятливі умови, все ж продовжувався і в своєму розвитку пройшов чотири етапи — I – 1920-1933, II – 1933-1941, III – 1942-1945, IV – 1946-1953. Він розвивався хвилеподібно. Був різкий спад масовості, згортання діяльності створених у 20-і роки краєзнавчих структур, перенос центру дослідництва до музеїв, редакційних груп з підготовки історії фабрик, заводів. Був час його поживлення в роки Великої Вітчизняної війни і спрямування на підтримку патріотичного духу. Деякі історико-краєзнавчі дослідження проводились навіть на окупованих територіях. З другої половини 40-х почався ідеологічний контрнаступ партійно-радянської машини, спрямований на історико-краєзнавчі, літературно-мистецькі кадри, який знову звужив проблематику й ефективність досліджень.

З середини 50-х років ХХ ст. почав поступово відступати шок, завданий масовими репресіями, викликаний засудженням культу особи Й.Сталіна, підготовкою і відзначенням 300-річчя воз'єднання України з Росією, 50-річчя першої російської революції 1905-1907 рр., 40-річчя Жовтневої революції. Розширилося коло “дозволених” тем. Вони лягли в основу планів роботи Інституту історії АН УРСР, вузівських кафедр, студентських наукових об'єднань, гуртків у вузах, школах, музеях. Дальшого розвитку набуло пам'яткознавство, музейне, бібліотечне, архівне краєзнавство. Шкільна юнь вирушила в експедиції, походи по місцях бойової і трудової слави. У краєзнавчий рух вливалось нове покоління дослідників, повне надій і бажання реалізувати свої можливості в царині краєзнавства. Відновились археологічні, фольклорно-етнографічні дослідження, вивчення природи. З'явився ряд документальних збірників, краєзнавці повернулися до вивчення й написання нарисів історії фабрик, заводів, колгоспів, окремих населених пунктів. І все ж рівень заідеологізованості духовного життя, краєзнавчої праці був високим, гальмував її. Він відображав хибну теоретичну установку і практичний курс партії на нівелювання національних відмінностей, злиття націй і народностей в єдину спільність — радянський народ. Посилились русифікація, партійно-державний контроль духовної галузі, що викликало з кінця 50-х хвилю протистояння, у першу чергу - з боку наукової і творчої інтелігенції. Головною зброєю вона обрала звернення до рідного слова, до історії і культури України, її регіонів. Виникло шістдесятництво — національно-культурний рух опору діям

тоталітарної влади. У такій складній і суперечливій обстановці відроджувався, набирив сили й гартувався краєзнавчий рух 50-х – початку 60-х років.

Він вилився в грандіозну епопею підготовки і видання двадцятишеститомної історії міст і сіл України, започаткування нового напрямку української історіографії, українського краєзнавства. Протягом 1970-1973 років у семи областях Правобережної України побачили світ сім томів, що вмістили 369 нарисів, 3140 довідок про міста і села макрорегіонів, майже 3000 ілюстрацій, карт, всього 5190 сторінок — 562 друкованих аркуші наукового тексту. Цей подвиг звершили майже 20 тис. краєзнавців-учених, бібліотекарів, архівістів, учителів, журналістів. У ході цієї роботи виникли нові краєзнавчі структури, були започатковані історико-краєзнавчі конференції і відновилося видання наукових збірників, краєзнавча тематика все настирливіше проникала в коло дисертабельних проблем. Помітно посилилась джерельна база краєзнавства, виросло нове покоління краєзнавців-дослідників. І в той же час ще рельєфніше проглянули й недоліки політизації, ідеологізації наукового дослідництва, відсутність контактів з істориками-краєзнавцями діаспори, які накопили значний невідомий Україні пласт краєзнавчих публікацій, матеріалів, що в значній мірі знизило науковий рівень томів, зберегло “білі плями” й тенденційні штампи при розгляді цілого ряду питань.

Робота над історією міст і сіл у 60-і роки створила умови для розгортання ініціативи десятків тисяч людей, дала поштовх дальшому розвитку краєзнавства 70-х – 80-х років. Від авторських груп, комісій, редколегій в ряді областей, районів, міст перейшли до створення комісій по виданню нарисів окремих міст і сіл, краєзнавчих товариств, гуртків. Особливо активізувалося пам’яткознавство і пам’яткоохоронна робота, 1966 року виникло Українське товариство охорони пам’яток історії і культури, його обласні, міські і районні організації, охопивши індивідуальним і колективним членством мільйони людей. Ще більше висвітилася пагубність ідеологічних лекал, в які все важче вписувався широкий спектр фактів, подій і явищ української історії, трагічної і героїчної, невідкладної надуманим формулам. За парадністю успіхів і декларативністю перспектив все важче ставало ховати неповторність тисячолітньої історії волелюбного народу, який на алтар боротьби за незалежність віддав життя мільйонів синів. Набувала розмаху боротьба інтелігенції за гласність, свободу слова. Історики-краєзнавці, не дивлячись на утиски, арешти й інші прояви репресій, намагалися знайти відповіді на питання, поставлені часом, об’єктивно і всебічно реконструювали сторінки української історії, які з ідеологічних міркувань замовчувалися. Виникла невідкладна потреба в координації краєзнавчого руху, об’єднанні краєзнавчих сил, їх структуризації й спрямуванні.

27 березня 1990 року створена Всеукраїнська спілка краєзнавців — правонаступниця репресованого в 30-і роки Українського комітету краєзнавства. Її очолив академік НАН України П.Т.Тронько. Виникли обласні, а згодом — міські, районні, первинні осередки Спілки в усіх областях Правобережної України, крім — Вінницької. Відбулося організаційне упорядкування діяльності окремих краєзнавців, груп, товариств, реорганізація

старих та створення нових краєзнавчих осередків. За характером діяльності, формою об'єднання і методами управління вони стали зразком осередків громадянського суспільства. У час формування національної історичної науки посилили краєзнавчий аспект діяльності академічні інститути, вузівські кафедри, зародились різноманітні форми їх інтеграції з краєзнавством — дослідницькі центри під егідою Інституту історії України НАН України, спільні зі Спілкою та її організаціями на місцях наукові проекти, програми, наукові конференції, конгреси, симпозіуми, видання. Більшої організованості набуло шкільне краєзнавство втягнуте в реалізацію всеукраїнських акцій — участь у рухах, експедиціях, конкурсах, олімпіадах. До нього долучилися новостворені організації товариств “Просвіти”, “Меморіалу” і особливо, — Українського фонду культури — одного з фундаторів Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Активну участь в історико-краєзнавчому вивченні України, її правобережного регіону, бере діаспора з її багатим досвідом, джерельною базою, напрацюваннями. Вона консолідувала свої наукові сили навколо Українського вільного університету, Української вільної академії наук, закордонного Наукового товариства імені Т.Шевченка, Українського історичного товариства та інших науково-громадських інституцій, зуміла використати вивезені еміграцією архівні, бібліотечні документи для встановлення історичної правди про складні події української історії ХХ ст., очищення її від фальсифікацій, перетворення у зброю для дальшої боротьби за реалізацію української національної ідеї. Було створено й активно діяло товариство подоляків. Але особливою активністю відзначилися волиняни, які склали більшість еміграції з теренів Правобережної України, волинські товариства в Європі, США, Канаді, Австралії та вінніпезький Інститут дослідів Волині. За 50 років діяльності на громадських засадах при добродійній підтримці він підготував і видав 70 монографій, науково-популярних книг, а також — 20 чисел “Літопису Волині”, що вмістили більше 800 статей, наукових розвідок, нарисів, повідомлень, інформацій, звітів, що стосуються історії, географії, природи, демографії, етнографії і фольклору, релігійних вірувань жителів Правобережної України. Українській історії прислужилися на Заході відомі дослідники Антонович А.В., Біднов В.О., Богацький П.О., Дорошенко Д.І., Лотоцький О.Т., Огієнко І.І., Оглоблин О.О., Полонська-Василенко Н.Д., Шульгин О.Я., сформувались як видатні науковці Л.Винар, О.Домбровський, С.Наріжний, Я.Пастернак, Є.Пеленський, О.Пріцак, Я.Рудницький, В.Січинський, О.Субтельний, В.Янів, заявили про себе, як активних дослідників-знавців і популяризаторів знань про регіони Правобережної України, М.Бойко, М.Боровський, М.Волосевич, І.Герус-Тарнавецька, Т.Горохович, І.Дубилко, О.Лятуринська, Ю. Мулик-Луцик, Л.Молодожанин, Ілля і Федір Онуфрійчуки, М.Подворняк, С.Радчук, У. Самчук, А.Шумовський, С.Ярмусь у Канаді, Л.Бачинський, Л.Биковський, М.Борзаківська, Н.Григоріїв, М.Дзівак, Г.Костюк, К.Лисюк — у США, Н.Арнудт, М.Гаюк, А.Дублянський — у Німеччині, І.Борщак, А.Жуковський, В.Кубійович, І.Рудичів, С.Янів — у Франції, Л.Богацький, С.Радіон, Н.Тиравська-Солошенко, М.Чигран, Д.Чуб — в Австралії, О. Лотоцький, О.Цинкаловський — у Польщі та інші. У 90-х роках

минулого століття науково-краєзнавчі структури західної діаспори взяли курс на перебудову, пошук нових напрямів діяльності, форм інтеграції з вітчизняною історичною наукою, що ще в більшій мірі посилює джерельний, методичний потенціал української історіографії, українського краєзнавства.

Краєзнавчий рух доби незалежності став дійсно масовим, як у 20-і роки ХХ ст., але більш змістовним і різностороннім за напрямками, вагомим за наслідками. Він спрямований на реконструкцію історії українського народу, власне,— творення української історичної науки, яку краєзнавство наповнює конкретними подіями, фактами, особливостями історії кожного краю. Відбувається очищення подій і фактів від намулу ідеологізації, заповнення “білих плям”, відновлення історичного полотна, оцінка і переоцінка ряду явищ, подій. Своїм зверненням до минулого — героїчних і трагічних сторінок історії, звичаїв, традицій, обрядів краєзнавство виконує важливу виховну функцію, стало в авангарді національного відродження. Краєзнавчий рух повернув мільйони людей до свого історичного коріння, відновив і зміцнив нитку історичної пам’яті, єдності і наступності поколінь. Науково-дослідною працею краєзнавців на скрижалі історії повернуто тисячі забутих імен. Краєзнавство стало своєрідним судом честі, який здійснює наукову реабілітацію видатних діячів минулого.

Краєзнавчий рух підтримується і високо оцінюється державою. Свідченням цього є Укази Президента України “Про заходи щодо відтворення видатних пам’яток історії і культури” (1995), “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” (2001), розпорядження “Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України” (2000), яке поставило завдання підготовки за участю Національної академії наук України нової редакції населених пунктів України, прийняття Кабінетом Міністрів України “Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” (2002) та відповідних комплексних програм на місцях. Краєзнавчий рух висунув на передові позиції нове покоління дослідників. Краєзнавство Правобережної України набрало комплексного характеру і в організаційному плані ним займаються цілі науково-краєзнавчі школи академіка Тронька П.Т., професорів Баженова Л.В., Винокура І.С., Завальнюка О.М. на Хмельниччині, М.М. Кравця — на Вінниччині, доцентів Бондаренка Г.В., Костриці М.Ю. — на Волині. За роки незалежності більше сотень краєзнавців відзначені орденами, почесними званнями, а голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік НАН України Петро Тимофійович Тронько удостоєний звання Героя України. Сотні дослідників-краєзнавців стали лауреатами премії імені Д.Яворницького, Почесними членами ВСК, лауреатами різноманітних регіональних премій.

Примітною особливістю нинішнього етапу розвитку краєзнавства став курс на реалізацію довгострокових кардинальних проєктів у галузі регіонального дослідництва — підготовки і видання Книг пам’яті і Книг скорботи, “Зводу пам’яток історії і культури”, серії книг “Реабілітовані історією”, довгострокової програми відтворення 54 видатних пам’яток історії та культури України, 25 з яких розміщені на Правобережній Україні. На чергу дня поставлена підготовка і видання історії міст і сіл України в новому

історіографічному наповненні. У час кардинальних перемін і переоцінок завдяки сформованій краєзнавцями різних поколінь поваги до історичного посилюється увага до збереження пам'яток історико-культурної спадщини й увічнення в граніті та бронзі подій, персоналій української історії.

Краєзнавство, як галузь духовного життя, відчуває не тільки переваги доби, а й труднощі, проблеми, що супроводжують її. Особливо віддзеркалились вони в ставленні до пам'яток старовини і в першу чергу - радянського часу. Кризу переживають пам'яткоохоронні організації, музеї, брак коштів на літературу, періодику – бібліотечні заклади. Всеукраїнська спілка краєзнавців не має жодного оплачуваного працівника, а тим більше коштів на видання журналу „Краєзнавство”, краєзнавчої літератури. Підтримки потребують аспіранти, докторанти, здобувачі та й самі краєзнавці. Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року в питанні фінансування випуску краєзнавчої літератури виконується незадовільно. Відстає від вимог динамічного краєзнавчого руху розробка науково-теоретичних, методологічних засад сучасного краєзнавства. Варто створити Центр краєзнавства на зразок Науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства чи Центру пам'яткознавства НАН України. Удосконалення потребує вивчення основ краєзнавства в педагогічних вузах, прискорення – підготовка типової програми й посібника. Держава могла б стимулювати науково-краєзнавчу працю, встановивши День краєзнавця та звання Заслужений краєзнавець України.

Іменний покажчик

Перелік умовних скорочень

Арк.	– аркуш
ВБУ ВУАН	– Всенародна бібліотека Всеукраїнської академії наук
ВСК	– Всеукраїнська спілка краєзнавців
ВУАН	– Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ДАВО	– Державний архів Вінницької області
ДАВол.О	– Державний архів Волинської області
ДАЖО	– Державний архів Житомирської області
ДАКО	– Державний архів Київської області
ДАРО	– Державний архів Рівненської області
ДАХО	– Державний архів Хмельницької області
ДАХр.О	– Державний архів Харківської області
ДІБУ	– Державна історична бібліотека України
Зв.	– зворот
ІДВ	– Інститут дослідів Волині
ІНО	– Інститут народної освіти
ІРНБУВ	– Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
ЕУ	– Енциклопедія українознавства
КПДУ	– Кам'янець-Подільський державний університет
ЛВ	– Літопис Волині
НДІ	– Науково-дослідний інститут
НДК	– науково-дослідна кафедра
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО	– Народний комісаріат освіти
НТШ	– Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ОІППО	– обласний інститут післядипломної освіти
ОКК	– окружний комітет краєзнавства
Оп.	– опис
ОУНБ	– обласна універсальна наукова бібліотека
РНК	– Рада Народних Комісарів
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
ТВ	– Товариство „Волинь”
УАІН	– Українська академія історичних наук
УВАН	– Українська вільна академія наук
УВУ	– Український вільний університет
УДЦТК	– Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді
УІ	– Український історик
УІЖ	– Український історичний журнал
УІК	– Український історичний календар
УІТ	– Українське історичне товариство
УКК	– Український комітет краєзнавства

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток історії і культури
УФК – Український фонд культури
Ф. – фонд
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських організацій України
ЦДІА України – Центральний державний історичний архів України

ЗМІСТ

Слово до Читача

Вступ

Розділ I

Історіографія та джерельна база дослідження

Розділ II

Краєзнавчий рух на Правобережній Україні в умовах репресій
(кінець 20-х – початок 50-х років ХХ ст.).....

2.1. Репресії проти краєзнавців кінця 20-х – 30-х років

2.2. Історико-краєзнавча праця в умовах занепаду національно-
культурного будівництва (30-і – початок 50-х років)

Розділ III

Відродження й розгортання краєзнавчого руху та історико-регіональних
досліджень у 50-80-і роки

3.1. Відродження масового краєзнавчого руху
(50-і – середина 60-х років)

3.2. Створення двадцятишеститомної „Історії міст і сіл
Української РСР” – якісно новий етап розвитку
історичного краєзнавства

3.3. Основні напрями розвитку і проблеми історико-краєзнавчого
пошуку 70-х – 80-х років

Розділ IV

Історичне краєзнавство доби незалежності Української держави

4.1. Краєзнавчий рух на Правобережній Україні в контексті
українського національного відродження: організаційне
оформлення

4.2. Наукові, освітні заклади, громадські, науково-громадські
об'єднання в Західній Українській діаспорі як осередки
вивчення, популяризації історії і культури
Правобережної України

4.3. Основні напрями, здобутки і проблеми історико-
краєзнавчого вивчення Київщини, Волині й Поділля на
сучасному етапі

Висновки

Іменний покажчик

Перелік умовних скорочень